

Vladimir Marinković

Darko Marinković

Nebojša Stefanović

ETIKA
KAO DRUŠTVENA PRAKSA

Beograd, 2013.

Izdavač:

Visoka strukovna škola za preduzetništvo

Beograd, Karadjordjeva 71

Za izdavača:

Dušan Ivančević

Autori:

Doc. dr Vladimir Marinković

Prof. dr Darko Marinković

Dr Nebojša Stefanović

Recenzenti:

Dr Zoran Ristić

Dr Jovan Ničić

Tehničko uređivanje:

Bojana Vignjević

ISBN 978-86-86707-59-8

SADRŽAJ:

Reč autora.....	8
1.Filozofija, moral, čovek	10
1.1. Čovek kao svesno, moralno, društveno biće.....	10
1.2.Moral i pravo.....	13
1.3. Protestantska etika i duh kapitalizma – drugi put	16
1.3.1. Etika ljudskog rada – kroz istoriju i danas	17
1.3.2. Čovek, rad i kriza – etika i duh novog vremena	21
1.4. Etika globalizacije i globalizacija etike	25
1.4.1. Traganje za suštinom globalizacije	26
1.4.2. Civilizacija, globalizacija, etika	28
1.4.3. Globalno tržište, nove tehnologije, globalizacija etika	31
1.4.4. Etika globalizacije i univerzalna etika pred izazovima krize	35
2. Metode i tehnike istraživanja u oblasti etike	40
2.1. Pojam metoda.....	40
2.2. Odnos opšteg naučnog, sociološkog i metoda istraživanja društvenih pojava.....	41
2.3. Faze naučno-istraživačkog postupka	42
2.4. Metode koje se koriste u istraživanju društvenih pojava	43
2.4.1. Posmatranje.....	44
2.4.2. Ispitivanje.....	45
2.5. Metode merenja	47
2.6. Statistička metoda	48
2.7. Eksperiment	49
2.8. Usporedna metoda	50
2.9. Metoda analize sadržaja.....	51
2.10. Metoda studije slučaja.....	52

3. Ljudski rad kao stvaralačka i moralna kategorija	55
3.1. Prilog traganju za civilizacijskim smislom ljudskog rada.....	55
3.1.1. Ljudski rad kroz istoriju i u savremenom dobu	56
3.1.2. Dileme i iskušenja ljudskog rada u savremenom dobu	60
3.2. Filozofija ljudskog rada pred izazovima novog doba	62
3.2.1. Ljudski rad u vremenskoj dimenziji.....	62
3.2.2. Stvaralaštvo i prinuda u ljudskom radu.....	64
3.2.3. Univerzalni karakter ljudske ličnosti i ljudskog rada.....	66
3.2.4. Produktivnost, profitabilnost i kreativnost.....	68
3.2.5. Ponovno kretanje ka univerzalnosti ljudskog rada – da li se krug zatvara.....	72
3.2.6. Umesto zaključka.....	74
4. Instrumenti i praksa etičkog poslovanja.....	77
4.1. Etika radnog i socijalnog zakonodavstva.....	77
4.1.1. Ekonomija i pravo u radnom i socijalnom zakonodavstvu	78
4.1.2. Radno i socijalno pravo i ekonomski učinci morala	82
4.2. Društveno odgovorno poslovanje	85
4.2.1. Od industrijskih konflikata ka socijalnom miru.....	85
4.2.2. Tranzicija i društveno odgovorno poslovanje u raskoraku između realnog i željenog.....	87
4.2.3. Perspektive i ograničenja društveno odgovornog poslovanja u Srbiji	92
4.3. Socijalni koncenzus	95
4.3.1. Uvodne napomene.....	95
4.3.2. Ekonomska i socijalna cena industrijskih i socijalnih konflikata	96
4.3.3. Pravni i politički mehanizmi uspostavljanja socijalnog koncenzusa	100
4.3.4. Zaključna razmatranja.....	103
4.4. Strategija i procesi uspostavljanja socijalnog mira	104
4.4.1. Dileme i iskušenja ljudskog rada u savremenom dobu	104

4.4.2. Ka temeljima i strategiji socijalnog mira	106
4.4.3. Pravne osnove socijalnog mira	116
4.3.3.1. Istorijski proces uspostavljanja i osnovni principi odnosa zakonske i autonomne regulative	117
4.4. Etika zaštite životne sredine.....	119
5. Ekonomski efekti poslovne etike.....	129
5.1. Poslovna etika kao pokretačka snaga.....	129
5.1.1. Moral i ekonomija – kroz istoriju i danas	130
5.1.2. Moral pred izazovima tranzicije	135
5.1.3. Moral u ekonomiji kao temelj socijalnog i industrijskog mira	138
5.2. Socijalna cena i etika privatizacije.....	140
5.2.1. Etika ekonomije i ekonomija etike.....	140
5.3.2. Tranzicija, privatizacija, etika.....	142
5.3.3. Privatizacija - smisao, objektivni dometi iskustvo Srbije	144
5.3. Kriza kao kriza ljudskih resursa.....	148
5.3.1. Ljudski resursi kao pokretačka snaga razvoja i uzrok kriza.....	149
5.3.2. Kriza versus razvoj – slučaj Srbije.....	152
6. Poslovna etika u tranziciji	158
6.1. Etika rada kao most između tradicije i modernizacije u zemljama tranzicije.....	158
6.1.1. Univerzalno, istorijski konkretno i individualno u etici rada.....	159
6.1.2. Etika ljudskog rada u vremenskoj dimenziji	161
6.1.3. Etika tranzicije kao specijalni slučaj suočavanja modernog i tradicionalnog	166
6.2. Osnovne pretpostavke za uspostavljanje društveno odgovornog poslovanja u Srbiji	167
6.2.1. Društveno odgovorno poslovanje u vremenskoj dimenziji.....	167
6.2.2. Društveno odgovorno poslovanje – globalna i lokalna vizija	169
6.2.3. Srbija, reforme, perspektive društveno odgovornog poslovanja.....	174

6.3. Put Srbije ka evropskom socijalnom modelu.....	179
6.3.1. Prvi koraci Srbije ka evropskom socijalnom modelu.....	181
6.3.2. Zapošljavanje kao materijalna osnova evropskog socijalnog modela	183
6.3.3. Socijalna, politička i ljudska prava – sprečavanje diskriminacije i strategija jednakih šansi .	186
6.3.4. Socijalnim dijalogom ka socijalnim pravima i socijalnom miru.....	189
7. Neetički vidovi ponašanja u ekonomskom životu društva	194
7.1. Socijalna prava između industrijskih konflikata i socijalnog partnerstva.....	194
7.1.1. Socijalna prava u civilizacijskom kontekstu	194
7.1.2. Socijalna prava i kriza – igra uzroka i posledica.....	195
7.1.3. Tranzicija, kriza i socijalna prava	198
7.1.4. Konfliktni karakter tranzicije u Srbiji i socijalna prava	202
7.2. Pred novim izazovima ropskog i prinudnog rada	205
7.2.1. Sukob prinudnog, stvaralačkog i univerzalnog u ljudskom radu	207
7.2.2. Prinudni i ropski rad – sličnosti i razlike	209
7.2.3. Pravna regulativa prinudnog i ropskog rada	211
7.2.3.1. Medjunarodno – pravni dokumenti i standardi	212
7.2.3.2. Radno i socijalno zakonodavstvo.....	213
7.2.3.3. Krivično zakonodavstvo	213
7.2.3.4. Prinudni i ropski rad u savremenom dobu	213
7.2.3.5. Zaključak.....	217
7.3. Siva ekonomija i crno tržište radne snage.....	217
7.3.1. Siva ekonomija i prateće srodne društvene pojave	219
7.3.2. Izvori sive ekonomije u zemljama tranzicije i neki primeri iz Srbije	222
7.3.2.1. Izvori koji proističu iz ekonomskog i političkog sistema	223
7.3.2.2. Izvori koji proističu iz lokalnih i regionalnih specifičnosti.....	225

7.3.2.3. Izvori koji proističu iz tradicije, kulture, načina života, odnosno istorijskog nasledja u celini.....	225
7.3.2.4. Izvori koji su vezani za osobine ličnosti i individualni vrednosni sistem.....	225
7.3.3. Suočavanje sa posledicama i i elementi strategije za borbu protiv sive ekonomije.....	226
7.4. Zlostavljanje na radnom mestu	228
7.5. Korupcija.....	231
7.5.1. Pokušaji definicije i izvori korupcije	233
7.5.2. Najčešći pojavni oblici korupcije.....	235
7.5.3. Posledice korupcije	238
7.5.4. Korupcija u zemljama tranzicije	241
7.5.5. Borba protiv korupcije	242
LITERATURA	244

Reč autora

Reč „moral“ spada u red najčešće korišćenih reči. Nema čoveka na planeti, koji ne izgovori ovu reč, ili bar pomisli na nju više puta u toku dana. To je samo još jedan od dokaza o univerzalnosti ljudskog bića, pri čemu moral predstavlja jedan od temelja i izvora te univerzalnosti. Ovu reč koriste svi, kako oni kojima moral predstavlja način života, tako i oni koji prema svojim postupcima i odnosu prema drugim ljudima ne zaslužuju da ovu reč, koja predstavlja esenciju ljudskog individualnog i društvenog života, ikada izgovore.

Medjutim, upravo se na primeru morala, na pojavnjoj ravni uočava jedna izuzetno važna, moralna činjenica - moral nije samo reč, već najobjektivniji i najupečatljiviji, svakodnevni vid suočavanja sa nama samima, onakvim kakvi sami jesmo, sistem vrednosti, način života, neophodni parametar za donošenje odluka u svakodnevnom životu.

Zato, umesto do sada nebrojeno puta izgovorenih i napisanih reči, ova zbirka tekstova o poslovnom moralu kao načinu života, započinje podsećanjem na jednu scenu iz filma „Montvideo, Bog te video“, koja, po mišljenju autora, sadrži snažnu moralnu poruku. Reč je o sceni u kojoj su fudbaleri, reprezentativci, bezvoljni i razočarani kada su saznali da nema novca za odlazak reprezentacije na svetsko fudbalsko prvenstvo u Montevideu, a trener započinje razgovor sa njima pitajući ih zašto oni igraju fudbal. Igrači pojedinačno daju različite odgovore – jedan kaže da igra fudbal zbog novca, drugi zato što su mu tu drugovi, treći zato što se oseća bolje i dostojanstvenije i tsl. Medjutim, trener im na kraju kaže – „Mi igramo fudbal da bismo bili bolji ljudi“.

Snaga ove moralne poruke nalazi se u činjenici da sve što radimo u životu radimo da bismo bili bolji ljudi. To se odnosi na svakoga od nas pojedinačno, odnosno na našu spremnost da postupamo po rečima apostola Pavla u Poslanici Korinćanima, koji kaže „Sve nam je dozvoljeno, ali nam nije sve na korist“.

Poslovni moral je samo jedan od aspekata i sadržaja ljudskog života, što znači da ekonomski život ispunjava onaj ljudski sadržaj i smisao, samo onda kada se temelji na opštim načelima moralnog života, prilagodjenog specifičnim sadržajima i procesima ekonomske aktivnosti.

Vladimir Marinković

Darko Marinković

Nebojša Stefanović

Prvo poglavlje

Filozofija, moral, čovek

1.1. Čovek kao svesno, moralno, društveno biće

1.2. Moral i pravo

1.3. Protestantska etika i duh kapitalizma – drugi put

1.4. Etika globalizacije i globalizacija etike

1. Filozofija, moral, čovek

1.1. Čovek kao svesno, moralno, društveno biće

Uobičajeno je da tekstovi o moralu i etici u kakve spada i ovaj tekst započinju definicijama morala i etike, analizom međusobnog odnosa ova dva i drugih sa njima povezanih pojmova, društvenim teorijama o moralu, mogućnostima i kriterijumima klasifikacije ovih teorija, njihovom teorijskom i funkcionalnom povezanošću sa teorijskim koncepcijama koje se razvijaju u drugim društvenim naukama. To je logični početak svake nauke, svakog naučnog pogleda na svet, koji podrazumeva da se najpre odrede osnovni orijentiri i alatke te nauke, a to su njene definicije, granice i odnos sa drugim, pre svega srodnim društvenim naukama. Međutim, specifičnost morala i etike kao naučne discipline, koja proističe iz činjenice da svaka nauka, kako prirodna tako i društvena, svaki naučni i društveni stav pojedinačno, svaka konkretna pojedinačna ili društvena akcija ima svoje moralno utemeljenje, bez koga taj stav, odnosno aktivnost gubi svoj ljudski smisao, opredelila je da se ovoga puta započne sa pitanjem suštine ljudskog bića i suštine ljudske zajednice, imajući u vidu činjenicu da je ta suština, dominantno moralne prirode.

Od svog postanka čovek traga za odgovorom na jedno pitanje, ili tačnije rečeno na grupu pitanja, koja imaju svoje zajedničko poreklo i izvore. Istorija tog traganja, a to znači istorija društvene misli potvrdila je da nije moguće dati odgovor na bilo koje od ovih pitanja pojedinačno, već ti odgovori imaju smisla samo ako obuhvataju celinu ovih pitanja. To su pitanja naših prapočetaka, izvora života, nastanka planete čiji smo i sami prirodni deo, nastanka kosmosa, čiji smo takodje mali delić, suštine ljudskog bića, suštine i zakonitosti razvoja društvene zajednice kojoj pripadamo, smisla naših pojedinačnih života, sadržaja i redosleda ličnih i društvenih vrednosti kojima se rukovodimo.

Za odgovorima na ova pitanja, naravno na različite načine i na različitim nivoima, traga svaki pojedinac, društvena grupa, društvo u celini. To je trajni predmet društvene misli u najširem smislu te reči i rodno mesto svih društvenih i prirodnih nauka, ideologija, sistema individualnih i društvenih vrednosti. U različitim društvenim okolnostima na različitim stepenima ekonomskog, političkog i socijalnog razvoja društva, pojedinci i društvo davali su različite odgovore na ova pitanja, što samo potvrđuje složenost, višeznačnost i interdisciplinarnost ovih pitanja. Svaka generacija, svaka istorijska epoha imala je svoje vizije, svoje stavove i odgovore, ugradjujući svoj pečat razumevanju suštine ljudskog bića, kao i suštine ljudske civilizacije, njenih pokretačkih, stvaralačkih snaga. Međutim, ono što je najvažnije, jeste činjenica da ta knjiga nije zatvorena. Vreme čiji smo savremenici, a to znači svaki i od nas pojedinačno pridodaće svoj stav, svoje shvatanje, ne samo savremene civilizacije, već kretanja te civilizacije u vremenskoj dimenziji, sa stanovišta trajnih civilizacijskih vrednosti, ali i onog specifikuma, koji je tome dala savremena civilizacija.

Traganje za odgovorima na navedena pitanja samo je na pojavnoj ravni vidljiva manifestacija činjenice, koja je dobro poznata svim generacijama, koja se na različite načine uči na svim nivoima obrazovanja, da je čovek svesno, društveno, a to istovremeno i neizostavno znači i moralno biće. Bezbroj puta je svaki pojedinac čuo ili pročitao tu opšte usvojenu konstataciju, može se reći aksiom, da je čovek svesno, društveno i moralno biće. Medjutim, pri tome se ne sme zapostaviti još jedna činjenica da je čovek, takodje i prirodno biće, da je on deo prirode, što znači da mora živeti kao deo prirodnog sveta, u skladu sa zakonima prirode. Navedena konstatacija neizbežno otvara pitanje – u kakvom odnosu stoje navedene komponente ljudskog bića, koje u krajnjoj liniji određuju njegovu ljudsku suštinu, sadržaj i smisao života svakog pojedinca. Da li su navedene komponente uvek u odnosima harmonije i komplementarnosti, ili se u određenim okolnostima nalaze u odnosima protivurečnosti i sukoba.

Kada se kaže da je čovek svesno biće, onda se ima u vidu osnovna linija razdelnica između čoveka i drugih bioloških vrsta. Dok životnim procesima drugih bioloških vrsta upravljaju isključivo instinkti, čovek je jedino biće u prirodi koje ima svest, odnosno koje je u stanju da svesno poima prirodno i društveno okruženje oko sebe. To je temelj sposobnosti čoveka da stvaralački pristupa prirodnom i društvenom okruženju u kome se nalazi, za razliku od drugih prirodnih vrsta koje svetu koji nas okružuje pristupaju kao nečemu što je konačno i nepromenljivo. Drugim rečima, svest o prirodnom i društvenom svetu, pa i o samom sebi, kao delu tog sveta, predstavlja temelj inteligencije, odnosno stvaralačke sposobnosti čoveka da svet oko sebe, kako onaj prirodni, tako i društvenu zajednicu kojoj i sam pripada menja, prilagođava sopstvenim potrebama i viziji, odnosno da svoje prirodno i društveno okruženje stalno menja. Pri tome, namerno nije upotrebljena reč – unapredjuje, jer promene koje nastaju kao izvor stvaralačke snage, odnosno činjenice da je čovek svesno biće, nisu jednosmerne, odnosno ne idu uvek u pozitivnom smeru, već u određenim periodima imaju negativni predznak u odnosu na ukupan tok društvene istorije.

S druge strane, kada se kaže da je čovek društveno biće, onda se konstatuje činjenica da čovek ne može da opstane van zajednice. Život u zajednici je uslov njegovog biološkog, ali i društvenog, a to znači moralnog opstanka. Istorija je potvrdila, a ta činjenica je i danas na snazi i pored izuzetnog razvoja novih tehnologija, da čovek van zajednice, kao jedinka ne može da opstane u suočavanju sa surovim prirodnim zakonima. Otuda je u antičkim zemljama kao jedna od najtežih kazni, za najteža ogrešenja o zakone društvene zajednice izricana mera „ostrakizam“, odnosno isključenje iz zajednice, koje je u suštini značilo osudu na ponižavajuću smrt. Stav o tome da život van društvene zajednice nije moguć potvrđuje i činjenica da pojedinac izolovan od drugih ljudi, nije u stanju da razvije jezik, odnosno govornu komunikaciju, koja je specifična sposobnost koja odlikuje samo ljudski rod. To, drugim rečima, znači da bez govorne komunikacije nije moguće preneti svoje misli, ideje, znanja, iskustva, strahovanja, nade drugim ljudima, kao svojim savremenicima, tako i budućim generacijama, bez čega civilizacija, pa ni ljudski rod ne bi postojali.

Konačno, iz činjenice da je čovek svesno i društveno biće, proističe i treća suštinska odrednica čoveka, da je čovek moralno biće. Tačnije rečeno, navedene dve odredjuju treću odrednicu. Dovoljno je samo promeniti načela zdravog razuma da bi se došlo do saznanja da čovek ne može biti svesno biće ako se u temelju toga ne nalazi moralni stav, odnosno linija razdelnica između dobra i zla. Jer, ako u ljudskoj svesti, a onda i u postupcima ne bi postojala ta linija razdelnica, onda bi se praktično izbrisala razlika između svesnog kod čoveka i nagonskog, instinktivnog kod drugih bioloških vrsta.

Reč je o integralnom procesu, u osvit ljudske vrste i ljudske civilizacije, kada se čovek definitivno uobličava u ljudsko biće u civilizacijskom smislu te reči, kada mu se sa prvim elementima svesti, kao sastavni deo javlja moralni stav, odnosno moralna dilema. Taj proces na jedan vrlo upečatljiv, simboličan, razumljiv način prikazuje jedna scena iz poznatog filma Stenlika Kubrika „Odiseja u svemiru 2001“.

Reč je o sceni u kojoj grupa (čopor) ljudi, koji to tek postaju, sede oko kostura jedne velike životinje, koju su, očigledno pre toga ulovili i pojeli. Jedna od njih se igra, tako što štapom udara po sitnim kostima skeleta životinje, koje od udaraca pucaju. On mahinalno pojačava pokrete, udarajući sve snažnije, po sve većim kostima, koje pucaju. Međutim, u jednom trenutku dolazi do suštinskog preokreta. On podiže štap u vis, zastaje i posle nekog vremena, sada svesno planski udara po skeletu. Tog trenutka to biće postaje čovek, jer je shvatio da raspolaže sredstvom (alatom) kojim može višestruko uvećati svoju snagu i moć. Međutim, tog momenta se otvara i dilema, da li je čovek tog momenta pronašao orudje ili oružje. Odgovor je, naravno i jedno i drugo. Ali da će taj štap ili bilo koju alatku upotrebiti kao oružje ili orudje, na dobrobit ili zlo ljudi jeste moralno pitanje, koje ostaje trajno otvoreno u celokupnom toku kretanja ljudske civilizacije kroz vreme. Istorija i savremeno doba su u tom smislu nedvosmisleno potvrdili da se svaki pronalazak može upotrebiti za dobro ili zlo ljudi. Primera radi, Alfreda Nobela, pronalazača dinamita grizla je savest, kada je video u kakve se zle razorne svrhe koristi njegov pronalazak - dinamit. Zbog toga je osnovao Nobelovu nagradu, kojom se i danas podstiču i nagradjuju oni pronalasci i ona dela koja najviše doprinose napretku i dobrobiti čovečanstva. Međutim, nesporno je da Nobel ne može biti kriv za to što je dinamit korišćen za razaranja i ubijanje ljudi, kao što pronalazači bilo kog pronalaska ne mogu snositi odgovornost za njegovu zloupotrebu. To je isključivo moralno pitanje, pitanje moralne snage i odgovornosti pojedinca i društvene zajednice, koje nas ponovo vraća na pitanje jedinstva te trijade čoveka kao svesnog, društvenog i moralnog bića, onako kako to kaže Emanuel Kant govoreći da njegova filozofija ima dva izvora – zvezdano nebo nad nama i moralni zakon u nama. U tom smislu, može se reći da je moral u stvari trajni proces traganja za moralnim zakonom u nama.

1.2.Moral i pravo

Čovek je jedino biće u prirodi koje ima moral, koje je moralno biće, što podrazumeva da u svojoj svesti, ali to znači i u sistemu vrednosti, u načinu ponašanja u svakodnevnom životu ima jasnu liniju razdelnicu izmedju dobra i zla. Istovremeno, osnovna, jasno prepoznatljiva linija razdvajanja izmedju čoveka i svih drugih bioloških vrsta. O moralu kao suštinskoj odrednici ljudskog društva i suštinskoj odrednici svakog ljudskog bića pojedinačno, jer moral ne bi postojao, odnosno ne bi imao nikakvog smisla, ako bi čovek mogao da egzistira kao izolovana jedinka, na veoma upečatljiv način govori jedan od najvećih filozofa u istoriji ljudskog društva – Emanuel Kant. Obrazlažući i dokazujući svoj filozofski sistem, on ističe dva izvora svoje filozofije – zvezdano nebo nad nama, koje simbolizuje univezalnost svemira, čiji smo sastavni deo, ali i univerzalnost ljudskog bića i moralni zakon u nama. Taj moralni zakon u nama Kant definiše kao „moralni imperativ“, ističući da su moralni zakoni nepromenljivi. Ovaj Kantov stav, ali i slični stavovi čitavog niza drugih filozofa kroz istoriju filozofske misli, u suštini nas stalno vraća na isto pitanje – da li se taj „moralni imperativ“ nalazi u našem genetskom materijalu, ili se stiže vaspitanjem. Celokupni tok ljudske istorije, kao i društvena kratanja u savremenom dobu, daju nam za pravo da zaključimo da moral ima oba izvora, kako nerazdvojnu prirodnu i društvenu suštinu čoveka, tako i sam proces vaspitanja. Jedna anegdota o tome bolje i očiglednije govori nego čitava hrpa naučnih i stručnih argumenata. Naime, jedna mlada majka dolazi kod dečijeg psihologa da se posavetuje i pita ga – kada treba da počne sa vaspitanjem deteta. On je pita – koliko dete ima godina, a ona odgovara – pet. Na to joj on kaže - gospodjo mnogo ste zakasnili – vaspitanje deteta započinje onog trenutka kada se ono rodi.

Drugim rečima, priča o moralu, ili istorija morala, stara je koliko i ljudski rod. Naravno, moral je kao i sve druge tvorevine ljudskog bića, promenljiva i razvojna kategorija. Različita društva, različiti sistemi uređenja društva imali su, naravno, različite sisteme moralnih vrednosti, različite moralne sisteme. Međutim, posmatranje ovih moralnih sistema u vremenskoj dimenziji, odnosno kroz protok vremena omogućuje da se uoče zajednički imenitelji, trajne vrednosti, za koje se može reći da čine temelje svih istorijski prošlih i savremenih civilizacija. Pomenute trajne vrednosti imaju dva osnovna aspekta. Jedan se odnosi na sam sadržaj moralnih normi, odnosno moralne standarde, koje su te norme propisivale, odnosno moralne sankcije koje su primenjivane u slučaju kršenja ovih moralnih normi. Primera radi, bez obzira na razlike, uslovljene specifičnostima ukupnog društvenog okruženja u kojima su nastajale, moralne norme su u svim istorijskim epohama, u svim oblicima društvenog uređenja, na različitim nivoima ekonomskog i tehnološkog razvoja, osudjivale napad na ljudski život, na integritet ljudskog tela, pri čemu je osuda bila posebno izražena u slučaju da su žrtve žene i deca, napad na tuđu imovinu, na dostojanstvo ličnosti, na njegovu seksualnu slobodu, drugim rečima, na sve ono, što prema modernom rečniku spada u korpus osnovnih ljudskih prava.

Drugi aspekt odnosi se na ispoljavanje ovih moralnih normi u svakodnevnom životu pojedinca i društva u celini. Reč je o tome da činjenica da je čovek svesno, društveno, a to znači uvek i moralno biće podrazumeva da ljudi žive u zajednici, zbog čega je neophodno da uspostave određeni model društvenog organizovanja, principe međusobnih odnosa, standarde na kojima će se njihovi međusobni odnosi temeljiti. Ti standardi proističu iz više izvora – emotivnih odnosa među najbližim srodnicima, potrebe da društvo skladno funkcioniše, ispoljavanja i uskladjivanja različitih interesa pojedinaca i pripadnika različitih društvenih grupa i tsl. Tako nastaju društvene norme, kojima se uređuju principi i sadržaj međuljudskih odnosa, temeljni principi funkcionisanja jedne društvene zajednice, način upravljanja društvom. Ovim društvenim normama se takodje uspostavljaju različite društvene institucije, njihova ovlašćenja, društvena uloga i funkcije, sastav, način rada. Drugim rečima, društvene norme su jedan od temelja civilizovanog uređenog društva, neophodni uslov zaštite osnovnih ljudskih prava, ekonomskog i tehnološkog napretka, na pojavnoj ravni ispoljen sistem društvenih vrednosti, deo kulture jedne društvene zajednice.

O istorijskom procesu nastajanja ovih društvenih normi, činiocima koji su na taj proces uticali, neophodnosti ovih društvenih normi za funkcionisanje društva napisane su hiljade stranica. Za analizu odnosa moralnih i pravnih normi u savremenom društvu, dragocene su novovekovne teorije društvenog ugovora. Teorije društvenog ugovora su deo novovekovnih društvenih teorija, nove filozofije, novog sistema vrednosti koji se uspostavlja i razvija kao temelj novog građanskog, kapitalističkog društva. To podrazumeva i traganje za novim filozofskim, moralnim i istorijskim temeljima novog društvenog uređenja, koje podrazumeva i različite pristupe samoj prirodi čoveka. Na tom planu, imaju i zajedničke imenitelje, ali i suštinske razlike koje se odnose na samu prirodu ljudske ličnosti, teorije društvenog ugovora Tomasa Hobsa i Žan Žaka Rusoa. Naime, i Hobs i Ruso slažu se u tome da je neophodno definisati pravila društvenog života, jer bez toga život u zajednici nije moguć. U tom smislu, oni dele ljudsku istoriju na dva dela – probitno stanje ljudske zajednice, pre donošenja ovih pravila i život u zajednici koja živi po usvojenim pravilima. Međutim, oni se suštinski razlikuju po shvatanju prirode tog prvobitnog stanja. Pri tome se mora imati u vidu da istoričari, kao i naučnici iz drugih oblasti društvenih nauka dele prošlost čovečanstva na istoriju i praistoriju, rukovodeći se, pored ostalog i ovim kriterijumom. Tomas Hobs definiše stanje prvobitne ljudske zajednice kao stanje sveopšteg haosa i sukobljavanja, kao „rat svih protiv sviju“. U tom kontekstu, on ističe svoj stav „Čovek je čoveku vuk“. S obzirom da takvo stanje vodi ka destrukciji i konačnom uništenju ljudske zajednice, da bi izašli iz takvog stanja ljudi sklapaju društveni ugovor, kojim se obavezuju da poštuju određena pravila i da po tim pravilima ustroje društvo. Naravno, društveni ugovor nije klasičan ugovor, kao na primer, ugovor o kupoprodaji stana, već saglasnost društva o osnovnim principima na kojima će to društvo funkcionisati. S druge strane, Žan Žak Ruso, ima suprotan stav o prvobitnom stanju ljudske zajednice. Za razliku od Hobsa, on smatra da je prvobitno stanje, stanje idealnih međuljudskih odnosa, sloge, ljubavi, solidarnosti među ljudima. Razlog zbog koga je to idealno stanje pokvareno i zbog koga se ušlo

u fazu sve oštrijih konflikata, koji prete opstanku društva, Ruso vidi u uspostavljanju privatne svojine. On o tome kaže – Onaj ko se prvi dosetio, ogradio komad zemlje i rekao – ovo je moje, bio je tvorac građanskog društva. Nesporno je, pri tome da je uspostavljanje privatne svojine suštinski uticalo na dalji tok ljudske istorije. U svakom slučaju, i Hobs i Ruso se slažu u tome da je društveni ugovor onaj temelj na kome se moraju zasnivati savremena građanska društva.

U dugotrajnom, složenom, konfliktnom društvenom procesu nastaju različite društvene norme – moralne, običajne, pravne. Sve one su međusobno povezane i uslovljene. Metodod poredjenja lako se može uočiti da različite vrste normi u suštini definišu iste principe i standarde društvenog ponašanja. Ako se nastajanje ovih različitih vrsta normi posmatra u istorijskoj, vremenskoj dimenziji, onda se lako može uočiti da su po vremenu nastanka prve moralne norme. To po načelima zdravorazumske i naučne logike proističe iz prirode i karaktera čoveka kao svesnog, društvenog, a to znači i moralnog bića. Kada je svet oko sebe, svoje prirodno i društveno okruženje počeo da posmatra drugačije, ne samo čulima, čovek je zapravo počeo da gradi svoj moralni stav o sebi, o ljudima koji ga okružuju, o društvu i vremenu u kome živi. Tako nastaju moralni sudovi, kao jedan od osnovnih orijentira u društvenom ponašanju čoveka. Funkcionalno povezano sa tim uspostavljaju se i moralne sankcije za kršenje moralnih normi. U osnovi se radi o dve vrste sankcija:

- Griža savesti, sopstveni unutrašnji osećaj krivice koji prati čoveka, koji potiče iz saznanja da je uradio nešto loše, nečasno. Drugim rečima, čovek se kaje zato što je prekršio moralnu normu;
- Osuda društvene sredine - društvena sredina osudjuje pojedinca ili grupu ljudi koja krši moralne norme. O njima se stvara negativan moralni sud, ljudi nemaju poverenja u njih, ignorišu ih, izbegavaju da se druže ili rade sa njima.

Pomenute moralne sankcije svoju snagu crpe iz unutrašnjeg duševnog života čoveka, iz njegove svesti i savesti, a to znači iz same suštine ljudskog bića.

Tek mnogo hiljada godina kasnije, kada su se za to stekli odgovarajući ekonomski i drugi društveni uslovi, nastaju pravne norme. Temelj ovih normi nalazi se u nastajanju nove institucije države – koja se definiše kao aparat legitimne fizičke prinude i na taj osnovi novog načina organizovanja i funkcionisanja društva. Svaka država raspolaže sa organima legitimne fizičke prinude. To su, kao što je poznato, sudovi, vojska i policija, koji svakog žitelja države mogu prinuditi da se ponaša po zakonima koje je utvrdila ta država.

Ako se uporede moralne i pravne norme veoma lako se može uočiti da su ove u velikoj meri identične, odnosno da su mnoge moralne istovremeno i pravne norme. Primera radi, nemoralno je ubiti, ukrasti i tsl., ali je to istovremeno i protivzakonito i podleže krivičnoj odgovornosti. To govori u prilog stavu da su moralne norme na odredjenom stepenu istorijskog razvoja dobile pored moralne i pravnu snagu, očigledno onda kada moralne norme same za sebe više nisu bile dovoljne da obezbede integraciju i funkcionisanje društva. To znači da se moralne i pravne

norme moraju posmatrati komplementarno, jer one oduvek, pa i danas deluju istovremeno i funkcionalno povezano. Razlikuju se, međutim, izvori njihove snage. Snaga moralnih normi je unutrašnja, iz same suštine ljudskog bića, dok je snaga pravnih normi spoljna, zasnovana na mehanizmima legitimne fizičke prinude koje su stvorili ljudi.

1.3. Protestantska etika i duh kapitalizma – drugi put

Pre više od jednog veka, u vreme kada je kapitalizam doživljavao svoj procvat, Maks Veber, napisao je delo „Protestantska etika i duh kapitalizma“. Danas, posmatrano u vremenskoj dimenziji, ovo delo se može posmatrati kao važan prilog traganju za pokretačkim snagama, ali i moralnim temeljima kapitalizma, koji imaju izvor u stvaralačkoj moći ljudskog rada. Kapitalizam savremenog doba nesporno se znatno razlikuje od kapitalizma u vreme kada je Veber stvarao pomenuto delo. Međutim, i taj savremeni kapitalizam nalazi su suštini pred istim dilemama i otvorenim pitanjima, odnosno u stalnom preispitivanju svojih temelja i etičkih vrednosti.

Temelj ovog procesa – traganja za vrednosnim sistemom kapitalizma, koji je u krajnjoj liniji i traganje za vrednosnim identitetom sveta u kome živimo, ili „globalnog sela“, kako se on sve češće i sa razlogom naziva, započet je, međutim, nekoliko vekova ranije – pobunom sveštenika Martina Lutera, koji je razloge svog protesta zakačio na vrata svoje crkve u Minsteru. Danas razloge svog protesta možemo okačiti na Internet, ali je nesporno da je savremenoj civilizaciji potreban jedan snažan, hrabar, odlučan protest, koji može trajno ukloniti prepreke da svet bude slobodniji, pravedniji i da se u njemu efikasno zaštiti sloboda i dostojanstvo ljudskog života i rada.

Globalna kriza je ceo svet, kao loše djake, upozorila da se kapitalizam od svojih prvih koraka suočava sa u suštini istim preprekama, ili tačnije rečeno istom sistemskom greškom, i da su sve strategije s tim u vezi bile usmerene na ublažavanje posledica, s tom razlikom što se sada sve veći deo procesa odigrava na globalnom planu. Celokupni dosadašnji tok i preduzete mere za sprečavanje, ili ublažavanje posledica krize potvrđuju da se ključ trajnog rešenja nalazi u novoj etici, koja u suštini znači preispitivanje objektivnih dometa i istorijskih ograničenja kapitalističkog načina proizvodnje.

U pedagogiji, postoje pravila i načela, koja se odnose na proces sticanja novih znanja, od kojih, za ovu priliku posebno izdvajam dva – načelo postupnosti i načelo sistematičnosti. Međutim, dobro je poznato da ova dva načela nisu značajna samo u pedagogiji, već i u celokupnom ljudskom životu, jer se ne odnose samo na proces sticanja i usvajanja znanja, već imaju svoje utemeljenje u načinu života i u osnovnim moralnim i društvenim vrednostima. To je od posebnog značaja u uslovima kriza, koje podrazumevaju i zahtevaju preispitivanje osnovnih društvenih vrednosti i temelja na kojima se podiže i funkcioniše zgrada ekonomskog i društvenog života. Dubina, već vidjene i očekivane posledice globalne krize u kojoj se nalazi savremeno društvo, samo čine ovaj zahtev urgentnijim, složenijim i zahtevnijim.

Svet se u protekla dva veka više puta nalazio pred, u suštini, istom protivurečnošću, ili pred istim izazovom – razvojem novih tehnologija, osvajanjem novih područja ljudskih znanja, što su sve komponente unapređivanja stvaralačke moći ljudskog rada, a sa druge strane, porasta nezaposlenosti, koje sa sobom nosi siromaštvo, strah, socijalno beznadje, jednom rečju obezvređuje i obesmišljava ljudski život. Svet je već odavno shvatio. Ili tačnije rečeno odbacio optičku varku – da su nove tehnologije u kojima je koncentrisana snaga ljudskog uma i kreativnosti, vizija novog i drugačijeg, izvor nezaposlenosti, odnosno ekonomskih i socijalnih kriza. Medjutim, nije uspeo u suočavanju sa trajnim, suštinskim izvorima kriza. Naprotiv, sportskim rečnikom rečeno, može se reći da su krize u vodjstvu. Iz toga proističe da se i aktuelna, kao i sve prethodne krize kapitalističkog načina proizvodnje moraju posmatrati kao suočavanje sa pitanjima ljudske suštine i moralnih temelja ljudskog rada i traganja za odgovorima na ta pitanja, kao jednog od neophodnih putokaza za trajne, sistemske odgovore koje danas pred globalno društvo postavlja kriza, koja takodje ima globalne razmere i posledice.

1.3.1. Etika ljudskog rada – kroz istoriju i danas

U samom naslovu ovog poglavlja izražava se stav da se etička i ljudska suština ljudskog rada može u svojoj celini shvatiti samo u vremenskoj dimenziji. Rad je nesporna, na pojavnj ravni stalno prisutna konstanta ljudske istorije, života svake društvene zajednice i svakog pojedinca u njoj. Na toj činjenici temelje se stavovi velikog broja filozofa, naučnika i etičara da je čovek biće rada i da je rad njegova osnovna odrednica, koja ga u krajnjoj liniji čini ljudskim bićem. Nesporna je materijalna činjenica da je rad sastavni deo svakodnevice i time deo lične i društvene sudbine svakog ljudskog bića, uključujući i one koji, iz različitih razloga, nisu iskusili rad kao praktičnu ljudsku delatnost. Rad se pojavljuje u različitim pojavnim oblicima, u različitim društvenim okolnostima, ima nebrojeno mnogo aspekata, što samo po sebi predstavlja rizik da neki od tih aspekata, svesno ili nesvesno budu zapostavljeni, ili pak, sasvim prenebregnuti.

O značaju rada, kao temeljne odrednice ljudske istorije i života svakog pojedinca, govore hiljade napisanih strana, definicija, filozofskih, naučnih i etičkih rasprava, praktičnih iskustava, stihova, književnih i umetničkih dela. Medjutim, kada se ti brojni tekstovi o radu analiziraju, onda se relativno lako može uočiti da su oni, pre svega, usmereni na pitanja unapređivanja proizvodnosti rada, profesionalog znanja i umeća, povećavanju količine materijalnih dobara, koja se stvaraju u procesu rada, raspodeli rezultata rada, pronalasku i primeni novih alata, mašina, a danas novih, sve savršenijih i produktivnijih tehnologija, optimalnim modelima podele i organizacije rada, ili drugim rečima pitanju – kako u što većoj meri iskoristiti ljudski um i ruke. To je i logično, ili tačnije rečeno neizbežno, jer je reč o pitanjima sa kojima se čovek suočava sa tim pitanjima u svakodnevnom životu.

Naravno, nikome razumnom danas ne pada na pamet da ospori značaj ovih pitanja, koja posmatraju rad kao praktičnu ljudsku delatnost. Ono je proisteklo i dalje konstantno proističe iz praktične potrebe ljudi da savladaju određene prirodne sile, ali da ih bar stave pod svoju

delimičnu, ili potpunu kontrolu, kao i da proizvedu potrebnu količinu različitih materijalnih dobara. Sam proces rada je u krajnjoj liniji proces sticanja novih iskustava, sticanja znanja, unapređivanja fizičke i misaone aktivnosti čoveka. Rad kao praktična ljudska delatnost izvor je nastanka novih alata, novih tehnologija, različitih materijalnih dobara. U tom smislu, savremeni svet u celini, sa svim svojim dobrim i lošim stranama, može se posmatrati kao svojevrsna izložba rezultata ljudskog rada, kao materijalizovana, ljudskim rukama oblikovana stvarnost i vizija sveta.

Medjutim, u odnosu na ukupni broj radova, čiji je predmet ljudski rad, nesrazmerno je mali broj radova koji se bavi pitanjima filozofije ljudskog rada, njegovom generičkom suštinom, etikom ljudskog rada, pri čemu je etika međusobnih odnosa aktera procesa rada, samo jedan i to izvedeni problem etike ljudskog rada. Na mnoga pitanja iz ove oblasti, kao što je, na primer pitanje – da li je čovek biće rada, ili biće dokolice, nema celovitog, teorijski, filozofski i etički utemeljenog odgovora. Naprotiv, upravo su odgovori na ova pitanja izuzetno opterećeni političkim i ideološkim motivima i tumačenjima. Naravno, pri tome se, podrazumeva da na mnoga od ovih pitanja nema konačnog odgovora, koji će važiti za sve epohe i za sve okolnosti, jer je reč o trajnim traganjima, koja su deo traganja za suštinom ljudskog bića. Medjutim, politička i društvena zbivanja u proteklim decenijama, kao i tekuća ekonomska i socijalna kriza, sve jasnije upozoravaju i zahtevaju, da je na planu traganja za odgovorima na ova pitanja, neophodan „Kantov Kopernikanski obrt“.

Jedan od tragova u traženju odgovora na pitanja filozofske, ljudske i etičke suštine ljudskog rada vodi kroz analizu etičkih aspekata tekuće globalne krize i zajedničkih imenitelja ove i prethodnih kriza. Savremenu, globalnu krizu kapitalističkog načina proizvodnje, kao i sve prethodne, povezuje čitav niz zajedničkih imenitelja. Jedan od tih zajedničkih imenitelja odnosi se na činjenicu da se upravo u vreme krize otvaraju mnoga moralna pitanja i preispituje vladajući sistem moralnih vrednosti. Jedan, naizgled, detalj veoma rečito govori tome u prilog. Kao i u prethodnim sličnim situacijama u fazi prosperiteta, dominirali su političari i ekonomisti liberalne orijentacije, koji su se napadno zalagali da se nacionalne i svetska ekonomija prepuste isključivo ćudima tržišta. Medjutim, kada je kriza počela u sve većoj meri i sve vidljivije da naplaćuje svoju visoku političku, ekonomsku i socijalnu cenu, čak i najglasniji neoliberali počeli su da traže pomoć države, priznavajući, otvoreno, ili prikriveno, da bez pojačane uloge države, ne trajni, već bilo kakav izlaz iz krize nije mogući. Naravno, pri tome su neizbežno morali da se pozovu i na principe socijalne pravde i solidarnosti.

Činjenica da se ljudi, a pre svega političari i privrednici u uslovima krize, u mnogo većoj meri, nego u normalnim okolnostima, pozivaju, ili vraćaju etičkim načelima, nije ni nova, ni neuobičajena. Naprotiv, može se reći da je to izraz ljudske prirode, čiji su temelji svest i savest. Vraćanje moralnim načelima je, po pravilu, neizbežna prateća pojava suočavanja čoveka sa raznim nedaćama i iskušenjima, počev od ličnih moralnih i drugih dilema, preko suočavanja sa prirodnim silama, ratovima, uopšte u svim situacijama kada čovek oseća nemoć ili strah. Ekonomska i socijalna kriza, naravno, nisu elementrane nepogode, ali mnogi koje je ekonomska

kriza pogodila, imaju isti ili veći strah, a neretko su posledice krize veće i pogubnije, od onih koje izazove zemljotres ili cunami. Postoji, naravno i ona ključna razlika, kriza se može sprečiti, a kod zemljotresa i cunamija to nije moguće. Brojni rezultati istraživanja strahova kod ljudi, potvrđuju da je strah od gubitka posla jedan od najvećih strahova čoveka savremenog doba i da je taj strah, isti ili veći od straha od bolesti, sopstvene ili smrti drage osobe. Sama činjenica da su se, kao i u prethodnim krizama, političari, ekonomisti, ali i obični građani, okrenuli moralnim normama, prepoznajući u njima jedan od neophodnih instrumenata i uslova za izlazak iz krize, najrečitije govori o tome da su u krizi morala, nepoštovanju, odnosno odsustvu moralnih normi prepoznali i identifikovali jedan od glavnih izvora krize. Iz toga proističe i jedna važna pouka – da se konstantno, kako u uslovima prosperiteta, tako i u uslovima krize, moraju paralelno sagledavati ekonomski i etički aspekti ljudskog rada. Društvena praksa je, nažalost, daleko od ovog zahteva, jer čim kriza počne da jenjava, etički aspekti ljudskog rada se pomeraju na margine društvene misli i društvenih zbivanja.

Medjutim, i pored toga, ne može se osporiti značaj i snaga moralnih normi za izlazak iz krize. Tačnije rečeno, bez vraćanja osnovnim moralnim načelima, kao što su humanost, socijalna pravda, solidarnost, izlaz iz krize ne bi bio uopšte moguć i svet bi se stalno vrteo u začaranom krugu krize. Isto tako, iako se etičkim aspektima ljudskog rada ne pridaje odgovarajuća pažnja u periodima ekonomskog prosperiteta, ta pitanja su neizbežni predmet filozofskih i etičkih promišljanja, iz prostog razloga, što predstavljaju jedan od temelja etičkog sistema vrednosti u celini.

Budući da je jedan od etičkih i civilizacijskih temelja Evrope hrišćanstvo, logično je da je hrišćansko učenje uticalo i danas snažno utiče na etičku viziju ljudskog rada. U tom pogledu Biblija,¹ u različitim delovima sadrži čitav moralni kodeks ljudskog rada. U tom pogledu, prvi stihovi Biblije, u Starom Zavetu, u Knjizi Postanje, koji kažu „U početku stvori Bog nebo i zemlju, a zemlja beše prazna i pusta, i beše tama nad bezdanom, i duh Bižiji dizaše se nad svodom“, jesu stihovi o radu i stvaralaštvu, o tome da je sam proces stvaranja sveta stvaralački akt, pa se onda i celokupna istorija, ako je čovek stvoren po božijem liku i volji, može posmatrati kao proces rada u tom najširem filozofskom i etičkom smislu, kao proces stalnog stvaranja sveta i čoveka, koji se upravo kroz proces rada integrišu. Prema biblijskom predanju, Bog kažnjava Adama i i Evu, zato što su okusili zabranjeni plod sa drveta života i kaže mu: „Zemlja da je prokleta zbog tebe, sa mukom ćeš se od nje hraniti celoga života, trnje i korov će ti radjati, sa mukom ćeš se od nje hraniti celoga veka.“

Biblija je pomenutim i drugim stihovima, otvorila, samo na novi način, jedno pitanje, koje je prisutno i u drugim civilizacijama i periodima ljudske istorije koje traga za odgovorom da li je rad kazna ili nagrada, šta je njegova osnovna pokretačka snaga, u čemu se ogleda njegov smisao. U svakom slučaju, ljudski rad dobija dominantno pozitivnu moralnu konotaciju, a vrlo je izraženo prisutan i stav, koji ljudskom radu u faktičkom i etičkom smislu, daje oreol mučeništva. Ljudi se,

¹ *Biblija*, Glas Crkve, Valjevo, 2007.

razdvajaju na dobre i loše, u velikoj meri u zavisnosti od toga kako se u sistemu moralnih vrednosti i praktičnom svakodnevnom životu odnose prema radu. Drugim rečima, lenjost i nerad smatraju se lošim moralnim osobinama i nailaze na moralnu osudu većine.

Etička suština odnosa prema radu, kao moralnoj vrednosti ostaje konstanta, ali se sa uspostavljanjem i razvojem, kapitalističkog, tržišnog načina proizvodnje, otvara novo poglavlje u njenom shvatanju i uticaju na ukupne tokove ekonomskog i društvenog života, kao i odnos na ukupni sistem etičkih vrednosti u društvu. Ta promena, uslovljena je uspostavljanjem tržišne utakmice, kao pokretačke snage ukupnog ekonomskog i tehnološkog razvoja. Ključni činilac se, pri tome nalazi u činjenici da je tržišna utakmica, bez obzira na spoljne manifestacije, u suštini utakmica ljudskih sposobnosti i znanja. Takva utakmica ima smisla samo pod uslovom da se odvija pod časnim i ravnopravnim uslovima za sve učesnike, što znači da su smisao, tok i naravno rezultati ove utakmice zavisni, ne samo od uredjenja odnosa na tržištu, već od ekonomskog i društvenog uredjenja u celini. Pomenuti uslov, da tržišna utakmica ostvaruje svoju osnovnu funkciju pokretačke snage ekonomskog i tehnološkog razvoja društva, samo onda ako je časna i ravnopravna, odnosno ako se svi učesnici ove utakmice nalaze u jednakoj startnoj poziciji, a da se bez toga pretvara u ono što Hobs naziva „Guera omnia contra omnes“, odnosno društvo u kome „Homo hominis lupus est“, neizostavno nas vraća na moralne aspekte ljudskog rada, kao putokaz za identifikovanje suštine ljudskog rada. Traganje za moralnom suštinom i temeljima ljudskog rada, neminovno nas suočava sa ključnom istorijskom i filozofskom činjenicom – o integralnom karakteru ljudskog morala. U svakodnevnom razgovoru, govori se o različitim aspektima morala, pa se tako govori o radnom moralu, o bračnom moralu, o političkom moralu i tsl. Međutim, to ne može dovesti u pitanje činjenicu da je moral celovit, da se sastoji iz jednog komada. Ne sporeći složenost, kompleksnost, pa i protivrečne odrednice morala, čovek, kao jedinka je moralan ili nije, društvo je moralno ili nije. Tako je moralne aspekte ljudskog rada moguće posmatrati i suštinski razumeti samo u kontekstu morala uopšte. Tržišna utakmica, kao jedan od temelja kapitalističkog načina proizvodnje, ekonomskog i političkog ustrojstva društva, samo je višestruko pojačala i definitivno na pojavnu ravan iznela činjenicu da nema moralnog društva ako se ljudski rad ne temelji na trajnim i nespornim moralnim principima.

O moralu kao pokretačkoj snazi i temelju stvaralačke snage ljudskog rada, veoma rečito svedoče velika dela ljudskih ruku, kao što su egipatske piramide, Vavilonska kula, Aleksandrijska biblioteka, Artemidin hram u Efesu, Mauzolej u Halikarnasu, ili kako se jednim imenom zovu – Sedam čuda staroga sveta. Očigledno je da se ovde reč „čudo“, upotrebljava u specifičnom značenju, da označi dela ljudskog uma i ruku, koja prevazilaze granice mogućeg i ulaze u zonu koja se može definisati kao zona najsmelijeg mašte. Sama velelepnost ovih i drugih dela, u čijoj su izgradnji učestvovali milioni ljudi, koja integrišu duhovno i materijalno stvaralaštvo u temelje civilizacije i bezgraničnosti ljudske stvaralačke snage, zahteva da se još jednom sagledaju svi aspekti, odnosno sve pokretačke snage duhovne i materijalne energije svakog pojedinca, koji je učestvovao u stvaranju ovih velelepnih tvorevina.

Istorijski podaci o nastanku mnogih velikih dela ljudskih ruku i uma kroz istoriju, kao i u savremenom dobu, ali i poznavanje temeljnih osobina ljudske ličnosti, daju dovoljno osnova za tvrdnju da takve veličanstvene poduhvate nisu mogli da stvaraju oni koji su sebe doživljavali isključivo kao robove, odnosno oni koji su rad doživljavali isključivo kao akt prinude. Ako ljudima danas, hiljadama, ili stotinama godina kasnije, zastaje dah pre veličanstvenom lepotom i snagom tih dela, logično je pretpostaviti da su i graditelji tih dela, uključujući i one koji su radili najbeznačajnije poslove, osećali divljenje i osećali se delom tih velikih stvaralačkih poduhvata i da su verovali i trudili se da u tim velelepnim gradjevinama i drugim tvorevinama ljudskih ruku i uma bude ugrađen delić njihove ličnosti.

U tom smislu, može se zaključiti da sva dela materijalne i duhovne kulture, odnosno rezultate stvaralačke moći ljudskog rada vezuje jedan zajednički imenitelj – etički temelji ljudskog rada povezuju se sa maštom, sa stvaralačkim vizijama i tek ta veza čini stvaralačku moć ljudskog rada neograničenom. Prateći ljudski rad u vremenskoj dimenziji i u savremenom dobu, mogu se uočiti neke trajne odrednice moralnih osnova ljudskog rada, odnosno da pokretačke snage ljudskog rada faktički ne postoje bez svog moralnog utemeljenja. Istovremeno, polazeći od tih trajnih odrednica, o kojima su u proteklim vekovima napisane hiljade stranica, treba tragati za novim odrednicama filozofske i etičke suštine ljudskog rada. Jedan od puteva u traganju za odgovorima na ova pitanja nalazi se u novom atropološkom pristupu, ili zasnivanju antropologije ljudskog rada.

1.3.2. Čovek, rad i kriza – etika i duh novog vremena

Ako se prihvati stav da je etika ljudskog rada trajna, antropološka odrednica čoveka i ljudskog društva i temelj društvenosti ljudskog bića, jer je sigurno da ljudsko društvo ne bi postojalo da ne postoji rad kao svesna, stvaralačka delatnost čoveka, onda iz toga proističe i neophodnost komparativne analize etičkih temelja ljudskog rada, pojavnih oblika, snage i uticaja tih etičkih temelja na proces rada, na stvaralačku snagu čoveka i tok društvenih zbivanja u savremenom dobu i u prethodnim epohama. Gde je mesto etike rada u celokupnoj etičkoj viziji društva i pojedinca u njemu? Koliko je objektivna moć etike ljudskog rada i da li je uopšte moguće prepoznati i definisati kriterijume na osnovu kojih bi se procenjivalo da li je snaga etike ljudskog rada veća danas nego u prethodnim istorijskim periodima i u drugačijim oblicima društvenog uredjenja. Da li promene društvenog uredjenja, koje su se događale u istoriji i koje se neminovno nalaze i pred savremenom društvom, automatski dovode do suštinskih promena u etici ljudskog rada, ili su ti etički temelji konstanta?

U razmatranju ovih pitanja treba poći od nespornih činjenica. Prva i osnovna nesporna činjenica, ili tačnije rečeno grupa činjenica jeste da je novi način proizvodnje doveo do suštinskih promena u načinu organizovanja društva i načinu života. Tržišni način proizvodnje, odnosno tržišna utakmica, koja je po definiciji utakmica ljudskih sposobnosti i znanja, prvi put je uveo nove kriterijume za vrednovanje ljudskog rada, vrednovanje njegove proizvodne i

stvaralačke snage, što je otvorilo i pitanje preispitivanja etičkih temelja ljudskog rada. Ljudski rad, odnosno njegovi rezultati u tržišnom načinu proizvodnje postaju jasni i na pojavnj ravnj uporedivi, najpre na lokalnom, a danas u sve većoj meri na globalnom planu, što otvara nova pitanja njegove ljudske i etičke suštine.

U ovoj analizi jedan faktor zauzima posebnu pažnju. Poredeći društva ranijih epoha i savremeno društvo kapitalističke tržišne privrede, može se napraviti linija razdvajanja u tom smislu, što se sva prethodna društva mogu tretirati kao društva oskudice, a kapitalistička tržišna društva kao društva izobilja. Očigledno je da je tržišna utakmica pokrenula dinamični proces ekonomskog i tehnološkog razvoja, koji je za nekoliko vekova drastično promenio socijalnu i ekonomsku strukturu društva. Današnje globalno društvo raspolaže neuporedivo većom količinom materijalnih dobara, a takodje se višestruko povećao broj, odnosno procenat ljudi kojima su ta materijalna dobra dostupna. Drugim rečima, standard i kvalitet života su višestruko poboljšani u odnosu na stanje od pre nekoliko vekova. Praksa savremenog društva, potvrđuje i upozorava da porast proizvodne, stvaralačke snage ljudskog rada, stvaranje sve veće količine materijalnih dobara, ne dovodi automatski do pozitivnih promena u etici ljudskog rada.

Naprotiv, praksa savremenog društva potvrđuje da proizvodna moć ljudskog rada, u smislu stvaranja sve veće količine materijalnih dobara, i etička suština ljudskog rada često ne idu u istom smeru. Ciklično ponavljanje kriza kapitalističkog, tržišnog načina proizvodnje u sve radikalnijem obliku i sa sve težim ekonomskim, socijalnim i etičkim posledicama to na najbolji i najvidljiviji način potvrđuje. Pri tome je nesporno da stvaranje novih mašina, novih tehnologija, stvaranje sve većih količina materijalnih dobara, koja je dostupnija sve širem krugu korisnika, ili kako se to tržišnim jezikom kaže – potrošača, sama po sebi nosi pozitivnu moralnu konotaciju. Očigledno je takodje da se borba, pre svega protiv ekonomskih i socijalnih posledica kriza vodila i danas vodi sa različitim rezultatima, ili sa promenljivom ratnom srećom, ali ni jedno društvo, ni jedan politički i društveni sistem na tom planu nije zabeležio stratešku pobeđu. Pri tome, dobro su proučeni i detaljno poznati ekonomski, politički i pravni mehanizmi krize, ali sve to, ni ovog puta nije moglo da spreči nekontrolisani talas krize, kojoj se još ne nazire kraj, ili u najboljem slučaju, niko se ne usudjuje da daje pouzdane dugoročne prognoze o njenom toku i konačnim posledicama. Sve to upućuje da se koreni krize i pouzdani mehanizmi za trajno otklanjanje njenih uzroka moraju tražiti u etičkoj i filozofskoj sferi, koja je u proteklim decenijama u priličnoj meri bila zapostavljena. Tome u prilog ide i danas u društvenoj teoriji i strategijama ekonomskog i socijalnog razvoja opšte prihvaćeni stav – da ekonomska i društvena kriza, siromaštvo i sve druge posledice koje ona izaziva nisu cunami, nisu zla sudbina, koju ljudi ne mogu da izbegnu, već pitanje dobro odabrane i uspešno realizovane strategije razvoja. Naravno, ovde nije reč o moralnim jadikovkama, ili optužbama u smislu da su vlasnici kapitala i menadžeri po definiciji nemoralni, već o traganju za odgovorom na jedno od suštinskih pitanja budućnosti ljudskog društva.

Ako je tačno da je „istorija učiteljica života“, onda nas ta učiteljica vekovnim iskustvom, kao i otvorenim pitanjima savremenog doba, nesporno upućuje da se bitan deo odgovora na ovo

pitanje nalazi u religijskoj sferi. Takav zaključak utemeljen je na najmanje dva bitna razloga. Prvo, religija je jedan od najstarijih oblika društvene svesti, za koji se može reći da nastaje paralelno sa svešću, a takodje oblik društvene svesti koji je u svim epohama i civilizacijama, uključujući i Evropsku, hrišćansku, imao veoma snažan, u značajnom delu istorije dominantan uticaj na moralne norme, odnosno moralni sistem vrednosti i u skladu sa tim političku i ekonomsku organizaciju društva. I danas se u velikoj meri može staviti znak jednakosti između etičkih i religijskih normi. To, drugim rečima, znači da se etička i filozofska suština ljudskog rada ne može shvatiti bez povezanosti religijskog pogleda na svet. Drugo, svaka religija, uključujući i hrišćanstvo gradila je svoj religijski i etički odnos prema radu. Sfera rada, kao procesa materijalnog i duhovnog stvaralaštva čoveka jedan je od ključnih predmeta svakog religijskog sistema.

Navedena dva razloga mogu predstavljati polaznu osnovu za pitanje na koji je način i u kojoj meri religija, a u sklopu toga hrišćanska etika uticala i da li i u kojoj meri danas utiče na odnose u savremenom razvijenom kapitalizmu, pre svega sa aspekta suočavanja sa krizama kapitalističkog načina proizvodnje. Dva su naizgled protivurečna pravca ili aspekta ovog uticaja. Pre svega, novo gradjansko društvo, čiji su ekonomski temelji privatna svojina i tržišna robna proizvodnja, bilo je moguće, bar kada se govori o tlu Evrope, na kome je kapitalizam dostigao svoje najveće domete, onda kada je religijski hrišćanski pogled na svet prestao da bude jedini prihvaćen i ispravan, odnosno onda, kao je prekinut monopol Crkve u filozofiji, etici i nauci. Nesporno je pri tome, da je Evropa i danas u velikoj meri hrišćanska, ali je suština promene u tome što su definitivno otvorena vrata legitimnosti i realnog bitisanja drugačijeg načina mišljenja.

Medjutim, ta promena sama po sebi nije bila dovoljna. Novo društvo, novi koncept političke i ekonomske organizacije društva zahteva i novi religijski pristup, koji će otkloniti prepreke razvoju novog, efikasnijeg modela društvene organizacije. Analizirajući odnos religije i novog društvenog poretka, Veber tvrdi da kapitalistički društveni poredak ima duboke korene u religioznoj sferi. Pri tome, on smatra da je presudni uticaj na društvene procese toga doba imao religijski proces Reformacije u 16. i 17. veku, tzv. „Asketski protestantizam“. Mnogi autori, koji se bave analizom i doprinosom pomenutog Veberovog dela, u sklopu sopstvenih proučavanja smatraju da je Veberov stav u suštini zahtev, odnosno podrška onome što je Protestantska crkva faktički učinila – sa terena formalno - religijskog, ušla dublje u svakodnevni život ljudi, a posebno pri tome u sferu rada. U analizi odnosa religijskih, koje su istovremeno i norme jedne nove etike, pojedini autori iznose stav prema kome čovek, po prirodi ne želi da zaradi što više novca, nego jednostavno želi da živi onako kako je navikao da živi i da zaradjuje koliko mu je potrebno. Iz toga, kapitalisti izvlače zaključak prema kome će radnici jedino spuštanjem nivoa nadnica radnici biti prinudjeni da proizvode više, odnosno unapredjuju svoju produktivnost. Drugim rečima, odnos nadnica i profita tog momenta prestaje biti samo ekonomska, tržišna kategorija, već postaje i moralna norma.

Karakteristično je u tom pogledu učenje Martina Lutera, na kome Veber u velikoj meri zasniva svoje učenje. Luter smatra da protestantski vernik koji drži do religijskih i moralnih normi svoje vere ne sme da koristi stvoreni kapital za sopstvene potrebe, a pogotovu ne za hedonistička zadovoljstva, jer je to suprotno sa božijim zadacima koje protestantski vernik treba da obavi. Sudbina protestantskog vernika, njegov zadatak, ostvarivanje životnih i religijskih ciljeva je okretanje radu i samo radu kao najvišoj etičnoj i moralnoj vrednosti. Ostvarivanje, odnosno razvijanje sopstvenog poziva, ili kako bi modernim rečnikom rekli, stalno unapredjivanje sopstvenih stručnih i profesionalnih veština i znanja, kod Lutera je najviše etičko načelo. To je, po mišljenju Vebera, ali i čitavog niza drugih autora, koji se bave ovom problematikom, bio nužni uslov nastanka kapitalizma, odnosno tržišne utakmice, koja je već definisana kao utakmica ljudskih sposobnosti i znanja u različitim profesijama. Potvrdu takvog stava, autori koji se bave ovim pitanjima, nalaze, pored ostalog, u činjenici da je kapitalizam nastao na tlu Evrope, a nije nastao na tlu Kine, Japana, Azije Afrike, koji takodje raspolazu velikim ljudskim potencijalom, ali nisu imali moralnu osnovu u vidu protestantske etike. Rad, ispunjavanje poziva, asketizam, odnosno odbacivanje luksuza i obaveza ulaganja stečenog kapitala u korist društva, odnosno u dalji ekonomski razvoj, postaju ugaoni kamenovi protestantskog morala. Mnogi autori kažu da sticanje kapitala postaje cilj sam za sebe i temelj novog protestantskog morala. To se može prihvatiti kao tačno, naravno ako se sticanje kapitala posmatra u svoj svojoj složenosti. Medjutim, o veoma snažnom uticaju protestantske etike potvrdno govore i mnoga prethodna i savremena istraživanja, koja potvrđuju dominantno protestantsku versku orijentaciju kapitalističke preduzetničke klase, razlike u profesionalnoj orijentaciji, zanimanjima, načinu života izmedju katolika i protestanata.

Ako se posmatra u istorijskom kontinuitetu, Reformacija kao celoviti religijsko društveni proces, protest Martina Lutera, koji je bio temelj nove vizije hrišćanstva primerene savremenom dobu i novom pristupu ekonomskom, socijalnom i političkom organizovanju društva, sociološko učenje Maksa Vebera, kao i promene koje su se događale i dalje se događaju u savremenom kapitalizmu, onda se proces razvoja kapitalizma, klasna borba koja se u njemu odvijala i danas se odvija, može posmatrati sa etičkog aspekta kao proces nastajanja novog morala, ali i promena u tom moralu. Proces razvoja kapitalizma je, takodje, proces kretanja od industrijskih i socijalnih konflikata ka industrijskom i socijalnom miru. Taj proces, pored ostalog ima veoma značajan etički aspekt. Socijalni mir, pravne osnove i mehanizmi socijalnog mira, koji su danas razvijeni u ekonomski i tehnološki razvijenim demokratskim zemljama, nisu se mogli razviti i dobiti takvu društvenu moć da nisu imali snažnu i opšte prihvaćenu moralnu osnovu od strane svih aktera industrijskih odnosa – države, poslodavaca i sindikata. U tom smislu, industrijski i socijalni konflikti, uključujući i one čiji su predmet bili uzroci, posledice i tok ekonomskih kriza, u velikoj meri su bili konflikti vezani za moralne norme, one moralne norme o kojima govori Luter, o kojima govori Veber, na kojima se danas u velikoj meri temelji sistem savremenog kapitalizma.

Nije teško videti vezu izmedju etičkog stava o posvećenosti radu i izuzetno dinamičnog unapredjivanja novih tehnologija, izmedju protestantskog asketizma i moralne obaveze ulaganja

sredstava u proširivanje proizvodnje i stava zapisanog u zakonodavstvu i političkim dokumentima razvijenih, demokratskih zemalja o tome da vlasnici sopstveni kapital ne mogu koristiti samo za sopstveno dobro, već u njegovom korišćenju moraju voditi računa o širim društvenim interesima. Konačno, pomenuti moralni stavovi predstavljaju i temelje socijalne tržišne privrede, mehanizama socijalnog partnerstva, kao što su kolektivno pregovaranje, informisanje, konsultovanje i saodlučivanje radnika, socijalni dijalog, koji istovremeno čine značajne komponente strategija održivog razvoja.

Ne može se osporiti da je kapitalizam danas znatno moralniji, a onda i humaniji nego nekoliko decenija, a pogotovo u odnosu na svoje početne faze. Međutim, prethodne, kao i aktuelna društvena kriza, snagom činjenica dokazuju da to nije bilo dovoljno da se krize kapitalističkog načina proizvodnje spreče.² Naravno, da se za to ne mogu okriviti moralne norme. Očigledno je da je sistem, kome je na prvim koracima bila potrebna nova vizija hrišćanske vere i novi sistem moralnih normi u stalnom sukobu sa tim normama. Taj sukob je u tekućoj, globalnoj ekonomskoj krizi dobio nove zaoštrene pojavne oblike, postavljajući time još jednom pitanje da li je razrešavanje tog sukoba vezanog za etičku i filozofsku suštinu ljudskog rada uopšte rešiv u okvirima kapitalizma.

1.4. Etika globalizacije i globalizacija etike

Za razumevanje suštine odnosa civilizacije, globalizacije i etike, u čijim okvirima živi i savremeni svet, neophodno je sagledavanje vremenske dimenzije. Posmatrajući hod ljudske vrste i ljudskog društva u vremenskoj dimenziji, može se uočiti da civilizacija i etika nastaju prve, pri čemu se uspostavljaju i razvijaju istovremeno. Zapravo, posmatrajući taj složeni i dinamični vremeplov može se reći da etika ide pola koraka napred, jer je i sama civilizacija u svojoj suštini etička kategorija, ili drugim rečima, civilizacija nastaje onda kada ljudsko biće počinje da posmatra svet oko sebe i samog sebe u etičkim kategorijama.

Da li se uopšte, kroz istoriju, a onda i u savremenom dobu može govoriti o etičnosti, odnosno etičkim aspektima tehnologija i tehnološkog razvoja. Drugim rečima, da li je tehnologija i tehnološki razvoj etički neutralan. U tom slučaju, tehnološki razvoj i razvoj etike bi kroz celu istoriju, kao i danas tekli kao dva paralelna procesa, koji se ne dodiruju. Od čega će u tom slučaju zavisiti kako će se iskoristiti ukroćene sile prirode u novim tehnologijama. U analizi ovog odnosa novih tehnologija i etike uočava se jedan nesporni aspekt ove povezanosti. Razvoj tehnologija uopšte, pa i novih tehnologija je istovremeno dinamičan odnos čoveka i prirode, čoveka sa drugim ljudima, razvoj i ispoljavanje stvaralačke snage ljudske individue i društva u celini. Istorija, a posebno savremena gradjanska društva u tom pogledu potvrđuju da se stvaralačka snaga čoveka ne može razviti bez slobode. Drugim rečima, sloboda je onaj društveni milje u kome se razvija i ispoljava stvaralačka snaga čoveka, a sloboda je temeljna moralna kategorija, ili tačnije rečeno, nema etike bez slobode, niti slobode bez etike.

² Pantić, D., *Moralni kapitalizam*, Zbornik radova „Moral i ekonomija“, Institut društvenih nauka, Beograd, 2008.

Kada je reč o razmatranju mogućnosti i perspektiva uspostavljanja etike globalizacije, neophodno je obuhvatiti sledeće aspekte. Pre svega kroz celokupnu istoriju ljudskog društva u svim društvenim sistemima i različitim društvenim okolnostima postoje etičke vrednosti, koje su nesporne i koje se, prema opštem prihvatanju mogu definisati kao globalne etičke vrednosti. U te nesporne globalne vrednosti spadaju: život, telo, porodica, deca, ljudsko dostojanstvo, sloboda. Savremeno doba je na tom planu otvorilo dve grupe pitanja. Prva grupa pitanja odnosi se na potrebu proširivanja ovog spiska osnovnih moralnih vrednosti, pre svega na one moralne norme koje se odnose na uspostavljanje i zaštitu slobode i dostojanstva ljudskog rada. Reč je o onim moralnim vrednostima koje omogućuju da stvaralačka, slobodna strana i smisao ljudskog rada nadjača njegove prinudne aspekte i pojavne oblike. Druga grupa pitanja proističe iz činjenice da su moralne norme, iako po svojoj prirodi trajne i stabilne, takodje i dinamične i promenljive, što podrazumeva odstupanja, odnosno oscilacije u njihovoj primeni. To podrazumeva jasno i prepoznatljivo definisanje one kritične tačke kada moralna norma gubi svoju suštinu i smisao, a njena primena ispod te granice predstavlja pad morala.

1.4.1. Traganje za suštinom globalizacije

Istorija kao učiteljica života nesporno potvrđuje da je svako doba u razvoju ljudskog društva, u njegovom trajanju kroz vreme, ostavlja neki trag, nešto što bitno utiče na tok društvenog života u određenom vremenu. Vreme, kao nepristrasni sudija, svojim konstantnim tokom, na dugi rok, presudi o stvarnom značaju i uticaju tog traga, da li je reč o optičkoj varci, ili nečemu što je zaista bilo od vitalne važnosti i uticaja na tok društvenih zbivanja. Jedan od tih tragova koji je u velikoj meri uticao na tok društvenih zbivanja u poslednjoj četvrtini dvadesetog veka svakako jeste globalizacija. Naravno, završetkom dvadesetog veka priča o globalizaciji se nije završila. Naprotiv, ona u sve većoj meri, na sve većem prostoru postaje jedna od ključnih odrednica društvenih procesa, strategija i politika koje definišu i usmeravaju ove procese, sve većeg interesovanja nauke, deo naše svakodnevice, odrednica naših individualnih sudbina. Svedoci smo i učesnici vremena i društvenih procesa u kojima se rasplamsavaju rasprave političara, eksperata, filozofa, naučnika, ali i šireg javnog mnjenja o prirodi, karakteru, perspektivama i objektivnim dometima globalizacije. U ovim sve brojnijim raspravama, ispoljavaju se različite vizije, ističu različiti aspekti globalizacije, sukobljavaju različiti stavovi i argumentacije. To je neizbežna posledica i realna slika složenosti, dinamičnosti, promenljivosti i kontradiktornosti jedne takve društvene pojave kao što je globalizacija. Brojne teorije globalizacije su dinamične, promenljive, kao i pojava koju proučavaju. Sve te teorije se u krajnjoj liniji mogu posmatrati kao traganje za suštinom globalizacije kao vizije, nade, strahovanja, traganje za karikama koje nedostaju. Jedna od tih karika je i etika globalizacije.³

³ Volf, M., *Da li će nacionalna država preživeti globalizaciju?*, u Zborniku „Globalizacija mit ili stvarnost“, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2005.

Takvim pristupom neizbežno se vraća na osnovno početno pitanje – šta je to globalizacija. U traganju za odgovorom na ovo početno, ali istovremeno ključno strateško pitanje savremenog doba napisane su hiljade stranica, koje bi se, sabrane na jednom mestu, mogle definisati kao specifični leksikon jednog pojma, odnosno gotovo neograničenog broja varijacija ovog pojma. Ove definicije sadrže veći ili manji broj aspekata procesa globalizacije, različitih, političkih, stručnih, etičkih pristupa globalizaciji. Dodavati ovom okeanu definicija još jednu gotovo da nema smisla, jer sigurno ne bi doprinelo razumevanju suštine. Celishodnije je, možda postaviti pitanje na drugi način, iz ugla druge krajnosti – šta bi se dogodilo kada bi se iz savremenog rečnika izbacila reč globalizacija. Najviše što bi se dogodilo bila bi mala jezička pometnja. Medjutim, društveni procesi, koji se objektivno događaju u savremenom svetu i koji se od strane najvećeg broja naučnika i političara podvode pod pojam globalizacija i dalje bi nastavili da teku, sa svim svojim dobrim i lošim stranama. To znači da bi naučnici, političari i svi oni koji se sa različitih aspekata i iz različitih razloga bave ovim pitanjima, umesto izraza globalizacija, bili prinudjeni da potraže druge izraze kojima bi opisali i analizirali složene i protivurečne društvene procese, koji se danas uobičajeno svrstavaju pod pojam globalizacija. Da li to onda znači da je globalizacija naša sudbina?. A iz toga proističe sledeće pitanje – ko upravlja našim sudbinama? ⁴

Traganje za odgovorima na ova pitanja zahteva da se globalizacija posmatra u vremenskoj dimenziji. U tom pogledu, istorija kao učiteljica života govori o kontinuitetu društvenih procesa koji imaju značajan broj zajedničkih imenitelja sa savremenim procesima globalizacije. Naime, globalizacija kao pojam ulazi i sve se više koristi u društvenoj teoriji i politici u protekle tri decenije, da označi procese ekonomske, tehnološke, socijalne, kulturne, političke povezanosti i međuzavisnosti savremenog sveta. Danas se ta međuzavisnost i povezanost savremenog sveta, pojedinih država i njihovih gradjana, od strane naučnika i političara različitih pogleda i orijentacija prihvata kao nesporna. O uzrocima i posledicama ove povezanosti i međuzavisnosti postoje različiti stavovi, koji je kreću od krajnje pozitivnih do krajnje negativnih, ali samu činjenicu rastuće međusobne povezanosti i uslovljenosti savremenog sveta niko ne osporava.

Medjutim, povezanost i uslovljenost pojedinih zemalja i regiona sveta nije nova stvar, ona je postojala i u drugim periodima ljudske istorije, kao jedan od trajnih pratilaca društvenih procesa u svim epohama. Primera radi, Rimski imperija može se posmatrati kao specifični vid globalizacije, budući da je obuhvatala znatan deo tada poznatog sveta. Naravno, imala je druge sadržaje i pojavne oblike u odnosu na integracione procese međuzavisnosti u savremenom svetu. Istoričari, koji su se do pre par decenija skoro isključivo bavili ovim pitanjima u pravu su kada kažu da su kontakti između pojedinih civilizacija kroz dugi period istorije bili sporadični, sa dugim prekidima. Medjutim, činjenica je da su ovi kontakti postojali kroz celu istoriju, pa se u tom smislu može govoriti o globalizaciji niskog intenziteta.

Ključna promena na tom planu nastaje sa uvođenjem i razvojem industrijskog načina proizvodnje, sa sve dinamičnijim razvojem novih tehnologija, odnosno stvaralačke moći

⁴ Vuletić, V., *Savremene teorije globalizacije*, „Globalizacija i tranzicija“, IDN, Beograd, 2001.

ljudskog rada, a posebno razvojem novih komunikacionih tehnologija, koje su u celini višestruko povećale dinamiku naših života, kao i dinamiku i obuhvat međusobne komunikacije. Medjutim, treba imati u vidu da su prošla tri veka od prvih koraka industrijske revolucije da bi dinamika tehnoloških, ekonomskih i ukupnih društvenih procesa i komunikacija medju ljudima proizvela pogonsku energiju za uspostavljanje i razvoj društvenih procesa koji čine suštinu globalizacije.⁵

1.4.2. Civilizacija, globalizacija, etika

Podnaslov – Globalizacija, civilizacija, etika, zapravo je postavljanje pitanja o međusobnom odnosu ove tri kategorije. Mnogi će, možda i s pravom reći da je takvo pitanje preterano ambiciozno za tekst ovakvog obima i namene, mada u krajnjoj liniji namenu nekog teksta ne određuje njegov autor, već sadržaj teksta i društvene okolnosti u kojima tekst nastaje. Medjutim, zar se i celokupna istorija društvene misli u velikoj meri ne može posmatrati kao stalno traganje za spoznajom principa, sadržaja i pojavnih oblika odnosa civilizacije, globalizacije i etike, a u tom traganju veoma je prisutan i važan princip izrečen u narodnoj mudrosti – „Zrno po zrno pogača“.

Za razumevanje suštine odnosa civilizacije, globalizacije i etike, u čijim okvirima živi i savremeni svet, neophodno je sagledavanje vremenske dimenzije. Posmatrajući hod ljudske vrste i ljudskog društva u vremenskoj dimenziji, može se uočiti da civilizacija i etika nastaju prve, pri čemu se uspostavljaju i razvijaju istovremeno. Zapravo, posmatrajući taj složeni i dinamični vremeplov može se reći da etika ide pola koraka napred, jer je i sama civilizacija u svojoj suštini etička kategorija, ili drugim rečima, civilizacija nastaje onda kada ljudsko biće počinje da posmatra svet oko sebe i samog sebe u etičkim kategorijama. Polazeći od takvog pristupa odnosu civilizacije i etike, globalizacija se može definisati kao specijalni slučaj civilizacije. Takva tvrdnja otvara pitanje da li danas, ili u bar u budućnosti može da se stavi znak jednakosti između globalizacije i civilizacije, odnosno da li je civilizacija po svojoj prirodi globalna.

Jedan od najvećih filozofa novog doba Imanuel Kant ističe dva izvora svoje filozofije – zvezdano nebo nad nama i moralni zakon u nama. Kant, kao i mnogi drugi filozofi, naučnici i etičari, pre i posle njega, govori o univerzalnosti sveta i čoveka. U vremenu čiji smo savremenici sveprisutan je izraz globalizacija – u naučnim i stručnim radovima, u novinskim izveštajima, u političkim i razvojnim strategijama, u svakodnevnom govoru. Ako se kao osnovna odrednica globalizacije uzme da je to proces sve dinamičnijeg, ekonomskog, tehnološkog, političkog, socijalnog i kulturnog povezivanja i međuzavisnosti savremenog sveta, onda se treba zapitati u kakvom odnosu stoje globalizacija, kao skup složenih, protivurečnih, konfliktnih procesa, koji obeležavaju savremeni svet i univerzalnosti, ili drugim, rečima, da li se između pojma univerzalnosti sveta i globalizacije može staviti znak jednakosti.

⁵ Marinković, D., *Industrijski odnosi*, Megatrend Univerzitet, Beograd, 2005.

U filozofskom i etičkom, kao i u istorijskom smislu svet je univerzalan, kao što je i planeta na kojoj živimo deo univerzuma, kao što je univerzalno ljudsko društvo i svaka jedinka u njemu. Univerzalnost ljudskog društva zapravo potiče iz univerzalnosti svakog ljudskog bića. Univerzalnost čoveka koja se potvrđuje kroz njegovu društvenost i etičnost je konstanta celokupne istorije ljudskog društva, svih epoha, svih društvenih sistema, ona je izvor stvaralačke snage ljudskog bića, njegove sposobnosti da razume i menja svet u kome živi. Na taj način, istorija ljudskog društva može posmatrati kao stalni sukob centrifugalnih i centripetalnih, integrativnih i dezintegrativnih snaga u ljudskom društvu i svakom pojedincu. U tom pogledu prateći odnos ljudske slobode ropstva može se uočiti da je uspostavljanje bilo kakvog oblika ropstva započinjalo i svoje ključno uporište imalo u razbijanju univerzalnosti ljudske ličnosti. Tehnička podela rada, karakteristična za industrijsko i postindustrijsko doba, koja nesporno dehumanizuje ljudski rad i ličnost,⁶ samo je na pojavnoj ravni vidljiv primer sukobljavanja univerzalnog i parcijalnog u ljudskoj ličnosti i društvu.

Ako je ljudsko društvo univerzalno, ako je ljudska ličnost univerzalna, onda globalizacija nije samo aktuelno obeležje vremena u kome živimo, već samo novi pojavni oblik trajnog društvenog procesa. U tom slučaju, istorija se može posmatrati kao proces kretanja ka univerzalnosti sveta i čoveka, odnosno ka globalizaciji kao specifičnom obliku univerzalnosti sveta i čoveka, a društveni konflikti se mogu tretirati kao sudar centripetalnih i centrifugalnih sila u tom procesu. Ono što je novo u procesu globalizacije jeste višestruko i neslućeno uvećana dinamika integracionih procesa, koji potvrđuju suštinsku univerzalnost savremenog sveta, kao i prepreke koje se kroz istoriju i u savremeno doba javljaju u ovom procesu. Međutim, ova dinamika uslovlila je i brojne suštinske promene u shvatanju univerzalnosti sveta i čoveka i otvorila čitav niz novih pitanja.

Naime, i u prethodnim periodima ljudske istorije bilo je dodira i sudara civilizacija. To podrazumeva stav da je u svetu tokom celokupne istorije i danas postojalo i postoji više civilizacija. Međutim, zahvaljujući novim tehnologijama, novim, pre svega, elektronskim sredstvima komunikacija, razvoju novih oblasti proizvodnje, a paralelno sa tim i novih oblasti ljudskih potreba, u savremenom dobu taj vekovima prisutni dodir i sukob civilizacija prerasta u univerzalnu pojavu koja dobija suštinski nove odrednice. Taj suštinski novi proces, odnosno sadržaj i oblike odnosa Semjue Hantington naziva „Sukob civilizacija“.⁷ Postavlja se pitanje – u kakvom odnosu stoje taj sukob civilizacija i proces globalizacije, onako kako je on definisan na prethodnim stranama ovog teksta. Da li taj sukob civilizacija, koji objektivno postoji i o kome govori čitav niz autora iz različitih oblasti, predstavlja prepreku ili podstiče globalizaciju.

Ako stanje u savremenom društvu karakteriše sukob civilizacija, onda je globalizacija takodje pojavni oblik sukoba civilizacija, u kome deluju integrativne i dezintegrativne sile. Sam proces globalizacije, sa svim svojim prednostima i ograničenjima, snagom činjenica potvrđuje

⁶ Fridman, Ž., *Kuda ide ljudski rad*, „Rad“ Beograd, 1966.

⁷ Hantington, S., *Sukob civilizacija*, CID Podgorica i „Romanov“, Banja Luka, 2000.

koegzistenciju različitih civilizacija, potvrđujući i proširujući na taj način opšti pojam civilizacije. Naravno, koegzistencija nije isto što i paralelno postojanje pojava i odnosa koji teku paralelno, ali odvojeno i nezavisno jedni od drugih. Naprotiv, ovaj proces obuhvata širok spektar aspekata, koje bi mogli definisati kao simbiozu različitih civilizacija. To neizbežno otvara pitanje sličnosti i različitosti postojećih civilizacija, integracionih i dezintegracionih snaga u njihovom mešanju i međusobnim odnosima.

U svemu tome, u svim periodima ljudske istorije, u svim civilizacijama, kao i u savremenom dobu nesporno se uočava i prepoznaje ključni integracioni faktor različitih civilizacija – etika, koja je istovremeno brat blizanac ljudske slobode. Kant, s tim u vezi, kaže da moralan čovek radi iz principa koje poštuje i koji je slobodno i racionalno formiran po sopstvenom nahodjenju i na tome gradi svoj moralni imperativ. On tvrdi da postoji jedan jedini moral, koji je večan, univerzalan i savremen, pa zato važi za sve ljude.⁸ Naravno, pri tome se ne može osporiti da je i etika razvojna i promenljiva kategorija i da svako društvo i svaka društvena epoha ima svoj dominantni, prevladavajući moralni sistem. To znači da i svaka civilizacija ima svoj sistem moralnih normi. Međutim, ako se prihvati teza o univerzalnosti ljudskog društva i univerzalnosti ljudske ličnosti, onda je logično tvrditi da, ako ne postoji jedan univerzalni moral, onako kako ga shvata Kant, onda postoje makar nesporne, opšte prihvaćene vrednosti, koje predstavljaju temelj morala u svim epohama i svim civilizacijama.

U tom smislu, kao zajednički imenitelji, moralnih sistema u svim civilizacijama mogu se izdvojiti:

- Opšte prihvaćeni stav da je moral skup shvatanja o dobru i zlu, koje podrazumeva jasnu liniju razgraničenja između dobra i zla, moralni podsticaj činjenju dobra i zabranu činjenja zla;
- Griža savesti, kao sankcija za kršenje moralnih normi, što se može definisati kao vid suočavanja pojedinaca sa samim sobom, za učinjeno zlo drugom čoveku, ili ljudskoj zajednici;
- Moralnu osudu sredine za učinjeno zlo, odnosno kršenje moralnih normi, koja može biti teža od svih drugih sankcija prema počiniocu;
- Činjenica da su mnoge moralne norme ugrađene u običaje, kao i u pravne norme, što govori da su moralne norme temelj svih drugih društvenih normi.

Pored toga, u nesporno u svim civilizacijama prihvaćene moralne norme spada moralna norma o ljudskom životu kao najvišoj, odnosno apsolutnoj vrednosti, o zaštiti, odnosno posebnom društvenom statusu žena i dece. Međutim, kada se ove moralne norme posmatraju u vremenskoj dimenziji, onda se uočava da ih ni jedna civilizacija nije osporavala, ali da su ih različite civilizacije različito tumačile, pri čemu je izuzetno široki dijapazon tumačenja menjao i

⁸ Pavićević, V., *Osnovi etike*, BIGZ, Beograd, 1974.

samu suštinu pojedinih moralnih normi. Očigledan primer za to u savremenom dobu je dijametralno različit odnos prema smrtnoj kazni, koji je u suštini različit moralni stav prema ljudskom životu kao najvećoj, odnosno apsolutnoj vrednosti.

Ako se u tom smislu, etika posmatra kao temelj globalizacije, a globalizacija kao proces samopotvrđivanja univerzalnosti ljudske zajednice i univerzalnosti ljudskog bića, onda iz toga proističe da globalizacija u savremenom dobu ne može biti jedan proces, odnosno jedan put, već skup isprepletanih puteva kojima se kreću različite svetske civilizacije, pre svega u sopstvenom, specifičnom civilizacijskom hodu, a istovremeno u paralelnom kretanju ka zajedničkim ishodištima, koja se tek konstituišu i naziru, a koje kao jasne ciljeve prepoznaje tek deo savremenog sveta.⁹

Sasvim je izvesno da bi na pitanje šta je to globalizacija i koji putevi vode do nje, na veoma različite načine odgovorili ljudi iz Indije, Kanade, SAD, Nemačke, Evrope, Afrike i da bi na taj odgovor odlučujući uticaj imala civilizacija kojoj pripadaju. To potvrđuju i rezultati relevantnih istraživanja iz ove oblasti. Ta činjenica nas suočava sa pitanjem evropeizacije, odnosno prozapadničenja procesa globalizacije. Reč je o tome da u savremenom svetu dominira vizija globalizacije utemeljena na osnovnim vrednostima i institucijama na kojima se temelje savremena Evropska i američko društvo - tržišna privreda i privatno vlasništvo, višestranačka parlamentarna demokratija i ljudske slobode i prava, kao i sistem društvenih vrednosti koji iz toga proističe.

Medjutim, činjenica je da na drugim kontinentima dominiraju druge civilizacije, koje podrazumevaju drugačije sisteme društvenih vrednosti i drugačije institucije i modele organizacije društva. Logično je onda očekivanje da će se sa intenziviranjem procesa globalizacije, odnosno procesa ekonomskih, tehnoloških, socijalnih, kulturnih integracija savremenog sveta sve više intenzivirati dodiri, povezivanje i mešanje različitih civilizacija, a to znači različitih tradicija, sistema vrednosti, načina života. Ovaj proces neminovno će uključivati i konflikte različitih sadržaja, oblika i intenziteta. Medjutim, da li će na dugi rok u ovom neminovnom procesu, čiji smo mi savremenici i akteri, na dugi rok prevladati konflikti kao trajno stanje odnosa između različitih civilizacija, ili njihova koegzistencija i integrisanje zajedničkih i najvećih vrednosti, u velikoj meri zavisiće od moralne snage aktera ovih procesa, odnosno njihove sposobnosti da uspostave univerzalni moralni kodeks, koji će otvoriti prostor za afirmaciju i razvoj univerzalnih civilizacijskih vrednosti.

1.4.3. Globalno tržište, nove tehnologije, globalizacija etika

Globalno tržište i nove tehnologije su u suštini dva lica iste pojave, ili u najmanju ruku ne mogu postajati jedno bez drugog. Globalno tržište, u savremenom ekonomskom, političkom i svakom drugom savremenom značenju te reči, počinje da se razvija paralelno sa razvojem novih

⁹ Vidojević, Z., *Kuda vodi globalizacija*, Filip Višnjić, Beograd, 2005.

tehnologija. Tačnije rečeno, nove tehnologije, a to znači nova, sve efikasnija i produktivnija sredstva za proizvodnju, koja stvaraju sve veće količine materijalnih dobara, predstavljaju ključnu pokretačku snagu procesa globalizacije. Pri tome je neophodno imati u vidu suštinu nastanka i razvoja novih tehnologija - odnosno činjenicu da nove tehnologije predstavljaju izraz i rezultata unapređivanja stvaralačke moći ljudskog rada. Razumljivo je onda što je onda izrazito dinamičan proces razvoja novih tehnologija, a to znači stvaralačkih moći ljudskog rada, pred društvo u celini postavio čitav niz novih dilema i pitanja. Jasno je već na pojavnjnoj ravni i to je potvrdila celokupna dosadašnja istorija kapitalizma, da se razvoj globalnog tržišta i razvoj novih tehnologija nalaze u direktnoj srazmeri i da razvoj jedne od ovih pojava podstiče razvoj one druge.¹⁰

Medjutim, tome je neophodno dodati i sledeće pitanje – u kakvom odnosu stoje nove tehnologije i etika. Da bi se odgovorilo na ovo pitanje, neophodno je staviti ga u širi, istorijski, vremenski kontekst i postaviti kao pitanje – opšteg odnosa tehnologije i etike. Taj opšti odnos tehnologije i etike je jedna od polaznih osnova za odgovor na pitanje o odnosu etike i novih tehnologija. Posmatrano kroz vremensku dimenziju i prva najprimitivnija orudja su za to vreme predstavljala nove tehnologije, koje su na tadašnjem stepenu razvoja uvećavale produktivnost i stvaralačku snagu ljudskog rada. Ljudi su stvarali orudja i oružja iz svoje osnovne materijalne i društvene potrebe da savladaju prirodu i njene sile, da proizvedu materijalna dobra neophodna za njihov biološki i društveni opstanak. Sa aspekta etičnosti može se postaviti pitanje – da li su oni koji su proizvodili orudje bili etičniji od onih koji su proizvodili oružje - pri čemu ne treba zaboraviti da su mnoge sprave tada služile istovremeno i kao orudje i kao oružje. Pitanje se primereno savremenom dobu može postaviti i na sledeći način – da li je proizvođač vakcine protiv tuberkuloze etičan, a proizvođač dinamita neetičan.

Da li se uopšte, kroz istoriju, a onda i u savremenom dobu može govoriti o etičnosti, odnosno etičkim aspektima tehnologija i tehnološkog razvoja. Drugim rečima, da li je tehnologija i tehnološki razvoj etički neutralan. U tom slučaju, tehnološki razvoj i razvoj etike bi kroz celu istoriju, kao i danas tekli kao dva paralelna procesa, koji se ne dodiruju. Od čega će u tom slučaju zavisiti kako će se iskoristiti ukroćene sile prirode u novim tehnologijama. U analizi ovog odnosa novih tehnologija i etike uočava se jedan nesporni aspekt ove povezanosti. Razvoj tehnologija uopšte, pa i novih tehnologija je istovremeno dinamičan odnos čoveka i prirode, čoveka sa drugim ljudima, razvoj i ispoljavanje stvaralačke snage ljudske individue i društva u celini. Istorija, a posebno savremena građanska društva u tom pogledu potvrđuju da se stvaralačka snaga čoveka ne može razviti bez slobode. Drugim rečima, sloboda je onaj društveni milje u kome se razvija i ispoljava stvaralačka snaga čoveka, a sloboda je temeljna moralna kategorija, ili tačnije rečeno, nema etike bez slobode, niti slobode bez etike. Sloboda jeste filozofska, pravna, naučna, politička, ekonomska, znači složena i višeznačna kategorija. Ali je, ona, istovremeno specifična, individualna kategorija, vezana za lično iskustvo i individualnu

¹⁰ Haton, V., Gidens, E. (priređivači), *Informacione tehnologije i globalni kapitalizam*, u Zborniku „Na ivici, živeti sa globalnim kapitalizmom“, Plato, Beograd, 2003.

psihološku strukturu svake ličnosti, koja se ispoljava, odnosno proverava kroz osećaj lične sreće. To znači da je sloboda, pre svega etička kategorija, pa se i priča o odnosu slobode i tehnologije, vraća neizbežno na Kantov moralni imperativ, a na planu društvene prakse na činjenicu da nema slobode tamo gde su ljudi gladni, bez posla, bez krova nad glavom, bez realnih mogućnosti da kvalitetno i humano podižu i vaspitavaju svoj podmladak.

U tom smislu, savremeno doba nas na veoma prepoznatljiv način upozorava na svu složenost i protivurečnost odnosa novih tehnologija i etike, pokazujući snagom činjenica da razvoj i napredak društva nisu isto. U prilog tome govore sledeće činjenice. Dvadeseti i dvadesetprvi vek s razlogom se označavaju kao period dinamičnog ekonomskog i tehnološkog napretka. Izvesno je da celokupna prethodna istorija ljudskog roda nije zabeležila takvu dinamiku razvoja novih sredstava za proizvodnju, novih proizvoda i naravno novih ljudskih potreba. To je uticalo da se promene, odnosno podignu mnogi kriterijumi, pa i oni kojima se ocenjuje sloboda ljudskog društva i svake individue u njemu. Međutim, činjenice takodje govore, da tehnološki razvoj, nije automatski i put ka osvajanju novih prostora slobode. Naprotiv, ne samo da sloboda i tehnološki razvoj nisu obavezno u direktnoj srazmeri, već često idu u obrnutim smerovima.¹¹

Ta činjenica prisutna je kroz celokupnu istoriju. Međutim, upravo izuzetna dinamika tehnološkog razvoja učinila je da ovaj problem dobije takve razmere i da se ispolji na svim planovima društvenog života, a posebno na etičkom. Još konkretnije rečeno rodno mesto tog problema je savremeni kapitalizam, odnosno inudustrijski način proizvodnje i tržišna privreda. O globalizaciji kao društvenom fenomenu se pod tim nazivom i u savremenom smislu te reči govori u protekle tri decenije. Međutim, globalizacija u širem smislu te reči započinje nastankom i razvojem kapitalističkog načina proizvodnje. Može se naći puno argumenata u prilog tvrdnji da je globalizacija, kao proces ekonomskih, tehnoloških, socijalnih i kulturnih integracija, globalizacija kapitalizma, odnosno globalnog širenja kapitalizma. U istorijskom kontekstu, veoma lako se može zapaziti stalna tendencija širenja i rušenja granica – političkih, administrativnih, ekonomskih, a danas sve više i civilizacijskih. Kapitalizam započinje i uspostavlja se najpre na lokalnom planu, poslovnim inicijativama nove klase preduzetnika. Međutim, lokalne granice veoma brzo postaju preuske i novi sistem proizvodnje, zasnovan na tržišnoj utakmici vrlo brzo izlazi iz lokalnih okvira. Razvoj novih tehnologija, koji omogućava proizvodnju sve većih količina različitih materijalnih dobara, sve ubrzanije vodi do rušenja regionalnih, a zatim i nacionalnih granica, da bi danas bili svedoci stvaranja jednog – globalnog tržišta. Taj proces rušenja granica i kretanja ka globalnom tržištu, istovremeno govori i da su se problemi i otvorena pitanja kapitalizma, uključujući i njegove etičke dileme neizbežno preseljavale na globalni plan. Pri tome se, naravno, mora imati u vidu da kapitalizam nije samo način proizvodnje utemeljen na tržišnoj utakmici, već i sistem institucija, koncept i praksa ekonomske, političke i socijalne organizacije društva, sistem vrednosti i način života. Sa tog

¹¹ Sen, A., *Development as Freedom*, Random House, New York, 1999.

aspekta se globalizacija može tretirati i kao suočavanje ili konflikt kapitalizma kao načina života sa drugim načinima života koji su takodje veoma snažno ukorenjeni na našoj planeti.

Ako se globalizacija definiše i posmatra kao planetarno širenje kapitalističkog načina proizvodnje, ako je jedna od ključnih tačaka tog procesa uspostavljanje globalnog tržišta kao one uporišne tačke na koju se oslanjaju svi drugi aspekti, onda se neizbežno mora postaviti i pitanje cene globalizacije. Naravno, pri tome se moraju obuhvatiti svi aspekti ove cene, a to su:

- ekonomska;
- politička;
- ljudska;
- moralna.

Jasno je da je cenu globalizacije ovako definisanu teško, gotovo nemoguće izraziti samo u novcu. Medjutim, ovde nije reč samo o novčanoj, već pre svega o civilizacijskoj ceni globalizacije.

Pomenuta cena globalizacije ne može se dakle svesti na njenu ekonomsku cenu, koja će se izračunavati po danas vladajućim kriterijumima profitabilnosti. Uostalom, tok razvoja savremenog kapitalizma, kao i aktuelna ekonomska kriza koja je zahvatila ceo svet, potvrđujući i na taj način snagu, ali i preispitujući ljudski smisao globalizacije, potvrdili su ono što je ekonomistima, poslovnim ljudima i političarima dobro poznato već od Velike depresije 1929. godine – da tržišna utakmica jeste važan, ali nedovoljan pokretač ekonomskog i tehnološkog razvoja. Upravo je aktuelna kriza snagom činjenica potvrdila da instrumenti socijalne pravde, solidarnosti, mehanizmi kojima se obezbeđuje ostvarivanje načela jednakih šansi, nisu korektivi ograničenja i negativnih posledica tržišne utakmice, već moraju biti integralni elementi sistema. Ako se ceni globalizacije prilazi korišćenjem jezika i logike ekonomije – onda se neizbežno mora postaviti pitanje – da li svet iz procesa globalizacije može izaći sa negativnim saldom. A negativni saldo je neizbežan ako se globalizacija završi sa negativnim efektima za većinu sveta – odnosno ako većina sveta iz tog procesa izadje siromašnija nego što je u taj proces ušla. Za ocenu realnog materijalnog stanja ne može se uzeti zatečeno stanje siromaštva, već civilizacijski kriterijumi, odnosno civilizacijska dostignuća na planu ekonomskog i tehnološkog, razvoja, kvaliteta i dostojanstva ljudskog života i ljudskih sloboda i prava. Drugim rečima, cena globalizacije jeste integrativna, složena veličina, kao i sama globalizacija. Problem nastaje onda kada se iz te cene marginalizuju ili potpuno isključe etički elementi.

Na taj način rasprava o ceni globalizacije, a posebno o njenim etičkim temeljima, neizbežno nas vraća na pitanje ljudskog smisla globalizacije. Ako se globalizacija definiše kao dinamični proces ekonomske, tehnološke, političke, socijalne i kulturne povezanosti i međuzavisnosti savremenog sveta, koji sve više ruši nacionalne i sve druge granice, onda je globalno društvo u nastajanju globalna ljudska zajednica. Iz toga proističe da rasprava o ceni globalizacije, a posebno etičkim aspektima ove cene, mora poći od osnovnog pitanja – šta je smisao i šta su

temelji ljudske zajednice. Relevantan odgovor na ovo pitanje ponudio je pre više od dve hiljade godina helenski filozof Aristotel u svom poznatom stavu – da svaka zajednica služi nekom dobru, a država služi najvećem dobru.¹² U tom pitanju koncentrisane su sve individualne i kolektivne etičke dileme kroz istoriju, kao i u savremenom dobu. Istorija i društvena praksa nisu ponudile do sada celovit odgovor na ovo pitanje. Vidljivo je na pojavnjoj ravni da je svet u mome živimo i pojedine države u njemu veoma udaljen od tog najvećeg dobra. Naravno, sve zavisi od toga kako se definiše šta je to „najveće dobro“. Na taj način ceo problem se vraća u začarani krug, jer je istorija i savremeno doba puno primera da shvatanje opšteg, ili „najvećeg dobra“, kako ga shvata Aristotel, ne samo da nije zasnovano, već i udaljeno od osnovnih etičkih principa. Naravno, pri tome se mora uzeti u obzir činjenica da se pojam „najvećeg dobra“, njegov sadržaj, smisao, menjao kroz ljudsku istoriju. Logično je da pojam „najvećeg dobra“ ne može biti isti danas i pre više vekova, odnosno da su se kriterijumi za ocenjivanje najvećeg dobra pooštrili. Ako to nije tako, onda se otvara pitanje smisla i realnog smera društvenog razvoja u savremenom dobu.

1.4.4. Etika globalizacije i univerzalna etika pred izazovima krize

Istorija ljudskog društva, koja je u najvećoj meri istorija društvenih kriza i konflikata, potvrđuje sudbinsku povezanost kriza i etike. Globalna ekonomska kriza sa kojom je suočen savremeni svet takodje je potvrdila tu povezanost i medjuzavisnost. Ova povezanost kreće se u sledećim smerovima. Pre svega, svaka kriza, uključujući i sadašnju nikada nije samo ekonomska, ona je uvek istovremeno politička, socijalna i etička, odnosno ima veći broj izvora i posledica. Praksa takodje potvrđuje da je svaka ekonomska kriza povezana i uslovljena krizom morala, odnosno da je kriza morala uvek jedan od ključnih uzroka ekonomske krize. Konačno, svaka kriza stavlja na najjači i najpouzdaniji test etiku svakog pojedinca i društva u celini, odnosno etičke principe solidarnosti i socijalne pravde. To potvrđuje i činjenica da je neophodni uslov za izlazak iz krize moralna obnova.¹³ Ali iskustvo svih dosadašnjih kriza, kao i ove tekuće potvrđuje i upozorava da se etika ne može uspostavljati i suprotstavljati krizi onda kada kriza već počne, jer etika po svojoj prirodi deluje, pre svega, preventivno. To je isto kao i kada bi gradnja nasipa počela onda kada reka počne da se izliva.

Imajući u vidu da je aktuelna ekonomska kriza po svom obuhvatu i posledicama globalna, onda iz toga proističe da ona zahteva globalnu strategiju, uključujući i globalni etički pristup. Ako je globalizacija u savremenom smislu te reči globalno širenje kapitalizma kao načina proizvodnje, društvenog uređenja i načina života, onda je i aktuelna kriza globalna kriza kapitalizma. Ako istorija kao „magistra vita“ potvrđuje da se kapitalizam u proteklih nekoliko vekova razvijao tako što je rušio nacionalne i sve druge granice, uspostavljajući globalno tržište kao težište globalnog društvenog poretka, onda je logično da su se i krize kapitalističkog načina

¹² Aristotel, *Politika*, Kultura, Beograd, 1972.

¹³ Miloradović, A., *Etika globalizacije*, Vjesnik, Zagreb, 2009.

proizvodnje postepeno pomerale sa lokalnog i nacionalnog na globalni nivo. Ključni izvor cikličnih kriza kapitalističkog načina proizvodnje je decenijama dobro poznat i nesporan u ekonomskoj i društvenoj teoriji u celini. To je protivurečnost između razvoja novih tehnologija, koje su u suštini potvrda rasta stvaralačke moći ljudskog rada, sposobnosti čoveka da proizvede sve veće i veće količine materijalnih dobara i rasta relativne nezaposlenosti, što je uslovljeno činjenicom da su nove tehnologije sve više mehanizovane, automatizovane, a danas kompjuterizovane, što znači da traže sve manje živog rada. Savremene strategije razvoja su u tom smislu u velikoj meri usmerene na suzbijanje izvora i smanjivanje posledica ekonomskih kriza. Ove mere koje se preduzimaju još od vremena Velike svetske ekonomske krize 1929. godine neizbežno su obuhvatale ekonomske i etičke aspekte. Tačnije rečeno, kreiranje i realizacija ovih antikriznih mera, uvek je započinjala suočavanjem sa etičkim aspektima i izvorima krize, uključujući tu i činjenicu da je marginalizacija ili napuštanje etičkih principa uvek imalo svoju visoku ekonomsku i socijalnu cenu.

Istorija kapitalizma posle velike svetske ekonomske krize u velikoj meri je istorija mera za sprečavanje kriza, ili ublažavanje njihovih ekonomskih, socijalnih i političkih posledica. Te mere, kao što je poznato usmerene su na podsticanje novog investicionog ciklusa, smanjivanje nezaposlenosti, odnosno stvaranje što povoljnijeg društvenog okruženja za poslovanje i posebno nove poslovne inicijative, osposobljavanje radnika za nove poslove kroz sticanje novih i proširivanje postojećih profesionalnih veština i znanja, kao i obezbeđivanje socijalne sigurnosti za one koji zbog posledica krize ostanu bez posla. Time je, snagom činjenica potvrđeno da nezaposlenost kao sintetički izraz posledica krize jeste istovremeno ekonomski, politički, socijalni, ali i etički problem, pri čemu rešavanje ovog problema, sistematski na dugi rok nije moguće bez etičke komponente. Svaka nova kriza u dvadesetom, kao i ova na početku dvadesetprvog veka upozoravala je na svoje etičke izvore. U krajnjoj liniji svi oblici socijalne demokratije – uključujući prava zaposlenih na informisanje, konsultovanje i saodlučivanje, na kolektivno pregovaranje, socijalni dijalog, mogu se posmatrati kao komponente nastajanja nove etike. U tom pravcu suočavanja neprocenjivog značaja etike u sprečavanju ekonomskih kriza, uspostavljaju se i razvijaju korporativna kultura i društveno odgovorno poslovanje, koji podrazumevaju obavezu svih aktera, a posebno vlasnika kapitala i poslodavaca da u definisanju i ostvarivanju poslovne strategije preduzeća vode računa ne samo o sopstvenim, već i o širim društvenim interesima. Navedeni mehanizmi socijalne demokratije, koji su istovremeno i instrumenti etičkog pristupa poslovanju i ekonomskom životu društva u celini, u različitom stepenu razvijeni u pojedinim zemljama i regionima sveta. U tom pogledu uočava se direktna srazmera između stepena razvijenosti navedenih instrumenata socijalne demokratije i zastupljenosti etičkih principa i stepena ekonomske i tehnološke razvijenosti, slobode, kvaliteta i dostojanstva ljudskog života u pojedinim zemljama.

Kada je reč o razmatranju mogućnosti i perspektiva uspostavljanja etike globalizacije, neophodno je obuhvatiti sledeće aspekte. Pre svega kroz celokupnu istoriju ljudskog društva u svim društvenim sistemima i različitim društvenim okolnostima postoje etičke vrednosti, koje su

nesporne i koje se, prema opštem prihvatanju mogu definisati kao globalne etičke vrednosti. U te nesporne globalne vrednosti spadaju: život, telo, porodica, deca, ljudsko dostojanstvo, sloboda. Savremeno doba je na tom planu otvorilo dve grupe pitanja. Prva grupa pitanja odnosi se na potrebu proširivanja ovog spiska osnovnih moralnih vrednosti, pre svega na one moralne norme koje se odnose na uspostavljanje i zaštitu slobode i dostojanstva ljudskog rada. Reč je o onim moralnim vrednostima koje omogućuju da stvaralačka, slobodna strana i smisao ljudskog rada nadjača njegove prinudne aspekte i pojavne oblike. Druga grupa pitanja proističe iz činjenice da su moralne norme, iako po svojoj prirodi trajne i stabilne, takodje i dinamične i promenljive, što podrazumeva odstupanja, odnosno oscilacije u njihovoj primeni. To podrazumeva jasno i prepoznatljivo definisanje one kritične tačke kada moralna norma gubi svoju suštinu i smisao, a njena primena ispod te granice predstavlja pad morala.

Etika globalizacije ima snažno uporište u činjenici da civilizacija ima u suštini integrativni karakter. Taj integrativni karakter i snaga civilizacije ne ispoljava se u svim periodima i u svim okolnostima u istoj meri, ali to ne dovodi u pitanje integrativni karakter civilizacije. U tom pogledu u savremenom svetu uočljiv je porast svesti, odnosno koncenzusa o porastu globalnih rizika, kao i o neophodnosti napora i odgovornosti svih radi savladavanja ovih rizika. U tom smislu, izvore i moguće posledice globalnih rizika detaljno analizira Global Risk Report, prezentiran na Svetskom Ekonomskom Forumu u Davosu 2009. godine.¹⁴ Ovaj Izveštaj klasifikuje globalne rizike u sledeće grupe:

- Ekonomske;
- Rizike životne sredine;
- Geopolitičke;
- Socijalne;
- Tehnološke.

Pri tome u navedenih pet grupa navodi tridesetšest globalnih rizika, kao što su cene i krize nafte i naftnih derivata, sukobi oko pijaće vode, pandemije, infektivne bolesti, migracije, ekstremne klimatske promene i tsl. U svakom od navedenih socijalnih rizika nije teško prepoznati njegove etičke izvore.

U literaturi, kao i u svakodnevnom političkom životu veoma je prisutna podela na dobitnike i gubitnike globalizacije. Pri tome se imaju u vidu gubitnici i dobitnici na ekonomskom planu, što nesporno potvrđuje činjenica da se u proteklim decenijama nastavlja, pa čak i intenzivira tendencija povećavanja jaza između bogatih i siromašnih.¹⁵ Svet u tom pogledu podseća na vremeplov, koji se u pojedinim delovima sveta zaustavio u pojedinim periodima istorije kapitalizma. Medjutim, činjenice potvrđuju da podela na dobitnike i gubitnike globalizacije nije

¹⁴ *Global Risk Report*, World Economic Forum, Davos, 2009., www.weforum.org

¹⁵ Hanington, S., *Sukob civilizacija*, CID Podgorica, Romanov, Banja Luka, 2000.

dihotomna, već znatno složenija. Naime, ekonomski dobitnici tranzicije su demografski i ekološki gubitnici. S druge strane, ekonomski gubitnici tranzicije su istovremeno njeni ekološki i demografski dobitnici. Ovakav analitički pristup dobitnicima i gubitnicima globalizacije, neizbežno nameće pitanje definisanja njenih moralnih dobitnika i gubitnika. Na tom planu je još teže povući jasnu liniju razdvajanja, iz prostog razloga što je moralni gubitnik ljudska zajednica u celini. Drugim rečima, globalizacija, koja nije utemeljena na etičkoj, razvojnoj strategiji pogadja sve, po principu spojenih sudova, samo na različite načine, u različitim pojavnim oblicima, neke odmah, a neke na duži rok.

I pored toga što se borba protiv krize, odnosno njenih štetnih ekonomskih i socijalnih posledica odvija istovremeno na nacionalnom i globalnom planu, celokupni tok zbivanja na međunarodnom planu, kao i aktuelna globalna kriza potvrđuje da se kriza ne može savladati samo na nacionalnom planu. Naprotiv, jasno je da uspeh nacionalnih strategija suprotstavljanja krizi u velikoj meri zavisi od efikasnosti mera na globalnom planu, a to znači od saglasnosti aktera globalne ekonomije. Svest o tome se sve više razvija kao sastavni deo procesa međunarodnih ekonomskih integracija i ispoljava se kroz sve veći broj opšte prihvaćenih međunarodnih političko – pravnih standarda u strateškim međunarodno pravnim dokumentima, kao što su: Pakt UN o ekonomskim, socijalnim kulturnim pravima, Evropska socijalna povelja, Evropska deklaracija o ljudskim pravima itd.

Medjutim, očigledno je da u realnom životu stvari ne teku zadovoljavajućim tokom i da je etika globalizacije jedna od najslabijih tačaka ovog procesa. Dinamika globalizacije i etika globalizacije ne razvijaju se istom dinamikom. Etika globalizacije treba da bude jedna od vodilja i stalnih kontrolnih tačaka ostvarivanja ljudskog smisla globalizacije. Tekuća globalna ekonomska kriza snagom činjenica potvrđuje da to nije tako. Naprotiv, etika globalizacije je pretvorena u instrument jednog danas dominantnog koncepta i prakse globalizacije. Izlaz iz takve situacije zahteva preispitivanje osnovnog ljudskog i istorijskog smisla globalizacije, kao potvrde i procesa koji se temelji i potvrđuje univerzalnost ljudske individue i ljudske zajednice. To treba da bude prvi korak u pravcu definisanja univerzalne etike novog doba, koja će u sebi da integriše ključne civilizacijske etičke tekovine savremenog doba.

Drugo poglavlje

Metode i tehnike istraživanja

u oblasti etike

2.1. Pojam metoda

2.2. Odnos opšteg naučnog, sociološkog i metoda istraživanja društvenih pojava

2.3. Faze naučno-istraživačkog postupka

2.4. Metode koje se koriste u industrijskoj sociologiji i etici

2.5. Metode merenja

2.6. Statistička metoda

2.7. Eksperiment

2.8. Uporedna metoda

2.9. Metoda analize sadržaja

2.10. Metoda studije slučaja

2. Metode i tehnike istraživanja u oblasti etike

2.1. Pojam metoda

Svaka nauka, pa i industrijska sociologija i etika, sastoji se od dva ključna elementa: predmeta i metoda. Ova dva elementa su tesno medjusobno povezana i medjuzavisna, ili tačnije rečeno ne mogu da funkcionišu jedan bez drugog. Definisanje i istraživanje predmeta jedne nauke nije moguće bez odgovarajućeg metoda. S druge strane, metod jedne nauke, ili proučavanja jedne pojave oblikuje se prema predmetu te nauke.

Organska veza izmedju predmeta i metoda proističe iz činjenice da naučnik kada sebi postavlja pitanje „zašto”, odmah postavlja i pitanje „kako” da dodje do odgovora o tom „zašto”.

Reč metod potiče od grčke reči „methodus”, što znači put, traženje. U tom smislu metod bi mogli da definišemo kao način istraživanja određene pojave u prirodi i društvu, ili kao traženje puteva da se analiziraju i spoznaju pojavni oblici i suština jedne prirodne ili društvene pojave. Metod se, takodje, može definisati kao skup medjusobno povezanih i uslovljenih teorijskih pristupa, načina i tehnika koje se primenjuju u proučavanju pojedinih pojava. Drugim rečima, bez metoda svaki istraživački, saznavni postupak u bilo kojoj nauci bio bi sličan plovidbi po nepoznatom moru, u kojoj bi se slučajnošću mogle i otkriti obale, ali ne i ključne činjenice o moru i kopnu.

Ako se metod definiše na napred navedeni način, onda se metodologija može definisati kao nauka o metodu. Naime, metod kao konstitutivni element svake nauke postepeno se razvio kao cilj da obezbedi istinitost, proverljivost, objektivnost, verodostojnost i efikasnost naučno-istraživačkog postupka. Pri tome se pod efikasnošću naučno – istraživačkog postupka podrazumeva najkraći i najefikasniji put do naučnog saznanja, uz poštovanje načela ekonomičnosti, odnosno što manji utrošak finansijskih sredstava i ljudskih resursa.

Pored specifičnosti u svakoj pojedinoj naučnoj disciplini, metod u svim naukama ima sledeće zajedničke karakteristike:

- *razvojnost* – on se razvija zajedno sa naukom čiji je sastavni deo, podstičući razvoj nauke i stičući nova sopstvena saznanja;
- *promenljivost* – metod se menja sa promenama u oblasti u kojoj se primenjuje;
- *uslovljenost* – sa predmetom istraživanja – svaki predmet istraživanja zahteva specifični metodološki pristup;
- *posebnost*, odnosno relativna autonomija metoda, koja je uslov objektivnosti naučno-istraživačkog postupka.

2.2. Odnos opšteg naučnog, sociološkog i metoda istraživanja društvenih pojava

Odnos opšteg naučnog, sociološkog i metoda istraživanja društvenih pojava proističe iz odnosa nauke, opšte sociologije, industrijske sociologije i etike, njihove medjusobne povezanosti i uslovljenosti.

Naime, svaka nauka koristi, pre svega opšte naučne metode, koje su primenljive u svim naukama. Naravno, da se pri tome moraju razdvojiti u posebne grupe opšte naučne metode koje se koriste u prirodnim, medicinskim, tehničkim, i društvenim naukama, koje se suštinski razlikuju zbog suštinskih razlika u predmetu istraživanja.

Sociologija kao najopštija društvena nauka ima svoj specifični – sociološki metod. Ovde je reč o dva ključna aspekta:

- prilagodjavanju opštih metoda nauke specifičnom predmetu sociologije;
- izbor onih metoda i tehnika istraživanja koje su posebno pogodne u istraživanju socioloških pojava i njihovo dalje razvijanje, uključivanje novih aspekata i elemenata, koji u suštini znače stvaranje novih socioloških metoda. Tu granicu je, naravno, često veoma teško uočiti i razdvojiti, ali je to upravo ključni aspekt metodološkog pristupa sociološkim pojavama. Potrebno je, drugim rečima, iz opšteg naučnog metoda izdvojiti ono što se zove “diferentia specifica” u istraživanju socioloških pojava.

Industrijska sociologija i etika kao specifična sociološka disciplina koristi i specifične metode, odnosno opšte naučne i sociološke metode prilagodjene ovom predmetu. Već na prvim istraživačkim koracima u industrijskoj sociologiji i etici može se uočiti da su neke metode i tehnike istraživanja veoma pogodne i vode veoma pouzdanim i celovitim saznanjima, dok druge metode ne mogu imati značajniju primenu.

Na metod industrijske sociologije i etike, utiče čitav niz činilaca, od kojih posebnu važnost imaju sledeće:

- Specifičnost sadržaja industrijske sociologije i etike – reč je o vrlo dinamičnim, konkretnim pojavama, situiranim u svakodnevni, konkretni život ljudi, na koje utiče čitav niz društvenih činilaca, koje se brzo menjaju, utičući na vrednosni sistem, stavove i lične sudbine pojedinaca, što otežava njihovo celovito, objektivno, sistematsko proučavanje;
- Teškoće u definisanju predmeta industrijske sociologije i etike i razgraničenje u odnosu na predmet graničnih naučnih disciplina;
- Neophodnost interdisciplinarnog pristupa uslovljenog složenošću i povezanošću predmeta industrijske sociologije i etike sa drugim društvenim pojavama i odnosima, što uslovljava i složenost metodološkog pristupa.

2.3. Faze naučno-istraživačkog postupka

Metod kao sastavni deo svake nauke omogućuje celovit, sistematski pristup predmetu proučavanja, efikasnost i ekonomičnost naučno-istraživačkog postupka, mogućnost poredjenja sa saznanjima drugih istraživača i pouzdanost, odnosno proverljivost istraživačkih rezultata. Iz tih razloga i sam metod istraživanja mora biti postupan i sistematičan. U tom smislu, i pored razlika u metodu koji se primenjuje u pojedinim naučnim disciplinama, u opštem naučnom metodu koji se primenjuje u svim naukama mogu se jasno odvojiti sledeće faze:

Formulacija problema je početna faza u kojoj istraživač na osnovu analize stanja i problema u nekoj oblasti, do tada dostignutih saznanja, prikupljenih podataka uočava određene probleme, praznine, otvorena pitanja sa kojima se teorija i praksa suočavaju i na osnovu toga formuliše predmet ovog istraživanja. Moglo bi se reći da je formulacija problema onaj postupak u kome se iz šireg konteksta nekih pojava i odnosa izdvaja određeni problem, i aspekti sa kojih on treba da se proučava. Ova faza je izuzetno složena i osetljiva, jer zahteva da se jasno dimenzionira određeni problem – ni previše usko ni previše široko. Očigledno je, takodje, da sve naredne faze istraživačkog postupka zavise od kvaliteta ove faze.

Formulacija problema ima pored ove početne i dve dodatne faze:

a) Teorijsko definisanje problema, koje u suštini predstavlja logičku operaciju u kojoj se suštinske karakteristike i specifičnosti predmeta istraživanja definišu pomoću teorijskih, apstraktnih pojmova;

b) Operaciono definisanje predmeta istraživanja je sledeći korak u kome se na osnovu teorijskog određjenja definišu – uočavaju konkretne karakteristike predmeta istraživanja koje su jedna od osnova za njegovo dalje proučavanje.

Postavljanje hipoteza. Prethodna faza – formulacija problema zasniva se na poznatim, vidljivim ili dokazivim činjenicama.

Postavljanje hipoteza je u suštini nova, različita faza naučno istraživačkog procesa, jer ona znači korak iz poznatog, proverenog u novo, neistraženo.

Hipoteza je, drugim rečima, pretpostavka o predmetu istraživanja. Ali nije svaka pretpostavka hipoteza. Hipoteza je naučno zasnovana pretpostavka, tj. pretpostavka koja se zasniva na dosadašnjim saznanjima i iskustvima istraživanja u određenoj oblasti i na verodostojnoj metodologiji kojom se ta pretpostavka dokazuje. Hipoteza predstavlja kombinaciju činjenica, istine i pretpostavki, odnosno verovatnog ili očekivanog toka određenih pojava. To znači da sve hipoteze nemaju istu naučnu vrednost. Naučna vrednost pojedinih hipoteza meri se na osnovu sledećih kriterijuma:

- hipoteze o pojavama koje su do tada bile manje poznate i objašnjene;
- dubina objašnjenja ili analize predmeta hipoteze;

- mogućnost realnog predviđanja pojava na osnovu hipoteza;
- sveobuhvatnost – odnosno obuhvatanje šireg kruga pojava i odnosa;
- argumentovanost – odnosno broj i kvalitet argumenata koji im idu u prilog.

U procesu postavljanja hipoteza od izuzetne važnosti je da se hipoteze odgovarajuće dimenzioniraju, odnosno da obuhvatnost hipoteze odgovara predmetu istraživanja. Ako se hipoteza postavi preusko ona ne može da obuhvati celinu predmeta istraživanja, a ako se postavi preširoko, onda se iz šire celine određenih pojava i odnosa ne mogu jasno uočiti specifičnosti predmeta istraživanja. Zato je od izuzetnog značaja imati u vidu da se hipoteze po stepenu opštosti dele na: *opšte, posebne i pojedinačne*.

Prikupljanje i obrada podataka je sledeća faza u naučno istraživačkom procesu. Kao što i sam naziv kaže, reč je o onoj fazi u kojoj istraživač prikuplja, klasifikuje i obradjuje sve relevantne teorijske i empirijske podatke o predmetu istraživanja, koji mu mogu koristiti u naučnoj spoznaji određene pojave.

Da bi prikupljanje i obrada podataka bili uspešni, odnosno u funkciji naučno-istraživačkog procesa, oni moraju da se odvijaju po sledećim pravilima. Prikupljanje podataka mora biti funkcionalno povezano sa predmetom, ciljevima i hipotetičko-teorijskim okvirima istraživanja. U protivnom, prikupljanje i obrada podataka pretvorili bi se u haotično i besmisleno tumaranje po obilju činjenica i podataka, bez mogućnosti da se odatle izvuku i klasifikuju činjenice i podaci relevantni za predmet istraživanja. Ta opasnost je posebno izražena u savremenom dobu, kada se istraživačima i analitičarima nudi obilje različitih izvora podataka, pa se pred njih, kao jedno od glavnih metodoloških i teorijskih pitanja postavlja pitanje selekcije.

Pored toga, prikupljanje i obrada podataka mora biti: *plansko, sistematično, proverljivo*, što znači da drugi istraživači mogu proveriti način na koji se do određenih podataka došlo.

Opis pojave podrazumeva naučno opisivanje pojave koja je predmet istraživanja na osnovu prethodnog hipotetičko-teorijskog okvira, prikupljenih i obradjenih podataka. Ovo je faza u kojoj se izlažu prvi rezultati prethodnih faza istraživanja i prvi korak u dubljem naučnom saznavanju određene pojave.

Naučno objašnjenje je završna, najsloženija faza naučno-istraživačkog postupka u kojoj istraživač, na osnovu svih prethodnih faza istraživanja dolazi do novih saznanja o karakteristikama i međusobnim vezama i odnosima između pojedinih pojava. Uspeh ove ključne faze u naučno-istraživačkom postupku u velikoj meri zavisi od stvaralačke moći istraživača.

2.4. Metode koje se koriste u istraživanju društvenih pojava

Već je rečeno da industrijska sociologija i etika koriste opšte naučne i metode opšte sociologije i prilagođavaju ih ciljevima i specifičnostima predmeta istraživanja kojima se one

bave. U tom smislu dosadašnji razvoj i istraživačka praksa potvrdili su da jedan broj metoda ima posebnu istraživačku i naučnu vrednost i da se najčešće koristi u industrijskoj sociologiji i etici. Reč je o sledećim metodama.

2.4.1. Posmatranje

Istorijski posmatrano, posmatranje je najstarija metoda koja se još od prvih koraka primenjuje kako u prirodnim, tako i u društvenim naukama. Posmatranje je, takodje, metoda koju čovek praktično od svog opstanka koristi u svakodnevnom, konkretnom životu. Naučno posmatranje je čulno opažanje pojava koje su predmet naučno istraživačkog postupka. Važno je pri tome jasno razdvojiti, odnosno uočiti razliku između zdravorazumskog, logičkog posmatranja i naučnog posmatranja. Za razliku od zdravorazumskog posmatranja koje je nekritičko, disperzirano na različite, često nevažne aspekte, neplansko, haotično, naučno posmatranje ima sledeće odrednice: *plansko, sistematično, unapred pripremljeno, usmereno isključivo na predmet istraživanja, odnosno hipoteze koje treba dokazati.*

Zavisno od širine, odnosno obima predmeta istraživanja posmatranje može biti kompleksno (kada su predmet posmatranja šire, složenije pojave) i pojedinačno (kada je reč o pojedinačnim konkretnim pojavama).

Prema načinu kako se izvodi, odnosno prema načinu ostvarivanja uloge posmatrača mogu se izdvojiti dve vrste posmatranja – posmatranje bez učešća i posmatranje sa učešćem.

Kod posmatranja bez učešća, posmatrač ne učestvuje u pojavi ili događaju koji posmatra, već se sa znanjem i saglasnošću članova grupe javlja isključivo u ulozi posmatrača. Prednost ovog načina posmatranja je pretpostavljena veća objektivnost posmatrača, upravo zato što nije učesnik procesa koji posmatra.

Kod posmatranja sa učešćem, posmatrač ima dvostruku ulogu. On prema planu i metodološkim zahtevima posmatra pojavu koja je predmet istraživanja i istovremeno je aktivni učesnik grupe, procesa i odnosa koji se posmatraju. Pri tome, zavisno od predmeta i ciljeva istraživanja može biti više izražena ili uloga posmatrača ili uloga učesnika u nekom događaju.

I jedan i drugi način naučnog posmatranja imaju svoje prednosti i nedostatke.

Kod posmatranja bez učešća, posmatrač je u mogućnosti da se isključivo skoncentriše na svoj posmatrački zadatak. Medjutim, pri tome je uskraćen za iskustvo neposrednog učešća u događaju koji posmatra.

Posmatranje sa učešćem je, s jedne strane, jedini način da se ova metoda primeni kod posmatranja pojedinih zatvorenih, specifičnih društvenih grupa (zatvorenici, verske sekte i tsl.). Istovremeno, učešće u događaju, procesu koji je predmet posmatranja bitno proširuje istraživačko iskustvo i saznavnu moć posmatranja. Opasnost pri tome je da se posmatrač veže za ciljeve grupe i njene članove, što može nepovoljno da utiče na objektivnost posmatranja.

2.4.2. Ispitivanje

Ispitivanje u savremenoj sociologiji, pa i industrijskoj sociologiji i etici spada u najčešće korišćene metode. Ispitivanje se sastoji od organizacionog, planskog, sistematskog prikupljanja iskaza (stavova) od ispitanika i to tako što im ispitivač postavlja pitanja, a oni na ta pitanja odgovaraju. U zavisnosti od odnosa koji se uspostavlja između ispitivača i ispitanika, odnosno načina na koji ispitivač ispituje postoje tri vrste ispitivanja:

Neutralno kada se ispitivač prema ispitaniku odnosi isključivo profesionalno, neutralno, poslovno i prema unapred pripremljenom upitniku evidentira odgovore ispitanika na određena pitanja;

Blago ispitivanje je ono u kome ispitivač nastoji da uspostavi što bližu komunikaciju sa ispitanikom, da stekne njegovo poverenje i na osnovu tog poverenja dobije što poštenije i iskrenije odgovore na pitanja koja postavlja;

Oštro ispitivanje je ono u kome ispitivač veoma aktivno učestvuje, faktički vodi polemiku sa ispitanikom, upoređuje njegove odgovore na pojedina pitanja, predočava ispitaniku protivurečnosti u njegovim odgovorima i dinamikom ispitivanja nastoji da dodje do dubinskih stavova ispitanika o određenom problemu.

U sprovođenju metode ispitivanja koriste se dve tehnike: intervju i anketa.

Intervju je prikupljanje podataka, odnosno stavova ispitanika putem razgovora sa njima. Postoje u osnovi tri vrste intervjuja:

- *Slobodan intervju* – koji se, po pravilu, primenjuje u početnim fazama istraživanja, odnosno prikupljanju osnovnih podataka o nekoj pojavi koja se istražuje. Ovaj vid intervjuja karakterističan je po tome što ispitivač – intervjuer ima veliku slobodu u izboru pitanja koje postavlja, njihovom formulisanju i redosledu.
- *Usmereni (dubinski) intervju* – se koristi za prikupljanje podataka o dubljim, složenijim stavovima ispitanika o predmetu istraživanja. Reč je o podacima, odnosno stavovima koji su teško uočljivi na javnoj ravni, odnosno uobičajenim razgovorima. Stoga se ova vrsta intervjuja odvija po strogo utvrđenoj, formalnoj proceduri.
- *Panel intervju* je specifična vrsta usmerenog intervjuja koja se koristi za prikupljanje podataka o složenim dugotrajnim društvenim procesima i odnosima. Koristi se tako što se o istim pitanjima, po istom formalizovanom postupku vode razgovori sa istim grupama ispitanika, ali u različitim vremenskim razmacima, da bi se upoređivali njihovi stavovi i činiooci koji utiču na promenu tih stavova.

Anketa je tehnika ispitivanja u kojoj se do stavova ispitanika dolazi ne kroz razgovor, kroz direktni kontakt, već putem upitnika. Ispitanicima, anketar dostavlja pismeni upitnik, daje im

osnovna obaveštenja o ciljevima ankete i načinu popunjavanja upitnika, a zatim ispitanici sami popunjavaju upitnik.

Prema tome kako su formulirana pitanja postoje dve vrste upitnika:

- standardizovani (sa zatvorenim odgovorima) u kojima se ispitanicima nude mogući odgovori na pojedina pitanja i on treba da izabere jedan ili više od ponudjenih odgovora. Ovaj tip upitnika koristi se za istraživanje relativno poznatih pojava;
- nestandardizovani (sa otvorenim odgovorima) u kome su formulirana samo pitanja, a ispitaniku je ostavljeno da sam formuliše odgovore. Ovaj upitnik koristi se za istraživanje složenijih pojava i procesa, o kojima nema dovoljno saznanja.

Da bi se putem ankete prikupili relevantni i objektivni podaci, neophodno je u pripremi i sprovođenju ankete držati se sledećih pravila:

- sadržaj upitnika (pitanja) mora biti funkcionalno povezan sa predmetom istraživanja. Pošto se u istraživanju dokazuju ili opovrgavaju unapred postavljene hipoteze, pitanja moraju biti u vezi sa ovim hipotezama;
- upitnik treba da bude ekonomičan, čiji obim treba da bude primeren ciljevima i predmetu istraživanja;
- formulacija pitanja i njihov raspored moraju biti jasni, precizni, konkretni i teći po logičnom rasporedu;
- jezik u upitniku mora biti prilagodjen pretpostavljenom nivou ispitanika i specifičnim odlikama sredine u kojoj se ispitivanje vrši;
- moraju se imati u vidu ograničenja vezana za obrazovnu, psihološku strukturu ispitanika koja utiče na njihovu sposobnost razumevanja procesa i odnosa koji su predmet ispitivanja;
- treba imati u vidu i društvena ograničenja (npr. strah ispitanika da iskreno, otvoreno iznose svoje stavove) što je karakteristično za autokratske režime, kao i za periode društvenih i ekonomskih kriza u kojima je većina stanovništva suočena sa egzistencijalnim problemima, strahom od gubljenja posla i osećajem besperspektivnosti.

Zato, sve napred navedeno zahteva strogo poštovanje načela anonimnosti ispitanika i korišćenje njihovih odgovora isključivo u naučne svrhe.

2.5. Metode merenja

Merenje različitih veličina staro je koliko i ljudski rod, jer proističe iz praktičnih svakodnevnih potreba ljudi.

Kao naučna metoda merenje je najpre uspostavljeno i razvilo se u prirodnim naukama. Ni jedna prirodna nauka ne može da se bavi predmetom svog proučavanja bez merenja relevantnih prirodnih veličina.

Metode merenja su ušle relativno kasno u društvene nauke. Naravno, filozofi, pravnici, ekonomisti i drugi poslenici društvenih nauka su vekovima unazad razmišljali i pokušavali da po ugledu na prirodne nauke, egzaktno izmere pojedine društvene pojave i odnose. U tome je, po svojoj prirodi, odnosno relativno visokom stepenu egzaktnosti najdalje otišla ekonomija mereći različite ekonomske pokazatelje. Potpuniji ulazak metoda merenja u društvene nauke, međutim, započeo je uspostavljanjem i razvojem sociologije.

Od prvih koraka do danas naučno istraživačka vrednost i objektivni dometi metoda merenja bili su predmet sporenja i podela medju sociolozima. Stavovi su se kretali i danas se kreću izmedju dva ekstrema.

Postoje naučnici, sociolozi koji vrlo malo ili uopšte ne veruju u naučno-istraživačku vrednost metode merenja, dok na drugoj strani ima veliki broj onih koji slepo, nekritički veruju u verodostojnost metode merenja, tako da se na toj osnovi razvila prava „kvantomanija” nekritičkog, neosnovanog pokušaja merenja svega i svačega.

U istraživanjima u sociologiji, industrijskoj sociologiji i etici koriste se tri vrste merenja:

- *Neposredno merenje* (merenje je operacija kojom se utvrđuje koliko se puta jedinica mere sadrži u veličini koja se meri) direktno utvrđuje vrednost jedne veličine, odnosno broj osnovnih jedinica koje čine tu veličinu (npr. broj zaposlenih u jednom preduzeću, broj stanovnika jednog naselja, cene pojedinih proizvoda i tsl.). Neposredno merenje je moguće primeniti na manji broj pojava. Međutim, tačnost i očiglednost ovakvih merenja je izuzetno velika.
- *Posredno merenje* primenjuje se kod merenja složenih pojava i procesa, koje nije moguće izmeriti pomoću samo jedne veličine zbog njene promenljivosti, nestabilnosti i drugih razloga. Naime, kod posrednog merenja, vrednost jedne složene veličine utvrđuje se merenjem drugih veličina, čijim se povezivanjem i upoređivanjem dobija nova sintetička veličina. Takve sintetičke veličine su, na primer, standard stanovništva, kvalitet života i radne sredine, razvoj demokratije i tsl. Veoma je karakterističan primer društvenog položaja, koji se meri pomoću merenja obrazovanja, materijalnog položaja, ugleda, tsl.

Skaliranje je specifična vrsta merenja, kojom se meri intenzitet jedne veličine. Kod ovih merenja utvrđuje se skala koja obuhvata krajnje pozitivne i krajnje negativne stavove o određenoj pojavi. U industrijskoj sociologiji i etici skaliranje se u velikoj meri koristi za ispitivanje motivisanosti za rad, stepen vezanosti za preduzeće, zadovoljstvo sopstvenim radnim mestom i tsl.

2.6. Statistička metoda

Statistička metoda je jedna od najrasprostranjenijih metoda u naučnim istraživanjima. Gotovo da nema istraživanja u prirodnim i društvenim naukama koje ne koristi statističku metodu. Statistička metoda je složena, kompleksna metoda koja obuhvata prikupljanje, obradu, analizu i objašnjenje podataka o društvenim i prirodnim pojavama i procesima koji se mogu izraziti numeričkim veličinama. Pored svih drugih socioloških metoda (posmatranje, ispitivanje, merenje, eksperiment i tsl.) obavezno se koristi i statistička metoda.

U industrijskoj sociologiji i etici, kao i u sociologiji uopšte, najčešće se koriste sledeće statističke metode:

- Metoda uzorka, koja je od izuzetnog značaja kod istraživanja masovnih pojava. Kod takvih pojava je veoma teško, često i nemoguće istraživati celu pojavu, ili sa stanovišta statističke metode „statističku masu”. U takvim slučajevima se obavezno primenjuje metoda uzorka, koja se sastoji u tome da se iz statističke mase izdvoji jedan broj jedinica i na njima se vrši istraživanje, ali tako da se rezultati mogu primeniti na celu statističku masu. Time se istovremeno postižu verodostojnost, dinamika, efikasnost i ekonomičnost istražnog postupka.

U zavisnosti od kriterijuma koji se koriste pri formiranju postoje tri vrste uzoraka.

Slučajni uzorak, kao što mu samo ime kaže, formira se bez precizno unapred utvrdjenih kriterijuma. To znači da se ispitanici, odnosno jedinice ispitivanja (npr. uzorci vode, ili neke robe) odabiraju potpuno slučajno.

Sistematski uzorak se razlikuje od slučajnog po tome što se prva jedinica ispitivanja jasno definiše, a onda se prema tome definiše i kriterijum za izbor drugih jedinica u uzorku. Najčešće se to radi tako što se slučajno izabere da prvi ispitanik u istraživanju bude sedmi na platnom spisku, a da u uzorak zavisno od njegove veličine, posle toga ulazi npr. svaki 25 radnik.

Stratifikovani uzorak je najslženiji, koristi se za istraživanja složenih prirodnih ili društvenih pojava. Stratifikovani uzorak formira se na osnovu više različitih svojstava statističke mase koja se proučava (npr. to kod istraživanja javnog mnjenja mogu biti starosno doba, pol, obrazovanje, zanimanje i druge osobine ispitanika). Drugim rečima, uzorak u celini formira se od većeg broja podgrupa statističke mase, koji zadovoljavaju određene osobine.

Kod metode uzorka od izuzetnog je značaja da se dobro dimenzionira veličina uzorka. Veličina uzorka zavisi od čitavog niza kriterijuma od kojih su najvažniji veličina i složenost pojave koja se ispituje. Uzorak mora da zadovolji sledeće zahteve: da bude reprezentativan, odnosno da se na osnovu uzorka mogu donositi pouzdani zaključci o osobinama cele statističke mase i o ekonomičnosti anketnog ispitivanja.

Metod srednjih vrednosti se, takodje, veoma često koristi u istraživanjima u industrijskoj sociologiji i etici. On je od izuzetno velike koristi u analizi numeričkih pokazatelja kakvi su zarade, nacionalni dohodak, dužina radnog vremena i tsl. U osnovi postoje tri vrste srednje vrednosti:

Artimetička sredina se dobija tako što se pojedinačne vrednosti jedne veličine (npr. kretanje produktivnosti rada u pojedinim mesecima, ili broj kišnih dana u jednom mesecu) podele sa brojem posmatranih jedinica. Kod korišćenja artimetičke sredine uvek treba imati dozu opreza, jer ona može da prikrije neke suštinske karakteristike pojava, posebno onih koje imaju ekstremne pozitivne i negativne vrednosti.

Medijana je statistička vrednost koja se, takodje, naziva i poziciona vrednost. Ovaj naziv potiče odatle što medijana izražava srednju poziciju vrednosti te pojave na skali.

Metod korelacije je statistički metod pomoću koga se nastoji da se ispituju i utvrde odnosi međuzavisnosti i povezanosti između dve i više pojava. To se čini tako što se upoređuju numeričke ili skalarnе vrednosti pojedinih pojava, njihovo paralelno kretanje i promene i na osnovu toga se zaključuje o međusobnoj povezanosti i uslovljenosti tih pojava. Postoje dve vrste korelacije: a) pozitivne, kada dve međusobno povezane pojave istovremeno rastu; b) negativne, kada vrednost jedne pojave raste, a druge opada (npr. porast standarda dovodi do opadanja zaraznih bolesti).

2.7. Eksperiment

Eksperiment je veoma stara i često korišćena naučna metoda. Ona je nastala i razvila se u okviru prirodnih nauka. U naučnom smislu te reči, eksperimentom se može smatrati svaki pokušaj čoveka da imitira, odnosno veštački izazove određenu prirodnu pojavu. Sa stanovišta metodologije, eksperiment se definiše kao veštačko izazivanje određene pojave u laboratorijskim uslovima radi proučavanja njenih svojstava i uticaja različitih činilaca na ta svojstva.

Vekovima je vladalo uverenje da eksperimentu nema mesta u društvenim naukama. Ovo pitanje se ozbiljnije otvorilo tek u 19. veku sa nastankom i razvojem sociologije. Sa prvim pokušajima da se eksperiment koristi u društvenim naukama i u sociologiji stavovi naučnika su se podelili i posebno u prvim fazama su osporavali mogućnost primene eksperimenta u sociologiji. Takvo stanovište zastupali su i osnivači sociologije Ogist Kont i Karl Marks, kao i poznati sociolog Maks Veber.

U XIX veku postepeno prevladava drugačiji, pozitivni stav i eksperiment dobija sve veću primenu u društvenim naukama, pa i u sociologiji.

Sa stanovišta uslova pod kojima se izvodi postoje tri vrste eksperimenta:

Laboratorijski eksperiment je eksperiment koji se izvodi u veštačkim, laboratorijskim uslovima. Ispitanici se stavljaju u tu veštačku stvorenu, laboratorijsku situaciju, sa ciljem da se otkriju uzroci određenih društvenih pojava i ponašanja.

Ova metoda ima dva osnovna ograničenja:

- prvo, veoma je teško stvoriti veštačku, eksperimentalnu situaciju koja je apsolutno podudarna sa realnim životnim situacijama;
- drugo, kod ove metode mora se voditi računa o etičkim aspektima, odnosno očuvanju moralnog integriteta osoba koje učestvuju u eksperimentu.

Eksperiment u prirodnim uslovima izvodi se tako što se formiraju dve identične grupe, koje učestvuju u eksperimentu. One su identične po svim svojstvima, osim po jednom, eksperimentalnom, koji se kod jedne grupe namerno izostavlja. Uporednom analizom stanja i odnosa u dve posmatrane grupe dolazi do saznanja o dejstvu eksperimentalnog činioca. Ovaj metod je veoma pogodan za izučavanje bitnih procesa i problema u industrijskim odnosima i etici (npr. produktivnosti rada, motivacije za rad, odnosa unutar radnih grupa i tsl.).

Prirodni eksperiment u suštini nije eksperiment u klasičnom smislu te reči, ako se pod eksperimentom podrazumeva veštačko izazivanje određene društvene pojave. Prirodni eksperiment je proučavanje određenih društvenih pojava i odnosa u njihovim prirodnom, spontanom toku, pre svega u određenim specifičnim vanrednim društvenim okolnostima, kakve su na primer zemljotres, požar, rat i tsl. Ova metoda je zapravo kombinacija metode eksperimenta i posmatranja.

2.8. Uporedna metoda

Uporedna metoda je jedna od najstarijih i često korišćenih naučnih metoda, kako u prirodnim, tako i u društvenim naukama. Uporedna metoda se sastoji u upoređivanju pojedinih pojava, ili njihovih svojstava, da bi se uočile sličnosti i razlike među njima, i uzroci ovih sličnosti i razlike među njima, i uzroci ovih sličnosti i razlika. Pri tome je neophodno imati u vidu da se mogu upoređivati samo istorodne pojave.

Reč je o izuzetno složenoj, kompleksnoj metodi, koja u sebe može uključiti čitav niz drugih metoda. Primera radi, uporednom metodom mogu se upoređivati rezultati dve ankete, ili numerički pokazatelji prikupljeni i obradjeni statističkim metodom.

Uporedna metoda je izuzetno korisna i zato je veoma često primenjivana u sociologiji, kao i u istraživanjima u industrijskoj sociologiji i etici. Čitav niz istaknutih sociologa, od njenih prvih koraka do danas, među njima Marks, Spenser, Veber, Dirkem koristili su uporednu metodu. U

tom pogledu može se reći da je sociologija upravo zbog složenosti i opštosti sociološke materije veoma podsticajno delovala na razvoj uporedne metode.

Naravno, sama primena uporedne metode, njena pouzdanost i promenljivost usmerili su pažnju znatnog broja sociologa na proučavanje uporedne metode, njenih oblika, predmeta koji se mogu istraživati njenim primenom i tsl. U tom pogledu posebno je značajno shvatanje Emila Dirkema koji ukazuje da se uporedna metoda može koristiti na tri nivoa:

- Uporedna istraživanja koja se vrše u okviru jednog društva. Polaznu osnovu pri tome predstavlja raznovrsnost društvenih pojava i procesa i diferenciranost društvene strukture, odnosno postojanje više društvenih grupa – klasa, slojeva koji se razlikuju po svom materijalnom, socijalnom položaju, obrazovanju, vrednostima, stavovima. U tom slučaju uporedna metoda je nezamenljiva u proučavanju i upoređivanju svojstava pojedinih društvenih grupa i činilaca koji utiču na te sličnosti i razlike (npr. uticaj razlika u materijalnom položaju na mogućnosti obrazovanja pripadnika pojedinih društvenih grupa.
- Uporedna istraživanja koja se vrše u okviru više društava istog tipa, odnosno društava koja pripadaju istoj društveno-ekonomskoj formaciji. Ovaj metod daje izuzetno dobre teorijske rezultate, jer omogućuje celovito, sistematsko sagledavanje veoma složenih pojava na širem prostoru i uočavanje onih činilaca koji najviše utiču na te procese. Ova metoda je, na primer, veoma korisna u istraživanjima važnim za industrijsku sociologiju i etiku u istraživanjima procesa tranzicije, da bi se pokazalo koji modeli tranzicije daju najbolje ekonomske i socijalne rezultate.
- Uporedna istraživanja koja obuhvataju pojave u različitim tipovima društva u različitim ili istim vremenskim periodima imaju najveću teorijsku i istraživačku vrednost. U suštini reč je o celovitim teorijsko-metodološkom pristupu proučavanju najsloženijih društvenih pojava, koje trajno obeležavaju ljudsku istoriju i savremeni život. Primera radi predmet proučavanja primenom ovog tipa uporedne metode može biti institucija braka i porodice u različitim tipovima društveno-istorijskih formacija.

Kao i sve druge složene metode i uporedna metoda se susreće sa određenim ograničenjima i nedoumicama. Jedno od takvih ograničenja je problem ujednačavanja pojmovno-kategorijalnog aparata. Reč je o tome da se pojmovi o pojedinim pojavama i odnosima menjaju tokom istorije, kao i same ove pojave i procesi. Tako se, na primer, pod pojmom brak podrazumeva različiti sadržaj u različitim periodima i tipovima društva. Kada je reč o industrijskim odnosima, na primer, pojam radne sredine ili prava zaposlenih, ili radni odnosi, ima danas drugi sadržaj nego pre jednog veka.

2.9. Metoda analize sadržaja

Analiza sadržaja dobijala je sve veći značaj u društvenim naukama, pa i u industrijskoj sociologiji i etici sa razvojem pisane komunikacije medju ljudima. Danas je pisana

komunikacija, neizbežni vid komunikacije u međuljudskim odnosima, pogotovo u odnosima koji imaju formalni karakter.

Pomoću analize sadržaja dolazi se do sistematskih, celovitih, objektivnih podataka o svojstvima sadržaja simboličkog opštenja (pisana reč, govor).

Postupak analize sadržaja kao složen postupak ima više faza. Kao osnovne mogu se izdvojiti tri faze:

- Prva faza je kategorizacija po kojoj će se vršiti klasifikacija pojava koje se analiziraju;
- Druga faza je faza analize i obrade podataka o sadržaju analiziranih oblika simboličkog opštenja i svrstavanje ovih podataka u odgovarajuće statističke tabele, indekse, grafikone i tsl. Tako se, na primer, može analizirati koliko su u nekom tekstu zastupljene pozitivne i negativne poruke, koliko se često koriste pojedine reči i tsl.
- Treća faza je ona u kojoj analitičari vrše naučni opis pojave – odnosno sadržaja simboličkog opštenja.

Očigledno je da je kod primene metode analize sadržaja najosetljiviji i najvažniji deo kategorizacija pojmova, odnosno definisanje kategorija u okviru kojih će se vršiti analiza sadržaja.

2.10. Metoda studije slučaja

Metoda studije slučaja je tipično sociološka metoda. Ona je pre svega, nastala i razvila se u okviru sociologije, i u okviru ove nauke ima najveću primenu. Pri tome je važno imati u vidu da je metoda studije slučaja veoma pogodna za proučavanje odnosa u malim društvenim grupama, što je za industrijsku sociologiju i etiku od izuzetne važnosti. U literaturi se pored izraza „studija slučaja” može naći i izraz „analiza slučaja”, kao sinonim, ali znatan broj naučnika smatra da je „analiza slučaja” samo jedna od faza u „studiji slučaja” - *case study*.

Metoda studije slučaja usmerena je na pojedine slučajeve, sastavne elemente ili aspekte neke šire društvene pojave ili procesa. Međutim, pri tome se analizirani pojedinačni slučaj tretira kao relativno samostalni entitet, kao samostalni predmet istraživanja. To podrazumeva da se kod studije slučaja može istovremeno koristiti više različitih socioloških metoda i tehnika istraživanja.

Drugim rečima, metoda studije slučaja je složena, kompleksna metoda, koja pojedinačni slučaj proučava kao poseban predmet istraživanja, izdvojen iz šire celine kojoj pripada, pri čemu se uvek imaju u vidu veze sa tom širom celinom.

Prilaženje slučaju kao celini omogućava da se on prouči sa različitih aspekata i da se pouzdano izdvoje njegove ključne karakteristike.

Jedan broj teoretičara smatra da metoda studije slučaja ne može biti samostalna naučna metoda, dok drugi smatraju da ona ima velika ograničenja i među njima ističu nepouzdanost i nemogućnost uopštavanja rezultata do kojih se dodje korišćenjem ove metode.

Medjutim, teoretičari koji se koriste ovim metodom ističu njene brojne prednosti, među kojima dubinski karakter istraživanja i mogućnost široke primene ove metode – od pojedinca do globalnog društva.

Bitna osobina metode studije slučaja je da je to metoda koja nije formalizovana, odnosno nije omedjena strogim formalnim procedurama pojedinih metodoloških postupaka. Kod primene ove metode dolazi do izražaja stvaralačka snaga, inventivnost istraživača i u tom pogledu ona se može posmatrati kao heuristička metoda, odnosno metoda veoma korisna i pouzdana u predviđanju društvenih pojava i procesa.

Treće poglavlje

Ljudski rad kao stvaralačka

i moralna kategorija

3.1. Prilog traganju za civilizacijskim smislom ljudskog rada

3.2. Filozofija ljudskog rada pred izazovima novog doba

3. Ljudski rad kao stvaralačka i moralna kategorija

3.1. Prilog traganju za civilizacijskim smislom ljudskog rada

*„U početku stvori Bog nebo i zemlju.
A zemlja beše pusta i bez oblička i
Tama je vladala nad bezdanom, a duh
Božiji dizaše se nad svodom.“
Stari zavet, **Postanje**, stih prvi*

Najčitanija i najviše objavljivana knjiga u protekla dva milenijuma, koja je i danas temelj moralne snage i smisla života miliona, počinje pričom o stvaranju sveta, o stvaralačkoj snazi Boga da zemlju pustu i bez oblička pretvori u raj, da iz praha zemlje stvori čoveka i udahne mu život. Ako je Bog čoveka, prema biblijskom predanju, stvorio prema svom liku, onda iz toga proističe nada, ili bar pitanje, da li je tu stvaralačku snagu, delimično ili u potpunosti preneo na čoveka.

Citirani biblijski stih predstavlja samo delić traganja za istorijskim i civilizacijskim smislom, odnosno izvorima stvaralačke snage ljudskog rada. Pre ekonomije i sociologije, suštinom i smislom ljudskog rada bave se filozofija, teologija i etika. Bez ovih aspekata nije moguće razumeti suštinu ljudskog rada, u različitim epohama ljudske istorije, kao i u svermenom dobu. Ne samo zato što filozofski, teološki i etički pristupi ljudskom radu nastaju vremenski pre ekonomskih i socioloških, već, pre svega zbog toga što su oni po svojoj prirodi usmereni na sagledavanje suštine ljudskog rada, a ne samo na vidljive pojavne oblike i materijalne efekte.¹⁶ Naravno, ljudskim radom, kao konstantom koja prati ljudske živote i sudbine u svim epohama bavi se i istorija. Drugim rečima, ljudski rad se može definisati kao neizbežni i večiti pratilac ljudskog roda, od one istorijske i civilizacijske razdelnice, kada nastaje ljudsko biće u punom značenju, do savremenog doba, nesporna i u svakoj epohi nesporna i vidljiva pokretačka snaga društvenog života. Medjutim, u traganju za civilizacijskim smislom ljudskog rada, neophodan je i specifičan pristup istoriji. Istoriji ljudskog društva može se posmatrati kao istorija razvoja pojedinih društava, istorija nauke, istorija ratova. Medjutim, istorija se može posmatrati i kao istorija ljudskog rada.

Specifični pristup istoriji ljudskog društva kao istoriji ljudskog rada omogućava da se ljudskom radu pristupi kroz trajanje i protok vremena. Naime, ljudski rad se menjao kroz istoriju, menjao se njegov sadržaj, pojavni oblici, odnosi ljudi u procesu rada, društveni kontekst u okviru koga se rad odvijao, utičući, s jedne strane na promene u društvu, a sa druge strane na menjanje, odnosno razvoj ljudske vrste. Medjutim, ljudski rad je u različitim epohama imao i nesporne zajedničke karakteristike, koje čine njegovu suštinu, ali i suštinu ljudske ličnosti. Te zajedničke karakteristike ljudskog rada u različitim epohama, u različitim društvenim okolnostima,

¹⁶ Riz, V., *Filozofija i religija*, Istočna i zapadna misao, „Dereta“, Beograd, 2004.

predstavljaju temelj odgovora na pitanje o smislu, o ljudskoj suštini i stvaralačkoj snazi ljudskog rada.

Naučna i društvena misao, kao i društvena praksa kroz protekle vekove su već identifikovali mnoge nesporne zajedničke odrednice ljudskog rada kroz istoriju. One su oličene u brojnim, manje, više nespornim formulacijama da je ljudski rad nužnost, da je on ekonomska prinuda, da je biološki uslov opstanka ljudskog roda, ali i temelj društvenosti i ključna pokretačka snaga razvoja ljudske civilizacije.

Navedene i druge odrednice ljudskog rada su uglavnom prihvatljive, imaju svoja snažna uporišta u društvenim naukama i društvenoj praksi, ali nisu dovoljne. Ostaje ona „karika koja nedostaje“, koja zapravo predstavlja, na različite načine, predmet traganja filozofa, etičara i naučnika kroz vekove, kao i u savremenom dobu. Savremeno društvo je samo u novim društvenim okolnostima, na novi način postavilo i traga za odgovorom na ovo vekovima staro pitanje. Naime, opšte prihvaćena definicija da je rad „svesna, svrsishodna delatnost čoveka...“, ne može se prihvatiti kao apsolutna istina, već kao polazna osnova za pitanje - odakle potiče stvaralačka moć ljudskog rada, ona u suštini ista unutrašnja pokretačka snaga, koja je pokretala pećinskog čoveka i savremenika informatičke tehnologije.¹⁷

Naravno, čovek mora da jede, da se zaštiti od vremenskih neprilika, da zadovolji čitav niz materijalnih i društvenih potreba, i u tom smislu rad jeste ekonomska nužnost. Međutim, ako bi se ljudski rad sveo samo na ovu komponentu, to bi bilo nedovoljno da se objasni ekonomski i tehnološki napredak i ukupne civilizacijske promene, onu težnju čoveka da bude drugačiji, da upozna nešto novo. Da li nas vreme u kome živimo u tom traganju ograničava? Jedan od mogućih odgovora na ovo pitanje nalazi se u dubljem, potpunijem sagledavanju međusobnog odnosa obe strane ljudskog rada – one racionalne, svesne i one instinktivne. Da li je to instinktivno, u suštini, manje ili više prikrivena ona stvaralačka iskra, ona sposobnost kreiranja prirode i društva oko nas, a ne samo njihovog prihvatanja, kao neizbežne i nepromenljive činjenice?

3.1.1. Ljudski rad kroz istoriju i u savremenom dobu

Posmatranje ljudskog rada kroz vremensku dimenziju, potvrđuje nam da ljudski rad predstavlja težišnu tačku svih društvenih nauka. To je istovremeno, tačka spajanja, ali i tačka razdvajanja ekonomije i sociologije. Po vremenskom redosledu, ne računajući filozofiju, teologiju i etiku, ekonomija je bila prva koja se bavila proučavanjem ljudskog rada. Sasvim je logično i očekivano što ljudski rad izaziva potrebu da bude proučavan i na toj potrebi postepeno se gradi čitav korpus ekonomskih nauka.

Ekonomija već vekovima sagledava različite aspekte ljudskog rada, odnosno materijalne i društvene potencijale – prirodna bogatstva, njihovu prirodnu i društvenu raspodelu, pojedinačnu

¹⁷ Gidens, E., *Sociologija*, CID, Ekonomski fakultet, Beograd, 2002.

i zajedničku efikasnost ljudskog rada i činioce koji na nju utiču, da bi danas razvijala multidisciplinarnu ekonomsku teoriju.

Sociologija nastaje na jednoj od važnih raskrsnica ljudske istorije - na kojoj nastaje građansko društvo i novi, suštinski drugačiji način proizvodnje - robna tržišna privreda.

Robna tržišna privreda predstavlja predmet izučavanja i sociologije i ekonomije. Reč je o tome da tržišna privreda jeste ekonomska pojava, odnosno sistem mehanizama kojima se u osnovi uređuje ekonomski život društva. Međutim, tržišna privreda u velikoj, neretko u odlučujućoj meri utiče i na političku i društvenu organizaciju i ukupni tok društvenih zbivanja. Pre svega, iz ekonomskog života, princip tržišne utakmice prenosi se u politiku, kao utakmica političkih stranaka, kao i u sve druge sfere društvenog života. Ovaj princip utakmice u proteklih nekoliko vekova, zapravo u periodu u kome je tržišna privreda postala dominantni vid ekonomskog života društva, potvrdio je svoju snagu i smisao, pokrećući izuzetnom brzinom točak ekonomskog i tehnološkog razvoja društva.

Ako je ekonomija, kao što je bila kroz sve periode ljudske istorije samo jedan, doduše vitalni aspekt života društva, funkcionalno povezan i medjuzavistan sa drugim sadržajima i aspektima ljudskog života, onda iz toga proističe neophodnost sociološkog pristupa ekonomiji i ljudskom radu. Tome u prilog ide i danas nesporna činjenica da ljudski rad nije samo ekonomska, već i politička, moralna, psihološka pojava. S druge strane, korpus ekonomskih nauka, teorijskih, ali pre svaga onih primenjenih, koncentrisan je pretežno ili isključivo na one konkretne aspekte proizvodnje materijalnih dobara, uvećavanje produktivnosti i ekonomske efikasnosti, unapređivanje ljudskih profesionalnih sposobnosti i znanja i tsl.

Međutim, ne mogu se prihvatiti ona stanovišta, kako u ekonomskim teorijama, tako i u strategijama razvoja, koja između ekonomije i sociologije stavljaju oštru i isključivu liniju razdvajanja, u tom smislu da ekonomija zapostavlja ili potpuno isključuje humanu komponentu i smisao ljudskog rada, da je koncentrisana isključivo na maksimalno i ni sa čim ograničavano iskorišćavanje prirodnih potencijala i radne snage, dok je sociologija, isključivo „zadužena“ za humanističke aspekte, za slobodu, razvoj i ispoljavanje stvaralačke energije ljudskog rada. Takav pristup vodi ka zaključku da su ekonomija i sociologija u stalnom, nepomirljivom sukobu, koji nikada neće prestati, ili se može završiti samo potpunim porazom, ili pobedom jedne od strana.¹⁸

I pored toga što često tako izgleda na pojavnj ravnj, što je više rezultat političke i ideološke manipulacije, celokupni tok istorije ljudskog rada potvrđuje da takav konfliktni pristup nema realno uporište. Pre svega, ekonomija, shvaćena u užem smislu ima u tom pogledu jedno objektivno materijalno ograničenje – ograničenje prirodnih resursa, pogotovo onih koji nisu obnovljivi, kao i ograničenje ljudskih resursa, u smislu da je, najmanje prosta reprodukcija radne snage neophodni uslov obnavljanja proizvodnje, odnosno kontinuiranog procesa stvaranja neophodnih materijalnih dobara. O tome je ekonomija, kao nauka i kao praksa morala da vodi

¹⁸ Marinković, D., *About creative and conflictual character of human work*, SEER, Dusseldorf, 4/2006

računa tokom celokupne ljudske istorije i to u velikoj meri uslovljava njenu koncentraciju na racionalno trošenje prirodnih i ljudskih resursa. Savremeno doba je samo ovo staro pitanje otvorilo na nov način, kroz nove pojavne oblike, potvrđujući da ekonomija i sociologija danas objektivno deluju po principu spojenih sudova.

Upravo savremene društvene okolnosti sve više potvrđuju potrebu da ekonomija i sociologija pristupe zajednički, interdisciplinarno proučavanju i identifikovanju trajnih, zajedničkih vrednosti i karakteristika ljudskog rada kroz istoriju.

Jedno od tih pitanja je svakako pitanje prinudnog karaktera ljudskog rada. Pri tom se ne spori konstatacija o radu kao ekonomskoj nužnosti, kao neophodnom uslovu da čovek proizvede potrebnu količinu materijalnih dobara, kojima će zadovoljiti svoje materijalne i društvene potrebe. Međutim, istorija ljudskog rada, kao i zbivanja u savremenom društvu ukazuju da to nije jedini izvor i pokretač ljudskog rada. Naime, rad je, sve vreme, bio i vid suočavanja sa samim sobom, sa prirodom koja čoveka okružuje i čiji je on sastavni deo, potreba da se pred sobom i drugima pokaže i razvije ona stvaralačka iskra, koja se nalazi u svakom pojedincu, ona iskra koja nam daje pravo i osnovu da svaku ljudsku jedinku definišemo kao mali univerzum.

Na taj način postavlja se i pitanje protivurečnog karaktera ljudskog rada, odnosno pitanje sukoba njegovog prinudnog i stvaralačkog karaktera. To znači da se moraju, na teorijsko – metodološkom nivou, razdvojiti društvene okolnosti pod kojima se odvija ljudski rad, koje su često nepravedne i ponižavajuće, od same suštine ljudskog rada, odnosno njegove pokretačke snage u svakom ljudskom biću. Ako se ova suština ljudskog rada posmatra kroz vreme, onda se može postaviti i pitanje da li se protivurečni karakter ljudskog rada nalazi zapravo u njegovoj suštini, u njegovoj energiji koja je deo našeg bića.¹⁹

Povezano sa tim je i pitanje ropskog i prinudnog rada. Naime, sa stanovišta slobode, kao uslova da ljudski rad bude stvaralački čin, realizacija stvaralačkih moći čoveka, ljudski rad se u istoriji javljao kao slobodan, prinudni i ropski. Očigledno je pri tome da su se prinudni i ropski rad kroz celokupnu istoriju javljali kao antipod slobodnom radu. Sa tog aspekta, istorija ljudskog rada može se posmatrati i kao kontinuirani sukob slobodnog i prinudnog i ropskog rada. Istorija ljudskog društva je u velikoj meri obeležena nastojanjima pojedinih društvenih grupa da sebi potčine druge ljude, odnosno da potčine njihov rad. Potčinjavanje ljudskog rada nije bilo moguće, a da se prethodno ne dovede u potčinjeni, odnosno ropski položaj ljudska ličnost. Jer, prinuditi čoveka da radi nešto mimo svoje volje i sopstvene odluke, u suštini znači uspostavljanje ropstva.²⁰

U tom pogledu, postavlja se pitanje, da li postoje i ako postoje u čemu se ispoljavaju suštinske razlike između prinudnog i ropskog rada. Pri tome, predmet razmatranja neće biti rad zatvorenika u zatvorima kao specifični vid prinudnog rada. Kada se pokušava napraviti

¹⁹ Herzberg, F., *Work and nature of man*, New York, Staples Press, 1966.

²⁰ Grindt, K., *The sociology of work*, Polity Press, Cambridge, UK, 2002.

upoređenje između prinudnog i ropuskog rada, onda, pre svega, treba poći od činjenice da je svaki vid ropuskog rada, neminovno prinudni rad. To proističe iz činjenice da rob, u formalno pravnom i faktičkom smislu nema nikakvu mogućnost izbora, uključujući i elementarnu slobodu kretanja. On je „alatka koja govori“. Međutim, da li je svaki vid prinudnog rada, istovremeno i ropuski rad, odnosno da li se između ropuskog i prinudnog rada može staviti znak jednakosti. Analiza različitih oblika ropuskog i prinudnog rada, kroz istoriju, kao i u savremenom dobu, potvrđuje da između prinudnog i ropuskog rada, nema suštinskih razlika, odnosno da je suština ova dva pojavna oblika ista. Iz toga se može izreći tvrdnja da je prinudni rad, u stvari specijalni slučaj ropuskog rada.

Prinudni i ropuski rad prate ljudski rod kroz celu istoriju. Praktično nije bilo generacije čije pojedine pripadnike nije pogodila ova zla sudbina. To, pored ostalog, znači neizbežnost suočavanja sa činjenicom da su ropuski i prinudni rad deo stvarnosti savremenih društava. Ropstvo se i dalje, doduše u znatno manjem obimu nego u prethodnim epohama, javlja u vidu klasičnog ropstva, kao najradikalnijem vidu negacije ljudske slobode, dostojanstva, pa i života samog. Međutim, savremeno doba donelo je, nove, u značajnoj meri raširene prikrivene, sofisticirane oblike ropstva.

Zato sociologija i ekonomija imaju zadatak, koji mogu rešiti samo zajedničkom snagom, da redefinišu pojam ropuskog i prinudnog rada, u novim društvenim okolnostima i civilizacijski dostignutim standardima ljudskih sloboda i prava. Imajući u vidu da je savremeno građansko društvo, uspostavilo nove civilizacijske vrednosti u čijem je temelju slobodni građanin sa korpusom ljudskih sloboda i prava, koje mu pripadaju činom rođenja, logično je da se i ropuski i prinudni rad moraju definisati na novi način, odnosno da se, sportskim rečnikom govoreći, lestvica i na ovom planu mora podići na viši nivo. Drugim rečima, ne sporeći značaj formalno – pravne slobode ljudskog života i rada, neophodno je u savremenom dobu definisati onu granicu, preko koje ljudski rad faktički postaje prinudni, odnosno ropuski.

Ovo pitanje se može postaviti i na drugi način – kada ekonomska prinuda, koja je sudbina većine u savremenom društvu, prelazi onu granicu na kojoj se pretvara u prinudni i ropuski rad. Naime, ako čovek u savremenom društvu nema posla, ako nema hleba, ako njegova porodica nema mogućnosti za pristojan život, ako je njegovo zdravlje ugroženo, ako njegova deca nemaju realne mogućnosti za stručno i profesionalno obrazovanje i razvoj, ako su mu uskraćene mogućnosti izbora mesta stanovanja, profesije kojom će se baviti i svi drugi izbori koji čine sadržaj i smisao njegovog života, onda sve te ograničavajuće okolnosti daju konačni zbir koji u suštini predstavlja prinudni ili ropuski rad. Pri tome su, uvek važnije, odnosno imaju značajnije dejstvo realne u odnosu na formalne odrednice. To znači, da faktički prinudni i ropuski rad, direktno obezvređuje stvaralački karakter i smisao ljudskog rada, pretvarajući ga u niz radnih operacija, iza kojih ne stoji ljudska suština.

Međutim, na ovoj konstataciji ne može se završiti razmatranje kontradiktornog odnosa stvaralačkog i prinudnog u ljudskom radu. Istorija ljudskog rada pruža obilje činjenica o tome da

su mnogi robovi, kroz formalni i faktički ropski i prinudni rad stvorili mnoga vredna dela ljudskih ruku i uma. To znači da ih činjenica da je njihov rad bio ropski, odnosno prinudni, nije u tome omela, odnosno da nije, ili nije bar u potpunosti uništila stvaralačku snagu njihovog rada, onu stvaralačku energiju koja pokreće ljudsko biće. Iz toga se može zaključiti da se tokom istorije uspostavljaju društveni odnosi koji delimično ili potpuno ograničavaju slobodu ljudskog rada i raspolaganja njegovim rezultatima, ali da se time ne može negirati stvaralački karakter ljudskog rada.

3.1.2. Dileme i iskušenja ljudskog rada u savremenom dobu

Civilizacijska pitanja prirode i karaktera ljudskog rada, izvora njegove stvaralačke snage i ljudskog smisla, sa kojima se ljudsko društvo suočava kroz svoje celokupno trajanje, postavljaju se, u novim pojavnim oblicima i u savremenom društvu. Otvoren je i čitav niz novih pitanja, koja su pokrenule promene društvene strukture, načina života, tehnološkog i ukupnog društvenog razvoja. Čak štaviše, može se reći da se intenzitet i dinamika bavljenja pitanjima ljudskog rada višestruko povećao u savremenom dobu u odnosu na prethodne epohe. Ta tendencija uočava se u nauci, ali takodje i u politici, ekonomiji i strategijama društvenog razvoja.

Savremena sociološka, ali i ekonomska misao, kao i politika slažu se u oceni da su ljudski resursi ključna pokretačka snaga ekonomskog i tehnološkog razvoja društva i na tome zasnovanog kvaliteta života građana. Ljudski resursi su, istini za volju, u svim epohama bili ključna pokretačka snaga ekonomskog i društvenog razvoja. Međutim, u savremenom dobu ta činjenica je došla do punog izražaja i postala je vidljiva i prepoznatljiva na najširem društvenom planu. Definisane i analiza razloga koji to uslovljavaju, otvara jedan od puteva spoznaje civilizacijskog smisla ljudskog rada.²¹

Svakako da se jedan od odgovora na ova pitanja nalazi u praksi savremenih ekonomski i tehnološki razvijenih društava, koja potvrđuje da između stepena ekonomskog i tehnološkog razvoja jednog društva i stepena razvoja, odnosno ulaganja u ljudske resurse postoji direktna srazmera. Ljudsko znanje i informacije dobijaju sve veći primat u odnosu na prirodne izvore i tehnologije. To je podstaklo izuzetno dinamičan i delotvoran razvoj nauke i strategija razvoja ljudskih resursa, i čitavog niza novih pristupa, kao što su ekonomija znanja, strategija doživotnog učenja i tsl.²²

Nesporno je da je dinamici i efektima ovih procesa u najvećoj meri doprinela tržišna utakmica, koja po svojoj prirodi podstiče na postizanje što boljih rezultata, iz jednostavnog razloga što na tržištu, u krajnjoj liniji opstaju samo najbolji. Međutim, za analizu civilizacijskog smisla ljudskog rada posebno je značajna sledeća karakteristika tržišne utakmice. Poznato je da se tržišna privreda sastoji od tri tržišta – tržišta roba, kapitala i radne snage. Da bi tržišna privreda u celini i efikasno funkcionisala, moraju istovremeno funkcionisati sva tri tržišta. Pri

²¹ *The Historical meanings of work*, Cambridge university Press, Cambridge, 1987.

²² Stiglitz, J., *Globalisation and its discontent*, The Pinguin Press, USA, 2002.

tome u funkcionisanju ova tri tržišta postoji jedan zajednički imenitelj – da je tržišna utakmica uvek, u suštini utakmica ljudskih sloboda i znanja. Primera radi, na tržištu roba, u suštini se takmiče proizvođači, u svojoj umešnosti, znanju, iskustvu, profesionalnim veštinama, odgovornosti, što se izražava kroz određeni materijalni proizvod ili uslugu. Ako je to tako, onda je logično da se napori učesnika tržišne utakmice danas u najvećoj meri koncentrišu na trening i unapredjivanje takmičara – a to znači trajno, sistematsko unapredjivanje ljudskih resursa.²³

Upravo na tom planu, potvrđena je jedna civilizacijska tekovina savremenog doba, koja ljudskom radu daje novi smisao – a to je činjenica da se civilizacijski smisao ljudskog rada može analizirati samo u kontekstu ukupnih društvenih zbivanja. Sloboda ljudskog bića i sloboda ljudskog rada, nikada nisu bili toliko blisko povezani i međuzavisni, kao što su to danas. Tome u prilog govori činjenica da pravo na rad danas spada u red osnovnih ljudskih prava, zaštićenih međunarodnim političkim i pravnim standardima, kao i zakonodavstvom svih civilizovanih zemalja. Međutim, pravo na rad, ne može se odvojeno posmatrati, niti se praktično može ostvariti bez prava na život, na slobodu kretanja, slobodu izbora zanimanja, prava na zaposlenje, prava na pristojnu zaradu, što sve zajedno čini korpus prava na slobodan i dostojanstven život od sopstvenog rada²⁴. Može se iz toga zaključiti da je sloboda ljudskog rada uslov i temelj svih drugih ljudskih sloboda i prava, da zapravo predstavlja uporište svih sloboda koje čine civilizacijske tekovine savremenog doba. Pri tome se moraju imati u vidu promene u suštinskim karakteristikama ljudskog rada koje je donelo savremeno doba.

Jedna od tih promena vezana je za promenu odnosa univerzalnog i parcijalnog u ljudskom radu. Pre svega, u filozofskom, moralnom humanističkom smislu, ljudski rad je univerzalan, kao što je univerzalna ljudska ličnost. Zapravo, univerzalnost ljudske ličnosti i univerzalnost ljudskog rada mogu se posmatrati kao dve strane jednog ogledala. U istorijskom smislu, ljudski rad, kao stvaralačka aktivnost ljudskog uma i ruku, kao suočavanje čoveka sa prirodom i odnos sa drugim ljudima, na svojim prvim koracima je univerzalan, ispoljavajući mnogostranost ljudske ličnosti i brojne različite mogućnosti jedinke i društvene zajednice. Međutim, kasniji razvoj koji dovodi najpre do društvene, a zatim i do tehničke podele rada, dovodi do parcijalizacije ljudskog rada, čime se u suštini ugrožavaju njegova suštinska svojstva, a pre svega stvaralačka moć ljudskog rada. To naročito dolazi do izražaja kroz razvoj industrijske proizvodnje i predstavlja jedno od bitnih obeležja savremenog doba i modernog ekonomskog života društva.

Medjutim, savremeno doba je razvojem informatičkih tehnologija i modernih sredstava komunikacija, dajući sve veću prednost informacijama nad prirodnim resursima i tehnologijama, otvorilo i proces promena u suprotnom smeru – menjajući strukturu i način organizovanja proizvodnje, strukturu radne snage, strukturu potrebnih profesionalnih veština i znanja – u pravcu ponovne reafirmacije i jačanja univerzalnosti ljudskog rada. U tom smislu, može se reći

²³ Mathews, J., *Tools of change – New technology and democratisation of work*, Pluto, London, 1989.

²⁴ *Evropska socijalna povelja*, Savet Evrope, kancelarija u Beogradu, 2003.

da se upravo u tom jačanju univerzalnog karaktera ljudskog rada u savremenom dobu, nalazi jedan od važnih izvora njegove stvaralačke snage.²⁵

Na drugoj strani nalazi se krupna prepreka ispoljavanju i razvoju stvaralačkog, civilizacijskog smisla ljudskog rada, koja je upravo proizvod savremenog doba – a to je strah od gubitka posla. Jasno je, po načelima zdravog razuma, da strah od gubitka posla, kao jednog izbora opstanka ogromne većine, u suštinski obezvređuje civilizacijske vrednosti, smisao ljudskog rada, oduzima mu stvaralačku snagu i njegovu ljudsku suštinu.²⁶

Istovremeno, činjenica je da je strah od gubitka posla jedan od najvećih strahova savremenog čoveka. Rezultati istraživanja u ovoj oblasti govore da je strah od gubitka posla u određenim okolnostima veći od straha od smrti. A poznato je kroz istoriju da strah, sa jedne strane, i sloboda i stvaralaštvo, sa druge strane, nikada ne mogu da idu zajedno.

Strah od gubitka posla ima svoje realno uporište u životnoj činjenici da je zaposlenje jedini izvor života za većinu, a da je istovremeno nezaposlenost zla sudbina miliona ljudi. Logično je onda što svaki pojedinac strepi od toga da li će ga i kada zadesiti ta zla sudbina. Tome treba dodati da je nezaposlenost, pogotovo u ekonomski i demokratskim nerazvijenim društvima, veoma često predmet ideološke manipulacije političkih vlasti, kojim se nezaposleni, ali i zaposleni drže u strahu i neizvesnosti, čime se od slobodnih gradjana pretvaraju u podanike. Poznato je da se ključni uzrok ovog straha nalazi u „sistemske greške“ tržišnog načina proizvodnje, u neskladu ponude i potražnje, odnosno stalnom porastu relativne nezaposlenosti. To je jedan od ključnih problema sa kojim se suočavaju ekonomske politike i strategije razvoja u svim modernim društvima.²⁷ Sve mere koje se na tom planu preduzimaju od velike svetske ekonomske krize, tridesetih godina dvadesetog veka, dale su ograničene rezultate, i mogu se oceniti kao mrtva trka između rastuće nezaposlenosti i mera da se ona suzbije. To pred ekonomiju i sociologiju sve otvorenije postavlja pitanje traganja za suštinski drugačijim modelom ekonomske organizacije društva, koji će se efikasnije suočiti sa ovim sistemskim ograničenjem tržišne privrede.

3.2. Filozofija ljudskog rada pred izazovima novog doba

3.2.1. Ljudski rad u vremenskoj dimenziji

Ljudski rad proučavaju gotovo sve društvene nauke – sociologija, ekonomija, pravo, istorija, psihologija i dr., iz različitih uglova, ali samo zajedno, kroz integralni pristup mogu da nadju odgovore na pitanja suštine ljudskog rada. To proističe iz složenosti, dinamičnosti i promenljivosti ljudskog rada, stalnog menjanja njegovih sadržaja, pojavnih oblika, ali pre svega iz činjenice da rad predstavlja suštinsku epistemološku odrednicu svakog ljudskog bića pojedinačno i ljudske

²⁵ Miles, R., *Human relations or human resources*, Harvard Business Review, Vol. 43/465

²⁶ Hill, J., *The psychological impact of unemployment*, New society, 19/ january 1978.

²⁷ *Transfer*, European review of labour and research, ETUI, Brussels 4/2006

zajednice u celini. Međutim, sve pomenute i druge društvene nauke pojedinačno imaju ograničenu moć, spoznavajući samo pojedine segmente ljudskog rada i njihove funkcionalne veze, što ni u kom slučaju nije dovoljno za razumevanje suštine, ljudskog smisla i izvorne pokretačke snage ljudskog rada. Čak, štaviše, proučavanje ljudskog rada je kroz istoriju, kao i u savremenom dobu, koncentrisano na sam proces rada u njegovoj konkretnosti, na ekonomske efekte, na odnose ljudi u procesu rada i društvene odnose, dominantno konfliktno vezane za raspodelu rezultata ljudskog rada.²⁸ Kroz celokupnu istoriju naglasak u proučavanjima ljudskog rada bio je na njegovom prinudnom karakteru, u smislu proizvodnje materijalnih dobara neophodnih za biološki opstanak čoveka, što je najcelovitije u interdisciplinarnom ekonomskom, filozofskom i etičkom smislu obradio Karl Marks.²⁹ Sve to, samo još jednom potvrđuje da su društvene nauke pojedinačno i zajedno nemoćne, ili bar imaju ograničenu moć u proučavanju ljudske suštine rada bez filozofskog utemeljenja. Činjenica da brojna savremena proučavanja ljudskog rada u vremenu u kome živimo ostaju na površini, mora se, pored ostalog, shvatiti kao upozorenje da studije rada nemaju uopšte, ili nemaju u potrebnoj meri filozofsko utemeljenje.

Time se, ne samo pred naukom, već pred celokupnom misaonom i praktičnom delatnošću ljudi otvara pitanje odnosa ljudskog rada i filozofije. Pri tome, namerno upotrebljavam izraz „celokupna misaona i praktična delatnost ljudi“, uveren, da nauka, ne sporeći pri tome njen smisao i sposobnost spoznaje suštine prirodnih i društvenih procesa, ogromnu stvaralačku energiju koju sadrži u sebi, činjenicu da predstavlja jednu od osnovnih neposrednih pokretačkih snaga savremene civilizacije, sama za sebe, nije dovoljna da dovede do spoznaje suštine ljudskog rada. Zato se ljudski rad mora istovremeno posmatrati kao politička, ekonomska, socijalna, filozofska, etička, religijska kategorija. To znači da ljudski rad nema samo jednu suštinu, već više suština, iz čega proističe Dekartovska sumnja o tome da li je uopšte moguće do kraja racionalno spoznati sve navedene suštine ljudskog rada, ili će deo te suštine uvek i isključivo ostati u sferi iracionalnog.³⁰

Ako se filozofija definiše kao „celovita, racionalna, kritička svest o najopštijim zakonitostima kretanja i razvoja prirode i društva“, onda to podrazumeva da ona gradi celovitu, racionalnu, kritičku svest o svakoj prirodnoj ili društvenoj pojavi, kao i njenoj povezanosti i uslovljenosti sa drugim pojavama. Naravno, kretanje i razvoj filozofije kroz istoriju nije prava, stabilna linija. To, pre svega, uslovljava dinamika društvenih kretanja i promena, koja zahteva stalno redefinisanje ključnih filozofskih, naučnih i etičkih kategorija. Pred nauku, filozofiju, etiku, društvenu misaonu delatnost u celini to stavlja, novi, možda najveći izazov – traganje za trajnim, zajedničkim vrednostima, koje opstaju kroz celokupni tok kretanja ljudske zajednice kroz vreme. Posmatrano kroz vremensku dimenziju, ne može se osporiti da su misaoni, stvaralački naponi filozofije bili usmereni ka ljudskom radu. Međutim, složena, protivurečna,

²⁸ Marinković, D., *O stvaralačkom i konfliktnom karakteru ljudskog rada*, „Sociologija i ekonomija“ Zbornik Instituta društvenih nauka, Beograd, 2007.

²⁹ Marks, K., *Kapital*, „Kultura“, Beograd, 1969.

³⁰ Bolčić, S., *Svet rada u transformaciji*, Plato, Beograd, 2003.

konfliktna suština ljudskog rada, kao da je izmicala promišljanjima filozofa i naučnika, upozoravajući na taj način, da postojeći misaoni okvir određene epohe nije bio dovoljno širok, ali i dovoljno dubok, da bi iz njega proistekla tražena vizija ljudskog rada. Tako se traganje za suštinom ljudskog rada, veoma često pretvaralo u otvorenu ili prikrivenu igru svetlosti i senki. Da li se u savremenom dobu, posle hiljada godina traganja filozofija približila spoznaji filozofske i ljudske suštine rada, sa kojim preprekama se najčešće suočavala u tom procesu i sa kojima se danas suočava.

Razmatranje filozofskih osnova ljudskog rada istovremeno nameće pitanje odnosa filozofije i ljudskog rada. U tom pogledu, relevantne su sledeće činjenice. Pre svega, filozofija, kao oblik društvene svesti i kao vid individualne i društvene aktivnosti, takodje, predstavlja oblik ljudskog rada, pa se u tom smislu može analizirati odnos filozofije za drugim sadržajima i oblicima ljudskog rada. Međutim, posebno treba izdvojiti činjenicu da filozofija kao oblik društvene svesti i ljudski rad imaju isti izvor – to je univerzalnost ljudskog bića. Ljudski um i znanje, sposobnost spoznaje prirode društva i samoga sebe praktično nemaju granica. Svaki čovek se u tom pogledu može posmatrati kao specifični univerzum. Iz te univerzalnosti ljudskog bića nastaje filozofija.

3.2.2. Stvaralaštvo i prinuda u ljudskom radu

Ljudski rad je, istovremeno, izraz i izvor stvaralačke snage čoveka, i u toj stvaralačkoj moći koncentrisana je i sama suština ljudskog bića. Čovek svoju univerzalnost, koja mu daje snagu i ljudskost spoznaje u dugom i složenom procesu. Ta univerzalnost ljudskog bića je stalno prisutna, kao verna senka, ali je čovek, pojedinac i ljudska zajednica veoma često ne prepoznaju, ili ih se dobrovoljno ili prinudno odriču. Ono što je pri tome polazna odrednica filozofije ljudskog rada, jeste da čovek sopstvenu univerzalnost spoznaje kroz rad – koji je istovremeno napor, rizik, moralno iskušenje, izvor strahova i razočarenja, verovanja i nada, suočavanje čoveka sa prirodom, ili tačnije rečeno suočavanje dva elementa prirode – svesnog i nesvesnog. Ako se, polazeći od toga, ljudska istorija posmatra kao istorija ljudskog rada, i u tom kontekstu odnos filozofije i istorije ljudskog rada, onda se može zaključiti da je znatan deo konflikata bio koncentrisan oko pitanja univerzalnosti ljudskog rada.³¹

Vremenska dimenzija je neophodna u traganju za filozofskim temeljima i suštinom ljudskog rada. Jer, tek u kretanju kroz vreme, u različitim epohama ljudske istorije, u različitim društvenim okolnostima, na različitim nivoima misaone i praktične delatnosti čoveka, mogu se prepoznati i izdvojiti ključne, trajne, odrednice suštine ljudskog rada, odnosno izvori stvaralačke snage i ljudske suštine rada. Da bi se to postiglo, neophodno je ljudski rad proučavati na različitim nivoima i sa različitim aspekata. Za uspostavljanje i razvijanje nove filozofije ljudskog rada i za spoznaju suštine ljudskog rada, koja je šira od njegovog naučnog proučavanja, jedna od polaznih osnova jeste podela svih da se celokupno proučavanje ljudskog rada, kroz celu istoriju, i

³¹ Bell, D., *The coming of Post – industrial society*, Heinemann, London, 1973.

u savremenom dobu odvija na dva nivoa – na pojavnj ravni i na nivoima koji nisu vidljivi deo svakodnevnne prakse, ali su stalno prisutni u obliku moralnih dilema, strahovanja, nadanja, filozofskih i naučnih promišljanja.

Medjutim, ono što se događalo i što je bilo vidljivo na pojavnj ravni, veoma često je dominiralo, prikrivalo i išlo u suprotnom smeru u odnosu na ono što čini suštinu ljudskog rada. O tome najbolje svedoči čitav niz definicija ljudskog rada, koje manje ili više uspešno osvetljavaju pojedine aspekte i komponente ljudskog rada, ali, svesno, ili nesvesno, ne ulaze u objašnjenje njegove suštine. Proučavanja ljudskog rada, sa stanovišta različitih nauka (političkih, ekonomskih, socijalnih), bilo je pretežno ili isključivo koncentrisano na njegove pojavne, utilitarne oblike – razvoj novih alata, odnosno novih tehnologija, unapredjivanje individualne produktivnosti, odnosno što većeg stepena iskorišćenja radne snage, profesionalnog i stručnog obrazovanja, uslova rada i zaštite na radu, zarada zaposlenih, međjuljudskih odnosa u mikro radnoj sredini, prisvajanja i raspodele materijalnog i duhovnog bogatstva stvorenog ljudskim radom. To su, zapravo, svi oni aspekti ljudskog rada, koji rad posmatraju kao ekonomsku nužnost, kao uslov biološkog opstanka pojedinca i društva u celini. Takva usmerenost nauke prema pomenutim, vidljivim, konkretnim, praktičnim aspektima ljudskog rada uslovljena je životnim činjenicama, odnosno potrebom čoveka da stvara materijalna dobra za sopstveni opstanak i razvoj.

Za proučavanje i spoznaju suštine ljudskog rada, odnosno njegovih trajnih filozofskih i etičkih osnova kroz istoriju, potrebno je posmatrati ljudski rad i njegove rezultate u kontekstu individualnih i društvenih konflikata, koji čine dominantni deo istorije ljudskog društva. Proučavajući istoriju ljudskog društva kao istoriju konflikata, sa stanovišta ljudskog rada, može se izdvojiti nekoliko ključnih uzroka i predmeta konflikata, koji su trajno prisutni kroz ljudsku istoriju, u svim epohama, u različitim društvenim sistemima i različitim društvenim okolnostima. Istorija ljudskog roda započinje sukobima „krvi i tla“, odnosno borbom za biološki opstanak u surovoj i čoveka u velikoj meri nepoznatoj prirodi, borbom za staništa pored reka, odnosno izvora pitke vode, kasnije za plodne njive, pašnjake. Kasnije se ta borba nastavlja oko šuma, rudnika, nafte, drugih prirodnih sirovina, koje su neophodne u uslovima razvoja novih tehnologija, novih načina proizvodnje i novih potreba. Zatim se područje društvenih konflikata pomera na teren osvajanja novih tehnologija, razvoja novih proizvoda, kreiranja novih ljudskih potreba, a time i načina i sadržaja ljudskog života i podizanja kapaciteta novih tržišta, pri čemu se imaju u vidu sva tri segmenta tržišne privrede – tržište roba, kapitala i radne snage. U savremenom dobu težište konflikata koncentriše se na razvoj ljudskih resursa, odnosno znanja, profesionalnih i stručnih kapaciteta sveta rada. U svemu tome, medjutim, prepoznaje se jedan zajednički imenitelj - predmet konflikata su u krajnjoj liniji proces, uslovi i rezultati ljudskog rada. Činjenica da se ljudski rad, odnosno njegovi rezultati, javlja kao konstantni izvor društvenih konflikata u svim društvenim sistemima i različitim društvenim uslovima je uticao da naučna, politička, etička, filozofska shvatanja ljudskog rada budu predmet političkih i ideoloških

manipulacija, koje su predstavljale i danas predstavljaju jednu od najvećih prepreka spoznaji filozofske i etičke suštine ljudskog rada.³²

Proučavanje svih navedenih i drugih aspekata i rezultati do kojih se došlo na tom planu, nisu sporni. Međutim, to samo po sebi nije dovoljno i zaustavljanje istraživačkih napora isključivo na ovom planu definitivno zatvara put ka spoznaji filozofske i etičke suštine ljudskog rada. Nauka je na tom planu došla do nespornih saznanja da je ljudski rad svesna i svrsishodna delatnost i da se u tom pogledu suštinski razlikuje od rada drugih bioloških vrsta, da je rad izvor i temelj društvenosti čoveka i ljudske zajednice, ali tim nesporno temeljnim saznanjima, ne završava se šira i celovita spoznaja suštine ljudskog rada. Potvrda o potrebi daljih promišljanja na ovom planu nalazi se, pored ostalog, i u često razmatranoj dilemi u sociologiji, psihologiji, etici o tome da li je čovek po svojoj prirodi lenj i neradan, a radi isključivo zato što mora, ili ga unutrašnja pokretačka snaga, koja istovremeno ima racionalne i iracionalne izvore, pokreće da radi.

3.2.3. Univerzalni karakter ljudske ličnosti i ljudskog rada

Univerzalni karakter ljudskog rada se na različite načine ispoljava u različitim periodima ljudske istorije, otvarajući u različitim društvenim okolnostima i na različite načine jedno pitanje – da li se između univerzalnosti ljudskog rada i univerzalne prirode ljudske ličnosti može staviti znak jednakosti, ili je ovaj odnos uzročno posledični. Time se automatski otvara novo pitanje – da li je univerzalnost ljudske prirode izvor univerzalnosti ljudskog rada, ili je univerzalnost ljudskog rada temelj univerzalnosti ljudske prirode, pa i samog ljudskog poimanja univerzuma. Drugim rečima, univerzalni karakter ljudskog rada, kao temelj univerzalnosti ljudske prirode i kao izvor stvaralačke snage ljudskog bića predstavlja trajnu odrednicu čoveka, ljudskog društva kroz celokupni istorijski hod ljudske zajednice. Međutim, ta univerzalnost ljudskog rada nije uvek uočljiva i prepoznatljiva na pojavnj ravni. Pored toga, tokom celokupne istorije ljudskog društva način rada, tok proizvodnje, društvena praksa u celini dolazi u sukob sa univerzalnim karakterom ljudskog rada.

Univerzalni karakter ljudskog rada ispoljava se u svom osnovnom, na pojavnj ravni prepoznatljivom, vidu na prvim koracima ljudske istorije. To je onaj veoma dugotrajan period ljudske istorije u kome čovek po sadržaju i načinu života, osnovnom sistemu vrednosti i drugim karakteristikama funkcioniše kao deo prirode, ne u sukobu sa prirodom, već kao deo složenog životnog lanca, a sam rad je sastavni deo integralnog životnog procesa, u kome nisu precizno razdvojeni pojedini životni procesi, jer se ceo životni proces odvija u kontinuitetu. Borba za opstanak čini ključnu odrednicu i sadržaj svih životnih procesa pojedinaca i društvene zajednice. Već tada za etičku i filozofsku suštinu ljudskog rada javlja se prva – prirodna podela rada – prema fizičkoj snazi, životnom dobu, polu, zapravo prema realnim prirodnim kapacitetima za obavljanje određenih poslova. Na toj stepenici se potvrđuje ljudska suština rada – jer prirodna podela rada je, pored ostalog, jedna od prvih manifestacija čovečnosti, solidarnosti i socijalne

³² Rus, V., Arzenšek, V., *Rad kao sudbina i kao sloboda*, Globus, Zagreb, 1984.

pravde. Međutim, pogrešna su ona shvatanja prema kojima je prirodna podela rada u suprotnosti sa univerzalnim karakterom ljudskog rada. Činjenica da muškarci i žene, mladi i stari, fizički slabiji ili jači obavljajući različite poslove ne dovode u pitanje univerzalnost ljudskog rada. Međutim, prirodna podela rada nameće potrebu uvođenja novih parametara u proučavanju filozofije i etike ljudskog rada. Drugim rečima, spoznaja suštine ljudskog rada, njegovih filozofskih i etičkih temelja sve je više zahtevala proučavanje ljudskog rada na više nivoa.

Jedan od tih nivoa proučavanja filozofske i etičke suštine ljudskog rada jeste religijski. Pri tome se ima u vidu da je jedan od temelja evropske civilizacije, i kičma njene istorije, hrišćanstvo, odnosno filozofske i etičke vrednosti hrišćanstva. Kao dominantna religija, kao filozofski i etički pogled na čoveka i društvo, hrišćanska religija snažno je uticala na shvatanje ljudskog rada. Biblija na više mesta govori o ljudskom radu u Starom i Novom zavetu. Pre svega, prve reči Biblije u Knjizi o postanju govore „U početku stvori Bog Nebo i Zemlju“³³. Sam čin stvaranja Zemlje je, prema tim rečima, stvaralački čin, odnosno rad u svom najširem etičkom, filozofskom i univerzalnom značenju. S druge strane, kada Bog izgoni Adama i Evu iz Raja, zato što su prekršili njegovu zapovest, on ih kažnjava tako što će ubuduće svoj hleb sticati mukotrpnim radom u znoju lica svog. Međutim, hrišćansko filozofsko i etičko shvatanje rada mora se posmatrati u kontekstu hrišćanskog odnosa prema materijalnom bogatstvu i siromaštvu. Hrišćanstvo, barem kada je reč o ranom hrišćanstvu ima u osnovi negativan stav prema materijalnom bogatstvu, dok ističe moralnu i ljudsku vrlinu siromaštva. O tome veoma upečatljivo govori poznata Hristova rečenica iz Jevandjelja po Mateju, koja kaže – teže je provući kamilu kroz iglene uši, nego bogatom da udje u carstvo nebesko.“³⁴ Međutim, o moralnoj snazi ljudskog rada govori, takodje, „Knjiga o Ruti“ u Starom zavetu. Hrišćanska filozofska i etička vizija ljudskog rada, suočava se, takodje, sa izazovima novog doba, odnosno građanskog društva, čiji je jedan od temelja tržišna privreda. Hrišćanski etički principi shvataju se kao podsticaj ljudskom radu i stvaralaštvu u novim društvenim okolnostima u nastajanju, što je najcelovitije izrazio Veber u svom delu „Protestantska etika i duh kapitalizma“.³⁵

Savremeno doba, odnosno industrijsko društvo, utemeljeno na ljudskim slobodama i pravima, višestranačkoj parlamentarnoj demokratiji i tržišnoj utakmici, donelo je suštinske promene u prirodi, karakteru, sadržaju i načinu ljudskog rada, stavljajući pred etiku i filozofiju ljudskog rada čitav niz izazova. Novi način proizvodnje ne utiče samo na ljudski rad, kao proces stvaranja materijalnih i duhovnih dobara, već menja celokupni način života, odnose medju ljudima, sistem društvenih i moralnih vrednosti. Svakodnevni ljudski život dobija nove sadržaje, ali i novu strukturu. Dolazi do jasnog i vidljivog razdvajanja radnog i neradnog dela dana. Rad se iz dominantno poljoprivredne proizvodnje u kojoj je radna i istovremeno životna sredina priroda, premešta u zatvoreni prostor industrijskih pogona, uspostavlja se tehnička podela rada i rad se sve više specijalizuje, odnosno parcijalizuje. Što je od posebne važnosti, dolazi do izuzetno

³³ Biblija, Glas Crkve, Valjevo, 2007.

³⁴ Jevandjelje po Mateju, „Biblija“, Glas Crkve, Valjevo, 2007.

³⁵ Veber, M., *Protestantska etika i duh kapitalizma*, Kultura, Beograd, 1972.

velike dinamike promena u oblasti ljudskog rada. Može se slobodno reći da je upravo ta dinamika promena, aktuelizovala stara i otvorila čitav niz novih pitanja filozofije i etike ljudskog rada.

Industrijski način proizvodnje, tržišna utakmica, u kojoj objektivno opstaju samo najbolji, uslovljava odgovarajuće ponašanje vlasnika kapitala i menadžera, usmereno na minimiziranje troškova, i maksimiranje profita. Takvo ponašanje usmereno je i na područje radne snage, gde se zapravo i otvaraju sva suštinska pitanja filozofije i etike ljudskog rada u savremenom dobu. Novo, industrijsko doba započinje besomučnom, veoma često svirepom borbom za profit, ne ostavljajući mnogo prostora, ili često u potpunosti i nasilno isključujući iz toga sva ljudska osećanja i skrupule. Adam Smit, u svom delu koje se gotovo tri veka broji u svete knjige kapitalizma „Bogatstvo naroda“ definiše tzv. „nevidljivu ruku tržišta“³⁶, koja će isključivo sopstvenom snagom tržišne utakmice regulisati ekonomska kretanja i odnose, proizvodnju, raspodelu, razvoj, izravnati sve račune i nepravde. Ipak, to je doba, koje je veoma značajno za filozofiju i etiku ljudskog rada. Neoborive činjenice novog doba daju argumentaciju, na osnovu koje nauka, filozofija i etika, odnosno društvena misao dolazi do opšte prihvaćenog stava da izvor materijalnog i duhovnog bogatstva ljudi, nije ni novac, ni zemlja, već ljudski rad. Takav stav, ali i društvena realnost su odlučujuće uticali da ljudski rad postane predmet trajnog sistematskog interesovanja čitavog niza društvenih, pa i tehničkih nauka, kao što su organizacija rada, psihologija rada, radno pravo, sociologija rada, industrijski odnosi. Nastaje čitav niz naučnih disciplina na ovom području, uključujući i one koje povezuju proces rada, njegovu etičku i filozofsku suštinu, sa procesom tehnološkog napretka u užem smislu te reči.

3.2.4. Produktivnost, profitabilnost i kreativnost

Prva proučavanja ljudskog rada u savremenom dobu su pretežno ili isključivo usmerena ka unapređivanju individualne i kolektivne produktivnosti, odnosno što većeg stepena iskorišćenja ljudske radne snage, u funkciji veće profitabilnosti, odnosno konkurentne održivosti preduzeća na sve zahtevnijem tržištu. Karakteristično je da to, na početku, pre svega čine tehnički stručnjaci, organizatori procesa rada. To samo potvrđuje da se oni neposredno na izvoru, organizujući konkretne radne i proizvodne procese, suočavaju sa određenim ljudskim humanističkim zahtevima, odnosno ograničenjima koje objektivno ima ograničeni pristup procesu rada, koji čoveka ne posmatra kao ljudsko biće, već kao dodatak mašini.

Od prvih koraka industrijskog načina proizvodnje, od mehaničkog razboja, a zatim preko parne mašine, motora sa unutrašnjim sagorevanjem, električne energije, nuklearne energije, do kompjuterske ere, svet je prošao pet industrijskih revolucija. One su suštinski uticale na celokupni tok savremene civilizacije, ali posebno na poziciju sveta rada, unoseći suštinske promene u sadržaj i karakter procesa rada, ali čineći, istovremeno, sve vidljivijim i aktuelnijim

³⁶ Smith, A., *Bogatstvo naroda*, Kultura, Zagreb, 1952.

pitanja etike i filozofije rada, pre svega, za traganjem i uvećavanjem stvaralačke snage sveta rada.

Frederik Tejlor, inženjer po struci, organizator proizvodnje, suočen sa zahtevima svoga vremena, koncentriše se na pitanja unapredjivanja organizacije proizvodnje, podele rada, stručnog osposobljavanja i unapredjivanja individualne produktivnosti rada, nastojeći da iz svakog pojedinca izvuče što veći rezultat.³⁷ Naučnici, inženjeri, menadžeri, poslovni ljudi, u centar pažnje, sa stanovišta nauke, razvojne strategije i novčanih ulaganja, stavljaju nove tehnologije, nove mašine, koje imaju veću proizvodnu moć, odnosno proizvode sve veću i veću količinu materijalnih dobara. Pod uticajem Tejlora, Henri Ford u svojoj fabrici automobila, prvi uvodi serijsku proizvodnju, odnosno rad na traci, čime stvaralački, univerzalni karakter ljudskog rada i konkretni sistem proizvodnje, odnosno organizacije rada ulaze u otvoreni sukob. Međutim, i ovom prilikom se potvrđuje da u svakom zlu postoji i nešto manje više dobro – a to je što rad na traci, suočavajući svet rada i društvo u celini sa svojim nehumanim posledicama, istovremeno označava početak intenzivnog traganja za filozofskom i etičkom suštinom ljudskog rada u savremenom, industrijskom dobu.

Nešto više od pola veka kasnije, francuski sociolog, Žorž Fridman, u svom istoimenom delu postavlja pitanje – Kuda ide ljudski rad ?.³⁸ Odgovor na to pitanje u velikoj meri daje u studiji „Razmravljeni rad“. Razmravljeni nasuprot univerzalnog rada, očigledno nije više samo organizaciono, tehnološko, već i filozofsko, etičko i najšire društveno pitanje. To na najbolji način potvrđuje i činjenica da se predmet industrijskih i socijalnih konflikata u savremenom društvu sve više pomera sa pitanja mikro organizacije i podele rada, odnosa u mikro radnoj sredini ka pitanjima, koja su u suštini pitanja filozofske i etičke suštine ljudskog rada.

Međutim, suština ovog procesa ne može se shvatiti bez stavljanja u istorijski kontekst. Ako se istorija ljudskog društva posmatra kao istorija ljudskog rada, onda se nesporno može uočiti suštinska odrednica - istorija ljudskog rada je istorija ljudske slobode, ili bolje rečeno borbe za njeno ostvarenje, koja se istovremeno vodi na individualno – psihološkom, na planu mikro radne sredine, lokalne zajednice, nacionalne države, a danas sve više i na globalnom planu. Savremeno doba je karakteristično po tome što je povezalosve nivoe ljudskog rada i ljudske slobode u jednu nerazdvojnu funkcionalnu celinu, učinilo tu medjuzavisnost vidljivom i prepoznatljivom na pojavnoravni, upozoravajući da se svako pitanje i svaki aspekt ljudske slobode neminovno mora suočiti sa pitanjima filozofske i etičke suštine ljudskog rada.

Razmravljeni rad savremenog industrijskog i post industrijskog doba, uneo je ključne promene u sadržaj i način ljudskog života, u odnosu na uobičajeni način života, koji je dominirao vekovima unazad. To je neizbežno uticalo da se promene i ključni pogledi na život i sistem vrednosti. Pre svega, razmravljeni industrijski rad odvaja čoveka od prirode, od onog ambijenta u kome se hiljadama godina odvijao ljudski rad, kao neposredni odnos čoveka i prirode. Čovekov

³⁷ Tejlor, F., *Naučno upravljanje*, Rad, Beograd

³⁸ Fridman, Ž., *Kuda ide ljudski rad*, IP „Rad“, Beograd, 1963.

radni ambijent se u industrijskom načinu proizvodnje u potpunosti menja – on prelazi u zatvoreni prostor, odnosno veoma ograničeni deo prostora, koji se po svim karakteristikama razlikuje od prirodnog radnog ambijenta. Striktno se razdvaja radni od drugih delova dana. Menja se, takodje, karakter i sadržaj njegovog rada. Rad zemljoradnika se suštinski razlikuje od rada industrijskog radnika po tome što se zemljoradnik bavi mnogo širim krugom poslova, a njegov rad je dinamičniji u odnosu na veoma često monotoni rad industrijskog radnika, ograničen na nekoliko jednostavnih operacija. Drugim rečima, rad zemljoradnika po svom sadržaju mnogo je bliži univerzalnom karakteru ljudskog rada. To, naravno, nisu samo organizacione, tehničko - tehnološke promene. Industrijski način proizvodnje, sadržaj i proces rada uslovljen novim tehnologijama i novim proizvodima otvara čitav niz filozofskih i etičkih pitanja, čije je ishodište sloboda čoveka i filozofska i etička suština ljudskog rada, kao jedan od njenih temelja i uslova.

Istorija industrijskih i socijalnih konflikata, koja je obeležila istoriju savremenih kapitalističkih društava, kao i industrijski i socijalni konflikti u savremenom dobu, veoma su indikativni za proučavanje filozofije i etike ljudskog rada. U početnim fazama, istorija industrijskih konflikata je pretežno ili isključivo skoncentrisana oko pitanja biološkog opstanka radnika i njihovih porodica. To je vreme u kome radništvo vodi borbu za biološki opstanak – za kraći radni dan, pristojne zarade, mikro uslove rada, pitanja koja se direktno tiču životne svakodnevice, očuvanja zdravlja, radne i životne energije. To je, istovremeno, period u razvoju građanskog društva u kome dominiraju industrijski i socijalni konflikti, odnosno ta društva su dominantno konfliktna.

Medjutim, čak i u tom vremenu u kome su industrijski i socijalni konflikti dominantno koncentrisani na pitanja elementarnog opstanka radnika i njihovih porodica, može se uočiti povezanost tih dnevnih, konkretnih predmeta industrijskih i socijalnih konflikata sa pitanjima slobode ljudskog rada. Sam proces nastanka građanskog društva, sa slobodnim građaninom kao svojim temeljem, na dramatičan način otvara pitanje slobode, odnosno etičke i filozofske suštine ljudskog rada, pokazujući kroz realne društvene procese, kao i kroz filozofsku i društvenu misao da su sloboda čoveka i sloboda ljudskog rada dve strane iste pojave. Francuska, ali i druge buržoaske revolucije vode se pod parolom – Sloboda – Jednakost – Bratstvo. Isto tako, prve radničke pobune ne traže samo hleba, već i slobodu ljudske ličnosti i dostojanstvo ljudskog rada. Naravno da gladni, poniženi, ljudi bez nade, ne mogu biti slobodni i dostojanstveni. Iz toga se može izvesti zaključak da se kretanje ka slobodi i dostojanstvu ljudskog rada kreće stepenasto, korak po korak, odnosno da se osvaja stepenica, po stepenica, zatim sloboda i dostojanstvo. Medjutim, takav zaključak ne bi bio tačan, ili bar ne bi bio potpun. Ako je sloboda ljudskog rada, temelj slobode ljudske ličnosti, onda se pitanje neophodnosti, odnosno prisustva tog temelja postavlja u svakoj epohi, u svakom obliku društvenog uredjenja, u svakom društvu, kao i kod svakog pojedinca.

Niko ne može sa sigurnošću tvrditi da će naša epoha, trajno, ili bar na dugi rok rešiti ovo pitanje, ali je nesporno da ga je na veoma snažan, otvoren, dramatičan način postavila pred

društvenu misao, pred različite koncepcije i praksu ekonomskog i političkog uređenja društva i pred naše savesti.

Sa razvojem novih tehnologija i novih proizvodnih programa, odnosno novih ljudskih potreba, sa promenom ukupnog stanja i odnosa u društvu, predmet industrijskih i socijalnih konflikata sve se više pomera ka pitanjima ukupnog stanja u društvu, radnog i socijalnog zakonodavstva, strategije ekonomskog i tehnološkog razvoja društva, ljudskih sloboda i prava, kvaliteta i dostojanstva ljudskog života u celini, ili svih onih činilaca koji se zajedničkim imenom definišu kao društveno okruženje. Time se, naravno, ne zatvara područje industrijskih i socijalnih konflikata vezano za mikro radnu sredinu i uređivanje uslova rada i međuljudskih odnosa u mikro radnoj sredini. Radi se o tome da se odlučivanje, odnosno društvena moć vezana za uređivanje makro ekonomskih odnosa sve više prenosi na državu, pa se u skladu sa tim industrijski i socijalni konflikti u velikoj meri premeštaju na nivo države. Postaje sve očiglednije da je uspešnost preduzeća, a time i položaj i uslovi života i rada, kako poslodavaca, tako i zaposlenih u velikoj meri posledica mera koje u ekonomskom životu donosi država, kao i ukupnog političkog i društvenog stanja. Takodje, postaje sve vidljivija i nespornija funkcionalna povezanost i medjuzavisnost stanja i odnosa u mikro radnoj sredini i ukupnog stanja i odnosa u društvu.³⁹

To je jedno od uporišta na kome se grade strategije održivog razvoja i socijalni koncenzus relevantnih socijalnih snaga, uključujući tu i svet rada, oko definisanja i ostvarivanja ovih strategija. Na toj osnovi, u danas ekonomski i tehnološki razvijenim, demokratskim zemljama Evrope i sveta, uređeno je celovito, sistematsko radno i socijalno zakonodavstvo, koje efikasno štiti kompleks radnih, ekonomskih i socijalnih prava. Afirmiše se značaj, uspostavljaju i razvijaju mehanizmi i praksa socijalnog mira, koji obuhvataju pravo zaposlenih da budu informisani, konsultovani i učestvuju u procesu odlučivanja u preduzeću, pravo na sindikalno organizovanje, kolektivno pregovaranje i zaključivanje kolektivnih ugovora, pravo na štrajk i druge vidove industrijske akcije. U tom kontekstu uspostavlja se i razvija socijalni dijalog, kao specifični most između industrijske i socijalne demokratije, koji nastaje kao rezultat suočavanja sa činjenicom da politička demokratija, i pored svog nespornog značaja nije dovoljan okvir za ispoljavanje i ostvarivanje slobode ljudske ličnosti, ukoliko nije povezana sa pravom i realnom mogućnošću čoveka da kreira, upravlja procesom rada i njegovim rezultatima.⁴⁰

Analizirajući proces razvoja industrijskih odnosa u vremenskoj dimenziji, može se reći da je jedna od osnovnih tendencija u ovom procesu kretanje od industrijskih i socijalnih konflikata ka industrijskom i socijalnom miru. Ovaj proces je analiziran i danas se analizira sa različitih aspekata – ekonomskog, tehnološkog, političkog, pravnog. Medjutim, ako se ovaj proces analizira sa stanovišta etike i filozofije ljudskog rada, onda se, pre svega, mora imati u vidu činjenica, da je jedno od ključnih obeležja industrijskog društva izuzetno dinamičan razvoj

³⁹ Bolčić, S., *Svet rada u transformaciji*, Plato, Beograd, 2007.

⁴⁰ Marinković, D., *Socijalni dijalog*, Centar za ljudska prava, Niš, 2004.

stvaralačke moći ljudskog rada. Naime, pokretačka snaga svih promena - nove tehnologije, novi proizvodi, nove ljudske potrebe, povećavanje količine materijalnih dobara i njihove dostupnosti sve širem krugu potrošača – jeste uvećana stvaralačka moć ljudskog rada. Međutim, ta narasla stvaralačka moć ljudskog rada, pored pozitivnih rezultata, dovela je i do sve snažnijeg i otvorenijeg sukoba prinudnog i stvaralačkog u ljudskom radu, ukazujući i na sam konfliktan karakter ljudskog rada. Drugim rečima, dinamični razvoj stvaralačke moći ljudskog rada, koji se materijalizovao kroz nove tehnologije, ekonomski i tehnološki razvoj društva, porast standarda i kvaliteta života, sve se više sudarao sa ograničenjima slobode ljudskog rada, sve otvorenije postavljajući pitanja filozofskog i etičkog smisla ljudskog rada. U tom smislu, ceo tok razvoja industrijskih odnosa, protivurečnosti, otvorena pitanja i konflikti koji su ga pratili, mogu se posmatrati kao traganje za putevima slobode ljudskog rada, odnosno njegove filozofske i etičke suštine. Suštinske promene koje su se na tom planu dogodile od prvih koraka industrijskog načina proizvodnje do današnjih dana, mogu se sažeti na sledeći način. Prvi koraci industrijskog načina proizvodnje započinju „nevidljivom rukom tržišta“ Adama Smita, koja je i danas aksiom velikog broja ekonomista i političara neoliberalne orijentacije. Međutim, čak i površna analiza ekonomskih i društvenih kretanja u savremenom društvu, uloga države u ekonomskom životu, uloga i pozicija drugih aktera, pozicija sveta rada, daju dovoljno argumenata za zaključak da je „nevidljiva ruka tržišta“, već odavno prestala da bude nevidljiva. Naprotiv, mehanizam tržišta je danas veoma vidljiv, kontrolisan, što u velikoj meri menja objektivne domete, društvenu ulogu i funkcije tržišta, kao i poziciju i ulogu njegovih aktera.

Kako je „nevidljiva ruka tržišta“, pod uticajem promenjenih društvenih okolnosti postajala sve vidljivija, postajalo je jasno da siromaštvo, nezaposlenost, socijalna nesigurnost, beznadje, nisu zla sudbina, već pitanje politike koja se u jednom društvu vodi, kapaciteta i odgovornosti države, ali i drugih društvenih aktera. To je uticalo da se politički i društveni život, različite ideološke i političke koncepcije i strategije razvoja društva u velikoj meri koncentrišu na pitanja radnog i socijalnog zakonodavstva, ekonomskih, socijalnih i radnih prava zaposlenih, odnosno definisanje pozicije sveta rada. Na taj način i pitanja filozofije i etike ljudskog rada dolaze u centar političkog i društvenog angažmana, mada se to ne uočava uvek na pojavnj ravni.

3.2.5. Ponovno kretanje ka univerzalnosti ljudskog rada – da li se krug zatvara

Nove odrednice filozofije i etike ljudskog rada nastaju sa promenama u karakteru i sadržaju ljudskog rada. Nesporna je činjenica da se ljudski rad, po svojim osnovnim karakteristikama bitno razlikuje od ljudskog rada pre samo nekoliko decenija, a da je ta razlika još izrazitija i vidljivija u odnosu na period od pre jednog ili dva veka. Te razlike su nastajale u jednom dugom procesu i odnose se na skraćivanje radnog vremena, postepeno, a danas sve dinamičnije isključivanje napornog fizičkog rada i poslova koji u kratkom periodu ruiniraju radnu energiju, zdravlje i život radnika, uvođenje fleksibilnih modela organizacije rada, davanje prednosti timskom radu. Sve ove pojedinačne promene u svom konačnom zbiru doprinose unapređivanju kvaliteta ljudskog života i rada, a time i ostvarivanju etičke i ljudske suštine rada. Najvažniji

medju ovim procesima je svakako onaj koji je do skora dominantne procese parcijalizacije rada, kao posledice tehničke podele rada i specijalizacije, upravo pod uticajem novih informatičkih tehnologija, okrenuo u pravcu univerzalizacije, namećući sve većem broju pripadnika sveta rada zahtev „doživotnog učenja“. U Evropi i razvijenom svetu decenijama prisutna tendencija skraćivanja radnog vremena nameće pitanje granica tog skraćivanja. Ova borba na početku je usmerena na odbranu ljudskog života i zdravlja, kao i radne sposobnosti na duži rok. Taj kompleks zahteva je skoncentrisan u poznatom zahtevu radničkog i sindikalnog pokreta u drugoj polovini devetnaestog veka za tzv. **Tri osmice**, osam sati rada, osam sati spavanja i osam sati slobodnog vremena, koji nas podseća na prirodne granice ljudskog rada. Medjutim, tendencija skraćivanja radnog vremena u drugoj polovini dvadesetog veka u sve je većoj meri društveno i etički motivisana. Pri tome se imaju u vidu problem nezaposlenosti, kao i nastojanja da se unapredi kvalitet ljudskog života u celini. Jasno je pri tome da tu nije reč samo o kraćem radnom vremenu, već o tome da skraćenje radnog vremena preko određene granice uslovljava suštinske promene u životu ljudi i društva u celini. Istini za volju, medju ekonomistima i političarima danas preovladjuje stav da treba usporiti ili sasvim zaustaviti tendenciju skraćivanja radnog vremena. Medjutim, njihovi zahtevi su, pre svega, ekonomske, tehničko – tehnološke i organizacione prirode. Nove tehnologije, odnosno stalni porast stvaralačke moći ljudskog rada stalno će pred društvo postavljati tu dilemu ili iskušenje, iza koje stoji u osnovi filozofska i moralna dilema, da li je čovek radno, stvaralačko biće, ili je u osnovi biće kome rad nije imanentna odrednica.⁴¹ Teorijski, dužina radnog vremena može padati do nule, ali to bi u krajnjoj liniji bio ulazak u neku novu civilizaciju, potpuno drugačiju u odnosu na onu koju smo imali kroz celokupnu istoriju ljudskog roda i u savremenom dobu.

Ubrzani razvoj novih tehnologija doveo je do suštinskih promena u karakteru i sadržaju ljudskog rada. Pre svega, u velikoj meri je ukinut fizički težak rad, koji u velikoj meri, direktno i ubrzano ruinira ljudski život i zdravlje. Time rad gubi u sve većoj meri oreol mučeništva, izjednačavanja sa žrtvom, što na još jedan način otvara pitanje njegove etičke i filozofske suštine. Posmatrajući ovaj proces u istorijskom kontekstu, ljudski rad je najpre sve više mehanizovan, zatim automatizovan, a danas sve više kompjuterizovan. Jedna od osnovnih odlika savremenih tehnologija je da ljudski rad u sve većoj meri zamenjuju roboti, a uloga čoveka se svodi na projektovanje i kontrolu proizvodnih procesa. Oni skloni cinizmu, komentarišući ove procese i prednosti robota nad ljudskom radnom snagom, kažu, pored ostalog, da roboti ne štrajkuju, ne organizuju sindikate, ne traže veće zarade, radna i socijalna prava, penzije. Drugim rečima, radna snaga robota je jeftinija i isplativija od ljudske radne snage. Medjutim, robote, uključujući i one najsavršenije stvara čovek, pa se opet krug vraća na početak i izvor.

Ovo su samo neki od argumenata, koji nesporno govore o promeni karaktera i sadržaja ljudskog rada, ali pre svega uslova u kojima se on ostvaruje u savremenom dobu, koji opredeljuju jedan broj autora razmatrajući stanje i perspektive, govore o kraju ljudskog rada. Za

⁴¹ Jeremy, R., *The end of work*, Putnam Books, New York, 1995.

manje od pola veka, od razmrvljenog rada u industrijskom načinu proizvodnje i njegovih socijalnih posledica, dolazi se do pitanja kraja ljudskog rada.⁴² Ono što je pri tome od posebne važnosti jeste činjenica da se u savremenom dobu prvi put na teorijskom, a time u krajnjoj liniji na etičkom i filozofskom planu otvara pitanje kraja ljudskog rada. U prethodnim periodima ljudske istorije, kao što je poznato, javljaju se različita ekonomska, politička, socijalna, etička, filozofska stanovišta o ljudskom radu. Medjutim, samo naša epoha, po prvi put otvara pitanje kraja ljudskog rada. To nameće potrebu, društvenoj misli da izadje iz okvira tekuće, radne svakodnevice i postavi pitanje – da li je ljudska civilizacija, istorija, budućnost, ljudska ličnost, sa onim suštinskim karakteristikama koje je čine čovekom, moguća bez ljudskog rada. Nema odgovora, odnosno vizije društva i društvenog uređenja u kome jedan od kamena temeljaca ne bi bio ljudski rad. To nas u krajnjoj liniji podseća i upozorava na složenost i višeznačnost pojma ljudski rad, raznolikost i složenost njegovih sadržaja i pojavnih oblika, da osnovni izvor našeg materijalnog opstanka, ali i izvor i pokretačku snagu naše ljudskosti - rad, poznajemo u veoma ograničenom obimu.

Konačno, ljudski rad se u proteklih nekoliko vekova, kao i danas posmatra isključivo u kontekstu tržišne privrede, odnosno tržišne utakmice, kao njene pokretačke snage. Neophodnost takvog pristupa uslovljava činjenica da je tržišna privreda ambijent u kome se u industrijskom načinu proizvodnje odvija ljudski rad. Medjutim, analiza ljudskog rada isključivo kroz prizmu tržišne privrede i tržišta kao jedinog ili osnovnog regulatora ekonomskog života društva, može predstavljati i ograničenje za razumevanje etičke i filozofske suštine ljudskog rada. Pri tome ne treba izgubiti iz vida da je tržišni način privredjivanja i na njemu zasnovano političko i ekonomsko uređenje društva dominantno u protekla tri veka. U odnosu na celokupni tok trajanja ljudskog društva to je jedan mali delić, koji kao i svi drugi oblici političke i ekonomske organizacije društva ima svoje prednosti i ograničenja, kao i vreme trajanja. Traganje za etičkom i filozofskom suštinom ljudskog rada u savremenom dobu, na posredan način otvara i pitanje traganja i za drugačijim mehanizmima ekonomske i političke organizacije društva.

3.2.6. Umesto zaključka

Sam podnaslov govori o ograničenjima sa kojima se suočavamo u pokušaju da se izvedu celoviti zaključci, na osnovu napred izloženih saznanja i stavova. Tekst ne otvara, već se vraća starim pitanjima suštine ljudskog rada, kroz protok vremena, u različitim periodima istorije, u različitim društvenim sistemima, različitim društvenim okolnostima, tradicijama i načinu života. Naravno, neizbežno se otvaraju i nova pitanja, koje donosi savremeno doba, razvoj novih tehnologija, novih oblasti proizvodnje i novih ljudskih potreba. Ljudski rad je, nesporno promenio svoje sadržaje – pre svega u užem tehnološkom, organizacionom smislu, pojavne oblike, uvećana je proizvodna moć ljudskog rada, odnosno ekonomski parametri te moći – produktivnost i ekonomičnost. Medjutim, povećanje proizvodne moći, odnosno sposobnosti

⁴² Rifkin, J., *The end of work*, Putnam Books, New York, 1995.

čoveka da proizvede veću količinu materijalnih dobara, ne znači automatski, ili bar nije u direktnoj srazmeri sa povećanjem stvaralačke moći ljudskog rada, koja podrazumeva kreativno menjanje društvene i prirodne stvarnosti i samog čoveka.

U svakom slučaju, ne može se osporiti da je rad kroz istoriju menjao svet, da je pomerio i srušio mnoge granice, da je ljudski život učinio lakšim, humanijim, pre svega u tom smislu što su mnogi poslovi, koji su štetno ili uništavajuće delovali na ljudsko zdravlje, radnu sposobnost, životni vek, dužinu životnog veka, u najvećoj meri otišli u istoriju.

Ono što je dosadašnji tok istorije potvrdio jeste da je rad bio izvor ljudske slobode, pri čemu je jedno od ključnih poprišta borbe za slobodu bio ljudski rad, njegovi rezultati i odnosi koje su ljudi uspostavljali u procesu rada. Traganje za suštinom ljudskog rada, upućuje nas, ili nas ponovo vraća na njegove etičke izvore i smisao. Istorija ljudskog društva, kao i aktuelni društveni procesi u savremenom dobu, govori o tome da je u svim društvima kroz istoriju odnos prema radu bio jedan od temelja svih vrednosnih sistema. I danas je odnos prema radu jedan od osnovnih kriterijuma za određivanje etičnosti pojedinca. Rad je visoka etička vrednost, a nerad se izjednačuje sa neetičnošću, lošim ljudskim, karakternim osobinama. Međutim, tom konstatacijom se priča ne završava nego počinje i kreće se u svim onim pravcima koji sagledavaju individualne i društvene uslove etičkog smisla i snage ljudskog rada.

Četvrto poglavlje
Instrumenti i praksa
etičskog poslovanja

- 4.1. Etika radnog i socijalnog zakonodavstva*
- 4.2. Društveno odgovorno poslovanje*
- 4.3. Socijalni koncenzus*
- 4.4. Strategija i procesi uspostavljanja socijalnog mira*
- 4.5. Etika zaštite životne sredine*

4. Instrumenti i praksa etičkog poslovanja

4.1. Etika radnog i socijalnog zakonodavstva

Stare mudrosti, koje svoj smisao i snagu poruke koju šalju, potvrđuju kroz činjenicu da njihov život traje hiljadama godina, a da pri tome ne gube svoju aktuelnost, veoma često se koriste kao ukrasni detalj na tekstovima koje pišemo ili predavanjima koja držimo, sa ciljem da tekst privuče veću pažnju čitaoca, ili da potvrdi široko opšte obrazovanje autora. Međutim, ove mudrosti imaju jedan mnogo širi značaj i smisao – da nas podsete i upozore na kontinuitet istorijskog hoda civilizacije kroz vreme, odnosno na činjenicu da je svaka istorijska epoha, svaki društveni poredak, pored specifičnosti koje su ga obeležavale imao i neke zajedničke imenitelje, odnosno u suštini iste probleme i dileme, samo je na ta pitanja i dileme davao različite odgovore, primerene civilizacijskim vrednostima i dostignućima određenog doba.

U takve mudrosti, koje odlukuje istorijsko trajanje spada i poznata i često korišćena izreka „Istorija se ponavlja“. Međutim, ova mudrost bila je predmet sukoba, podela i neslaganja medju naučnicima, filozofima, političarima. U svakoj epohi, u svakom društvenom poretku bilo je dosta onih koji su smatrali da ta tvrdnja jednostavno nije tačna, da je istorijski tok kretanja nije potvrdio, kao i oni koji su smatrali i smatraju da se istorija ponavlja, ali „kao farsa“, „kao komedija“, kao i da je bilo momenata kada se ponavljala i kao tragedija (npr. Dva svetska rata u XX veku, ekološke katastrofe izazvane ljudskom delatnošću), upozoravajući nas da ljudska vrsta sporo uči, čak i na sopstvenom primeru. Međutim, i pored navedenih različitih stanovišta, ne može se osporiti činjenica da nas istorija, ako joj pridjemo na savestan, odgovoran, objektivan način može pomoći da bolje razumemo sadašnjost i da je na osnovu toga učinimo boljom i humanijom.

Upravo se u etici radnog i socijalnog zakonodavstva može uočiti pomenuti kontinuitet istorije, odnosno trajne moralne vrednosti, na kojima se, s jedne strane temeljila ljudska zajednica, a sa druge strane su bili predmet veoma radikalnih socijalnih, političkih, a u savremenom dobu i industrijskih konflikata.⁴³ Naravno, svi navedeni oblici i sadržaji konflikata imali su i svoju moralnu komponentu, iz jednostavnog razloga, što je svaka ljudska delatnost, po svojoj prirodi i suštini moralna, jer ako nije moralna, onda se neizbežno dovodi u pitanje suštinski ljudski smisao te delatnosti.

U prilog ovakvoj tvrdnji može poslužiti uporedna analiza toka nastajanja prava, kao i drugih oblika društvene svesti i društvenih normi čiji je nastanak prethodio nastanku prava i izdvajanja grane radnog i socijalnog prava iz ukupnog korpusa pravnih nauka, iz koje se može uočiti značajna simetrija ova dva procesa, koji su nastajali u različitim vremenskim epohama.

⁴³ Marinković, D., *Svet rada – stari izazovi u novom dobu*, VSŠP i Centar za industrijske odnose, Beograd, 2013., str. 15

Istorijski posmatrano, ljudi su kao svesna, društvena, a to uvek znači i moralna bića, imali potrebu da uredjuju međusobne, odnose, da uspostavljaju norme i pravila ponašanja, kako bi društvena zajednica mogla da funkcioniše. Kroz istoriju, svaka društvena zajednica je imala sopstveni sistem društvenih normi. Posmatrajući po vremenskom redosledu, prvo su nastajale običajne norme, zasnovane na prihvatanju uobičajenih stalno ponavljanih načina ponašanja u određenim situacijama. Mnoge običajne norme, nemaju svoje racionalno utemeljenje, ali su se i pored toga zadržale i do danas. Zatim su usledile moralne norme, utemeljene na liniji razdelnici između dobra i zla i moralnim sankcijama – osudi sredine i griži savesti, u slučaju kršenja moralnih normi.⁴⁴ Tek na određenom stupnju razvoja društva, onda kada nastaje država javlja se i pravo, odnosno pravne norme, iza kojih, prvi put stoji sila legitimne fizičke prinude u rukama države u vidu sudstva, vojske i policije. Promenjene društvene okolnosti, novi modeli društvene organizacije, a posebno uspostavljanje novih svojinskih odnosa u čijem se temelju nalazi privatna svojina i načelo njene neprikosновенosti, sve su vidljivije pokazivale da dotadašnje norme – običajne i moralne nisu dovoljne, da nemaju dovoljnu snagu da obezbede trajan i stabilan društveni mir. Međutim, to ne dovodi u pitanje, zajedničko poreklo i zajedničke imenitelje običajnih, moralnih i pravnih normi. To se, pre svega, ogleda u činjenici da je pravo kao nova oblast društvenog života, preuzela čitav niz, pre svega moralnih normi i da su i danas u savremenim pravnim i društvenim sistemima, mnoge moralne istovremeno i pravne norme. Međutim, nikako ne treba izgubiti ključnu liniju razdelnicu između moralnih i pravnih normi. Izvor snage moralnih normi nalazi se u unutrašnjosti, u ljudskoj suštini čoveka, o svesti o dobru i zlu, o potrebi da se čini dobro i svesti o tome da se ne sme činiti zlo. Takav pristup proizilazi iz moralnih sankcija – griže savesti i osude društvene sredine. Iz takvog stava proističe i moralni pristup slobodi pojedinca, koji podrazumeva da se sloboda svakoga od nas pojedinačno završava tamo gde počinje sloboda drugog. To je ono što Emanuel Kant definiše kao „Moralni zakon u nama“. Snaga pravne norme proističe iz funkcije koju pravnici definišu kao „funkciju generalne prevencije“, odnosno zaprećenu kaznu za kršenje zakona i izvesnost da će svako ko prekrši zakon jednako odgovarati pred zakonom. Izvor snage pravne norme je znači spoljašna sila države, van čoveka. Međutim, pravna norma ne bi imala snagu koju ima ako bi se zasnivala samo na sili zakona. Snaga pravne norme, što potvrđuje i istorija prava i savremena praksa zasniva se na „duhu zakona“⁴⁵, što znači da ona u sebi integriše i pravni i moralni aspekt u jednu suštinski novu celinu.

4.1.1. Ekonomija i pravo u radnom i socijalnom zakonodavstvu

Činjenica da je čovek svesno, društveno, a to znači i moralno biće, jer se svesnost i moralnost ljudskog bića iskazuju kroz njegov moral, mora se posmatrati u kontekstu činjenice da je čovek istovremeno i radno, delatno, odnosno stvaralačko biće. Reč je o dobro poznatoj, opšte prihvaćenoj činjenici da je čovek jedino biće koje ima sposobnost kritičkog mišljenja i

⁴⁴ Pavićević, V., *Osnovi etike*, BIGZ, Beograd, 1974., str. 74

⁴⁵ Monteskije, Š., *Duh zakona*, „Kultura“, Beograd, 1972. str. 92

kreativnog razvojnog pristupa okruženju u kome se nalazi, koja se sa različitih aspekata proučava u različitim naukama, koja se, međjutim, veoma često potiskuje i zaboravlja u svakodnevnom životu. Drugim rečima, suština ljudskog bića ima četiri uporišta – društvenost, svest, moralnost i delatništvo, odnosno sposobnosti ljudskog uma i ruku da stvara materijalna i duhovna dobra. Tragajući za odgovorom na pitanje o funkcionalnoj povezanosti ove četiri komponente, može se reći da se prve tri komponente – društvenost, svest, moralnost manifestuju kroz četvrtu – stvaralačku snagu ljudskih ruku i uma. Tačnije rečeno, stvaralačka snaga ljudskog rada predstavlja integralni parametar moći ostala tri parametra. Sve naped navedeno daje osnova za zaključak da je ljudski rad, pored toga što je praktična, ekonomska i naučna istovremeno i filozofska i moralna kategorija. Tome u prilog govori i činjenica da se radu u svim epohama u svim oblicima društvenog uređenja prilazilo kao moralnoj kategoriji, a odnos prema radu, kao ključni oblik praktične delatnosti čoveka predstavljao je bitan pokazatelj nečije moralnosti. U tom smislu, nerad i lenjost su tretirani kao nemoralne kategorije. Naravno, rad je istorijska kategorija, ali i konstanta ljudske istorije, u tom smislu što je rad u svim periodima istorije bio materijalni i duhovni uslov opstanka ljudske vrste. To znači da se odnos prema radu, u ekonomskim, kulturnim, filozofskim, moralnim aspektima menjao, a istorija nas u tom smislu uči da su najveće rezultate sa stanovišta ekonomskog i tehnološkog razvoja i kvaliteta života ljudi, slobode i dostojanstva, ostvarile one epohe u kojima rad tretiran kao stvaralačka, razvojna, moralna kategorija. Sam rad je po svojoj suštini moralna kategorija, jer obuhvata ispoljavanje i razvoj ljudskih sposobnosti, znanja, mašte, hrabrosti, radoznalosti, humanosti, pravdoljubivosti, spremnosti na suočavanje sa novim i različitim, kao i uvođenje jednog ključnog kriterijuma u vrednovanju ljudi i parametru međjuljudskih odnosa, a to je sposobnost čoveka da stvara materijalna i duhovna dobra i da se na tom planu upoređuje, odnosno takmiči sa drugim ljudima. Istorija, kao i savremena društvena praksa potvrdili su da taj parametar ima neuporedivo veću vrednost i značaj u odnosu na sve druge parametre koji su u istoriji korišćeni, kao što su nacija, vera, boja kože, i tsl. Čak štaviše, istorija kao učiteljica života potvrđuje i opominje da je taj ključni parametar – stvaralačke snage ljudskog rada bio i danas na mnogim tačkama jeste u radikalnom konfliktu sa drugim navedenim parametrima.⁴⁶

Moralna suština ljudskog rada predstavlja teorijsku i moralnu osnovu za novi, kritički pristup izuzetno aktuelnoj temi savremenog doba – pitanju odnosa morala i ekonomije.⁴⁷ Pomenuto pitanje staro je koliko i ljudski rod, upravo zato što je rad, odnosno ekonomska delatnost konstanta, odnosno neophodni uslov opstanka čoveka. Sam izvor ove reči, poreklom iz grčkog jezika, koji znači „briga o domu“, na upečatljiv, na pojavnoj ravni vidljiv način govori o radu, odnosno ekonomiji, kao jednoj od suštinskih odrednica svakog ljudskog bića i ljudskog društva u celini.

⁴⁶ Vukotić, V., *Psihofilozofija biznisa*, CID, Podgorica, 2002., str. 43

⁴⁷ *Moral i ekonomija*, Zbornik radova sa istoimenog naučnog skupa, Institut društvenih nauka, Beograd, 2008., str 336

Globalna kriza koja potresa savremeni svet već više od pola decenije, sa nepouzdanim prognozama o ukupnoj dužini trajanja i konačnim posledicama koje će izazvati, kao i komparativna analiza aktuelne i prethodnih kriza, sa stanovišta neposrednih povoda, uzroka, toka, posledica i preduzetih mera za prevazilaženje, pokazuje neosnovanost tvrdnji onih autora liberalne i neoliberalne orijentacije koji smatraju da je ekonomija, a u tom kontekstu i tržište kao ključni instrument savremenih tržišnih ekonomija moralno neutralno.⁴⁸

Ta tvrdnja je, pre svega, u sukobu sa napred iznetom opšte prihvaćenom činjenicom da je čovek društveno, svesno, stvaralačko i uvek moralno biće. To znači da svaka njegova aktivnost, pa i ekonomska, odnosno proces stvaranja materijalnih i duhovnih dobara kao ključna pokretačka poluga ekonomskih aktivnosti neizbežno ima svoje moralne aspekte i mora biti predmet kritičkog moralnog preispitivanja. Bez moralnih temelja svaka ljudska aktivnost gubi svoj osnovni ljudski smisao i sadržaj.

Isto tako, dosadašnji tok krize, kao i istorija ekonomskih kriza kapitalizma nepobitno potvrđuju da je jedan od trajnih izvora kriza bio moralni pad, urušavanje moralnih temelja društva, gramzivost i sebičnost privilegovanih društvenih slojeva. Takvo stanje pada morala imalo je za posledicu nastajanje industrijskih i socijalnih konflikata, uključujući tu i najradikalnije vidove konflikata, kao što su štrajkovi, javni protesti, pa čak i masovni fizički i oružani sukobi, sa svim posledicama koje takvi konflikti izazivaju. Istorija, u tom smislu, takodje, potvrđuje da trajni izlazak iz ovih kriza i konflikata nije bio moguć bez utemeljenja na moralnim principima i standardima.

Pad morala u celini, koji je jedan od nepobitnih uzroka svih kriza, uključujući i aktuelnu, pre svega, potvrđuje da kriza nikada nije samo ekonomska. Ona se samo najvidljivije, sa stanovišta posledica, ispoljava na ekonomskom planu, materijalnom i socijalnom položaju građana i posebno pripadnika sveta rada, ali je uvek i politička, socijalna, kulturna, moralna, odnosno obuhvata sve aspekte društvenog života.

Ako se posmatra u tom kontekstu, onda se pad morala, kao jedan od ključnih izvora krize može posmatrati kao pojavni oblik ili manifestacija konflikta dve protivurečne odrednice ljudskog rada. Naime, od nastanka čoveka kao svesnog, društvenog i moralnog bića, rad kao konstanta svakodnevnog ljudskog života i civilizacije u celini ima dve suprotstavljene odrednice. Na jednoj strani, rad jeste ekonomska nužnost, kako to tvrde ekonomisti različitih orijentacija. To proističe iz činjenice da je proizvodnja materijalnih i duhovnih dobara uslov opstanka čoveka, odnosno zadovoljavanja njegovih osnovnih bioloških potreba (hrana, stanovanje, odevanje, zaštita od vremenskih neprilika i tsl), ali i zadovoljavanja njegovih duhovnih i socijalnih potreba, što sve čini jednu nedeljivu celinu. Prekid proizvodnje od samo nekoliko nedelja na globalnom nivou, dokazuju ekonomisti, izazvao bi ekonomske, političke i socijalne posledice, koje bi se otklanjale godinama.

⁴⁸ Hajek, F., *Studije iz filozofije, ekonomije i politike*, Paideja, Beograd, 2002., str. 156

S druge strane, rad je stvaralački proces u kome čovek razvijajući sopstvenu kreativnost, znanje, stvara materijalna i duhovna dobra, prilagodjavajući prirodu svojim potrebama, ali i samog sebe novim okolnostima, koje kreira sa drugim članovima društva. Drugim rečima, čoveka istovremeno „tera“ na rad skup bioloških, egzistencijalnih potreba, a sa druge strane potreba da potvrdi i razvije svoju stvaralačku snagu, koja čini jedan od temelja njegove ljudske suštine.⁴⁹ Kroz celu istoriju ljudskog društva, ako se ona posmatra kao istorija ljudskog rada, ova dva aspekta, dve protivrečne komponente ljudskog rada nalaze se u stalnom konfliktu. Istorijiski proces, posebno u savremenim građanskim, demokratskim kapitalističkim društvima, da procesi kretanja ka demokratiji, socijalnoj pravdi, humanističkim principima na kojima se temelje savremena ekonomski i tehnološki razvijena društva nisu mogući bez procesa kretanja, odnosno menjanja karaktera rada, u smeru kretanja od ekonomske prinude do stvaralačkog procesa. Savremena praksa u tom smislu potvrđuje da u ekonomski tehnološki najrazvijenijim društvima, koja su istovremeno i najdemokratskija i sa najvišim stepenom ljudskih sloboda i prava, dominira stvaralačka u odnosu na prinudnu komponentu ljudskog rada.

Proces nastajanja radnog i socijalnog zakonodavstva predstavlja jednu od ključnih manifestacija sukoba između prinudne i stvaralačke komponente ljudskog rada. Ako se analizira odnos pravnih i moralnih normi u radnom i socijalnom pravu, onda se, pre svega, mora izdvojiti činjenica da su istorijski, vremenski prvo nastale moralne, a tek kasnije pravne norme. Identičan je redosled i u procesu nastajanja moralnih i pravnih normi u celini.

Ako se u istorijskom kontekstu posmatra proces nastajanja moralnih temelja radnog i socijalnog prava, onda polaznu osnovu mora da predstavlja činjenica da su industrijski odnosi u dužem periodu svog postojanja dominantno konfliktni, pri čemu ti konflikti imaju neretko najradikalnije oblike i naravno posledice. Jedna od najvećih posledica svakako je necelishodno, besmisleno trošenje individualne i društvene energije i gubljenje poverenja među akterima industrijskih odnosa, što je inače temelj morala u celini, pa i morala u odnosima radnika, odnosno radničkih sindikata, poslodavaca i države. To je vreme u kome se radnici nalaze u ponižavajućem položaju – radno vreme traje 12 do 14 sati, nema slobodne subote, često ni nedelje, radi se na teškim poslovima, u lošim uslovima rada, bez odgovarajuće bezbednosti i zaštite na radu, što sve na dugi rok ruini radnu snagu i sam ljudski život, zarade su ponižavajuće male, nema zdravstvenog i penzijskog osiguranja, i čitavog niza radnih i socijalnih prava koja danas predstavljaju nesporne civilizacijske tekovine savremenog doba. Podrazumeva se da to predstavlja trajni izvor industrijskih i socijalnih konflikata, gubljenja motivacije zaposlenih, što neizbežno izaziva i negativne ekonomske posledice. Naravno, takvo stanje, pored ostalog, govori o nepostojanju, odnosno neprihvatnju elementarnih moralnih normi u odnosima poslodavaca i zaposlenih.

Ovde se odigrava jedan protivrečni, dvosmerni proces. I pored toga što su moralne norme, koje čine temelj radnog i socijalnog prava po svojoj prirodi nastale pre pravnih normi,

⁴⁹ *Economics without Ethics*, The crises of spirituality, by Bushan Sing Internet

ekonomski činioци, odnosno interesi imali su ključnu ulogu u uspostavljanju moralnih normi u odnosima na relaciji sindikati, poslodavci, država, iz čega se u kasnijim fazama rodilo radno i socijalno pravo. Naime, razvoj novih tehnologija, koji je zahtevao sve viši stepen obrazovanja zaposlenih, svest o tome da ekonomski i tehnološki napredak ne mogu nositi nezadovoljni i demotivisani radnici, suočavanje sa direktnim i indirektnim štetama koje su donosile krize i konflikti, činjenica da je sve to ograničavajuće delovalo na opstanak u sve oštrijoj i zahtevnijoj tržišnoj utakmici, snagom činjenica uveravao je aktere industrijskih odnosa da je za svakoga od njih pojedinačno i za sve njih zajedno bolje da rešenje spornih pitanja u međusobnim odnosima traže za pregovaračkim stolom.⁵⁰

Medjutim, da bi to bilo moguće, bilo je neophodno da se ispune sledeći uslovi:

- Sloboda organizovanja radnika i poslodavaca, koja isključuje mešanje u definisanje ciljeva, način organizovanja i unutrašnje odnose sindikata, odnosno poslodavačkih organizacija;
- Autonomija volje stranaka, odnosno aktera industrijskih odnosa, koja podrazumeva da svaki od njih stupa svojom slobodnom voljom u odnose sa drugim akterima industrijskih odnosa, odnosno uspostavljanje mehanizama i prakse socijalnog mira;
- Dobrovoljnost, koja podrazumeva da niko silom zakona, ili nekom drugom prinudnom merom ne može naterati druge aktere industrijskih odnosa na određene odluke i korake;
- Poštovanje načela „bona fide“, odnosno dobre vere, koja podrazumeva minimum poverenja među akterima industrijskih odnosa, zasnovan na svesti da je industrijski i socijalni mir u zajedničkom interesu svih.

U savremenim, demokratskim, radnim i socijalnim zakonodavstvima, ovi principi su definisani i zaštićeni odgovarajućim pravnim normama, u ustavima i radnom i socijalnom zakonodavstvu. Ali, ono što je ovde od posebne važnosti, jeste činjenica da je ključno uporište ovih principa u moralu, odnosno da je reč o moralnim principima na kojima se jedino i mogu temeljiti odnosi između sveta rada i sveta kapitala u savremenom društvu. To, pre svega, potvrđuje činjenica da su sloboda organizovanja radnika i poslodavaca, kao jedna od bitnih manifestacija ljudske slobode, autonomija volje, dobrovoljnost, međusobno poverenje, pre svega, moralne kategorije, koje su tek u određenoj fazi razvoja industrijskih odnosa dobile i svoju pravnu snagu.

4.1.2. Radno i socijalno pravo i ekonomski učinci morala

Ako se prati istorijski tok uspostavljanja radnog i socijalnog prava, onda se u ovom procesu mogu uočiti dve grupe motiva, koje su motivisale sve aktere industrijskih odnosa – državu, poslodavce i sindikate da uspostavljaju, ali još važnije i da poštuju pravne norme u oblasti radnog i socijalnog prava. To je specifičnost radnog i socijalnog prava, u poredjenju sa drugim

⁵⁰ Lubarda, B., *Leksikon industrijskih odnosa*, „Radnička štampa“, Beograd, 1977., str. 75

oblastima prava i pravnog poretka jedne zemlje, koja je nezamenljivi izvor snage koji je omogućio da radno i socijalno pravo postanu integralni deo pravnog poretka jedne zemlje. Reč je o tome da su sve aktere industrijskih odnosa motivisale sledeće grupe motiva:

- Svest o tome da se ni jedna oblast društvenih odnosa ne može uspostaviti na trajnim i stabilnim osnovama, ako u tim temeljima nisu zastupljene moralne norme. Svest o tome nastajala je kroz društvenu praksu, u istorijskom procesu, u kome je ljudsko društvo tragalo za uspostavljanjem minimalnog socijalnog koncenzusa u svakoj pojedinačnoj oblasti društvenog života. Naime, generalni socijalni koncenzus, onako kako ga definiše Ruso u svom delu „Društveni ugovor“⁵¹ komponovan je od čitavog niza minimalnih socijalnih koncenzusa, vezanih za pojedine, konkretne oblasti društvenog života. Kako je nastajala u promenjenim društvenim okolnostima neka nova oblast društvenog života, tako se neizbežno otvarao i proces traganja za minimalnim socijalnim koncenzusom u toj oblasti. Može se u tom smislu reći da se socijalni mir sastoji od čitavog niza komponenti, odnosno parcijalnih procesa uspostavljanja socijalnog mira.
- Suočavanje sa činjenicom o visokoj političkoj, ekonomskoj, socijalnoj i moralnoj ceni industrijskih i socijalnih konflikata;
- Posredni i neposredni ekonomski benefiti od moralnih standarda u oblasti radnog i socijalnog prava.

Na taj način, istorijski procesi i praksa savremenih građanskih kapitalističkih društava potvrđuju jednu suštinski važnu činjenicu – da je ekonomski život društva, po svojoj suštini javna stvar i da se ne može odvijati isključivo u skladu sa interesima pojedinaca. Ova suštinska činjenica opredeljuje i savremeni pristup privatnoj svojini, koja nije isključivo ekonomska, već i sociološka i moralna činjenica. To znači da se vlasnici privatne svojine ne mogu u upravljanju privatnom svojinom rukovoditi isključivo svojim ličnim interesima, već moraju voditi računa i o interesima drugih, odnosno širem društvenom interesu, što inače stoji u ustavima i zakonodavstvu svih demokratskih, građanskih društava. Na tome se, u krajnjoj liniji temelji danas sve veće učešće i uticaj države u ekonomskom životu društva. A to kako društvena praksa u dvadesetom i početkom dvadestprvog veka potvrđuje, znači da se, pored ekonomskih principa ekonomičnosti, produktivnosti, rentabilnosti i profitabilnosti, mora voditi računa i o moralnim aspektima, onim moralnim aspektima koji su pre više od dva milenijuma zapisani na kovanicama starog Rima u poznatoj maksimi „Fiat panis“. Taj zahtev, koji u sebi integriše ekonomske i moralne principe, predstavlja jednu od vodilja savremenih ekonomskih sistema.

Moralni temelji radnog i socijalnog zakonodavstva, koji se mogu posmatrati i kao specijalni slučaj odnosa morala i ekonomije nalaze se i u hrišćanskom predanju, koje predstavlja jedno od moralnih uporišta evropske civilizacije. Počev od Starog zaveta, u kome Bog, izgoneći Adama i Evu iz Edenskog vrta, zato što su probali plod sa zabranjenog drveta života govori – Zemlja da je

⁵¹ Ruso, Ž. Ž., *Društveni ugovor*, „Kultura“, Beograd, 1972, str. 23

prokleta s tebe – s mukom ćeš se od nje hraniti do svoga vijeka⁵², preko Martina Lutera, utemeljivača protestanske varijante hrišćanstva, koja u suštini odražava životnu filozofiju i moralni stav nove vladajuće kapitalističke klase. Dogmatika oba krila hrišćanstva – pravoslavlja i katoličanstva zasniva se na stavu da je učenje Crkve u svojoj suštini socijalno i da je Crkva u svim periodima svog postojanja i delovanja ostvarivala značajnu karitativnu i socijalnu ulogu. Međutim, tek sa razvojem savremenog kapitalizma, ali i promenom odnosa snaga sveta rada i sveta kapitala, Katolička crkva neposredno ulazi na socijalno – politički teren, svojim stavovima o aktuelnim ekonomskim i socijalnim pitanjima, kao i pitanjima sadržaja i principa na kojima treba da se zasnivaju odnosi radnika i kapitalista. U prvoj papskoj enciklici koja se bavi ovim pitanjima, pod nazivom „*Rerum novarum*“, papa Lav XIII, 1892 godine obraća se i radnicima i kapitalistima. On je prvi papa koji ukazuje da su kapitalisti u svom poslovanju obavezni da vode računa i o ekonomskim, radnim i socijalnim pravima i položaju radnika.⁵³

Svi navedeni procesi, koji su deo istorije, ali i naše svakodnevice, definitivno otvaraju čitav niz pitanja, koja se mogu koncentrisati u jedno kontradiktorno pitanje – koliko košta moral. Ako se ima u vidu suština morala, kao linije razdvajanja između dobra i zla, koja podrazumeva, ne samo da se ne čini zlo, već i da se čini dobro, onda je na postavljeno pitanje moguć samo jedan odgovor – moral nema cenu. Jer, onog momenta kada moral počne da se meri materijalnim, novčanim pokazateljima, on definitivno gubi svoju suštinu i smisao. Međutim, veoma je skupo onda kada nema morala i čak se štete koje nastaju od odsustva morala mogu izraziti i materijalnim pokazateljima. Te ekonomske štete posebno su izražene u sferi ostvarivanja radnih i socijalnih prava, koje je najosetljivije i najkonfliktnije područje industrijskih odnosa. Tačnije rečeno, ne može se ni govoriti o radnom i socijalnom pravu u suštinskom smislu te reči, ako ono nema stabilno i trajno moralno utemeljenje.

U tom smislu može se izvesti zaključak da etički temelji radnog i socijalnog zakonodavstva predstavljaju jedan od ugaonih kamenova odnosa između morala i ekonomije, koji je uspostavljen u savremenim, ekonomski i tehnološki razvijenim, demokratskim građanskim društvima. Ova društva su ekonomski i tehnološki razvijena upravo zato što su odbacila neoliberalno shvatanje da je ekonomija moralno neutralna, i uspostavila optimalnu funkcionalnu vezu između moralnih vrednosti i ekonomskih ciljeva, na taj način što moralne vrednosti predstavljaju jedan od ključnih podsticaja ekonomskog i tehnološkog razvoja. Upravo na tom temelju u ovim društvima je kroz odgovarajuću društvenu praksu dokazano da princip tržišne utakmice jeste i moralni princip, da on nije suprotan, već kompatibilan sa moralnim načelima socijalne pravde i solidarnosti, što je suštinska odrednica koncepta i prakse socijalne tržišne privrede.⁵⁴

Polazeći od navedenog pristupa odnosa morala i ekonomije i moralnih principa radnog i socijalnog zakonodavstva, razvijene zemlje Evrope gradile su instrumente socijalne pravde,

⁵² *Sveto pismo Staroga i novoga zavjeta*, Britansko i inostrano biblijsko društvo, Beograd, str. 3

⁵³ *Socijalna misao Katoličke crkve*, Fondacija Konrad Adenauer, Beograd, 2007., str. 36, 72

⁵⁴ Klein, S., *Drucker as business moralist*, Journal of business ethics, 2000., str 122

solidarnosti. Celokupni kompleks ovih radnih i socijalnih prava, instrumenti ostvarivanja pojedinih sloboda i prava, kao što su pravo na informisanje, konsultovanje i saodlučivanje, pravo na sindikalno organizovanje, kolektivno pregovaranje, socijalni dijalog i dr., imaju jedan zajednički imenitelj - svi se zasnivaju na međusobnom poverenju, dobrovoljnosti, svesti o tome da se naša sloboda završava tamo gde počinje sloboda drugih, što su temeljni moralni principi, koji se na specifičan način definišu i ostvaruju u oblasti radnog i socijalnog prava. Ceo pomenuti kompleks, čije je ključno uporište moral, zajedničkim imeniteljem se definiše kao društveno odgovorno poslovanje i korporativna kultura.

4.2. Društveno odgovorno poslovanje

4.2.1. Od industrijskih konflikata ka socijalnom miru

Istorija industrijskog društva može se posmatrati sa različitih aspekata, a jedan od njih je istorija aktera industrijskih odnosa – radnika, odnosno radničkih sindikata, poslodavaca i države. Odnosi medju pomenutim akterima započinju, i u veoma dugom vremenskom periodu u njima dominiraju konflikti, da bi se u proteklih nekoliko decenija sve više afirmisali i jačali mehanizmi socijalnog mira. U tom smislu, istorija industrijskih odnosa može se posmatrati i kao proces kretanja od industrijskih konflikata, ka industrijskom, odnosno socijalnom miru.

U procesu razvoja industrijskih odnosa, društvena praksa, sve oštrije i sve vidljivije ukazuje svim akterima industrijskih odnosa – poslodavcima, sindikatima i političkim vlastima da su industrijski i socijalni konflikti politički, ekonomski, socijalno, moralno i na sve druge načine skupi, i da nanose štetu svim akterima pojedinačno i društvu u celini, slabeći njegovu ekonomsku moć i integrativni proces. To sve snažnije utiče na aktere industrijskih odnosa da izbegavaju konflikte, odnosno da sporna pitanja rešavaju na mirne načine, za pregovaračkim stolom.

To podrazumeva suštinsku promenu odnosa medju akterima industrijskih odnosa, čija je osnovna odrednica uspostavljanje koncepta i prakse socijalnog partnerstva, koje se zasniva na prepoznavanju zajedničkih interesa, kao i interesu i odgovornosti svakog od socijalnih partnera pojedinačno i svih njih zajedno da rade na ostvarivanju zajedničkih interesa.

Društvena praksa pokazuje da sudbina društva u celini, a posebno sveta rada, ne može biti prepuštena isključivo ćudima tržišta. Naprotiv, najbolje rezultate u ekonomskom i tehnološkom razvoju i na tome zasnovanom kvalitetu života, postigle su one zemlje, koje su ostvarile optimalni spoj izmedju načela slobodne i ravnopravne tržišne utakmice i načela socijalne pravde i solidarnosti.

Na taj način savremeno društvo je potvrdilo rastući značaj etičkih principa u ekonomskom životu društva. Pre svega, tržišna utakmica po svom osnovnom odredjenju mora biti etična, jer ona ostvaruje svoj osnovni smisao samo ako je časna i ravnopravna, ako se odvija pod, za sve učesnike, ravnopravnim uslovima, koji omogućuju da u njoj pobede najbolji. To zahteva i primenu specifičnih instrumenata u uređivanju odnosa na specifičnom tržištu radne snage, koji

moraju da zaštite dostojanstvo ljudskog života i rada, kao i da obezbede primenu načela jednakih šansi. Pri tome se, naravno, mora imati u vidu da je načelo jednakih šansi, opšti društveni i moralni princip i da se on može primenjivati samo integralno u svim oblastima društvenog života.

U traganju za odgovorima na ova pitanja, odnosno u nastojanjima za uspostavljanjem onih strategija koje omogućavaju stabilan i dinamičan ekonomski i tehnološki razvoj, socijalni i politički mir i stabilnost, razvija se teorija i praksa društveno odgovornog poslovanja i korporativne kulture. Njena suština je u tome da su svi akteri ekonomskog života društva obavezni da u svom delovanju, pored sopstvenih vode računa i o interesima društva u celini. Drugim rečima, društveno odgovorno poslovanje predstavlja pouzdan test prisutnosti moralnih normi u ponašanju svih aktera ekonomskog života, kao i u definisanju i ostvarivanju strategije ekonomskog i tehnološkog razvoja društva. U tom smislu, može se reći da su društveno odgovorno poslovanje i korporativna kultura, istovremeno neophodni instrumenti i parametri uspešnosti procesa tranzicije.

Posmatrano kroz vremensku dimenziju, kretanje od industrijskih i socijalnih konflikata ka industrijskom i socijalnom miru je dugotrajan, složen, protivurečan proces. Pre svega, sa stanovišta protoka vremena uočljivo je da industrijskim odnosima u znatno dužem vremenskom periodu dominiraju industrijski i socijalni konflikti. Reč je o dugoročnom, kontinuiranom procesu, koji ima svoj početak, ali nema kraj. Naime, industrijski i socijalni mir ne predstavljaju trajno stanje, statički definisani i dostignuti cilj. Nijedno društvo, uključujući i ona u kojima je socijalni i industrijski mir dostigao najviše domete, ne može reći da je konačno ostvario taj cilj, odnosno najvišu moguću tačku industrijskog i socijalnog mira. Industrijski i socijalni mir se pre svega mogu definisati kao zajednički imenitelj i rezultanta raznorodnih društvenih procesa sa pozitivnim predznakom, ili tačnije rečeno procesa koji nadvladavaju one društvene procese u kojima dominira konfliktni negativni predznak. S druge strane, industrijski i socijalni mir predstavljaju nesporne civilizacijske tekovine savremenog doba i jedan od temelja dinamičnog ekonomskog i tehnološkog razvoja i na tome zasnovanog standarda i kvaliteta života.

U tom procesu bilo je neophodno da se istovremeno stvori nekoliko osnovnih uslova za uspostavljanje koncepta i prakse društveno odgovornog poslovanja i korporativne kulture. Prvi od tih uslova je razvoj novih tehnologija, novih proizvodnih programa, povezan sa nastankom novih ljudskih potreba, odnosno u celini višestruko uvećavanje stvaralačke moći ljudskog rada. Razvoj novih tehnologija, dostupnost različitih proizvoda sve širem krugu potrošača, odnosno porast standarda, predstavljali su i predstavljaju i danas neophodnu materijalnu osnovu socijalnog mira i stabilnosti. Praksa savremenih društava nedvosmisleno potvrđuje da nema socijalnog mira i stabilnosti u uslovima siromaštva, ekonomske i tehnološke zaostalosti. Naprotiv, kroz celokupnu istoriju ljudskog društva, pa i u savremenom dobu siromaštvo je bilo izvor socijalnih konflikata, nezadovoljstva, političke i socijalne nestabilnosti. Po načelima zdravog razuma, nije logično očekivati od gladnih, siromašnih, nezaposlenih da grade socijalni mir, društveno odgovorno poslovanje i korporativnu kulturu. Konačno, u okolnostima

siromaštva, visoke nezaposlenosti, ekonomske i tehnološke nerazvijenosti, socijalne nesigurnosti svi mehanizmi socijalnog mira – kolektivno pregovaranje, socijalni dijalog i tsl. gube svoj osnovni smisao i pretvaraju se u praznu, besmislenu formu.

Drugi uslov bio je uspostavljanje relativne ravnoteže društvene moći sveta rada i sveta kapitala. Ova ravnoteža uspostavljena je, pre svega kroz proces osnivanja, razvoja i jačanja društvene moći sindikalno organizovanog radništva, koji je postepeno prinudjavao poslodavce da za pregovaračkim stolom saslušaju stavove i zahteve sindikalno organizovanih radnika i da ih delimično ili potpuno prihvate. To je, takodje, uticalo i na suštinsku promenu uloge države, koja danas znatan deo svojih kapaciteta i autoriteta ulaže u razvoj mehanizama i prakse socijalnog partnerstva.

Povezan sa tim je i treći uslov – uspostavljanje minimalnog stepena poverenja medju akterima industrijskih odnosa - poslodavcima i sindikatima. Društveno odgovorno poslovanje i korporativna kultura temelje se na partnerstvu rada i kapitala, a nijedno partnerstvo, uključujući i ovo nije moguće ako partneri nemaju svest o zajedničkim interesima i minimalni stepen poverenja jednih u druge.

Četvrti uslov odnosi se na permanentno širenje horizonta ljudskih sloboda i prava. Društveno odgovorno poslovanje i korporativna kultura jedino se mogu temeljiti na slobodnom izboru svih onih koji u tom procesu učestvuju – države, poslodavaca, sindkata, a to nije moguće ako nisu zakonom zagarantovane i realno ostvarive ljudske slobode i prava.

Svi napred navedeni uslovi, moraju postojati istovremeno da bi na njihovim temeljima moglo da se uspostavlja i razvija društveno odgovorno poslovanje i korporativna kultura. Zato je važno uočiti vezivno tkivo koje napred navedene činioce povezuje u jednu celinu, a to je moral, odnosno moralni smisao i ljudska suština rada. Prihvatanje zajedničkih moralnih normi je ona osnova na kojoj tri aktera – država, poslodavci i sindikati, koji objektivno imaju različite, često suprotstavljene interese, grade zajedničke interese koji su materijalna osnova društveno odgovornog poslovanja i korporativne kulture, odričući se delimično pojedinačnih interesa, što podrazumeva da se i u korišćenju privatne svojine, kao svetinje kapitalizma vodi računa o širim društvenim interesima.

4.2.2. Tranzicija i društveno odgovorno poslovanje u raskoraku izmedju realnog i željenog

Sve zemlje tranzicije, uključujući i Srbiju, na početku procesa tranzicije krenulo je ka istim ciljevima. Imajući u vidu etimološki koren reči tranzicija, ovaj pojam, koji spada u najčešće korišćene u zemljama Centralne i Jugoistočne Evrope u protekle dve decenije, u osnovi označava proces kretanja od bivših socijalističkih, jednopartijskih sistema, planske, centralizovane privrede, zasnovane na državnom, odnosno društvenom vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju, ka otvorenim, gradjanskim društvima, zasnovanim na privatnom i javnom vlasništvu,

višestranačkoj, parlamentarnoj demokratiji i garantovanju građanskih, političkih, ekonomskih i socijalnih prava. Ovaj osnovni i najopštije i najšire definisani cilj tranzicije niko nije doveo u pitanje.

Medjutim, kao što je i put do pakla popločan dobrim namerama, tako je i put ka ovom opštem i nespornom cilju, bio posut brojnim preprekama, dilemama, otvorenim pitanjima, stranputicama. Praksa je, pre svega, na početku ovog procesa, opovrgla optimistička predviđanja o dužini trajanja tranzicije, a posebno o njenoj socijalnoj ceni. Pokazalo se da se do, pomenutih, opštih ciljeva tranzicije, može stići različitim putevima, korišćenjem različitih metoda i instrumenata, različitim strategijama, ali takodje da je i politička, ekonomska, socijalna i moralna cena ovih puteva i strategija veoma različita. Isto tako je nesporno da ostvarivanje opštih ciljeva tranzicije, u suštini predstavlja zajednički imenitelj velikog broja konkretnih političkih, ekonomskih, socijalnih ciljeva, koje treba ostvarivati u svakodnevnoj političkoj i društvenoj praksi.

Činjenica je, takodje, da su, zavisno od primene različitih strategija, pojedine zemlje ostvarile različite rezultate u procesu tranzicije, mereno ostvarenim nivoom demokratije, ljudskih sloboda i prava, kvaliteta i dostojanstva ljudskog života. Analizirajući nivo uspešnosti političkih, ekonomskih i socijalnih reformi u pojedinim zemljama tranzicije, kao i činilaca koji su pozitivno, ili ograničavajuće uticali na ovaj proces, neizostavno se uočava i faktor društveno odgovornog poslovanja i korporativne kulture. Može se slobodno reći da između uspešnosti društvenih reformi koje podrazumeva proces tranzicije i uspostavljanja koncepta i prakse društveno odgovornog poslovanja postoji direktna srazmera. Otuda se može reći da su društveno odgovorno poslovanje i korporativna kultura bili važna uporišta strategije razvoja uspešnih zemalja tranzicije.

Uspostavljanje koncepta i prakse društveno odgovornog poslovanja i korporativne kulture nailazilo je do sledeće grupe prepreka:

- Prepreke uslovljene ekonomskim i tehnološkim zaostajanjem i niskim standardom i kvalitetom života stanovništva;
- Prepreke uslovljene ograničenjima ljudskih resursa, što se odnosi na nivo opšteg i stručnog obrazovanja, primerenog zahtevima novih tehnologija i savremenog doba u celini, kao i sistemom vrednosti;
- Prepreke teorijske i ideološke prirode.

Na samom startu, teorijski koncept i uspostavljanje prakse društveno odgovornog poslovanja se suočilo sa Scilom i Haribdom u vidu tzv. „šok terapije“ i neoliberalnog koncepta uređivanja ekonomskog života društva. Danas, dve decenije posle rušenja Berlinskog zida je nesporno da se teorija i strategija „šok terapije“ zasnivala na nerealnim procenama dužine trajanja, samog toka tranzicije i njene socijalne cene. Sama činjenica da tranzicija i danas traje i da su nezahvalne i neizvesne procene o dužini njenog trajanja, to na najrečitiji način potvrđuje. Medjutim,

nesporno je da je teorija „šok terapije“ nanela veliku štetu ukupnom toku reformi svuda gde je primenjena, pre svega, zato što je zanemarila ili potpuno prenebregnula ključnog aktera ovog procesa čoveka, kroz čiji se individualni život prelama i ocenjuje ukupan smisao, tok i rezultati društvenih reformi. Istini za volju, i sami autori „šok terapije“ su se veoma brzo odrekli svog dela, ali time nije izbrisana šteta koja je učinjena.

Teorija i nastojanja da se u zemljama tranzicije, ali i u svetu u celini uspostavi dominacija neoliberalnog koncepta je trajno prisutna. U krajnjoj liniji „šok terapija“ nije ništa drugo nego najradikalnija i najbezdušnija varijanta neoliberalizma, koja upravo zbog svojih nesagledivih posledica nije dugo opstala na političkoj i ekonomskoj sceni. Pri tome je neophodno imati u vidu da su „šok terapija“ i neoliberalizam antipodi društveno odgovornom poslovanju i korporativnoj kulturi. To proističe iz činjenice da društveno odgovorno poslovanje podrazumeva odgovornost svih društvenih činilaca za ravnomeran i stabilan ekonomski i tehnološki razvoj društva, zasnovan na optimalnom povezivanju časne i ravnopravne tržišne utakmice i načela socijalne pravde i solidarnosti. Neoliberalni koncept se upravo suprotstavlja principima socijalne pravde i solidarnosti u ime neograničene slobode tržišne utakmice.

S druge strane, očigledno je da danas ekonomski i tehnološki najrazvijenije zemlje Evrope i sveta, svoju uspešnost nisu izgradile na neoliberalnom konceptu. Insistiranje isključivo na slobodnoj tržišnoj utakmici u postojećim uslovima ekstremnih razlika u stepenu ekonomske i tehnološke razvijenosti pojedinih zemalja i regiona sveta, nalik je utakmici u kojoj se unapred zna pobednik, upravo zato što se utakmica igra pod neravnopravnim, a to znači nesportskim i nečasnim uslovima. Konačno, koncept i praksa EU jasno izražavaju stav da se u uslovima velikih razlika ne može ekonomski život prepustiti isključivo tržištu, o čemu govore strategija i pozamašni fondovi kojima se obezbeđuje ravnomeran regionalni razvoj i postepeno smanjivanje razlika u stepenu razvoja između pojedinih zemalja EU.

Isto tako, ključnu ulogu, posebno u prvim najsloženijim i najkonfliktnijim fazama tranzicije odigrala je država donošenjem i sprovođenjem zakona, mera ekonomske i socijalne politike. Drugim rečima, i kod razvijenih i kod zemalja u tranziciji nije sporna velika uloga i uticaj države u ekonomskom životu društva, već sadržaj i karakter ove uloge. Činjenica je, takodje, da su one države koje su uspešno ostvarivale svoju ulogu u procesu tranzicije, stvarajući povoljno društveno okruženje za stabilan ekonomski i tehnološki razvoj, svoju ulogu u velikoj meri temeljile na principima društveno odgovornog poslovanja i korporativne kulture, gradeće takve odnose i sa druga dva socijalna partnera – sindikatima i poslodavačkim organizacijama.

Značajno teorijsko utemeljenje politici i strategijama društveno odgovornog poslovanja i korporativne kulture, koji veliki značaj pridaju korpusu socijalnih prava i koji su uspeli da pronadju optimalni spoj između principa tržišne utakmice i principa socijalne pravde i solidarnosti, dale su teorije države blagostanja.

Postoje različiti koncepti i modeli države blagostanja, koji zavise od specifičnosti toka ekonomskog i političkog razvoja jedne zemlje, kao i snage njene nacionalne ekonomije. Jedan od

tipičnih modela države blagostanja je model ekonomskog i socijalnog uređenja Nemačke, koji se definiše kao model socijalne tržišne privrede sa jakim ulogom države. Ovaj model nastao je u procesu posleratne ekonomske političke i moralne obnove Nemačke, posle II Svetskog rata.

Ipak, država blagostanja se u društvenoj teoriji i strategijama i politici razvoja, dominantno vezuje za Švedsku i skandinavske zemlje u celini, o čemu govori činjenica da se za državu blagostanja često koristi naziv „švedski socijalizam“. Ovaj koncept se opisuje kao institucionalni, redistributivni socijalni model u kome država, redistribucijom nacionalnog dohotka, pokriva sve socijalne, obrazovne i razvojne funkcije obezbeđujući maksimalno jednak pristup svih građana društvenim resursima.

Ocenjujući tok uspostavljanja i razvoja socijalnog modela skandinavskih zemalja može se reći da su skandinavske zemlje pre EU ostvarile kooperaciju i stabilnost. Na to je podsticajno delovala i činjenica da skandinavske zemlje od 18. veka imaju razvijen, sveobuhvatni obrazovni sistem i da su permanentno ulagale velike napore i sredstva u sistem obrazovanja.

Neophodno je, takodje, imati u vidu da su u skandinavskim zemljama gotovo čitav vek na vlasti političke partije socijal-demokratske orijentacije, odnosno da se razvoj ovih zemalja dugoročno zasnivao na socijal – demokratskim vrednostima i koncepciji. O uspešnosti i ljudskom smislu ovog koncepta najočiglednije svedoče činjenice da skandinavske zemlje spadaju u ekonomski i tehnološki najrazvijenije, sa izuzetno visokim standardom i kvalitetom života ljudi.

Društveno odgovorno poslovanje i korporativna kultura u zemljama tranzicije su istovremeno i cilj i sredstvo. To uslovljava specifičnost društvenih uslova u kojima se uspostavlja koncept i praksa društveno odgovornog poslovanja. Čitav niz ograničenja sa kojima se suočavaju ekonomske i društvene reforme u zemljama tranzicije zahteva angažovanje svih raspoloživih društvenih snaga u savladavanju tih teškoća i ograničenja, kao i koncenzus svih relevantnih društvenih snaga o putevima neophodnih i neizbežnih reformi. To je jedan od temelja društveno odgovornog poslovanja. U tom smislu, društveno odgovorno poslovanje i korporativna kultura predstavljaju cilj, koji zajednički treba da ostvare socijalni partneri – država, poslodavci i sindikati da bi mogli optimalno da se ostvaruju ciljevi ekonomskih, socijalnih i društvenih reformi.

S druge strane, po svojoj suštini, na dugi rok, društveno odgovorno poslovanje i korporativna kultura predstavljaju sredstvo, odnosno efikasan zbir instrumenata, koji omogućuje integraciju stvaralačkih snaga društva na ostvarivanju demokratski utvrđenih i opšte prihvaćenih ciljeva i strategije razvoja društva. Na taj način se između ova dva aspekta društveno odgovornog poslovanja uspostavlja specifičan odnos, koji je često protivurečan. Za uspešan tok tranzicije, odnosno sveobuhvatnih političkih, ekonomskih i socijalnih reformi koje ona obuhvata, uz socijalno prihvatljivu cenu, za radno-proizvodjačke slojeve društva, neophodno je uspostaviti koncept i praksu društveno odgovornog poslovanja i na najefikasniji način koristiti sve njegove instrumente. Čak štaviše, društveno odgovorno poslovanje, koje podrazumeva odgovoran pristup

svih društvenih aktera, njihovu svest o zajedničkim interesima i spremnost da ključnim zajedničkim interesima daju prednost u odnosu na svoje pojedinačne interese je neophodan uslov uspešnosti tranzicije. Praksa uspešnih zemalja tranzicije potvrđuje da su one, u različitim modelima ekonomske i političke organizacije društva, u različitim kulturama i tradicijama, primenile suštinske odrednice društveno odgovornog poslovanja. U suštini je istovetno iskustvo Nemačke posle II Svetskog rata, koja je iz duboke političke, ekonomske, socijalne i moralne krize krenula u pravcu oporavka i dinamičnog razvoja, koncenzusom i zajedničkim naporima svih relevantnih društvenih aktera, na principima društveno odgovornog poslovanja. Činjenica da je društveno odgovorno poslovanje od ključnog značaja za zemlje tranzicije danas, kao što je bilo za Nemačku posle II Svetkog rata, upućuje na zaključak da je društveno odgovorno poslovanje posebno delotvorno u uslovima društvenih kriza. U tom smislu, društveno odgovorno poslovanje i korporativna kultura mogu se definisati kao skup mehanizama, odnosno delotvorna strategija rešavanja kriza i konflikata u društvu. Međutim, društveno odgovorno poslovanje je, takodje, delotvorno i kao strategija prevencije kriza i konflikata, što potvrđuje iskustvo svih savremenih društava koje decenijama razvijaju mehanizme i praksu društveno odgovornog poslovanja. Naravno, kao i u većini društvenih situacija, društveno odgovorno poslovanje i korporativna kultura su mnogo delotvorniji kao preventiva, između ostalog i zbog toga što je uspostavljanje ovih mehanizama i njihovo efikasno delovanje znatno ograničeno u slučajevima kada kriza i konflikt već postoje.

Međutim, posebno u početnim fazama, zemljama tranzicije nedostaju instrumenti i mehanizmi na kojima se temelji društveno odgovorno poslovanje i korporativna kultura kao uporište ovih mehanizama i instrumenata. Iz tog razloga, zemlje tranzicije su prinudjene da istovremeno grade mehanizme i instrumente društveno odgovornog poslovanja, da afirmišu njegove moralne vrednosti i da ostvaruju konkretne ciljeve ekonomskih i društvenih reformi. U suštini, u ovim zemljama se u prvim fazama tranzicije težište političke borbe premešta na područje uspostavljanja pravnih i političkih mehanizama, odnosno pravila igre, koja će na dugi rok, podsticati ili usporavati, ili sprečavati uspostavljanje društveno odgovornog poslovanja i korporativne kulture.

Društveno odgovorno poslovanje je jedna od rezultanti ukupnih promena u društvenom okruženju, kako ekonomski i tehnološki razvijenih zemalja, tako i zemalja u tranziciji. Jasno je da se društveno odgovorno poslovanje ne može uspostaviti u punom smislu te reči i punim faktičkim kapacitetom, ako u društvu ne postoje u potrebnoj meri razvijene sve neophodne komponente (vladavina prava, demokratija, demokratske institucije, ljudske slobode i prava, sloboda organizovanja radnika i poslodavaca i dr.). Reč je o tome da se društveno odgovorno poslovanje i korporativna kultura ne mogu uspostaviti formalno, zakonom, iako zakoni mogu bitno uticati na objektivne domete društveno odgovornog poslovanja. Društveno odgovorno poslovanje i korporativna kultura su realni društveni procesi, u kojima sinhronizovano učestvuje više aktera, koji za kreiranje i razvoj ovih procesa moraju imati odgovarajući kapacitet, a pre svega ono što se modernim rečnikom zove „politička volja“. Zbog toga odnos prema društveno

odgovornom poslovanju u svakom društvu predstavlja i indikator u kojoj su meri razvijene njegove brojne komponente, koje su, istovremeno, ključne komponente ukupnog demokratskog razvoja društva.

S druge strane, jednom uspostavljeni temelji koncepta i prakse društveno odgovornog poslovanja, po principu povratne sprege utiču na komponente društvenog okruženja. Ovaj uticaj se, pre svega, ostvaruje u sledećim pravcima:

- Afirmišu se vrednosti i prednosti društveno odgovornog poslovanja i njihovo prihvatanje u svim društvenim slojevima;
- Utiče se na pravni poredak u smislu donošenja zakona koji u skladu sa evropskim i međunarodnim standardima regulišu društveno okruženje za poslovanje, radna, socijalna prava, principe socijalnog partnerstva;
- Grade se efikasni mehanizmi prevencije i upravljanja industrijskim i socijalnim konfliktima;
- Ukupna radna i stvaralačka energija društva se ne rasipa na konflikte, već se koncentriše na ostvarivanje zajednički utvrđenih ciljeva ekonomskog i socijalnog razvoja;
- Nastaju novi aspekti pristupa privatnoj svojini, kao jednog od temelja građanskih društava, jer društveno odgovorno poslovanje obavezuje vlasnike kapitala da u korišćenju svojine, pored sopstvenih, vode računa i o interesima društva, kako stoji u mnoštvu nacionalnih i međunarodnih političkih i pravnih dokumenata.

4.2.3. Perspektive i ograničenja društveno odgovornog poslovanja u Srbiji

Polaznu osnovu u traganju za odgovorom na pitanje o perspektivama i preprekama uspostavljanja društveno odgovornog poslovanja i korporativne kulture u Srbiji predstavlja analiza odnosa tranzicije i društveno odgovornog poslovanja. Ako se tranzicija definiše kao kretanje iz jednog u drugo društveno stanje, odnosno iz jednog društvenog poretka u drugi, onda je jasno da uspešnost tog procesa i njegova isplativa i prihvatljiva socijalna cena zavisi od jasnog definisanje tog puta, strategijskih ciljeva kojima taj put vodi, pojedinih etapa i kontrolnih stanica, kao i saglasnosti i aktivnog učešća svih relevantnih društvenih aktera u definisanju i ostvarivanju tih ciljeva. To proističe iz same protivurečne i složene prirode tranzicije, što zahteva angažovanje svog raspoloživog ljudskog i materijalnog potencijala da bi pozitivni ciljevi tranzicije bili ostvareni. Logično je onda da je prvi korak uspešne tranzicije, što potvrđuje iskustvo jednog broja zemalja, bilo postizanje socijalnog koncenzusa o putevima i socijalnoj ceni tranzicije. Drugim rečima, uspešna tranzicija započinjala je uspostavljanjem osnovnih principa društveno odgovornog poslovanja.

Srbija, nažalost, ne pripada tom krugu zemalja Centralne i Istočne Evrope, koje su na prvim koracima započele da uspostavljaju, i proces tranzicije u celini temeljile na principima društveno

odgovornog poslovanja i korporativne kulture, i zahvaljujući tome, posle prve najkritičnije i najkonfliktnije faze tranzicije počele da ulaze u fazu socijalnog mira i stabilnosti. Naprotiv, gotovo dve decenije Srbija se suočava sa ogromnim preprekama - ratovi, raspad bivše SFRJ, nacionalizam, organizovani kriminal, korupcija, ratno profiterstvo, politička i socijalna nestabilnost, koje su, s jedne strane kočile ekonomski i društveni napredak, ili čak vraćale društvo unazad, a s druge strane isključivale bilo kakvu mogućnost uspostavljanja koncepta i prakse društveno odgovornog poslovanja i korporativne kulture. Pri tome, treba imati u vidu da gubitak vremena nije saveznik uspostavljanja i razvoja društveno odgovornog poslovanja. Ne radi se, međutim, samo o gubitku vremena po kalendaru, već se to vreme multiplikuje, jer su u međuvremenu narastale različite prepreke, uključujući i negativni sistem vrednosti, koji će na dugi rok biti najozbiljnija prepreka uspostavljanju društveno odgovornog poslovanja i korporativne kulture.

Ako se društveno odgovorno poslovanje i korporativna kultura definišu kao zajednički imenitelj čitavog niza činilaca u pravnom i političkom uredjenju društva, ekonomskom životu, svesti i odgovornosti, ljudskih sloboda i prava, onda je pred Srbijom danas više prepreka nego činilaca koji podstiču i idu na ruku uspostavljanju društveno odgovornog poslovanja i korporativne kulture. Čak štaviše, došlo je na mnogim tačkama do udaljavanja od principa na kojima se temelji društveno odgovorno poslovanje i korporativna kultura. Posmatrajući stanje i perspektive društveno odgovornog poslovanja u kontekstu ukupnih društvenih procesa u Srbiji, može se uočiti izuzetno veliki raskorak između potreba i realnog stanja. Izlaz iz začaranog kruga dugogodišnje krize u kojoj se godinama nalazi srpsko društvo nije moguć (bar ne na civilizacijski prihvatljiv način), bez uspostavljanja društveno odgovornog poslovanja. S druge strane, evidentan je kod svih aktera i na svim ključnim tačkama nedostatak kapaciteta da se koncept i praksa društveno odgovornog poslovanja i korporativne kulture uspostave i dobiju neophodnu životnu snagu za funkcionisanje.

Iskustva svih uspešnih zemalja tranzicije, kao i ekonomski i tehnološki razvijenih zemalja Evrope ukazuje da društveno odgovorno poslovanje ne može da se uspostavi kao prazna forma, samo na formalno pravnom planu, već ostvaruje svoj puni smisao kao praksa. Sadržaj na kome se temelji funkcionisanje instrumenata i mehanizama društveno odgovornog poslovanja jeste strategija političkog, ekonomskog i socijalnog razvoja društva. Konzensus svih relevantnih društvenih činilaca – političkih vlasti, sindikata, poslodavaca, političkih stranaka, naučnih institucija i dr. o ovoj strategiji je prvi test sposobnosti ovih aktera da grade društveno odgovorno poslovanje. Društvena stvarnost Srbije na tom osnovnom koraku je suočena sa, u protekle dve decenije, nepremostivom preprekom. Naime, Srbija spada u one zemlje u kojima ne postoji konzensus o ključnim ciljevima političkog, ekonomskog i socijalnog razvoja društva. Naprotiv, osnovni ciljevi, njihovo definisanje, prioriteta, putevi ostvarivanja i socijalna cena su predmet dubokih političkih podela i sukoba, ideoloških manipulacija i manipulacija javnim mnjenjem. Drugim rečima, u protekle dve decenije, vladajuća politička elita nije savladala taj osnovni test realnih kapaciteta i sposobnosti da kreira i predvodi procese društvenih reformi, i na taj način u

velikoj meri su obesmislili suštinu društveno odgovornog poslovanja. Reč je o tome da društveno odgovorno poslovanje i korporativna kultura ne mogu da se ograniče samo na privredni život društva, na odnose poslovnih partnera i odnose sidikata i poslodavaca, već je reč o univerzalnom principu na kome se temelje ukupni društveni odnosi, što podrazumeva aktivni prstup svih društvenih aktera.

Pored toga, veoma sporo i nekonzistentno teče proces kreiranja i primene pravnog okvira za društveno odgovorno poslovanje i korporativnu kulturu. S druge strane, praksa potvrđuje da se društveno odgovorno poslovanje ne može razvijati bez vladavine zakona, odnosno jasnih pravila ponašanja koja važe za sve aktere ekonomskog i društvenog života. Tek onda kada su svi jednaki pred zakonom, kada se svi akteri ekonomskog života nalaze u istoj startnoj poziciji u tržišnoj utakmici, a država preuzme ulogu časnog sudije, javlja se realni interes i potreba svih aktera – poslodavaca, sindikata, institucija građanskog društva da se uspostavlja društveno odgovorno poslovanje i korporativna kultura.

S druge strane, kao obrnuta slika u ogledalu javlja se preterana vera u moć zakona, odnosno uverenje da je za promenu društvene stvarnosti potrebno samo doneti odgovarajuće zakone. Zato se događa da zakoni ostanu „mrtvo slovo“ na papiru, zato što svi društveni akteri, pojedinačno i zajedno nemaju potreban kapacitet da ih pretvore u društvenu praksu. Ova ograničenost, pre svega, demokratskih kapaciteta, ali i kompetentnosti uočava se kod svih socijalnih partnera – države, poslodavaca, sindikata.

Pomenuta ograničenost kapaciteta svih socijalnih partnera, uključujući tu i ono što se modernim političkim rečnikom zove „nedostatak političke volje“, ima za posledicu sporost i neefikasnost u procesu uspostavljanja i funkcionisanja demokratskih instrumenata i institucija, kao što su kolektivno pregovaranje, socijalni dijalog, mehanizmi mirnog rešavanja kolektivnih radnih sporova. Nedostatak, odnosno neefikasno funkcionisanje ovih mehanizama ograničava, ili u potpunosti onemogućava zajedničko suočavanje i definisanje opšte prihvatljivih rešenja za sve socijalne aktere, kao i efikasnu prevenciju industrijskih i socijalnih konflikata. Nedovoljna snaga i efikasnost pomenutih demokratskih mehanizama utiče na izrazitu konfliktnost društvenih procesa. Socijalni akteri ogromnu energiju neracionalno i necelishodno troše u međusobnim sukobima i podelama, koje, osim toga, povećavaju nepoverenje medju njima, ugrožavajući na taj način jedan od temelja društveno odgovornog poslovanja – međusobno poverenje socijalnih aktera.

Izrazitu prepreku uspostavljanju koncepta i prakse društveno odgovornog poslovanja i korporativne kulture u Srbiji predstavlja i neravnomerna raspodela društvene moći medju socijalnim partnerima. To se odnosi na sindikate i poslodavačke organizacije, ali pre svega na činjenicu da je srpsko društvo visoko politizovano, u tom smislu što apsolutnu dominaciju u procesu odlučivanja o svim značajnim društvenim pitanjima ima politička vlast, dok se organizacije i institucije građanskog društva, medju njima sindikati i poslodavačke organizacije nalaze na marginama. Jasno je pri tome da se društveno odgovorno poslovanje i dominacija

medjusobno isključuju, ili kako to kaže poznati aforizam „politika je isuviše ozbiljna stvar da bi bila prepuštena samo političarima“.

4.3.Socijalni koncenzus

4.3.1. Uvodne napomene

Polaznu tezu predstavlja stav da je Srbiji danas, dvadest tri godine od početka tranzicije, potreban novi model privrednog razvoja. U prilog takvom stavu, govori čitav niz činjenica. Te činjenice mogu se podeliti u sledećih nekoliko grupa. U prvoj grupi se nalazi veliki broj istraživanja, analiza, naučnih i stručnih skupova, objavljenih naučnih i stručnih radova, koji kritički govore o nezadovoljavajućem ekonomskom, socijalnom i ukupnom društvenom stanju u Srbiji. U ovom radovima analizira se veliki broj uzroka koji su doveli do nezadovoljavajućeg stanja u ekonomiji Srbije, kao što su nepostojanje vladavine prava, organizovani kriminal, korupcija, nekonkurentnost domaće privrede, deindustrijalizacija zemlje, loša obrazovana i kvalifikaciona struktura radne snage, nizak stepen svesti medju građanima i zaposlenima, demotivisanost, visok stepen socijalnih rizika za domaće i strane investitore, radikalni industrijski i socijalni konflikti, mala društvena moć sindikata i tsl. Celo ovo poglavlje moglo bi se ispuniti uzrocima lošeg stanja u nacionalnoj ekonomiji Srbije. Ali, za tim nema potrebe, jer je to već učinjeno u čitavom nizu objavljenih radova.⁵⁵

U drugu grupu činilaca spadaju pokazatelji komparativnih analiza rezultata ekonomskog i tehnološkog razvoja zemalja u regionu i uspešnih zemalja tranzicije, kao što su, na primer, Češka, Slovačka, Slovenija, Poljska. Ova poredjenja pokazuju da se Srbija nalazi na začelju po rezultatima ekonomskog i tehnološkog razvoja, standarda i kvaliteta života ljudi, ali da je u vrhu po nivou organizovanog kriminala i korupcije. Srbija je još uvek daleko od dostizanja nivoa svih makroekonomskih pokazatelja, koje je imala 1989. godine, kada je tranzicija počela. Nije teško uspostaviti vezu izmedju ovih podataka. U ovu grupu podataka treba uvrstiti i podatke o stopi nezaposlenosti od 24%, o prosečnim zaradama od oko 350 evra, o rastućem broju siromašnih, kojih sada, prema procenama zvaničnika ima oko milion, činjenicu da se oko 1/3 nacionalne ekonomije odvija u sivoj zoni i na crnom tržištu radne snage.⁵⁶

Treću grupu podataka predstavlja činjenica da je proces tranzicije u Srbiji u celini bio, i danas je dominantno konfliktan. Štrajkovi, javni protesti, blokada saobraćajnica, javna protestna okupljanja pred javnim institucijama, postali su deo naše svakodnevice. Zahtevi štrajkača, koji se kreću u veoma širokoj lepezi, veoma slikovito odražavaju sve političke, ekonomske, socijalne i moralne aspekte i sadržaje industrijskih i socijalnih konflikata. Zahtevi se kreću od zahteva za preživljavanje, do zahteva za korenitim društvenim promenama. Ovi konflikti, pored toga što predstavljaju trajni izvor političke i socijalne nestabilnosti i demotivišu, pre svega, strane

⁵⁵ *Križa i razvoj*, Zbornik radova sa istoimenog naučnog skupa, Institut društvenih nauka, Beograd, 2010.

⁵⁶ *Republički zavod za statistiku*, Beograd, 2012.

direktne investitore, troše neracionalno ogroman deo društvene energije i predstavljaju permanenti rizik da prerastu u one najradikalnije i najopasnije oblike.⁵⁷

U četvrtu grupu dokaza mogu se ubrojati brojni zahtevi EU da se proces ekonomskih, političkih i socijalnih reformi učini bržim, efikasnijim, doslednijim, kao uslov očekivanog ulaska Srbije u EU. Ti zahtevi su u suštini zahtevi da se pravni poredak i društvena praksa Srbije u svim domenima usaglase sa civilizacijskim standardima koje je dostigla demokratska, ekonomski i tehnološki razvijena Evropa i svet.

U petu grupu dokaza mogu se ubrojati brojna istraživanja javnog mnjenja, koja se, mada radjena različitim metodologijama i u različitim vremenskim periodima, slažu u tome da nezadovoljstvo građana političkim, socijalnim i ekonomskim stanjem u zemlji stalno raste, a da je poverenje u institucije sistema i aktere političkog života društva na veoma niskom nivou.

Novi model ekonomskog razvoja, međutim, ne može se uspostavljati i razvijati izolovano. On mora i jedino može funkcionisati kao sastavni deo celovitog procesa političkih, socijalnih reformi, promene sistema vrednosti i načina života. Isto tako, novi model ekonomskog razvoja obuhvata čitav niz raznorodnih komponenti. Međutim, sve te komponente imaju jedan zajednički imenitelj. Oko njihovog prihvatanja i praktičnog uspostavljanja mora se uspostaviti socijalni koncenzus svih relevantnih aktera političkog i društvenog života.

4.3.2. Ekonomska i socijalna cena industrijskih i socijalnih konflikata

Ako istorija jeste učiteljica života, onda nas ona, pored ostalog, uči o visokoj političkoj, socijalnoj i moralnoj ceni konflikata u istoriji ljudskog društva, a posebno o štetama koje izazivaju industrijski i socijalni konflikti u savremenom građanskom društvu. U tom pogledu, razvoj savremenih građanskih društava, zasnovan na višestranačkoj parlamentarnoj demokratiji, ljudskim slobodama i pravima, privatnoj svojini i tržišnoj utakmici, što su sve ključni predmeti konflikata, može se podeliti u dve osnovne faze.⁵⁸ Prva izuzetno dugotrajna faza razvoja kapitalizma je faza dominacije industrijskih i socijalnih konflikata, uključujući i one najradikalnije oblike. U prilog tome govori, na primer, podatak da je tek 1867. godine legalizovano delovanje Trade Union Congress (Britanskih sindikata), a sve do tada je sindikalno delovanje tretirano kao nezakonita aktivnost. Od tada započinje druga faza u razvoju industrijskih odnosa - faza uspostavljanja industrijskog i socijalnog mira, odnosno uspostavljanja i jačanja njegovih ključnih instrumenata – radnog i socijalnog zakonodavstva, kolektivnog pregovaranja, prava zaposlenih na informisanje, konsultovanje i saodlučivanje, socijalnog dijaloga, saveta zaposlenih, u celini uspostavljanja i jačanja socijalnog partnerstva i na tome zasnovanog socijalnog mira. Kao i za industrijske i socijalne konflikte, tako i za industrijski i socijalni mir odgovornost snose sva tri socijalna partnera – država, poslodavci, odnosno

⁵⁷ Stajić, D., *Zablude o socijalnoj državi*, Institut za političke studije, Beograd, 2010.

⁵⁸ Hase, R., Šnajder, H., Vajgelt, K., *Leksikon socijalne tržišne privrede*, Fondacija Konrad Adenauer, Beograd, 2005.

poslodavačka udruženja i radnički sindikati. Reč je o složenom, dugotrajnom procesu, u kome su oštro suprotstavljeni protivnici postepeno postajali socijalni partneri. Neophodna komponenta tog procesa bila je svest i odgovornost sva tri socijalna partnera o tome da su industrijski i socijalni konflikti izuzetno skupi i da nanose štetu svakom socijalnom partneru pojedinačno, nacionalnoj ekonomiji i društvu u celini. Pri tome treba naglasiti da je reč o društvima čija je ekonomija utemeljena na profitabilnosti, koja podrazumeva smanjivanje troškova, a konflikti imaju visoku ekonomsku cenu. To znači da se proces uspostavljanja i razvoja socijalnog partnerstva i mira temelji na svesti sva tri socijalna partnera da imaju zajednički interes, a to je poslovni uspeh preduzeća, odnosno njegova profitabilnost.

O ceni industrijskih i socijalnih konflikata, na jednoj strani, odnosno industrijskom i socijalnom miru na drugoj strani, veoma rečito govori iskustvo procesa tranzicije u zemljama Centralne i Jugoistočne Evrope, uključujući Srbiju. Pri tome posebno treba imati u vidu da je proces tranzicije po svojoj prirodi protivurečan i konfliktan proces, koji ima visoku ekonomsku, socijalnu i moralnu cenu. Iskustvo svih zemalja tranzicije, takodje, potvrđuje da su najveći uspeh u procesu tranzicije postigle one zemlje (Češka, Slovenija, Poljska), koje su na početku procesa postigle nacionalni socijalni koncenzus o strategiji tranzicije, njenim ciljevima, socijalnoj ceni tranzicije i njenoj raspodeli na sve društvene slojeve, u skladu sa ekonomskom snagom pojedinih socijalnih slojeva i u skladu sa načelima socijalne pravde i solidarnosti. U tim zemljama socijalna cena tranzicije je bila socijalno prihvatljiva, što je predstavljalo podsticajni faktor ekonomskih i ukupnih društvenih reformi. One zemlje koje na startu procesa tranzicije, (u te zemlje, nažalost spada i Srbija), nisu ostvarile socijalni koncenzus o putevima i socijalnoj ceni tranzicije, platile su za to izrazito visoku ekonomsku i socijalnu cenu. U ovim zemljama proces tranzicije bio je usporen, neefikasan, ekonomske, socijalne i političke reforme, koje podrazumeva tranzicija, nisu dosledno i celovito sprovedjene. Socijalna cena tranzicije u tim zemljama bila je socijalno i ekonomski neprihvatljiva, tako da je dovela u pitanje elementarnu egzistenciju, pre svega pripadnika sveta rada. To je imalo za posledicu permanentno rastuće industrijske i socijalne konflikte, koji su umanjivali inače nezadovoljavajuće rezultate reformi i uvećavali njihovu visoku cenu.⁵⁹ Nesporno je da za takvo nezadovoljavajuće stanje odgovornost snose sva tri socijalna partnera – sindikati, poslodavci, odnosno poslodavačka udruženja i država, jer je uspostavljanje socijalnog koncenzusa njihov zajednički interes i odgovornost, a praksa potvrđuje da realno funkcionisanje mehanizama i prakse socijalnog partnerstva nije ni moguće bez minimalnog koncenzusa socijalnih partnera. Medjutim, analiza toka tranzicije u njenim početnim fazama potvrđuje da je objektivno najveći teret i odgovornost na ovom planu na strani države i da se stvaranja pravnih, političkih i drugih društvenih uslova za razvoj socijalnog partnerstva i postizanje socijalnog koncenzusa mora posmatrati kao deo obaveza i odgovornosti države da stvori trajno stabilne, povoljne i podsticajne uslove za privredjivanje. Činjenice u tom pogledu govore da je tranzicija najveće uspehe u pogledu ekonomskog i

⁵⁹ Golubović, Z., *Kuda ide postoktobarska Srbija (2000-2005)*, „Službeni glasnik“, Beograd, Edicija „Stav“, Knjiga 5

tehnološkog razvoja postigla u onim zemljama u kojima je država ovim pitanjima posvetila odgovarajuću pažnju.

Posmatrajući u celini tok tranzicije može se konstatovati da su sve zemlje tranzicije (zemlje Centralne i Jugoistočne Evrope), na deklarativnom planu prihvatile potrebu i značaj uspostavljanja nacionalnog socijalnog koncenzusa, i konstituisanja odgovarajućih pravnih, političkih i socijalnih instrumenata za njegovo uspostavljanje, kao i da su preduzimale odgovarajuće mere i aktivnosti u tom pravcu. Međutim, takodje je očigledno da su se, s jedne strane, u tom procesu objektivno suočile sa čitavim nizom nepoznanica, a s druge strane da su uočljivi različiti rezultati.

Takodje, sam proces uspostavljanja socijalnog koncenzusa je po svojoj suštini konfliktan. To uslovljava priroda ovog procesa u kome svaki od aktera polazi od sopstvenih interesa, ali u procesu uskladjivanja mora da se odrekne dela svojih zahteva i interesa da bi se postigao koncenzus o onome što je zajednički interes. Već na startu otvoren je konflikt o samom toku i procedurama aktivnosti na uspostavljanju socijalnog koncenzusa, jer su akteri shvatili da od procedure koja se prihvati u velikoj meri zavisi u kojoj će meri biti prihvaćeni njihovi pojedinačni interesi i zahtevi. Već u toj početnoj fazi uočena je jedna velika trajno prisutna prepreka uspostavljanju socijalnog koncenzusa – nedovoljno znanje i iskustvo sva tri socijalna partnera. Činjenice, uključujući i iskustvo Srbije, potvrđuju i upozoravaju da su mnogi industrijski i socijalni konflikti nastali zbog nedovoljnog znanja, ali i nespremnosti suočavanja sa tim neznanjem.

To je od posebnog značaja ako se ima u vidu činjenica da se socijalni koncenzus temelji na relativnoj ravnoteži snaga sveta rada i sveta kapitala, odnosno da su mehanizmi i praksa socijalnog partnerstva počeli realno da se uspostavljaju onda kada je radnički i sindikalni pokret dostigao odredjeni stepen razvoja, kada je mogao da zada udarac državi i poslodavcima. Uostalom, sama priroda koncenzusa podrazumeva svest, odgovornost i interes partnera koji ga uspostavljaju, kao i relativnu ravnotežu društvene moći. Kapitalizam je kroz taj proces prolazio decenijama, može se slobodno reći nekoliko vekova. Očigledno je da zemlje tranzicije nemaju toliko vremena, jer bi ih takva spora dinamika ovog procesa, definitivno vodila u trajno ekonomsko i tehnološko zaostajanje, političku i socijalnu nestabilnost i konflikte i marginalizaciju na istorijskom planu.⁶⁰

Neophodno je, takodje, da sva tri socijalna partnera – država, poslodavci, sindikati imaju približno isti, ali u najmanju ruku minimalni nivo političkih, organizacionih, materijalnih, obrazovnih i drugih kapaciteta da grade socijalno partnerstvo. Reč je o procesu koji traži ravnopravno učešće svih aktera, a to znači i njihove makar približno ujednačene kapacitete da u tom procesu kvalifikovano, kompetentno učestvuju. U tom pogledu dešavale su se na izgled kontradiktorne stvari da jedan socijalni partner podstiče i pomaže drugog socijalnog partnera da

⁶⁰ *Kraj privatizacije – posledice po ekonomski razvoj i nezaposlenost u Srbiji*, Zbornik radova sa istoimenog naučnog skupa, Redaktor Božo Drašković, Institut ekonomskih nauka, Beograd, 2010.

unapredi svoje kapacitete za učešće u uspostavljanju socijalnog partnerstva i socijalnog koncenzusa. Primer za to je iskustvo Hrvatske, u kojoj je na početku procesa tranzicije Savez samostalnih sindikata Hrvatske podsticao unapredjivanje kapaciteta poslodavačkih udruženja, kako bi ona što pre bila osposobljena da učestvuju u ovom složenom procesu.⁶¹ Takva praksa proistekla je iz činjenice da je sindikat po prirodi svog položaja i društvene funkcije najzainteresovaniji da se uspostavi socijalni koncenzus, jer nepostojanje socijalnog koncenzusa najpre i najviše pogadja svet rada, što objektivno umanjuje društvenu moć i ukupne efekte aktivnosti sindikata. Iz ovog i drugih sličnih iskustava proističe jedan zaključak da i proces osposobljavanja i podizanja kapaciteta pojedinih socijalnih partnera da grade mehanizme i praksu socijalnog partnerstva i koncenzusa, mora biti, po svom sadržaju integralan, jer se već u ovom procesu uspostavljaju trajne veze i odnosi između socijalnih partnera, prepoznaju i zajedničkim naporima uklanjaju prepreke koje se u ovom procesu javljaju.

Jedan od trajno prisutnih predmeta konflikata u procesu uspostavljanja mehanizama i prakse socijalnog koncenzusa jeste i pitanje sadržaja, odnosno onih pitanja oko kojih treba postići socijalni koncenzus. Stavovi o ovom pitanju, u suštini otkrivaju stavove o čitavom nizu relevantnih pitanja – stubova socijalne demokratije – o socijalnom partnerstvu uopšte, mogućnostima, perspektivama, putevima ostvarivanja, o realnim kapacitetima socijalnih partnera na tom planu, o stvarnoj motivaciji da na dugi rok grade industrijski i socijalni mir, o društvenoj ulozi i funkcijama sindikata, o proceni sopstvene društvene moći i dr. Svaki od socijalnih partnera nastojao je da u prvim fazama uspostavljanja socijalnog partnerstva nametne u prvi plan ona pitanja koja su njemu odgovarala, a da drugim pitanjima umanjuje značaj, ili ih potpuno marginalizuje. Veliki deo vremena i energije se i danas troši na taj prvi korak – postizanje saglasnosti koja su to pitanja predmet oko kojih treba postići socijalni koncenzus. Pri tome treba imati u vidu da je reč o jednom dinamičnom procesu, čiji se parametri stalno menjaju. To je jednostavno slika i posledica dinamičnih procesa i promena koje se događaju u svim društvima u savremenom dobu, a posebno u društvima u tranziciji. Socijalni koncenzus nije stanje, to je proces, koji stalno teče, u tom smislu što neka do tada važna pitanja postaju manje važna i ustupaju svoje mesto drugim pitanjima, koje nameću promenjene društvene okolnosti, što se menja svest, ali i objektivni interesi socijalnih partnera, što se menja, odnosno smanjuje ili uvećava društvena moć pojedinih socijalnih partnera. Drugim rečima, socijalni koncenzus se stalno gradi, sa osnovnom težnjom da se stalno podiže na sve viši nivo.

Iskustvo Srbije u tom pogledu govori sledeće. Od početka procesa tranzicije, koja realno počinje posle političkih i društvenih promena oktobra 2000. godine, socijalni partneri nisu postigli socijalni koncenzus. To, drugim rečima, znači da nije postojala ni opšte prihvaćena strategija socijalno - ekonomskog i tehnološkog razvoja društva, koju bi prihvatili svi društveni slojevi i sve relevantne političke i društvene snage (javna vlast, političke stranke, sindikati, NVO, univerziteti, ugledni nezavisni intelektualci); drugim rečima, svi oni koji su, svojim

⁶¹ *Dokumentacija Veća Saveza sindikata Hrvatske*, Dokumentacioni centar VSSSH, Zagreb

znanjem bili u stanju da doprinesu definisanju, afirmisanju i ostvarivanju ove strategije. Iz celokupnog toka društvenih procesa u protekloj deceniji se može uočiti čitav niz postupaka političkih vlasti, koji, najblaže rečeno, nisu išli u prilog uspostavljanju mehanizama i prakse socijalnog partnerstva, odnosno postizanja socijalnog koncenzusa. Definisanje pitanja koja treba da budu predmet socijalnog koncenzusa, s druge strane, su prvi i osnovni test zrelosti i odgovornosti sva tri socijalna partnera. Generalno posmatrano, na tom planu ne postoji neko opšte ograničenje. Naime, sva pitanja strategije socijalno-ekonomskog i tehnološkog razvoja su potencijalno pitanja socijalnog koncenzusa. A ako se socijalni koncenzus ne postigne, ta pitanja automatski postaju predmet industrijskih i socijalnih konflikata. Ta pitanja i dalje realno postoje, ona utiču na tok društvenih kretanja, na svakodnevni život ljudi, a logično je da je bolje i celishodnije rešavati ih na miran način. Podrazumeva se pri tome neophodnost postizanja saglasnosti oko definisanja prioriteta.

4.3.3. Pravni i politički mehanizmi uspostavljanja socijalnog koncenzusa

Složeni, dinamični, razvojni proces uspostavljanja socijalnog partnerstva, čiji rezultat treba da bude postizanje nacionalnog socijalnog koncenzusa ima tri temelja: moralni, pravni i politički. Moralni temelj iz generalnog pristupa ljudskoj zajednici i ljudskom biću, kao svesnom, društvenom, a to znači i moralnom biću. To znači da svaka delatnost čoveka, pa i one delatnosti u oblasti ekonomije odnosno proizvodnje materijalnih i duhovnih dobara moraju imati svoje moralne temelje, da bi tako potvrdila svoj ljudski, humani smisao. U tom smislu, moralni temelji socijalnog koncenzusa treba da se posmatraju u širem kontekstu odnosa morala i ekonomije, odnosno uticaja morala na ekonomiju, koji se može potvrditi čak i konkretnim materijalnim i finansijskim pokazateljima.⁶² S druge strane, činjenice, posebno u uslovima aktuelne globalne krize potvrđuju da između stanja morala i stepena ekonomskog i tehnološkog razvoja i kvaliteta života ljudi u jednom društvu postoji direktna srazmera. Pri tome, kada se razmatra odnos pomenuta tri temelja socijalnog koncenzusa, onda se posebno mora izdvojiti jedna odrednica. Pre svega, moralna komponenta sadržana je i u političkoj i u pravnoj komponenti socijalnog koncenzusa. Ali je još važnije to što moralna komponenta predstavlja vezivno tkivo između političke i pravne komponente. Naime, bez moralne komponente, pravne norme imaju iza sebe silu pravnog poretka, ali nemaju realnu društvenu snagu. Istovremeno, politički stavovi bez moralne komponente predstavljaju ispraznu parolu, čak i onda kada politički akteri imaju časnu nameru da taj politički stav pretvore u stvarnost. Drugim rečima, moralna komponenta uspostavljanja socijalnog koncenzusa može se definisati kao most između političke i pravne komponente.⁶³

Iskustvo zemalja tranzicije, uključujući i Srbiju potvrđuje u potpunosti navedeni zaključak. Naime, sve zemlje tranzicije na početku ovog procesa nisu mogli imati celovitu viziju i jasno

⁶² Vukotić, V., *Psihofilozofija biznisa*, CID, Podgorica, 2006.

⁶³ *Etički aspekti privredjivanja i ekonomski učinci morala*, Zbornik radova „Moral i ekonomija“, Institut društvenih nauka, Beograd, 2008.

definisane modele političke, ekonomske i socijalne organizacije društva, koji bi bili u funkciji ostvarivanja ove vizije. Bili su nesporni, na startu opšte prihvaćeni samo osnovni orijentiri – ljudske slobode i prava, višestranačka parlamentarna demokratija, privatno vlasništvo i tržišna privreda, odnosno tržišna utakmica, kao pokretač ekonomskog i tehnološkog razvoja društva. Podrazumevalo se pri tome da će u ovom složenom procesu sve zemlje tranzicije koristiti iskustva razvijenih zemalja Evrope i sveta, koje su imale višedecenijsku praksu političke i socijalne demokratije i tržišne privrede, uključujući i pravnu regulativu ovih zemalja.

Srbija je, takodje, išla ovim putem korišćenja iskustava, odnosno modela ekonomske, socijalne i političke organizacije društva razvijenih zemalja EU. U tom kontekstu je preuzimala u celini veliki broj zakona iz svih oblasti, uključujući i zakone koji definišu radna ekonomska i socijalna prava i pravne okvire odnosa socijalnih partnera – države, poslodavaca i sindikata. Medjutim, primena ovih zakona u suštinskom smislu daleko je zaostajala od suštine i efekata primene ovih zakona u domicilnim zemljama. Naprotiv, umesto očekivanih rezultata, povećavao se raskorak izmedju normativne regulative i prakse, što je nepovoljno uticalo na ukupni tok i efekte neophodnih društvenih reformi i postalo dodatni snažan izvor socijalnog nezadovoljstva i socijalnih i industrijskih konflikata. Pokazalo se, uz visoku političku i socijalnu cenu kojom je to plaćeno, da zakoni, makar bili i najbolji, sami po sebi nisu dovoljni, ako ne postoji spremnost političkih i društvenih aktera da se zakoni sprovedu (u našem političkom rečniku je u tom smislu uveden jedan novi eufemizam „nedostatak političke volje“), njihov realni politički, moralni i stručni kapacitet da sprovedu zakone u njihovom ne samo formalnom, već i suštinskom smislu, kao i moralna snaga svih aktera, kao ključni izvor energije ovog procesa. Drugim rečima, sva tri socijalna aktera moraju imati sposobnost i motivaciju da prepoznaju, definišu i realizuju ono što Šarl Monteskiye definiše kao „Duh zakona“.⁶⁴

U tom pogledu i procesu razvoja socijalnog partnerstva i na njemu zasnovanog socijalnog koncenzusa u razvijenim zemljama Evrope i sveta, kao i u zemljama tranzicije uočava se jedan zajednički imenitelj. Naime, i u jednom i u drugom slučaju proces uspostavljanja socijalnog partnerstva i postizanja socijalnog koncenzusa postao je moguć onda kada su ispunjena dva uslova. Prvi je uspostavljanje relativne ravnoteže sveta rada i sveta kapitala, što je bio rezultat osnivanja i stalnog jačanja društvene moći sindikata, ali i političke demokratije i opšteg prava glasa kao jednog od njenih temelja, kao i suštinskih promena koje su se događale u krilu samog kapitalizma. Drugi uslov je bio prevazilaženje one faze u odnosima izmedju radnika, odnosno radničkih sindikata i poslodavaca isključivo kao protivnika, kao trajno i nepomirljivo suprotstavljenih strana i kada su medju sobom uspostavili minimalni nivo poverenja. A poverenje kao princip odnosa medju ljudima je u suštini moralni princip, jer je jasno da se poverenje može imati samo u one koji su moralni. Tek kada se kroz dugotrajni, konfliktni period uspostavio minimalni nivo medjusobnog poverenja, bilo je moguće otpočeti izgradnju ključnih institucija socijalnog partnerstva, kroz čiji se rad postiže socijalni koncenzus, kao što su

⁶⁴ Monteskiye, Š., *Duh zakona*, Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd, 2009.

informisanje zaposlenih, konsultovanje, kolektivno pregovaranje, socijalni dijalog. Među ovim instrumentima, sa stanovišta perspektiva socijalnog koncenzusa u Srbiji, treba posebno izdvojiti jedan instrument, koji je neopravdano, iz ideoloških razloga zapostavljen, a to su saveti zaposlenih.

Proces usporene, opstruirane, nasilno prekidane tranzicije u Srbiji odneo je mnoge žrtve. Zvuči cinično, ali je istinito da su jedna od žrtava tog protivurečnog, konfliktnog procesa bili i saveti zaposlenih. U prilog takvom stavu govori jedna, ali nesporna, tvrda činjenica – saveti zaposlenih u Srbiji ne postoje, a na prste jedne ruke mogu se nabrojati oni neuspešni pokušaji da se oni uspostave. Istini za volju, u Zakonu o radu, postoji samo jedna odredba o mogućnosti, odnosno pravu zaposlenih da osnuju savet zaposlenih, ali je očigledno da zakonodavac, ovom veoma značajnom institutu socijalne demokratije nije poklonio zasluženu pažnju.

Naprotiv, samoupravljačko iskustvo sa radničkim savetima, koje je imalo i svoje dobre i svoje loše strane je zloupotrebjeno kao predmet ideološke manipulacije, u tom smislu da su svi oni koji su govorili o pozitivnim iskustvima radničkih saveta optuživani da su „jugonostalgicari“, da „žale za starim sistemom“, da su „komunjare“, i tsl. Tako se dogodilo da je jedna nesporna civilizacijska tekovina, koja je postojala mnogo ranije u teorijskim koncepcijama uglednih mislilaca (Gramši) i u društvenoj praksi, apriori odbačena, bez objektivne procene istorijskog iskustva i perspektive. Medjutim, to nije bila sudbina samo saveta zaposlenih, već i mnogih drugih civilizacijskih tekovina savremenog doba u oblasti socijalne pravde, solidarnosti, socijalne demokratije, kao i institucija i pravnog okvira koji to omogućuje.

Ovo je važno zbog toga, što istorijsko iskustvo, kao i savremena praksa, pre svega zemalja tranzicije, ali i razvijenih zemalja, koje su ove „dečije bolesti“ političke i socijalne demokratije preležale pre više decenija, potvrdilo da se saveti zaposlenih, kao i svaka druga institucija socijalne demokratije, ne može uspostavljati i funkcionisati izolovano, kao „čardak ni na nebu ni na zemlji“, već samo u kontekstu celovite pravne regulative i institucija socijalne demokratije i naravno političkih, moralnih i stručnih kapaciteta socijalnih partnera da to pretoče u dobru društvenu praksu. Drugim rečima, društveni smisao afirmacije, uspostavljanja i jačanja društvene moći saveta zaposlenih, mora se posmatrati u kontekstu celine prava zaposlenih na informisanje, konsultovanje i saodlučivanje, što je suština socijalne demokratije i mera uspešnosti svih njenih instrumenata, kao što su kolektivno pregovaranje, socijalni dijalog i tsl.⁶⁵

U tom smislu je očigledno da bi svim akterima industrijskih odnosa u Srbiji dobro došla primena jednog pedagoškog principa koji se zove – utvrđivanje predjenog gradiva. Primena ove metode je neophodna da bi se svi ovi akteri suočili sa jednom nespornom činjenicom da su saveti zaposlenih nesporna civilizacijska, demokratska tekovina, i da su uspešno položili test društvene prakse, da predstavljaju snažno uporište socijalne demokratije, efikasan instrument učešća i uticaja zaposlenih u procesu odlučivanja u preduzeću, faktor unapredjivanja motivacije

⁶⁵ Jeftić, M., *Uloga saveta zaposlenih i sindikata u zastupanju interesa zaposlenih u državama članicama EU*, Fondacija Fridrih Ebert, Beograd, 2011.

zaposlenih, što ima i svoje ekonomske efekte i nezamenljivi činilac socijalnog mira u preduzeću i društvu.

Iz svega navedenog bilo bi logično da sindikati budu inicijatori i glavni akteri u zalaganju za celovitije normativno regulisanje i uspostavljanje koncepta i prakse saveta zaposlenih. Možda je pregrubo reći da su sindikati protivnici saveta zaposlenih, ali je nelogično i začudjujuće izostajanje svake inicijative sindikata na ovom planu. Razlog tome se nalazi u činjenici da sindikati, po pravilu savete zaposlenih doživljavaju kao konkurenciju, kao nekoga ko ugrožava sindikat, odnosno da se sindikati i saveti zaposlenih međusobno isključuju. Celokupni istorijski tok razvoja, kao i savremena praksa nedvosmisleno potvrđuju da takav stav nema nikakvog osnova, niti su zagovornici ovakvog stava ikada ponudili relevantnu argumentaciju. Naprotiv, iskustvo zemalja sa razvijenom praksom saveta zaposlenih potvrđuje da tamo gde su jaki saveti zaposlenih su istovremeno jaki i sindikati, a najbolje rezultate, sa stanovišta odbrane interesa zaposlenih postižu kada deluju komplementarno. Čak štaviše, činjenica da se članovi saveta zaposlenih biraju na tajnim izborima sa više kandidata, da se konstituišu i funkcionišu na demokratskim principima može da posluži kao podsticaj za jačanje unutrašnje demokratske organizacije i demokratskog načina rada u sindikatima. Zato, iako tako, na prvi pogled ne izgleda, odnos prema savetima zaposlenih predstavlja važan test za budućnost sindikata u Srbiji.

4.3.4. Zaključna razmatranja

Analiza društvene prakse potvrđuje da je socijalni koncenzus temelj trajnog, dugoročnog, stabilnog tehnološkog, ekonomskog i socijalnog razvoja. One zemlje koje su uspele da postignu socijalni koncenzus, a to znači izgrade model političkog, ekonomskog i socijalnog organizovanja društva prihvatljiv za sve društvene slojeve, odnosno strategiju održivog razvoja, danas su najrazvijenije zemlje. U ovim zemljama, takodje, najrazvijenija je politička i socijalna demokratija, jednakost svih pred zakonom, ljudske slobode i prava, što govori da je to političko i socijalno okruženje u kome se jedino može uspostaviti socijalno partnerstvo i socijalni koncenzus, odnosno da u stvaranju takvog socijalnog koncenzusa moraju učestvovati svi društveni slojevi.

Isto tako, u prethodnim delovima teksta je ukazano na čitav niz činilaca u političkoj, pravnoj, socijalnoj, moralnoj i svim drugim sferama društvenog života, koji moraju biti zastupljeni, odnosno u dovoljnoj meri razvijeni da bi mogao biti uspostavljen socijalni koncenzus.

U tom pogledu, aktuelno stanje i perspektive socijalnog koncenzusa u Srbiji su suočeni sa velikom protivurečnošću. Naime, iskustvo svih građanskih društava, a posebno društava u tranziciji je potvrdilo da je siromaštvo izuzetno velika, objektivna prepreka u postizanju socijalnog koncenzusa, po onoj narodnoj: „Beda na vrata, ljubav kroz prozor“. Društveni slojevi koji se nalaze u takvoj ponižavajućoj situaciji gube motivaciju za rad, za učešće u javnom i političkom životu, prema akterima političkog i društvenog života grade jedan *a priori* konfliktnan odnos, gube nadu u mogućnost društvenih promena. Logično je i očekivano da oni neće pristati

(otvoreno ili prikriveno) na takve društvene odnose i sistem u kome su oni žrtve, oni koji cenu društvenih promena, koje podrazumeva tranzicija plate sopstvenim poniženjem i siromaštvom.

S druge strane, trajni izlazak iz krize nije moguć bez socijalnog koncenzusa, pa se tako upada u začarani krug siromaštva. Prvi korak u pravcu postizanja socijalnog koncenzusa mora zbog toga biti usmeren na postizanje civilizacijskog minimuma za najugroženije društvene slojeve, što neizbežno podrazumeva nove principe i kriterijume u raspodeli društvenog bogatstva.

4.4. Strategija i procesi uspostavljanja socijalnog mira

4.4.1. Dileme i iskušenja ljudskog rada u savremenom dobu

Civilizacijska pitanja prirode i karaktera ljudskog rada, izvora njegove stvaralačke snage i ljudskog smisla, sa kojima se ljudsko društvo suočava kroz svoje celokupno trajanje, postavljaju se, u novim pojavnim oblicima i u savremenom društvu. Otvoren je i čitav niz novih pitanja, koja su pokrenule promene društvene strukture, načina života, tehnološkog i ukupnog društvenog razvoja. Čak štaviše, može se reći da se intenzitet i dinamika bavljenja pitanjima ljudskog rada višestruko povećao u savremenom dobu u odnosu na prethodne epohe. Ta tendencija uočava se u nauci, ali takodje i u politici, ekonomiji i strategijama društvenog razvoja.

Savremena sociološka i ekonomska misao, kao i politika slažu se u oceni da su ljudski resursi ključna pokretačka snaga ekonomskog i tehnološkog razvoja društva i na tome zasnovanog kvaliteta života građana. Ljudski resursi su, istini za volju, u svim epohama bili ključna pokretačka snaga ekonomskog i društvenog razvoja. Međutim, u savremenom dobu ta činjenica je došla do punog izražaja i postala je vidljiva i prepoznatljiva na najširem društvenom planu. Definisane i analiza razloga koji to uslovljavaju, otvara jedan od puteva spoznaje civilizacijskog smisla ljudskog rada.⁶⁶

Svakako da se jedan od odgovora na ova pitanja nalazi u praksi savremenih ekonomski i tehnološki razvijenih društava, koja potvrđuje da između stepena ekonomskog i tehnološkog razvoja jednog društva i stepena razvoja, odnosno ulaganja u ljudske resurse postoji direktna srazmera. Ljudsko znanje i informacije dobijaju sve veći primat u odnosu na prirodne izvore i tehnologije. To je podstaklo izuzetno dinamičan i delotvoran razvoj nauke i strategija razvoja ljudskih resursa, i čitavog niza novih pristupa, kao što su ekonomija znanja, strategija doživotnog učenja i tsl.⁶⁷

Nesporno je da je dinamici i efektima ovih procesa u najvećoj meri doprinela tržišna utakmica, koja po svojoj prirodi podstiče na postizanje što boljih rezultata iz jednostavnog razloga što na tržištu, u krajnjoj liniji opstaju samo najbolji. Međutim, za analizu civilizacijskog smisla ljudskog rada posebno je značajna sledeća karakteristika tržišne utakmice. Poznato je da

⁶⁶ *The Historical meanings of work*, Cambridge university Press, Cambridge, 1987.

⁶⁷ Stiglitz, J., *Globalisation and its discontent*, The Pinguin Press, USA, 2002.

se tržišna privreda sastoji od tri tržišta – tržišta roba, kapitala i radne snage. Da bi tržišna privreda u celini i efikasno funkcionisala, moraju istovremeno funkcionisati sva tri tržišta. Pri tome u funkcionisanju ova tri tržišta postoji jedan zajednički imenitelj – da je tržišna utakmica uvek, u suštini utakmica ljudskih sloboda i znanja. Primera radi, na tržištu roba, u suštini se takmiče proizvođači, u svojoj umešnosti, znanju, iskustvu, profesionalnim veštinama, odgovornosti, što se izražava kroz određeni materijalni proizvod ili uslugu. Ako je to tako, onda je logično da se naponi učesnika tržišne utakmice danas u najvećoj meri koncentrišu na trening i unapredjivanje takmičara – a to znači trajno, sistematsko unapredjivanje ljudskih resursa.⁶⁸

Upravo na tom planu, potvrđena je jedna civilizacijska tekovina savremenog doba, koja ljudskom radu daje novi smisao – a to je činjenica da se civilizacijski smisao ljudskog rada može analizirati samo u kontekstu ukupnih društvenih zbivanja. Sloboda ljudskog bića i sloboda ljudskog rada, nikada nisu bili toliko blisko povezani i medjuzavisni kao što su to danas. Tome u prilog govori činjenica da pravo na rad danas spada u red osnovnih ljudskih prava, zaštićenih međunarodnim političkim i pravnim standardima, kao i zakonodavstvom svih civilizovanih zemalja. Međutim, pravo na rad se ne može odvojeno posmatrati, niti se praktično može ostvariti bez prava na život, na slobodu kretanja, slobodu izbora zanimanja, prava na zaposlenje, prava na pristojnu zaradu, što sve zajedno čini korpus prava na slobodan i dostojanstven život od sopstvenog rada⁶⁹. Može se iz toga zaključiti da je sloboda ljudskog rada uslov i temelj svih drugih ljudskih sloboda i prava, da zapravo predstavlja uporište svih sloboda koje čine civilizacijske tekovine savremenog doba. Pri tome se moraju imati u vidu promene u suštinskim karakteristikama ljudskog rada koje je donelo savremeno doba.

Jedna od tih promena je u vezi sa promenom odnosa univerzalnog i parcijalnog u ljudskom radu. Pre svega, u filozofskom, moralnom, humanističkom smislu, ljudski rad je univerzalan kao što je univerzalna ljudska ličnost. Zapravo, univerzalnost ljudske ličnosti i univerzalnost ljudskog rada mogu se posmatrati kao dve strane jednog ogledala. U istorijskom smislu, ljudski rad kao stvaralačka aktivnost ljudskog uma i ruku, kao suočavanje čoveka sa prirodom i odnos sa drugim ljudima, na svojim prvim koracima je univerzalan, ispoljavajući mnogostranost ljudske ličnosti i brojne različite mogućnosti jedinke i društvene zajednice. Međutim, kasniji razvoj koji dovodi najpre do društvene, a zatim i do tehničke podele rada, dovodi do parcijalizacije ljudskog rada, čime se u suštini ugrožavaju njegova suštinska svojstva, a pre svega stvaralačka moć ljudskog rada. To naročito dolazi do izražaja kroz razvoj industrijske proizvodnje i predstavlja jedno od bitnih obeležja savremenog doba i modernog ekonomskog života društva.

Međutim, savremeno doba je razvojem informatičkih tehnologija i modernih sredstava komunikacija, dajući sve veću prednost informacijama nad prirodnim resursima i tehnologijama, otvorilo i proces promena u suprotnom smeru – menjajući strukturu i način organizovanja proizvodnje, strukturu radne snage, strukturu potrebnih profesionalnih veština i znanja – u

⁶⁸ Mathews, J., *Tools of change – New technology and democratisation of work*, Pluto, London, 1989.

⁶⁹ *Evropska socijalna povelja*, Savet Evrope, kancelarija u Beogradu, 2003.

pravcu ponovne reafirmacije i jačanja univerzalnosti ljudskog rada. U tom smislu, može se reći da se upravo u tom jačanju univerzalnog karaktera ljudskog rada u savremenom dobu, nalazi jedan od važnih izvora njegove stvaralačke snage.⁷⁰

Na drugoj strani se nalazi krupna prepreka ispoljavanju i razvoju stvaralačkog, civilizacijskog smisla ljudskog rada, koja je upravo proizvod savremenog doba – a to je strah od gubitka posla. Jasno je, po načelima zdravog razuma, da strah od gubitka posla, kao jedinog izbora opstanka ogromne većine, u suštinski obesmišljava civilizacijske vrednosti smisao ljudskog rada, oduzima mu stvaralačku snagu i njegovu ljudsku suštinu.⁷¹

Istovremeno, činjenica je da je strah od gubitka posla jedan od najvećih strahova savremenog čoveka. Rezultati istraživanja u ovoj oblasti govore da je strah od gubitka posla u određenim okolnostima veći od straha od smrti. A poznato je kroz istoriju, da strah, sa jedne strane, i sloboda i stvaralaštvo, sa druge strane, nikada ne mogu da idu zajedno.

Strah od gubitka posla ima svoje realno uporište u životnoj činjenici da je zaposlenje jedini izvor života za većinu, a da je istovremeno nezaposlenost zla sudbina miliona ljudi. Logično je onda što svaki pojedinac strepi od toga da li će ga i kada zadesiti ta zla sudbina. Tome treba dodati da je nezaposlenost, pogotovu u ekonomski i demokratskim nerazvijenim društvima, veoma često predmet ideološke manipulacije političkih vlasti, kojim se nezaposleni, ali i zaposleni drže u strahu i neizvesnosti, čime se od slobodnih gradjana pretvaraju u podanike. Poznato je da se ključni uzrok ovog straha nalazi u „sistemske grešci“ tržišnog načina proizvodnje, u neskladu ponude i potražnje, odnosno stalnom porastu relativne nezaposlenosti. To je jedan od ključnih problema sa kojim se suočavaju ekonomske politike i strategije razvoja u svim modernim društvima.⁷² Sve mere koje se na tom planu preduzimaju od velike svetske ekonomske krize, tridesetih godina dvadesetog veka, dale su ograničene rezultate, i mogu se oceniti kao mrtva trka između rastuće nezaposlenosti i mera da se ona suzbije. To pred ekonomiju i sociologiju sve otvorenije postavlja pitanje traganja za suštinski drugačijim modelom ekonomske organizacije društva, koji će se efikasnije suočiti sa ovim sistemskim ograničenjem tržišne privrede.

4.4.2. Ka temeljima i strategiji socijalnog mira

Prethodno poglavlje bavilo se razmatranjem pitanja položaja sveta rada kao izvora industrijskih i socijalnih konflikata. Industrijski i socijalni mir, kada se posmatraju u kretanju i promenama kroz vreme, kao i u savremenom dobu, mogu se, pored ostalog tretirati i kao obrnuta slika u ogledalu industrijskih i socijalnih konflikata. Drugim rečima, može se reći da su industrijski i socijalni konflikti i industrijski i socijalni mir – blizanci, čiji se karakteri i ponašanje razlikuju. U svakom slučaju, istorija nedvosmisleno, snagom činjenica potvrđuje

⁷⁰ Miles, R., *Human relations or human resources*, Harvard business Review, Vol. 43/44

⁷¹ Hill, J., *The psychological impact of unemployment*, New society, 19/ january 1978.

⁷² *Transfer*, European review of labour and research, ETUI, Brussels 4/2006

sudbinsku povezanost i medjuzavisnost industrijskih socijalnih konflikata i industrijskog i socijalnog mira.

Prateći u celini istoriju sveta u kome živimo, celokupna istorija svakog pojedinačnog društva i sveta u celini, može se definisati kao traganje za mirom i stabilnošću. Mir i stabilnost su u svakom periodu ljudske istorije, u svim društvenim okolnostima, u svakom pojedinačnom društvu tretirani kao temelji slobodnog, kvalitetnog ljudskog života, ljudske sreće i nade. Tokom vekova, političari, državnici, naučnici, filozofi, obični ljudi, tražili su puteve koji vode ka društvenom miru. Ipak, u istoriji ljudskog društva dominirali su konflikti. Oni su i danas deo naše stvarnosti, graničnik ljudskih sloboda i prava, izvor naših strahova, predmet političke i ideološke manipulacije, prepreka ekonomskom i tehnološkom razvoju, socijalnoj pravdi i solidarnosti. Može se reći, da konflikti i mir, kao igra svetlosti i senki, predstavljaju jednu od ključnih odrednica sadržaja ljudske istorije. U tom veoma često protivurečnom procesu, procesu koji nikada nije bio pravolinijski, već je, zavisno od društvenih okolnosti i osobina društvenih elita, koje su se u određenom momentu nalazile na čelu društva, imao svoje uspone i padove, nesporna je osnovna tendencija kretanja od konflikata ka miru.

Industrijska revolucija, odnosno industrijski način proizvodnje, pored drugih promena u načinu proizvodnje, društvenim odnosima, sadržaju i kvalitetu života ljudi, otvorio je još jedno područje društvenih konflikata – industrijske konflikte. Istog momenta, međutim, otvoreno je i novo područje traganja za socijalnim mirom - suočavanje sa rastućom potrebom uspostavljanja industrijskog mira. Tri aktera, političke vlasti, radnici, odnosno radnički sindikati i poslodavci, odnosno njihove poslodavačke organizacije, našli su se i stalno se nalaze u protivrečnoj situaciji – oni su istovremeno akteri industrijskih konflikata, ali i kreatori industrijskog i socijalnog mira. Od svakoga od njih pojedinačno, kao i od svih njih zajedno zavisi koji će put izabrati.

Dosadašnja istorija industrijskih odnosa ukazuje nam da su akteri industrijskih odnosa veoma često birali, ili su ih društvene okolnosti gurale na kolosek industrijskih i socijalnih konflikata. Zapravo, prve stranice industrijskih odnosa započinju konfliktima. Isto tako, industrijski konflikti predstavljaju dominantnu odrednicu industrijskih i ukupnih društvenih odnosa u veoma dugom periodu industrijskog načina proizvodnje.⁷³ Naravno, u analizi ovog istorijskog toka odnosa industrijskog i socijalnog mira i industrijskih i socijalnih konflikata, mora se imati u vidu da ni danas u ekonomski i tehnološki najrazvijenijim društvima, sa najvišim stepenom ljudskih sloboda i prava i demokratije, ne postoji industrijski i socijalni mir u svom čistom obliku. U svakom društvu, uključujući i ona najrazvijenija javljaju se uvek, samo u različitim pojavnim oblicima i u različitom intenzitetu, socijalni i industrijski konflikti. Međutim, to ne dovodi u pitanje činjenicu da u savremenim ekonomski i tehnološki razvijenim demokratskim zemljama, pre svega EU, ali i drugim, dominira industrijski i socijalni mir, koji sva tri socijalna partnera prihvataju kao nesporni zajednički strateški interes i cilj. U tom cilju istorija industrijskih odnosa u celini može se podeliti u dve osnovne faze:

⁷³ Marks, K., Engels, F., *Manifest komunističke partije*, Kultura, Beograd, 1968.

- Fazu u kojoj dominiraju industrijski i socijalni konflikti, socijalna i politička nestabilnost;
- Fazu u kojoj dominira industrijski i socijalni mir – koja je obeležila drugu polovinu XX veka.

Industrijski i socijalni mir se ne može graditi i realno funkcionisati, ukoliko sva tri socijalna partnera – političke vlasti, poslodavci i sindikati ne prihvate socijalni mir kao svoj pojedinačni i zajednički interes i na osnovu toga ne pristupe zajedničkim, koordiniranim aktivnostima na izgradjivanju i osposobljavanju za stvarno funkcionisanje mehanizama i instrumenata socijalnog i industrijskog mira.

U tom pogledu, može se reći da su sva tri socijalna partnera, pojedinačno i zajedno, jer su oni uvek tesno povezani i medjuzavisni, čak i onda kada su njihovi odnosi dominantno konfliktni, kroz istorijske procese sticali iskustvo i saznanja o štetnosti industrijskih i socijalnih konflikata, za svakog od socijalnih aktrera pojedinačno i za sve njih zajedno. Činjenica da je reč o društvima utemeljenim na privatnom vlasništvu, preduzetničkoj inicijativi, tržišnoj utakmici, koja je po svojoj prirodi postajala sve oštija i nemilosrdnija, u kojima se uspešnost nacionalne ekonomije, pa i društva u celini, meri visinom profitne stope, u velikoj meri je doprinela suočavanju svih društvenih aktera sa štetom koji svima njima nanose industrijski i socijalni konflikti. Snagom činjenica i na pojavnjoj ravni to potvrđuje i savremeno doba.⁷⁴ Danas je očigledno da su najnaprednija, ekonomski, tehnološki, politički, kulturno i u svakom drugom pogledu ona društva u kojima ima najmanje konflikata. Istovremeno, siromašna društva su izrazito ili dominantno konfliktna. Matematičkim jezikom rečeno, između stepena razvijenosti jednog društva, kvaliteta života pripadnika sveta rada i svih građana i industrijskih i socijalnih konflikata postoji obrnuta srazmera.

Pre svega, svaki od aktera industrijskih konflikata trpi neposredne štete. Neposredna šteta za sindikate, odnosno radnike ogleda se u tome što oni za vreme štrajka, kao jednog od najradikalnijih vidova industrijskih konflikata ne primaju zarade, koje su jedini izvor njihove i egzistencije njihovih porodica. To znači da sindikati, odnosno zaposleni koji učestvuju u štrajkovima i drugim oblicima radikalnih industrijskih akcija rizikuju osnovni izvor svoje egzistencije. Neposredna šteta za poslodavce nastaje tako što se prekida proces proizvodnje roba ili usluga usled čega poslodavac, odnosno vlasnici kapitala gube profit, koji je osnovni motiv ulaganja kapitala i pokretanja neke preduzetničke inicijative. Država trpi neposrednu štetu od industrijskih i socijalnih konflikata tako što gubi deo poreza, što ograničava mogućnosti ostvarivanja njenih funkcija zbog manjka sredstava u budžetu.

Pored neposrednih, svi akteri industrijskih konflikata trpe i posrednu štetu. Radnici, učesnici u industrijskim konfliktima rizikuju da ostanu bez posla, odnosno da budu otpušteni, kao i mogućnost policijskog i sudskog progona. U slučaju štrajkova i drugih vidova radikalnih industrijskih konflikata, poslodavci nisu u mogućnosti da izvrše svoje poslovne obaveze prema

⁷⁴ Edwards, P.K., *Conflict at work – a Materialist analysis of workplace relations*, Blackwell, Oxford, 1986.

kupcima, odnosno naručiocima njihovih roba i usluga. To ih izlaže dodatnim troškovima. Najteža posledica je, svakako, činjenica da na taj način gube poslovni ugled, pa se njihovi poslovni partneri okreću saradnji sa drugim, konkurentskim preduzećima. To se definiše kao „socijalni rizik ulaganja“, a u savremenom dobu je veoma izraženo u zemljama tranzicije i uopšte u zemljama u razvoju, u kojima i dalje dominiraju industrijski i socijalni konflikti. Država trpi posrednu štetu od industrijskih i socijalnih konflikata, tako što industrijski i socijalni konflikti izazivaju i održavaju političku i socijalnu nestabilnost, što ni jednoj političkoj vlasti nije u interesu. Isto tako, nezadovoljni akteri industrijskih i socijalnih konflikata, kako radnici i njihovi sindikati, tako i poslodavci su istovremeno i glasači, koji svake četiri godine, a nekada i ranije, odlučuju kojoj će političkoj partiji, ili partijama pokloniti svoje poverenje. Naravno, da na to poverenje ne mogu da računaju oni čiju su vlast obeležili masovni industrijski i socijalni konflikti. Konačno, očigledno je da su štete koje industrijski konflikti nanose poslodavcima, sindikatima i državi pojedinačno, međusobno povezani i uslovljeni, kao i da uvek daju rezultantu, koja je sa stanovišta štete nanete nacionalnoj ekonomiji i društvu u celini uvek veća od svojih komponenti.

Kada je reč o ukupnim negativnim posledicama industrijskih i socijalnih konflikata, pre svega, treba imati u vidu činjenicu da oni troše ogromnu društvenu i radnu energiju svih aktera. Pored toga, konflikti demotivaciono deluju na sve aktere. To se u slučaju radnika odražava kroz smanjenu produktivnost i kvalitet rada, a kod poslodavaca kroz seljenje kapitala u one grane, regione, a danas sve više države u kojima je socijalni rizik ulaganja najmanji. Konačno, industrijski i socijalni konflikti su glavni detonator političke, ekonomske i socijalne nestabilnosti, koji su u savremenom dobu jedna od najvećih prepreka ekonomskom i tehnološkom razvoju, standardu i kvalitetu života ljudi.

Kako su se industrijski i socijalni konflikti zaoštravali, tako su narastale njihove ekonomske, političke, socijalne i moralne posledice, pri čemu su njihovu cenu u najvećoj meri plaćali radno – proizvodjački slojevi društva, što je po principu povratne sprege, dodatno zaoštravalo obim i intenzitet konflikata. Pored toga, dominantna spontanost industrijskih i socijalnih konflikata u prvim fazama industrijskih odnosa, pretila je da preraste u najradikalnije, uključujući i oružane sukobe.⁷⁵

Stalno narastanje negativnih posledica industrijskih i socijalnih konflikata, postepeno je prinudilo sve aktere – političke vlasti, sindikate i poslodavce da potraže puteve i sredstva za umanjivanje njihovih posledica, a zatim i za trajno, sistematsko sprečavanje konflikata. Društvena praksa je svakodnevno potvrđivala da je u svakom pogledu jeftinije i prihvatljivije za sve aktere da sednu za pregovarački sto i da na miran način razreše sporna pitanja i usaglase objektivno različite interese, nego da svoju, odnosno energiju nacionalne, a danas sve više i globalne ekonomije troše na međusobno sukobljavanje. Svaki akter industrijskih odnosa je video sopstveni interes u sprečavanju industrijskih i socijalnih konflikata. Na taj način,

⁷⁵ Eldridge, J.E.T., *Industrial disputes*, Routledge, London, 1968.

definitivno je otvoreno novo poglavlje u istoriji industrijskih odnosa – poglavlje u kome se aktivnost socijalnih aktera dominantno koncentriše na razvoj koncepta, instrumenata i prakse socijalnog mira. Ta linija razdvajanja je od velikog značaja, jer nova faza podrazumeva jednu novu suštinsku odrednicu industrijskih odnosa. Naime, u industrijske konflikte može ulaziti svaki od aktera pojedinačno, na osnovu sopstvene procene i odluka. Podrazumeva se da on tog momenta otvara front sa drugim akterima industrijskih odnosa. Medjutim, industrijski i socijalni mir ne može, i pored najbolje volje graditi nijedan socijalni akter pojedinačno. Naravno, svaki od aktera industrijskih odnosa ima svoju specifičnu ulogu i interese u industrijskim odnosima, ali socijalni mir mogu graditi samo zajednički, sporazumom o zajedničkim interesima i ciljevima na kojima će se zasnivati taj industrijski i socijalni mir. Ova činjenica je dominantno uticala da se pitanjima strategije uspostavljanja i funkcionisanja industrijskog i socijalnog mira posveti sve veća pažnja, od strane svih aktera, naravno sa neizbežnim razlikama u pristupu, uslovljenim objektivno različitim interesima pojedinih socijalnih partnera. Formira se nova oblast društvenih istraživanja i politike - odnosno čitav niz novih primenjenih i teorijskih naučnih i stručnih disciplina – krizni menadžment, upravljanje krizama i konfliktima, industrijski konflikti i tsl. Sve ove discipline imaju jedan zajednički cilj – sprečavanje industrijskih i socijalnih konflikata, ili bar svodjenje njihovih posledica na najmanju moguću meru.

Drugim rečima, može se reći da su promenjene društvene okolnosti prinudile socijalne partnere – državu, poslodavce i sindikate da svoje do tada dominantno konfliktne odnose, postepeno zamenjuju mehanizmima i praksom industrijskog i socijalnog mira. Promenjene društvene okolnosti obuhvataju razvoj novih tehnologija, razvoj novih proizvoda i usluga i komplementarno sa tim razvoj novih ljudskih potreba, promene u broju i strukturi zaposlenih, kao i promene u ukupnoj strukturi stanovništva, promene u političkoj organizaciji društva. Dogodile su se i značajne promene u strukturi, sadržaju i načinu rada aktera industrijskih odnosa. Kada je reč o sindikatima, došlo je, pre svega, do njihovog omasovljavanja, što je samo po sebi uvećalo njihovu snagu. Isto tako, oni su uspostavili čvrstu, stabilnu organizaciju i povezivali se na svim nivoima – od preduzeća, preko lokalnih zajednica i nacionalnih država, da bi danas bilo sve vidljivije i značajnije povezivanje i delovanje sindikata na globalnom planu.⁷⁶

Poslodavačke organizacije, koje treba razlikovati od poslovnih udruženja i privrednih komora, čija je aktivnost usmerena isključivo na pitanja poslovanja, nastale su kao odgovor na osnivanje i sve snažnije delovanje radničkih sindikata, čime su poslodavci prihvatili, najpre neminovnost, a zatim potrebu i prednosti pregovaranja sa predstavnicima radnika. Danas su poslodavačke organizacije prihvaćene kao činilac bez koga nije moguće graditi socijalni mir.

Ključne promene su se dogodile u ulozi i funkcijama države. Od države „noćnog čuvara“, u fazi liberalnog kapitalizma, koja prikuplja porez samo radi obavljanja klasičnih državnih funkcija (policija, vojska, inostrani poslovi), i koja se ne meša u ekonomski život društva, država je u savremenom dobu postala jedan od ključnih aktera ekonomskog života društva, koji

⁷⁶ McIlroy, J., *Trade unions in Britain today*, Manchester University Press, 1988.

monetarnom, poreskom politikom i drugim instrumentima usmerava osnovne tokove nacionalne ekonomije. Danas političari, naučnici i ekonomisti ne dovode u pitanje strateški važnu ulogu i odgovornost države u ekonomskom životu društva, pri čemu na različite načine vide sadržaj i način ostvarivanja ove uloge i odgovornosti. Na taj način se posredno ili neposredno priznaje ono sa čime se savremeno društvo suočilo u Velikoj svetskoj ekonomskoj krizi tridesetih godina dvadesetog veka – da se ekonomski život društva i sudbina miliona ljudi, odnosno celog čovečanstva ne može prepustiti isključivo slepom delovanju tržišta. Ovakva pozicija države određuje i njenu specifičnu ulogu i funkcije u industrijskim odnosima, odnosno u strategijama sprečavanja i upravljanja konfliktima. Pre svega, država donosi zakone i propise kojima uređuje društveno okruženje za časnu i ravnopravnu tržišnu utakmicu, uključujući tu i načela socijalne pravde, solidarnosti i socijalne odgovornosti. Pored toga, svaka politička vlast je zainteresovana za uspostavljanje i trajno održavanje industrijskog i socijalnog mira, jer je to istovremeno i uslov njenog opstanka. U tom cilju, država donošenjem odgovarajućih zakona i drugih propisa, kao i ukupnom politikom koju vodi, nastoji da stvori odgovarajuće zakonske i realne uslove i podstakne radničke sindikate i poslodavačke organizacije da na miran način rešavaju sporna pitanja, a ako do otvorenog konflikta ipak dodje, da on traje što kraće i da nanese što manje posledice svim akterima i društvu u celini. Opisane promene kod aktera industrijskih odnosa, istovremeno su bile i proces uspostavljanja njihovih kapaciteta da grade socijalni mir. Drugim rečima, da bi gradili trajan i stabilan industrijski i socijalni mir, svaki od socijalnih partnera je morao prethodno da razvije sopstvene kapacitete, koji su bili osnova za razvoj zajedničkih kapaciteta u toj funkciji. Istorija i savremena praksa industrijskih odnosa potvrđuje u tom pogledu da se nedovoljni kapaciteti ili razlika u kapacitetima pojedinih socijalnih partnera u celini ograničavajuće odražava na proces uspostavljanja socijalnog mira.

Prvo iskušenje koje se postavlja pred socijalne partnere u procesu uspostavljanja i razvoja industrijskog i socijalnog mira glasi – mora se privremeno ili trajno odreći nečega – većeg ili manjeg dela svog parcijalnog interesa da bi na drugoj strani dobio nešto drugo što je ekvivalent, kao i da bi društvo u celini nešto dobilo. Nije teško dokazati koliko je u tom, naizgled jednostavnom iskušenju, koncentrisano ekonomskih, socijalnih, moralnih i drugih dilema. Medjutim, to je od prvih koraka nesporni preduslov socijalnog mira – odricanje radi dobitka, pojedinačnog i zajedničkog, pri čemu je značajan deo tog dobitka realno očekivan tek u budućnosti. Drugi preduslov, koji logično proističe iz prvog jeste aktivno, ravnopravno i odgovorno učešće svih aktera u procesu uspostavljanja i razvoja industrijskog i socijalnog mira. U tom pogledu važi pravilo – što više učesnika, što veći motiv i napor svakoga od njih pojedinačno - i krajnji rezultat će biti bolji.⁷⁷

Da bi to bilo moguće medju akterima industrijskih odnosa moraju se graditi trajni stabilni odnosi, zasnovani na sledećim principima:

⁷⁷ Hoffman, J., *The relevance of the exit option: The challenge for European trade unions of post – Fordism, internationalisation, and financial market capitalism*, Transfer. 4/2006, Brussels, 2006.

- Principu slobode organizovanja sindikata i poslodavaca. Da bi mogli da grade industrijski i socijalni mir, poslodavci i sindikati moraju prethodno imati, ni sa čim ograničavano pravo, da slobodno, u skladu sa sopstvenom vizijom i interesima, osnivaju sindikate i poslodavačka udruženja, uređuju njihovu unutrašnju organizaciju, sadržaj i način rada;
- Principu dobrovoljnosti pristupanja kolektivnom pregovaranju, socijalnom dijalogu i svim drugim vidovima odnosa poslodavaca, sindikata i političkih vlasti, kroz koje se uspostavlja socijalni mir;
- Principu autonomije volje, koji podrazumeva da svaki od učesnika u proces uspostavljanja i razvoja socijalnog mira ulazi sa sopstvenim interesima, koje definiše u javnoj demokratskoj proceduri, ali i sa odgovornošću da u dijalogu sa drugim socijalnim partnerima definiše zajedničke interese, kao osnovu trajnog socijalnog mira;
- Principu „Dobre vere“, odnosno minimalnog stepena međusobnog poverenja medju socijalnim partnerima, bez čega socijalni mir nije moguć.

Ako su navedeni principi preduslov uspostavljanja industrijskog i socijalnog mira, onda se njihovo uspostavljanje može posmatrati i kao prva faza uspostavljanja socijalnog mira, odnosno postizanja saglasnosti socijalnih aktera o osnovnim principima na kojima će se zasnivati njihovi budući odnosi. Pri tome je neophodno imati u vidu da uspostavljanje ovih principa odnosa medju akterima industrijskih odnosa nije samo jednostrani, formalni akt, već stalni deo procesa uspostavljanja socijalnog mira, pri čemu praksa industrijskih odnosa predstavlja osnovni kriterijum za procenu da li se ovi principi u odnosima socijalnih partnera zaista poštuju.

Socijalni mir je po definiciji deo ukupnog društvenog mira i stabilnosti. Iako je socijalni mir u užem smislu izraz odnosa socijalnih partnera – političkih vlasti, sindikata i poslodavaca, jasno je da on, po principu spojenih sudova, može da funkcioniše samo kao deo ukupne političke, ekonomske i socijalne stabilnosti društva.⁷⁸ To znači da je uspostavljanje industrijskog i socijalnog mira moguće samo kao deo ukupne strategije političkog, ekonomskog, tehnološkog i socijalnog razvoja društva. Drugim rečima, može se reći da je strategija socijalnog mira sinonim za strategiju socijalno – ekonomskog razvoja društva. Takve strategije koje optimalno povezuju različite aspekte društvenog života, otvaraju prostor za dinamični ekonomski i tehnološki razvoj i na tome zasnovan kvalitet i dostojanstvo života ljudi, savremene sociološke i ekonomske teorije, kao i politička praksa, definišu kao „održive strategije razvoja“. Takve strategije su, istovremeno, rezultat otvorenosti i realnih mogućnosti za aktivno učešće svih relevantnih društvenih grupa u njihovom definisanju i ostvarivanju. To znači da je „strategija održivog razvoja“ obavezno rezultat koncenzusa svih relevantnih društvenih aktera – političkih vlasti, sindikata, poslodavačkih organizacija, NVO, univerziteta, lokalnih zajednica, znači svih onih čiji su

⁷⁸ Pochet, Ph., and Fajertag, G., *A new era for Social pacts in Europe*, in Collection „Social pacts in Europe – new dynamics“, ETUI, Brussels, 2000.

stvaralačka energija, znanje i rad neophodni da se „strategija održivog razvoja“ definiše i uspešno i celovito ostvaruje.

To je istovremeno suština zahteva koje sadrži tzv. „Evropski socijalni model“. Inicijator i ključna pokretačka snaga ovog socijalnog modela, po prirodi svoje društvene uloge i funkcija jeste Evropska konfederacija sindikata, ali oko ciljeva i sadržaja, odnosno standarda koje obuhvata ovaj model postoji i visok stepen saglasnosti sa političkim vlastima i poslodavcima na nacionalnom, kao i na nivou Evropske unije.⁷⁹ Sama hronologija ključnih događanja vezanih za integracione procese u Evropi, odnosno stvaranja EU, potvrđuje da su kreatori ovog procesa, koji je obeležio drugu polovinu dvadesetog veka, ne samo u okvirima Evrope, već i sveta u celini, već od prvih koraka shvatili značaj socijalne komponente. Evropa, na putu oporavka od posledica II Svetskog rata, shvata značaj integracionih procesa za sopstvenu budućnost, za svaku zemlju pojedinačno i za Evropski kontinent u celini, tako da već 1951. godine osniva Evropsku zajednicu za uglj i čelik, a samo nekoliko godina kasnije, 1958. Evropsku ekonomsku zajednicu. Veoma brzo, već 1961. godine, usledio je novi korak – u Savetu Evrope usvojena je Evropska socijalna povelja, dokument koji je jasno i otvoreno istakao zajednički stav da je socijalna sfera takodje jedan od značajnih, neizostavnih aspekata integracionih procesa u Evropi, te da je iz tog razloga neophodan zajednički pristup i standardi, čijem će ostvarivanju težiti svi narodi Evrope. Iako regionalni po formalnom teritorijalnom obuhvatu, ovaj korak bio je jedan od najvažnijih koraka u pravcu izgradjivanja globalnog institucionalnog pristupa položaju sveta rada, odnosno kompleksu socijalno – ekonomskih pitanja.

To je istovremeno bio važan, konkretni korak u pravcu izgradjivanja strategije održivog razvoja, koja je temelj razvojne strategije modernih, demokratskih, ekonomski i tehnološki razvijenih društava u savremenoj Evropi i svetu. Strategija održivog razvoja je istovremeno politička i razvojna strategija jednog društva, ali sve više i cele planete, ali i zajednički naziv za savremene društvene teorije koje se bave ovim pitanjima. Tačnije rečeno, strategija održivog razvoja je ona ishodišna tačka u kojoj se povezuju savremena društvena teorija, odnosno teorijske i primenjene nauke koje se bave ovim teorijama i politike na osnovu koje se gradi društvena praksa.⁸⁰

Ako je strategija izgradjivanja socijalnog mira drugo ime za strategiju održivog razvoja, onda iz toga proističe da je ona izuzetno kompleksna, da obuhvata sve ključne aspekte društvenog života, kao i da je put do izgradjivanja i realnog ostvarivanja ove strategije veoma mukotrpan, protivurečan i veoma često konfliktnan.

Strategija socijalnog mira je istovremeno društveni cilj, rezultat, ali i indikator stepena uspešnosti jednog društva, kvaliteta i dostojanstva života pripadnika sveta rada i svih gradjana.

⁷⁹ Hoffman, J., eds., *The solidarity dilemma: Globalisation, Europeanisation and the trade unions*, ETUI, Brussels, 2002.

⁸⁰ Hejvud, E., *Politika*, Clio, Beograd, 2004.

Takav pristup vodi nas ka zaključku da socijalni mir, neizostvano mora da obuhvati sledeće komponente:

- Mir kao globalnu vrednost i zajednički cilj svih naroda, kao preduslov ostvarivanja svih drugih vrednosti i ciljeva. Jasno je po načelima zdravog razuma da je besmislena, čak i priča o socijalnom miru, tamo gde se vodi rat i gde su ljudske žrtve i strah za život deo svakodnevice. Srbija je u proteklim godinama tegobne tranzicije i raspada bivše Jugoslavije, kao i sukoba koji su ovaj raspad pratili, imala prilike da se uveri u tačnost, kao i u visoku političku, ekonomsku, socijalnu i moralnu cenu ove činjenice;
- Uspostavljanje vladavine prava, odnosno načela jednakosti svih pred zakonom;
- Pravna zaštita i realno garantovanje osnovnih ljudskih sloboda i prava – političkih, ekonomskih, socijalnih, kulturnih, verskih, počev od prava na život, na slobodu javne reči, slobode kretanja slobode mišljenja, slobode političkog i sindikalnog organizovanja, prava na rad i pristojnu zaradu od sopstvenog rada, prava na bezbedan život, prava na zdravstvenu zaštitu, prava na socijalnu sigurnost. Podrazumeva se da se sve navedene slobode i prava moraju i realno mogu ostvarivati samo u celini, te da svako ugrožavanje ili ograničavanje bilo koje od navedenih i drugih ljudskih sloboda i prava, dovodi u pitanje i ostale. Konačno, treba imati u vidu da socijalni mir, u najširem smislu, spada u oblast ljudskih sloboda i prava, odnosno važnih tekovina savremene civilizacije, pri čemu su njegov temelj sve druge slobode i prava;⁸¹
- Uspostavljanje višestranačke parlamentarne demokratije, koje podrazumeva stalno podizanje svesti o građanskim slobodama i odgovornosti, stvaranje društva građana, a ne podanika, širenje mreže i podizanje kapaciteta demokratskih institucija, kao i širenje prostora za različite oblike učešća i uticaja građana i institucija građanskog društva u procesu donošenja političkih odluka i javnoj kontroli njihovog sprovođenja.
- Razvoj socijalne tržišne privrede, koja će se zasnivati na dva temelja – časnoj i ravnopravnoj tržišnoj utakmici, koja je uvek utakmica ljudskih sposobnosti i znanja, socijalnim mehanizmima, koji ograničavaju negativne posledice delovanja tržišta, na principima socijalne pravde i solidarnosti. Savremena praksa u tom pogledu opovrgla je tvrdokorne stavove o tome da se tržišna utakmica i načela socijalne pravde i solidarnosti medjusobno isključuju. Naprotiv, najveće domete u tehnološkom, ekonomskom i socijalnom razvoju u savremenom dobu postigla su ona društva (primer Skandinavije), koja su uspela da uspostave optimalni odnos između ovih principa.
- Efikasno suprotstavljanje svim vidovima diskriminacije, po osnovu pola, vere, nacije, životnog doba, političkih uverenja, članstva ili nečlanstva u sindikatima i bilo kom drugom osnovu, odnosno utemeljenje društvenog uređenja na načelu jednakih šansi. U tom smislu, posebno mesto pripada programima i praksi tzv. „pozitivne diskriminacije“,

⁸¹ Degrupe, C. and Pochet, Ph., *Social developments in European Union*, ETUI, Brussels, 2005.

koja ima za cilj da maksimalno zaštiti i dovede u realno jednaku poziciju pripadnike ranjivih društvenih grupa.

- Na temelju napred navedenih i drugih činilaca treba graditi tehnološki razvijenu ekonomiju, koja sve više ima globalni predznak i koja daje materijalne osnove za standard i kvalitet ljudskog života primeren savremenim civilizacijskim dostignućima, što treba da bude materijalna osnova dostojanstva ljudskog života i rada u celini i ljudske sreće svakog pojedinca.
- Konačno, neophodno je graditi i jačati kapacitete instrumenata socijalnog mira, istovremeno i koordinirano na svim nivoima društva – od lokalne zajednice do globalnog društva, jer socijalni mir u savremenim društvenim okolnostima može samo tako uspešno da funkcioniše.

Proces sve dinamičnijih društvenih promena, sve otvorenija i vidljivija potreba za uspostavljanjem socijalnog mira, očigledne prednosti industrijskog i socijalnog mira u odnosu na konflikte, koje se ispoljavaju kroz činjenicu da socijalni mir direktno i indirektno doprinosi ekonomskom i tehnološkom napretku, razvoju i punijem ispoljavanju stvaralačke snage ljudskog rada, sve veća posvećenost socijalnih aktera izgradjivanju i jačanju kapaciteta institucija socijalnog i industrijskog mira, usloveli su u društvenoj teoriji i strategijama društvenog razvoja nastajanje novih pojmova, koji označavaju suštinski nove društvene procese i institucije. Reč je o korporativnoj kulturi i društveno odgovornom poslovanju, koji su zbirni naziv za suštinski novi pristup strategiji društvenog razvoja, čiji je cilj i mera uspešnosti dobrobit celoga društva.⁸²

U tom smislu, nastanak, razvoj i objektivni dometi korporativne kulture u savremenom dobu mogu se porediti sa tokom nastanka sliva jedne velike reke. Velika reka nastaje iz brzih planinskih izvora, potoka, rečica, koji se slivaju u glavnu maticu, dajući joj sve veću snagu. U ovom slučaju, pritoke, odnosno izvori snage korporativne kulture su institucije višestranačke parlamentarne demokratije, sve veća javnost procesa političkog odlučivanja, stalno proširivanje broja učesnika u procesu donošenja političkih odluka i onih koji vrše kontrolu njihovog sprovođenja, profilisanje aktera demokratskih industrijskih odnosa i mehanizama i institucija kroz koje oni usaglašavaju svoje objektivno različite interese, tehnološke promene, odnosno sve dinamičniji, objektivni rast stvaralačke moći ljudskog rada, podizanje opšteg nivoa obrazovanja i građanske svesti. Naravno, u uslovima kada društvena struktura postaje sve složenija, kada se sve više ispoljava višestranost ljudske ličnosti kroz sve veći broj društvenih uloga koje pojedinac ostvaruje, sve se više nameće pitanje povezivanja i koordinacije pomenutih demokratskih i razvojnih aspekata u rezultantu koja će predstavljati novi iskorak u razvoju društva. Iz te potrebe javljaju se nove inicijative i nove institucije. Osnovni pokretač svih ovih institucija i mehanizama koje svima njima udahnjuju život i smisao jeste nova svest na kojoj se temelje i nove društvene vrednosti i zajednički ciljevi, interesi i odgovornost svih aktera za razvoj društva zasnovanog na

⁸² Kotler, F., Li, N., *Korporativna društvena odgovornost*, Ekonomski fakultet i Čigoja štampa, Beograd, 2007.

slobodi i dostojanstvu ljudske ličnosti i rada. To je duh nove korporativne kulture i na njoj utemeljena društvena odgovornost svih aktera.

4.4.3. Pravne osnove socijalnog mira

Pitanje odnosa zakonske i autonomne regulative je jedno od strateški važnih pitanja savremenih demokratskih industrijskih odnosa. Pomenuto pitanje prisutno je u teoriji i praksi industrijskih odnosa decenijama, praktično od prvih koraka u uspostavljanju radnog i socijalnog zakonodavstva. To je uslovljeno činjenicom da su u danas razvijenim demokratskim zemljama tržišne privrede autonomna i zakonska regulativa nastajali paralelno, u odnosima često protivurečne interakcije. Isto tako, činjenica je da danas u savremenim razvijenim, demokratskim zemljama, kao i u zemljama tranzicije, zakonska i autonomna regulativa čine jednu celinu, koja tek zajednički, kao funkcionalna celina čini jedan od temelja demokratskih industrijskih odnosa, pravni i faktički osnov uspostavljanja i razvoja socijalnog partnerstva i socijalnog mira.

Medjutim, i pored toga što predstavljaju delove jedne funkcionalne celine, autonomna i zakonska regulativa se, takodje, razlikuju po nekim suštinskim karakteristikama, pre svega po izvorima nastajanja, kao i o izvorima iz kojih crpe svoju društvenu moć. Naime, zakonska regulativa, kao što joj i sam naziv kaže nastaje u institucijama političke vlasti, odnosno voljom vladajuće većine u parlamentu. Društvena moć zakonske regulative potiče iz sile zakona, odnosno iz mehanizama legalne i legitimne fizičke prinude, koji sve aktere industrijskih odnosa mogu naterati da se ponašaju u skladu sa zakonskim propisima u ovoj oblasti.⁸³

S druge strane, autonomna regulativa nastaje dogovorom socijalnih partnera – političkih vlasti, sindikata i poslodavaca, korišćenjem takozvanih mirnih mehanizama, kao što su kolektivno pregovaranje, socijalni dijalog, informisanje, konsultovanje i učešće zaposlenih u procesu odlučivanja u preduzeću. Ovaj proces zasniva se na svesti socijalnih partnera o zajedničkom interesu i pojedinačnoj i zajedničkoj odgovornosti za ostvarivanje tog zajedničkog interesa. Društvena moć autonomne regulative, proističe iz načina njenog donošenja. To znači da se ova društvena moć zasniva na koncenzusu socijalnih partnera i na načelima dobrovoljnosti, autonomije volje i međusobnog poverenja. Drugim rečima, autonomna regulativa ne sprovodi se zato što to naredjuje zakon, već dobrom voljom socijalnih partnera.⁸⁴

Neophodno je pri tome imati u vidu da su danas razvijene, demokratske zemlje prešle veoma dugačak, trnovit i konfliktan put da bi izgradile sadašnje modele odnosa zakonske i autonomne regulative, kojima uređuju svoje međusobne odnose prava i obaveze. Sama izgradnja ove zakonske i autonomne regulative je, takodje, bila predmet industrijskih i socijalnih konflikata, kao i suočavanja sva tri socijalna partnera sa visokom cenom socijalnih konflikata, odnosno prednostima industrijskog i socijalnog mira. Jedna od bitnih komponenti, odnosno uslova ovog

⁸³ Lubarda, B., *Radno pravo Evropske unije*, CID, Podgorica, 2003.

⁸⁴ Marinković, D., *Industrijski odnosi*, „Megatrend“, Beograd, 2005.

procesa bilo je uspostavljanje relativne ravnoteže društvene moći među socijalnim partnerima, pre svega, između sindikata i poslodavačkih organizacija.

4.3.3.1. Istorijski proces uspostavljanja i osnovni principi odnosa zakonske i autonomne regulative

Jednu od polaznih osnova za definisanje strategije odnosa zakonske i autonomne regulative u radnom i socijalnom zakonodavstvu Srbije predstavljaju osnovni principi, odnosno zajednički imenitelji na kome se temelje ovi odnosi u savremenom svetu. Naime, u svakoj zemlji pojedinačno, uključujući tu i zemlje tranzicije ovaj proces je tekao na specifičan način, uslovljen stepenom ekonomskog i tehnološkog razvoja, političkim uređenjem, odnosno sadržajem i načinom funkcionisanja demokratskih institucija, odnosom snaga socijalnih partnera i drugim posebnostima.

Zato je, pre svega, potrebno precizno i konkretno definisati šta se u savremenom društvu podrazumeva pod zakonskom i autonomnom regulativom, koja je predmet razmatranja u ovom tekstu. Kada je reč o zakonskoj regulativi, tu se, pre svega, imaju u vidu radno i socijalno zakonodavstvo, a to znači svi oni zakoni koji regulišu i štite ekonomska, socijalna, radna i sindikalna prava zaposlenih, kao i osnovne principe odnosa socijalnih partnera – radnika, odnosno radničkih sindikata, poslodavaca i političkih vlasti. Međutim, promene koje su se dogodile u savremenom društvu, pre svega razvoj novih tehnologija, ukupna demokratizacija društva, pa u tom okviru i industrijskih odnosa, porast svesti o zajedničkoj odgovornosti sva tri socijalna partnera za socijalni mir i političku i društvenu stabilnost, uslovile su da se u strategiju odnosa zakonske i autonomne regulative uvrsti širi set zakona – pre svega onih kojima se definiše strategija ekonomskog razvoja društva, kao i društveno okruženje za ekonomski tehnološki razvoj u celini. To znači da praktično svi važni zakoni u jednom društvu, koji se posredno ili neposredno odražavaju na položaj sveta rada i industrijske odnose u celini, predstavljaju predmet razmatranja odnosa zakonske i autonomne regulative. To, naravno, ima za posledicu da su analize ovih odnosa sve složenije i da zahtevaju trajno sistematsko bavljenje ovim pitanjima.

Autonomna regulativa u savremenim društvima obuhvata veoma širok spektar pitanja, odnosno dokumenata kojima socijalni partneri na načelu dobrovoljnosti i slobodne volje, dakle bez zakonske prinude regulišu svoje međusobne odnose, prava i obaveze. Tu, pre svega, spada čitav sistem kolektivnih ugovora – od nivoa preduzeća do granskog i nacionalnog nivoa, dokumenti kojime se regulišu osnivanje i funkcionisanje institucija kroz koje se ostvaruje socijalni dijalog i tripartitni odnosi, mehanizmi mirnog rešavanja kolektivnih radnih sporova. U autonomnu regulativu spadaju i svi oni sporazumi koje postignu sindikati i poslodavačke organizacije o uslovima i načinu prekida štrajka ili lok-auta, kao i sporazumi koje postižu političke vlasti i sindikati o značajnim, strateškim razvojnim pitanjima društva.

Proces uspostavljanja zakonske i autonomne regulative, kao što je već rečeno, tekao je različitim putevima i različitom dinamikom u pojedinim zemljama. Istorijski posmatrano, prvo je nastajala autonomna regulativa kao rezultat, odnosno posledica snažnih i izrazito radikalnih vidova industrijskih i socijalnih konflikata i traženja puteva za izlazak iz tih konflikata. To su najpre pojedinačni, a kasnije, lokalni i granski sporazumi poslodavaca i sindikata, koji postepeno prerastaju u organizovan sistem kolektivnog pregovaranja. Medjutim, jedan deo tih sporazuma o novim principima odnosa poslodavaca i sindikata pretače se u radno i socijalno zakonodavstvo.

Isto tako, u pojedinim zemljama, različit je u kvantitativnom, ali i u kvalitativnom smislu odnos zakonske i autonomne regulative. U tom smislu, sve zemlje se mogu podeliti u dve osnovne grupe:

- Zemlje koje imaju veoma detaljno razradjeno, konzistentno, kodifikovano, radno i socijalno zakonodavstvo (npr. sve Skandinavske zemlje, Nemačka, Italija, Francuska i tsl);
- Zemlje u kojima je radno i socijalno zakonodavstvo veoma ograničeno, a radni i industrijski odnosi, skoro u celini prepušteni autonomnom uređivanju između poslodavaca i sindikata. U takve zemlje spadaju, pre svega, SAD, a u značajnoj meri i Velika Britanija, koja je, što može izgledati kontradiktorno, kolevka sindikalnog pokreta i modernih, demokratskih industrijskih odnosa.

Medjutim, iz toga se ne može automatski izvesti zaključak da su u tim zemljama industrijski odnosi nerazvijeni i nedemokratski, odnosno da su sindikati slabi. Naprotiv, i u SAD i u Velikoj Britaniji sindikati su veoma dobro organizovani, finansijski moćni i društveno uticajni. Reč je o dva različita koncepta, koja su nastajala i razvijala se u različitim istorijskim i savremenim društvenim okolnostima.⁸⁵

Pored opisanih razlika u medjusobnim odnosima zakonske i autonomne regulative postoje i značajni zajednički imenitelji. Pre svega, zakonska i autonomna regulativa nastajale su i razvijale se kao delovi celovitih društvenih procesa, u okviru danas razvijenih građanskih društava tržišne privrede. Zakonska i autonomna regulativa su s jedne strane rezultat promenjenih društvenih okolnosti, ali su i istovremeno bitan element novih društvenih okolnosti.

Zakonska i autonomna regulativa su komplementarni, oni čine jednu nedeljivu, funkcionalnu celinu radnog i socijalnog zakonodavstva. Praksa savremenih, demokratskih industrijskih odnosa potvrđuje da se radna, socijalna i ekonomska prava zaposlenih, kao i odnosi socijalnog partnerstva između sindikata, poslodavaca i političkih vlasti mogu uspešno ostvarivati, odnosno imati stabilno i kvalitetno pravno uporište, samo ukoliko sinhronizovano funkcionišu zakonska i autonomna regulativa.

Zakonska i autonomna regulativa imaju jedan zajednički izvor – to je relativna ravnoteža društvene moći sveta rada i sveta kapitala – oličena kroz radničke sindikate i poslodavačke

⁸⁵ Pelling, H., *American Labour*, University of Chicago Press, Chicago, 1960.

organizacije. Tačnije rečeno, tek kada je u industrijskim odnosima uspostavljena relativna ravnoteža snaga sveta rada i sveta kapitala, stvoren je osnovni, trajni i danas neophodni uslov uspostavljanja, razvoja i realnog funcionisanja zakonske i autonomne regulative.

U savremenim industrijskim odnosima uočljiva je tendencija pomeranja težišta sa zakonske na autonomnu regulativu. To je rezultat jedne važne prednosti autonomne regulative, koja se ogleda u činjenici da ona isključivo nastaje sporazumom, zajedničkom voljom svih socijalnih partnera, koji u jednom demokratskom procesu uskladjuju svoje interese, što podrazumeva i veću motivisanost i odgovornost socijalnih partnera u sprovođenju onoga što su zajednički, svojom slobodnom voljom prihvatili. U tom smislu, zakonska regulativa u svremenom dobu sve više dobija jednu novu funkciju zaštite temeljnih principa i institucija kroz koje se usvaja autonomna regulativa i obezbeđivanje instrumenata za sprovođenje.⁸⁶

4.4. Etika zaštite životne sredine

Sociologija rada spada u red mlađih socioloških disciplina. To je, pre svega, uslovlila činjenica da je predmet proučavanja ove sociološke discipline relativno kasno nastao. I pored toga, sociologija rada ima veoma dinamičan tok razvitka. Jedna od suštinskih karakteristika tog procesa je stalno proširivanje predmeta industrijskih odnosa i ispoljavanje sve većeg stepena medjuzavisnosti sociologije rada i drugih naučnih disciplina. Razvoj, odnosno stalno proširivanje predmeta sociologije rada može da posluži kao školski primer medjusobne povezanosti i uslovljenosti predmeta jedne naučne discipline i razvoja društvene prakse. Istorijski posmatrano, pitanja kojima se bavi sociologija rada, odnosno industrijski odnosi pojavile su se već na prvim koracima razvoja industrijskog, tržišnog načina proizvodnje. Naravno, ta pitanja su imala drugačiji pojavni oblik u odnosu na ono kako se manifestuju danas. Medjutim, trebalo je da prodje dosta vremena i da se promene mnoge odrednice društvenih odnosa da bi ova pitanja postala predmet medjusobnih industrijskih, ili drugim rečima predmet medjusobnih odnosa države, poslodavaca i sindikata.

Naime od prvih koraka industrijske, tržišne privrede, na pojavnoj ravni su se ispoljila pitanja zarade zaposlenih, dužine radnog dana, zaposlenosti i zapošljavanja, uslova rada i suprostavljanja različitih interesa radnika i poslodavaca oko ovih pitanja. Medjutim, industrijski odnosi podrazumevaju medjusobne odnose, različite vrste interakcija između aktera industrijskih odnosa i tek onda napred navedena i druga pitanja postaju realno predmet industrijskih odnosa.

U tom pogledu veoma je karakterističan razvoj pitanja životne i radne sredine kao predmeta industrijskih odnosa. Industrijski način proizvodnje i prva tehnološka revolucija, samo su na novi način suočili čoveka i prirodu. Odnos čoveka i prirode, odnosno njihova životna medjusobna povezanost i uslovljenost trajni je pratilac istorije ljudskog roda, jer je ljudski život deo

⁸⁶ Pochet, Ph. and Fajertag, G., *A new era for social pacts in Europe*, in „Social pacts in Europe – new dynamic“, ETUI and Observatore social European, Brussels, 2000.

prirodnog lanca života, a proizvodnja proces uzimanja i prerade materija iz prirode u skladu sa ljudskim potrebama. Međutim, u periodu predindustrijskog društva, u kome dominiraju zemljoradnja, stočarstvo i zanati, uticaj čoveka na prirodu ima drugačiji karakter. Čovek svojim proizvodnim i drugim aktivnostima utiče na prirodu i menja je. Ali te promene ograničene su na lokalnu sredinu, isključivo na ona mesta na kojima čovek gradi svoja staništa ili direktno uzima materije iz prirode radi svojih potreba. Prirodna ravnoteža se ovakvim odnosom čoveka i njegove okoline ne dovodi u pitanje.

Sa sve intenzivnijim razvojem industrijske proizvodnje situacija na planu životne sredine, po prvi put u ljudskoj istoriji počinje da se menja. Čovečanstvo se suočava sa novim iskušenjem i stiže do tada jedno potpuno nepoznato iskustvo. Šta se zapravo događa?

Prvo, čovekov uticaj na prirodu u procesu proizvodnje ne ograničava se više isključivo na lokalnu sredinu. Sada se posledice uticaja na prirodnu sredinu prenosi na širi prostor i konačno na celu planetu. Industrijska proizvodnja, odnosno stalno povećavanje obima proizvodnje, osvajanje novih tržišta i sve oštrija tržišna utakmica, zahteva sve veću količinu sirovina, koje se uzimaju iz prirode. Međutim, intenzitet i dinamika uzimanja sirovina iz prirode je takva da se prirodnim ciklusom ove sirovine ne mogu obnoviti. Tako se u sve većoj meri narušava prirodna ravnoteža, što postepeno izaziva promene sastava i karakteristika tla, mikro, a zatim i makro klime i drugih prirodnih karakteristika.

Drugo, otpočinje proces korišćenja energetskih i mineralnih sirovina (npr. nafta) koje nisu prirodno obnovljive, odnosno uzete materije iz prirode se više ne obnavljaju.

Treće, višestruko se povećava količina otpadnih sirovina (tečnih, čvrstih i gasovitih) koje se izbacuju u prirodu. Klasični primeri za to su stvaranje tzv. "ozonske rupe" kao posledice aero zagađenja i uništavanje i neplanska seča šuma, koje proizvode kiseonik. Isto tako, atomsko zračenje (npr. slučaj Černobil) ne može se zadržati u lokalnoj sredini u kojoj je nastalo. Od tog momenta kada je uticaj na životnu i radnu sredinu izašao iz lokalnih okvira, to pitanje nije moglo da ostane u isključivoj nadležnosti lokalnih poslodavaca i vlasti, već postaje – tzv. "globalno pitanje".

Vlasnici kapitala, na prvim koracima industrijske proizvodnje, nastojeći da u što većoj meri smanje troškove proizvodnje ne vode računa o radnoj sredini, odnosno o uslovima rada zaposlenih, kao ni o zagađivanju životne sredine. Na prvi pogled, bar kada je reč o zagađivanju prirode, za tim i nema potrebe. Međutim, veoma brzo stižu posledice takvog kratkovidog i nepromišljenog ponašanja. Te posledice, prvo se i najvidljivije ispoljavaju u okviru pojedinih preduzeća, u okviru tzv. "mikro radne sredine". Radnici koji rade u lošim radnim uslovima (rudnici, mračne, vlažne, hladne prostorije, izloženi lošim meteorološkim uslovima), veoma brzo gube zdravlje i radnu sposobnost, a njihov životni vek se skraćuje. To donosi najmanje dve posledice. Na duži rok smanjuje se broj radno sposobnih, dužina radnog veka, kao jedan od važnih parametara snage nacionalne ekonomije koja se u celini smanjuje, što drugim rečima znači da se produžuje deo života u kome radnik treba da živi od društvene solidarnosti i

sopstvene uštedjevine, a zdravlje naroda u celini opada. Drugim rečima, ključni resurs društvene proizvodnje i razvoja – ljudski rad se neracionalno troši i uništava.

Drugo, radnici koji rade u lošim radnim uslovima, koji uništavaju njihov život i zdravlje, nisu motivisani za veće radno angažovanje i postizanje boljih radnih rezultata, nezadovoljni su i to nezadovoljstvo sve češće ispoljavaju kroz štrajkove, pobune, demonstracije i na druge načine. Loši radni uslovi na taj način postaju sve češći i sve rizičniji predmet industrijskih konflikata, koji, takodje, imaju svoju visoku cenu.

Sve napred navedeno dovodi do toga da vlasnici kapitala počinju da vode računa o uslovima rada zaposlenih, primenjivanju mera zaštite na radu i zaštite mikro radne sredine. Zaštita sopstvenog života i zdravlja prestaje da bude samo lična stvar i odgovornost samog radnika, već postaje zajedničko pitanje međusobnih odnosa, prava i obaveza poslodavaca i zaposlenih. Isto tako, stvaraoci novih tehnologija sve više pri konstruisanju novih mašina i sistema proizvodnje uzimaju u obzir zahteve u vezi sa zaštitom na radu i zaštitom mikro radne sredine. Tako se postepeno konstituiše nova oblast radnih i industrijskih odnosa – zaštita na radu i zaštita radne sredine.

U razvoju industrijskih odnosa to je nesumnjivo bio važan korak. Obe strane – radnici i poslodavci prihvatili su da nije važno samo kolika je zarada radnika, koliko traje njegov radni dan, već u kojoj meri čuva i obnavlja svoju radnu sposobnost i zdravlje. Medjutim, sa daljim razvojem industrijske proizvodnje, a posebno sa nastajanjem druge i treće tehnološke revolucije uočava se ograničenost ovakvog pristupa. Nove tehnologije suočavaju svet sa potpuno novim problemom – uticaj čoveka, odnosno proizvodnje na prirodu postaje globalan i dugoročan. Mnoge posledice ne uočavaju se odmah kao što je to do sada bio slučaj već mnogo meseci ili godina kasnije. Dobar primer za to je oštećenje ozonskog omotača u zemljinoj atmosferi. Medjutim, znatan broj posledica se uočava odmah. To se, pre svega, odnosi na zagadjivanje životne sredine. I ovaj problem najpre nastaje u lokalnim okvirima, ali vrlo brzo prelazi lokalne granice. Načela zdravog razuma nameću pitanje – ima li smisla zaštititi radnika od aerozagadjenja na radnom mestu, a da on bude izložen istom ili sličnom zagadjenju vazduha ili vode u sredini u kojoj živi, da živi u nezdravom stanu, da se loše hrani i tsl.

Tako čovečanstvo u celini, pa i akteri industrijskih odnosa uče novu lekciju o povezanosti i uslovljenosti radne i životne sredine i o tome da zaštita životne i radne sredine predstavljaju delove jedinstvenog procesa. Prvi stav te lekcije glasi – zaštita životne i radne sredine započinje na radnom mestu, u mikro-radnoj sredini u lokalnoj zajednici, ali se tu ne završava, već čini svoj prvi korak.

Sociološka nauka, pa i sociologija rada dobijaju nov predmet proučavanja – životnu i radnu sredinu, a radja se i nova naučna disciplina – ekologija. U kakvom međusobnom odnosu se oni nalaze?

Medjusobna povezanost i uslovljenost životne i radne sredine i ekologije koja proučava i životnu i radnu sredinu i njihovo jedinstvo, uslovljava i odgovarajuće definicije i teorijske pristupe.

Reč ekologija potiče od grčkih reči *oikos* – (kuća, dom) i *logos* – (nauka), a njenim osnivačem smatra se nemački zoolog Ernest Hekel. To je važno zbog toga što je neophodno imati u vidu da je ekologija prvobitno pripadala korpusu bioloških nauka. Na svojim prvim koracima ekologija se ograničavala na odnos bioloških relacija bioloških jedinki prema njihovom okruženju.

Vrlo često se kao sinonim pojma ekologija upotrebljavaju pojmovi “životna sredina”, “čovekova okolina”, “prirodno okruženje”. Po oceni većine stručnjaka za ovu oblast to nije opravdano, jer sužava pojam ekologije na odnos pojedinac – životna sredina, okolina, čime se gubi iz vida globalni karakter ekologije.

Često korišćena krilatica da je “svet postao globalno selo” u oblasti zaštite životne i radne sredine. Akciona parola ekologa “Misli globalno radi lokalno” proistekla je iz praktičnog iskustva. To iskustvo svakodnevno potvrđuje da svaki, naizgled lokalni problem zaštite životne i radne sredine ima svoje globalne aspekte i posledice.

Čovečanstvo je u definisanju strategije svog budućeg razvoja suočeno sa nekoliko medjusobno suprostavljenih zahteva:

- Da proizvede što veću količinu materijalnih dobara da zadovolji narasle potrebe stanovništva;
- Da te robe i usluge proizvede po što nižoj ceni, kako bi one bile konkurentne na svetskom tržištu;
- Da očuva zdravlje i radnu sposobnost stanovništva, životnu i radnu sredinu, odnosno planetu Zemlju.

Ove medjusobne suprostavljene zahteve nameću sledeće krupne promene koje je donela savremena civilizacija:

- Porast dužine života stanovništva planete u celini, kao rezultat tehnološkog napretka, poboljšanja ishrane i zdravstvene zaštite;

U protekla tri veka zahvaljujući ubrzanom ekonomskom, tehnološkom napretku, napretku medicine, dostupnosti zdravstvene zaštite najširim slojevima stanovništva, odnosno porastu kvaliteta života ljudi u celini povećala se dužina ljudskog života. Nesporan je istorijski značaj i smisao ove promene, koji najdirektnije govori o stvaralačkoj moći ljudskog uma.

To je, međutim, dovelo do višestrukog povećanja broja stanovnika na planeti i ta tendencija se i dalje ispoljava sve većim intenzitetom. Iako zvuči kontradiktorno, nagli porast stanovništva uslovio je i brojne direktne i indirektno promene u eko-sistemu, zbog prilagodjavanja postojećih i stvaranja novih ljudskih naseobina. Problem postaje još složeniji kada se ima u vidu da je

dinamika porasta stanovništva različita u pojedinim regionima sveta, a pri tome je taj porast najveći u najsiromašnijim zemljama. Tako dinamičan porast stanovništva čine sve akutnijim i složenijim problem proizvodnje dovoljne količine hrane, što očigledno nije samo ekonomski već i ekološki problem.

- Tendencija globalnog zagrevanja planete, koja po ocenama stručnjaka pretili da ugrozi biološku i ekološku ravnotežu, a na duži rok i sam život na zemlji;
- Visoki intenzitet tehnoloških promena koji ne mogu da prate promene u ekonomskoj strukturi društva i strukturi rane snage, koje nameću i stalne promene ekološke strategije.

Problem koji je postao ekonomski, politički i moralno sve aktuelniji, uslovljavao je i različite političke i teorijske pristupe. I pored razlika koje su neizbežni pratilac svih krupnih pitanja strategije razvoja svake zemlje i sveta u celini, teoretičari se slažu u tome da životna i radna sredina danas čine organske delove jedne celine, da ih je samo tako moguće proučavati i celovito rešavati. Drugim rečima, u teoriji i politici ekologije sve je dominantniji globalni pristup.

Tu činjenicu praktično potvrđuje veliki broj učesnika u definisanju i realizaciji strategije i politike održavanja i razvoja radne i životne sredine. Taj lanac započinje u lokalnoj sredini u stanovima i kućama, u lokalnim zajednicama, prirodi koja neposredno okružuje ljudska naselja, u fabrikama u međusobnim odnosima poslodavaca i zaposlenih, delovanju lokalnih vlasti, energetske politici, strategiji tehnološkog i ekonomskog razvoja, pristupa životnoj i radnoj sredini u programima opšteg i stručnog obrazovanja na svim nivoima, strategiji i politici države, koja se ogleda kroz zakonodavstvo i konkretne mere i delovanje političkih vlasti, strategiji i delovanju multinacionalnih kompanija, funkcijama i ulozima nevladinih organizacija, odnosno celokupnog korpusa organizacija koje predstavljaju civilno društvo, delovanju sindikata, koji u savremenim uslovima nisu u mogućnosti da ostvare svoju osnovnu ulogu – zaštite prava i interese pripadnika sveta rada ukoliko u to ne uključe pitanja zaštite radne i životne sredine od lokalnog do globalnog nivoa, multinacionalne kompanije, kod kojih se pojavljuje disperzija pojedinih aspekata zaštite životne i radne sredine na različite zemlje i brojne međunarodne organizacije, koje se suočavaju sa različitim problemima u ovoj oblasti.

Tako veliki broj učesnika na praktično svim nivoima političke i ekonomske organizacije društva, objektivno čine proces izgradjivanja i realizacije ekološke strategije na nacionalnom i međunarodnom planu izuzetno složenim. Činjenica da navedeni akteri imaju i različite interese čini ovaj proces izrazito konfliktnim.

Bez obzira na različita stanovišta nesporno je da su pitanja zaštite životne sredine postala neizostavni sastavni deo strategije i politike ekonomskog, tehnološkog i društvenog razvoja. Tako je društvena teorija i politika prihvatila činjenicu da za uspešnost razvoja jednog društva i kvalitet života ljudi u svakoj zemlji pojedinačno i na planeti u celini pored materijalnog progressa, razvoja nauke, tehnološkog razvoja, kulture u strategiju razvoja moraju da se uključe i pitanja

harmonije sa prirodom. Time je završena jedna faza u razvoju ljudskog društva u kome je priroda tretirana isključivo kao izvor različitih materijala neophodnih za ljudski život i razvoj.

U društvenoj teoriji i politici javljaju se nova stanovišta, koja se zajedničkim imenom mogu nazvati “teorije održivog razvoja”. Ove teorije usmerene su na stvaranje sklada između ekonomskog, tehnološkog razvoja i prirodne ravnoteže, čiji sastavni deo čini čovek i sadržaj i način njegovog života. Ove teorije ne spore važnost ekonomskog napretka i tržišne utakmice sa ciljem da se u što kraćem vremenu proizvede što veća količina materijalnih i duhovnih dobara, ali ukazuju da rezultati ostvareni na ovom planu gube svoj ljudski smisao ukoliko se istovremeno ne vodi računa o zaštiti ljudskog zdravlja, materijalnog i duhovnog nasleđa, održavanju prirodne ravnoteže. Uspešnost politike i ekonomske utakmice na nacionalnom i globalnom planu dobilo je još jedan kriterijum – održavanje ekološke ravnoteže.

To potvrđuju dva strateška međunarodna dokumenta:

- Deklaracija iz Rio de Ženeira, usvojena na međunarodnoj konferenciji održanoj 1992.godine, pod pokroviteljstvom UN;
- Arhuska konvencija, usvojena na ministarskom sastanku u danskom gradu Arhusu, 1998. godine.

Dugo vremena, među navedenim akterima strategije i politike razvoja radne i životne sredine vladalo je pogrešno uverenje da ulaganje u zaštitu životne sredine predstavlja isključivo materijalno i finansijsko opterećenje koje samo poskupljuje troškove proizvodnje i opterećuje državni budžet. Iskustvo ekonomski najrazvijenijih zemalja, koje su izuzetno ulagale u razvoj sistema zaštite prirodne i radne sredine i koje imaju veoma razvijene ekološke sisteme, potvrdilo je da zaštita životne i radne sredine nije samo dodatni trošak, već i važan ekonomski resurs i pokretač ekonomskog razvoja društva. Komparativni ekonomski pokazatelji u velikom broju zemalja pokazuju da su direktni ekonomski efekti od ulaganja u zdravu radnu i životnu sredinu veći od efekata koji donose standardni principi tržišne ekonomije – efikasno i racionalno korišćenje energije, masovnost proizvodnje, smanjenje direktnih troškova, porast produktivnosti i ekonomičnosti i tsl.

U ekonomskom pogledu ulaganja u zaštitu i unapređivanje radne i životne sredine donose direktne i indirektne koristi.

Kada je reč o direktnim koristima neophodno je imati u vidu da postoji u većoj ili manjoj meri čisti proizvodni i tehnološki sistemi, ali da nema idealne tehnologije i idealno čistih tehnoloških i proizvodnih sistema. To znači da svaki proizvodni, tehnološki sistem ima i svoju ekološku komponentu, što podrazumeva i ulaganje potrebnih sredstava i ljudskih resursa. Medjutim, ulaganja u ekološke sisteme, podrazumeva i otvaranje novih proizvodnih kapaciteta, otvaranje novih radnih mesta, uspostavljanje i porast tražnje za novim vrstama proizvoda.

Pored toga, razvija se čitav novi ekološko ekonomski sektor koji obuhvata proizvodnju zdrave hrane, tzv. “zelene ambalaže”, zeleni dizajn, reciklažu industrijskih sirovina, afirmaciju i širenje ekološke kulture.

Konačno, savremeno doba donelo je pravu ekspanziju turizma, koji se temelji i istovremeno predstavlja jednu od osnovnih pokretačkih snaga razvoja ekonomsko-ekoloških sistema. Može se slobodo reći da se savremeni koncepti i praksa turizma temelje na optimalnom spoju ekoloških i ekonomskih komponenti.

Važan ekonomski razvojni aspekt zaštite životne sredine je i pozitivni uticaj na zapošljavanje. Reč je o tome da zadovoljavanje potreba u ovoj oblasti podrazumeva otvaranje čitavog niza novih radnih mesta u preduzećima, lokalnim zajednicama i svim drugim nivoima političke i ekonomske tranzicije društva na posmatranju, praćenju i sprovođenju propisa iz oblasti zaštite životne i radne sredine, na definisanju tehničkih standarda, na projektovanju, proizvodnji, montaži i održavanju opreme za zaštitu životne i radne sredine, obuci kadrova za korišćenje nove opreme, praćenju, analizi stanja, razmeni informacija o stanju životne i radne sredine, organizovanju i radu inspekcijских službi. Takođe, događaju se promene u strukturi radne snage, jer dolazi do stvaranja čitavih grupa novih zanimanja.

Pored neposrednih, zaštita životne i radne sredine donosi i posredne ekonomske koristi. Sprečavanje zagađivanja, odnosno trajno održavanje ekološke ravnoteže na duži rok omogućuje trajno, sistematsko obnavljanje prirodnih resursa povoljno utiče na zdravlje, dužinu života i kvalitet života ljudi u celini, smanjuju ili ukidaju troškove budućih investicionih ulaganja u sprečavanje, odnosno otklanjanje posledica već učinjenih ekoloških šteta, što je u prošlosti bio najčešći slučaj, a time u suštini obezbeđuju racionalnu, celishodnu upotrebu budućih materijalnih i ljudskih resursa.

Iz svega napred navedenog može se izvući zaključak da se pitanje budućnosti savremenog čovečanstva, i u tom kontekstu tekućeg procesa globalizacije može postaviti kao pitanje globalne socijalne ravnoteže. Jedna od neophodnih komponenti bez koje globalna socijalna ravnoteža nije moguća je ekološka, ili tačnije rečeno ekološko-socijalna ravnoteža. Socijalna ravnoteža je rezultat političke, ekonomske, demografske, moralne i ekološke ravnoteže. Da bi se ostvarila globalna socijalna ravnoteža mora se prethodno ostvariti ravnoteža svakog od navedenih faktora. Primera radi, nije moguće ostvariti globalnu socijalnu ravnotežu, a da prethodno ne postoji ekološka ili demografska ravnoteža. Obrnuto, disharmonija svake od navedenih komponenti neizbežno dovodi do rušenja ukupne socijalne ravnoteže. Složnost, protivurečnost i konfliktnost procesa globalizacije, koji ima za cilj uspostavljanje globalne socijalne ravnoteže uslovljen je zahtevom da se usaglasi čitav niz međusobno protivurečnih činilaca.

Činjenica samog porasta značaja ekologije, kao sastavnog dela strategije ekonomskog i društvenog razvoja, uslovlila je da su ekološka, odnosno pitanja zaštite i unapređivanja životne i radne sredine postala bitan element političkog života društva. Svi akteri političkog života društva – političke vlasti, političke stranke, nevaladine organizacije, naučne i stručne ustanove, grade

sopstvene stavove i strategiju zaštite i unapređivanja životne i radne sredine. Kao i mnoga druga pitanja političkog, ekonomskog i socijalnog razvoja i pitanja zaštite i unapređivanja radne i životne redine, već su decenijama predmet političke utakmice aktera političkog života društva. Sve političke stranke koje žele da jačaju svoj uticaj u biračkom telu, moraju da ponude i odgovarajuće programsko-političke stavove o zaštiti životne i radne sredine, nezavisno od svojih ukupnih programskih ciljeva. Pored toga, u proteklim decenijama u jednom broju razvijenih demokratskih zemalja došlo je do formiranja specifičnih političkih stranaka – “ekoloških”, “zelenih”, koje kao centralni predmet svoje političke borbe imaju pitanja ekologije i zaštite radne i životne sredine, i koje imaju značajnu ulogu i uticaj u političkom životu tih društava. Iz svega toga, može se zaključiti da se u savremenom društvu formira novi vid političke aktivnosti i političkog života društva – ekološka politika.

Naravno, ekološka politika uvek je sastavni deo ukupne politike jednog društva i zbog toga njeni ciljevi, sadržaj i efekti zavise od ukupnog političkog života društva.

Danas jedna od najprihvaćenijih definicija politike – da je politika društvena delatnost čiji je cilj usmeravanje svih društvenih delatnosti najrečitije potvrđuje ovu međuzavisnost.

To znači da ekološka politika jedne zemlje, pored objektivnih činilaca, o čemu je bilo reči u prethodnim delovima teksta zavisi od shvatanja politike, od prirode i karakter političkog sistema, od toga koje se političke snage nalaze na vlasti. U analizi međusobne povezanosti ekologije i politike, uočava se jedna specifičnost – izuzetno značajan uticaj moralnih aspekata politike na izbor ekološke politike. Različita shvatanja politike, počev od onog u kome se politika izjednačava sa silom vlasti, pri čemu cilj opravdava sredstva, preko shvatanja politike kao veštine mogućeg, do shvatanja politike onako kako su je shvatili antički mislioci – kao ostvarenja najvećeg dobra predstavljaju različit okvir za razvoj koncepta i prakse zaštite životne i radne sredine.

Praksa potvrđuje i direktnu proporciju između ekologije i demokratije. Humanističku, kvalitetnu politiku zaštite životne i radne sredine imaju, po pravilu ona društva koja su demokratska, zasnovana na vladavini prava i principu da je politika javna stvar.

I pored brojnih teorijskih i praktičnih razlika, u savremenoj teoriji i praksi prihvaćeno je da uspešna ekološka politika mora da vodi računa o sledećim zahtevima:

- da održava ravnotežu između ekonomskog, tehnološkog razvoja i prirodnih mogućnosti;
- da u zakonodavstvu, tehničkim propisima i praksi obezbedi da se proizvodni sistemi i tehnička sredstva koriste u skladu sa principima ekologije;
- da razvoj ljudskih potreba i njihovo zadovoljenje ne naruše prirodnu ravnotežu, odnosno ne prekinu prirodni lanac života na planeti;

- da obezbedi optimalni priraštaj stanovništva, koji će obezbediti prirodnu reprodukciju i postepeni porast stanovništva u skladu sa mogućnostima proizvodnje potrebnih materijalnih i duhovnih dobara.

Peto poglavlje

Ekonomski efekti poslovne etike

5.1. Poslovna etika kao pokretačka snaga

5.2. Socijalna cena i etika privatizacije

5.3. Kriza kao kriza ljudskih resursa

5. Ekonomski efekti poslovne etike

5.1. Poslovna etika kao pokretačka snaga

Posle dve decenije krize u kojoj se, kao u začaranom krugu kreće Srbija, pitanje pokretačkih snaga oživljavanja privrede, kao preduslova pokretanja svih drugih pozitivnih društvenih procesa, nameće se, ne samo kao razvojno, već kao pitanje opstanka. Svaka kriza, pa i ova, nameće potrebu traganja za rešenjima, što podrazumeva, pre svega, definisanje i pokretanja onih društvenih snaga, koje imaju potrebne političke, ekonomske, socijalne i moralne kapacitete da društvo usmere na put stabilnog ekonomskog i tehnološkog razvoja i na tome zasnovanog kvaliteta života.⁸⁷

O uzrocima i posledicama krize napisane su hiljade strana, pre svega o njenim ekonomskim uzrocima. Pri tome se veliki broj autora slaže u tome, odnosno upozorava da se ključni izvori krize nalaze u političkoj i moralnoj sferi. Iz toga proističe da ključni, strateški pravci napora moraju biti usmereni na ova područja. Očigledne, na pojavnj ravni vidljive činjenice su sasvim dovoljna argumentacija za ovakvu tvrdnju. Društvo je doživelo duboki moralni pad, vidljiv kroz porast opšteg kriminala i nesigurnosti, izuzetno visok stepen korupcije i organizovanog kriminala, gubljenje motivacije, porast straha i socijalne nesigurnosti i beznadja.

S druge strane, iskustvo svih prethodnih kriza potvrđuje da je, s jedne strane, svaka ekonomska istovremeno i moralna kriza, kao i da bez moralne obnove nema ni trajne ekonomske, socijalne i političke stabilnosti.

Neuspešnost ili ograničena uspešnost svih do sada preduzetih reformskih mera, u velikoj meri je uslovljena nedostatkom moralnih temelja, upozoravajući nas da moral nema cenu, ali da su materijalne štete pada morala vidljive na svakom koraku. Pokretačke snage razvoja su raznovrsne, imaju čitav niz sadržaja i pojava oblika i sve te sadržaje i pojavne oblike neophodno je pokrenuti istovremeno i razvijati integralno. Medjutim, ni jedna od ovih pokretačkih snaga (vladavina prava, časna i ravnopravna tržišna utakmica, razvoj ljudskih resursa i tsl.) ni pojedinačno, ni u celini ne može se pokrenuti bez moralne obnove.

Kao polazna osnova u tom procesu može se uzeti stav da je svaki vid društvenog organizovanja u suštini oblik ljudske zajednice, u onom smislu kako to kaže Aristotel – da svaka zajednica služi nekom dobru, a država služi najvećem dobru.

⁸⁷ Madžar, Lj., *Enigme pokretača globalne ekonomske krize*, Zbornik radova „Krizna i razvoj“, Institut društvenih nauka, Beograd, 2010.

5.1.1. Moral i ekonomija – kroz istoriju i danas

O uzrocima i posledicama ekonomske krize koja već nekoliko godina pogadja savremeni svet, napisane su hiljade stranica. To je logično i očekivano, imajući u vidu dugotrajnost, složenost i posledice koje kriza izaziva u nacionalnim i globalnoj ekonomiji, utičući na sudbine, strahovanja i nadu miliona ljudi. I pored toga što se o uzrocima i posledicama, a naravno i putevima izlaska iz krize ispoljavaju različiti stavovi, društvena misao je identifikovala i saglasila se oko nekoliko ključnih uzročnika krize, koji nisu karakteristični samo za aktuelnu već i za krize kapitalističkog, tržišnog načina proizvodnje uopšte.⁸⁸ Kada se analiziraju ta zajednička saznanja, ne samo vezana za aktuelnu globalnu krizu, već i za sve krize kapitalističkog načina proizvodnje, uočava se da su ključni izvori krize manje – više poznati. U toku proteklih decenija, u vezi sa ekonomskim krizama dogodile su se dve nesporne, na pojavnj ravni vidljive stvari. Prvo, uočava se tendencija porasta intenziteta krize. Naime, svaka kriza je bila dublja, dugotrajnija i ostavljala teže ekonomske, socijalne i političke posledice, u odnosu na prethodne krize. Drugo, svaka nova ciklična kriza dobijala je u sve većoj meri globalni karakter, koji proističe iz same prirode kapitalističkog načina proizvodnje, koji je stalno usmeren na širenje i osvajanje novih tržišta. Danas je očigledna tačka slaganja naučnika i političara različitih orijentacija da se uspešna i efikasna borba protiv krize i njenih sve težih posledica može uspešno voditi samo na globalnom planu, odnosno u dobroj kordinaciji nacionalne, regionalne i globalne antikrizne strategije. U tom kontekstu, nesporno je, takodje, da su, pre svega, ekonomski i tehnološki najrazvijenije zemlje poučene iskustvima iz prethodnih kriza, kao i na osnovu tekućih ekonomskih kretanja, uočile pojavu krize i primenjivale čitav niz mera da se kriza spreči, ili da se bar zaustave njene posledice. Drugim rečima, nisu sedele skrštenih ruku, očekujući da ih kriza pogodi. Međutim, i pored svih primenjenih preventivnih, antikriznih mera, kriza je ponovo zakucala na vrata savremenog sveta i tako snagom činjenica, odnosno težinom svojih posledica, još jednom otvorila pitanje „karike koja nedostaje“ u paketima do sada primenjivanih mera za sprečavanje krize.⁸⁹

Istorija ekonomskih kriza je u tom smislu veoma poučna i potvrđuje osnovanost latinske izreke „Historia magistra vita est“. Ali, potvrđuje i činjenicu da se ljudi najbolje uče na najskuplji način – na sopstvenom iskustvu, pri čemu je ta cena veća što je zemlja siromašnija. Aktuelna globalna kriza, kao i sve prethodne otvorila je pitanje odnosa morala i ekonomije samo danas u mnogo oštrijoj i zahtevnijoj formi, upravo zbog sve težih posledica. Ma koliko izgledalo drugačije, posebno u vremenu koje karakteriše strukturalna moralna kriza, ovo pitanje staro je skoro kao i ljudski rod. To je uslovljeno činjenicom da je ekonomija ona individualna i društvena aktivnost, koja je neophodni uslov biološkog i društvenog opstanka ljudske vrste. Bez obzira na promenjene društvene i prirodne okolnosti, ljudi su uvek morali sebi da pribave neophodnu količinu materijalnih dobara za život. Isto tako je istorijska činjenica da je uspostavljanje

⁸⁸ Vukotić, V., *Psihofilozofija biznisa*, CID, Podgorica, 2006.

⁸⁹ Friedman, D., *Hidden Order*, Harper Bussines, New York, 1997.

kontrole i raspolaganje prirodnim bogatstvima, materijalnim dobrima koja su rezultat ljudskog rada, kao i sam ljudski rad, bili su i danas su osnovni predmet konflikata, uključujući i njihove najradikalnije oblike. S druge strane, čovek kao svesno i društveno biće, od prvih koraka ljudskog roda razvija društvenu svest, čija je neizostavna komponenta moral – kao skup shvatanja o dobru i zlu. Snaga i ljudski smisao moralnih normi, potvrđuje se kroz celokupni tok ljudske istorije, upravo kroz saznanje da istorija ne bi bila istorija u ljudskom, civilizacijskom smislu, bez svoje moralne komponente. Tome u prilog ide i činjenica da je svaki konflikt u ljudskoj istoriji imao svoje moralne komponente, odnosno da su se njegovi najdublji uzroci, koji često nisu bili vidljivi na pojavnijoj ravni, nalazili u kršenju osnovnih, univerzalnih moralnih normi.

Logično je i očekivano što je pitanje odnosa morala i ekonomije bilo stalno prisutno u društvenoj teoriji i u svakodnevnom ljudskom životu. Najosnovnija znanja o moralu i ekonomiji potvrđuju da se brojne moralne norme odnose na ekonomski život, na uređivanje međusobnih odnosa aktera proizvodnje, na raspolaganje materijalnim dobrima. Pre svega, sam ljudski rad je po svojoj suštini stvaralački proces i kao takav i ključna moralna kategorija. Sam proces stvaranja materijalnih i duhovnih dobara, koji čini materijalnu osnovu ekonomije je pored proizvodnog i moralni čin iz čega proističe da podrazumeva posedovanje moralnih osobina od strane učesnika. Pored toga, čovek kao univerzalno, humano, svesno, društveno biće, pored ostalih, ima i moralne potrebe, ili bolje rečeno samospoznaju da je moralan, odnosno da su njegovi postupci i odnosi prema drugim ljudima utemeljeni na moralnim normama, što znači da moralne norme u velikoj meri oblikuju njegov odnos prema ekonomskim procesima.

Medjutim, kroz istoriju se uočavaju veoma različiti moralni i društveni stavovi prema radu, koji su predstavljali teorijsku i moralnu osnovu za uspostavljanje odnosa, ili bolje rečeno razgraničenje između pojedinih društvenih klasa i slojeva. I pored toga, što je već na pojavnijoj ravni uočljivo da je rad izvor života pojedinca i društvene zajednice, u dosta dugom periodu istorije bio je dominantan stav prema kome je rad nedostojan viših društvenih slojeva, društvenih slojeva plemenitog, plemićkog porekla, ili drugim rečima da je rad zla sudbina nižih društvenih slojeva. Na takvom stavu se temelji višemilenijumska podela na robove i slobodne ljude, koja se održavala nasledjem. Kada se danas u vremenskoj dimenziji posmatra ova podela, odnosno moralni stav na kome se ona zasnivala, nije teško doći do zaključka da je ljudsko društvo, odnosno naučni, tehnološki i ekonomski prosperitet bio zarobljenik ovog negativnog moralnog stava, čija se potvrda nalazi u usporenom toku razvoja.⁹⁰ U prilog tome, govori i činjenica da je ljudsko društvo doživelo nezapamćenu dinamiku ekonomsko-tehnološkog i naučnog razvoja, koja se naravno pozitivno odrazila na standard i kvalitet života sve većeg broja ljudi, u proteklih nekoliko vekova, upravo od vremena kada je društvo definitivno odbacilo ropstvo kao civilizacijski neprihvatljiv vid društvenih odnosa i proklamovalo jednakost među ljudima, odnosno načelo jednakih šansi. Tok događanja od prvih koraka gradjanskog društva daje osnova

⁹⁰ Marinković, D., *Prilog traganju za civilizacijskim smislom ljudskog rada*, Zbornik radova „Ekonomija i sociologija“, Institut društvenih nauka, Beograd, 2007.

za tvrdnju da je odbacivanje negativnog moralnog stava na kome se zasnivalo ropstvo, u suštini oslobodilo ogromnu stvaralačku energiju ljudskog rada, koja se u velikoj meri pretvorila u dinamičan naučni, stručni, tehnološki napredak, i na tome zasnovani kvalitet života.

Tržišna privreda, pored toga što je predstavljala jednu od važnih prekretnica u istoriji, utičući na promene ne samo u ekonomiji, već i u načinu života, međuljudskim odnosima i sistemu individualnih i društvenih vrednosti, na novi način je otvorila pitanje odnosa morala i ekonomije. Na to su dominantno uticale promene u načinu rada, pre svega, uspostavljanje industrijskog načina proizvodnje, koji je pod jedan krov, pod jedan tehnološki sistem i sistem organizacije rada, ali i u okviru zajedničkih interesa doveo stotine, a u velikim industrijskim sistemima i hiljade ljudi. Odnosi među ljudima u procesu proizvodnje, kako između vlasnika i zaposlenih, tako i među zaposlenima postaju sve složeniji, raznovrsniji, dinamičniji, često i sve konfliktniji, što otvara čitav niz novih moralnih pitanja. Tržišna privreda i tehnička podela rada otvaraju pitanje univerzalnosti ljudskog rada, kao moralnog pitanja. U tom smislu, celokupna istorija savremenih građanskih društava tržišne privrede može se posmatrati kao proces kretanja ka više etičnim modelima političke, ekonomske i socijalne organizacije društva. Tačnije rečeno, ovaj proces se može definisati kao permanentno sukobljavanje etičkog i neetičkog pristupa ekonomskom životu, u kome se borba između ova dva suprotstavljena koncepta odvija sa promenljivim rezultatom, pri čemu se ekonomske krize mogu tretirati kao oni periodi u kome se društvu ispostavlja cena za zanemarivanje etičkog pristupa ekonomiji.⁹¹

Suštinska promena, koja stavlja potpuno nove izazove u vezi odnosa ekonomije i morala, u vezi je sa promenama u socijalnoj strukturi društva. Naime, sva prethodna društva imala su socijalnu strukturu koja se prenosila i održavala nasledjem. Deca robova su bili robovi, a deca plemića plemići, što im je u startu davalo privilegovanu društvenu poziciju, bez obzira na njihove stvarne vrednosti. Tek sa nastankom građanskog društva, sa slobodnim građaninom u svom temelju, otvara se realni prostor za vertikalnu socijalnu pokretljivost, koja je u prethodnim društvenim sistemima bila pravi izuzetak. To podrazumeva i uvođenje novih pravila i kriterijuma za napredovanje u društvenoj hijerarhiji, koja su, uz sve nedostatke i ograničenja neuporedivo humanija i moralnija od onih o prethodnim sistemima. Naravno, ta promena je imala u celini veliki uticaj na suštinsku promenu odnosa ekonomije i morala.

U suštini različita shvatanja o odnosu ekonomije i morala mogu se podeliti u tri osnovne grupe:

- Shvatanja prema kojima je ekonomija vrednosno, odnosno moralno neutralna, odnosno da u ekonomskim procesima jednostavno nema mesta moralnim vrednostima i principima. Ovakvo stanovište zastupaju ekonomisti i naučnici liberalne i neoliberalne orijentacije;

⁹¹ Birnbacher, D., *Ethic and Social Science: which kind of cooperation*, Ethical Theory and Moral Practice, 1999.

- Shvatanja prema kojima moralne norme, odnosno moralni sistem koji je dominantan u jednom društvu, odnosno jednoj epohi, ima snažan uticaj na tok ekonomskih kretanja, i da je čak moguće uočiti i delimično izračunati ekonomske učinke morala.
- Shvatanja prema kojima su moral i ekonomija medjusobno suprotstavljeni, pa čak i da jedno drugo isključuju.

Ove tri grupe shvatanja odnosa morala i ekonomije se moraju posmatrati u okvirima ukupnih teorijskih shvatanja o tržišnoj privredi i njenim prednostima i ograničenjima. Nesporno je da je tržište izuzetno snažan generator ekonomskog i tehnološkog razvoja, ali je danas nesporno da tržište ima i sistemska ograničenja, te da danas nema ni jedne ekonomski i tehnološki razvijene zemlje, koja je ekonomski život društva prepustila isključivo tržištu. Naprotiv, ekonomska intervencija države usmerena je ka sprečavanju sistemske nezaposlenosti, kao i razvoja javnih službi (zdravstva, socijalne zaštite, obrazovanja i dr.), kroz koje se obezbeđuje načelo jednakih šansi i načela socijalne pravde i solidarnosti, koji su u suštini moralna načela.⁹²

Danas, savremene ekonomske i društvene teorije i na njima zasnovane strategije održivog razvoja, prihvataju stavove o funkcionalnoj povezanosti morala i ekonomije čime, eksplicitno ili implicitno, odbacuju shvatanja o moralnoj neutralnosti ekonomije. U tom pogledu, posebno valja izdvojiti one ekonomske i društvene teorije koje se slažu u tome da se svaki ekonomski sistem zasniva na odredjenom sistemu vrednosti. U krajnjoj liniji stav o tome da u ekonomskom životu društva sve treba prepustiti slobodnom tržištu, takodje, jeste moralni stav.

U razmatranju odnosa ekonomije i morala, kroz istoriju i u savremenom dobu, posebno se moraju uvažiti sledeće činjenice. Ekonomija predstavlja jednu od vitalnih oblasti društvenog života i predmet je najradikalnijih društvenih konflikata u svim periodima, u svim društvenim sistemima i različitim društvenim okolnostima. S druge strane, moral predstavlja jedan od najznačajnijih oblika društvene svesti. Ako se prihvati opšte prihvaćena definicija morala kao skupa shvatanja o dobru i zlu, jasno je da naše individualno, kao i opšte prihvaćeno shvatanje o dobru i zlu opredeljujuće utiče na naše stavove, reči, postupke, odnose sa drugim ljudima, na naš život u celini, pa i na naše ponašanje kao subjekata ekonomskog života. Za razliku od pravnih normi, iza kojih stoji sila države, koja svakog građanina može prinuditi u skladu sa normama koje ona propiše, poštovanje moralnih normi je dobrovoljno, zasnovano na našem shvatanju dobra i zla i unutrašnjoj potrebi da ne činimo zlo. Prepreka činjenju zla je unutrašnja moralna sankcija – griža savesti. Ako je to tako, onda iz toga proističe da se iz toga, odnosno suočavanja sa sopstvenom savešću ne mogu isključiti akteri ekonomskog života danas – država, poslodavci i radnici. Drugim rečima, to što neko učestvuje u ekonomskom životu, ne znači automatski da je lišen morala, odnosno griže savesti. Medjutim, kakav će biti njihov moral, kako i u kojoj meri će on uticati na njihove ekonomske odluke i postupke, odnosi sa drugim akterima ekonomskog života, zavisi od čitavog niza okolnosti.

⁹² Amartja, S., *Razvoj kao sloboda*, „Filip Višnjić“, Beograd, 2002.

Razmatranje odnosa ekonomije i morala u suštini jeste odnos ekonomije i slobode. U ekonomskom životu, kao i u drugim oblastima života, čovek kao slobodno ljudsko biće donosi odluke samostalno, po svojoj savesti, uverenjima i interesima, u onom smislu kako kaže Apostol Pavle u Poslanici Korinćanima: „Sve mi je dozvoljeno, ali mi nije sve na korist“⁹³ Samo slobodan čovek može biti ekonomski uspešan, ako se ima u vidu da je ljudski rad kao osnova ekonomskog života pojedinca i društva u svojoj suštini stvaralački čin, a stvaralaštvo je izraz i rezultat ljudske slobode. O ljudskoj slobodi, kao osnovnom okviru ekonomske aktivnosti najrečitije govori istorijska činjenica da se ekonomski, kao uostalom i ukupni život društva, odvija kroz formalne i neformalne institucije. Pri tome, neformalne institucije obuhvataju:

- Tradicija;
- Običaji, odnosno uobičajeni način života;
- Religija;
- Kultura.

Nesporno je pri tome da neformalne institucije bitno utiču na funkcionisanje, odnosno, definisanje i ostvarivanje društvene uloge i funkcija formalnih institucija.

Primeru radi, otvaranje prodavnice svinjskog mesa u nekoj muslimanskoj zemlji, ne samo da bi bilo ekonomski neceleshodno, već bi bilo i nemoralno.

Razmatranje odnosa formalnih i neformalnih institucija u ekonomskom životu društva, kao bitnog aspekta odnosa morala i ekonomije, neophodno mora uključiti pitanje odnosa spontanog i organizovanog u privrednoj aktivnosti. Industrijska proizvodnja je otvorila pitanja zajedničkog rada, a time međusobnih odnosa većih ili manjih grupa ljudi, timskog rada, utakmice među radnicima, tehničke podele i organizacije rada, a u tom kontekstu i radne discipline, koja podrazumeva poštovanje određenih radnih i tehnoloških procedura. Poštovanje ovih radnih normi je vremenom preraslo i u moralnu normu. Međutim, stvaranje materijalnih i duhovnih dobara, koje je stvaralački proces podrazumeva i izvestan stepen spontanosti, bez koje nema stvaralaštva. Kada se upoređuje način rada formalnih i neformalnih institucija, onda se kao jedna od glavnih razlika može uočiti da se organizovanje i način rada formalnih institucija uredjuje pravnim normama, dok neformalne institucije nastaju spontano, samoniklo, a način njihovog rada utemeljen je na moralnim normama. Međutim, formalne i neformalne institucije uvek funkcionišu zajedno, kao što su pravne i moralne norme međusobno povezane i zavisne, jer su i pravne norme, u velikoj meri, istovremeno i moralne norme. Konačno, društvena praksa savremenog doba potvrđuje da su ekonomski i tehnološki najrazvijenija, najdemokratskija ona društva u kojima postoji najveći sklad u funkcionisanju formalnih i neformalnih institucija, ili drugim rečima, da su ekonomski i u svakom drugom pogledu najuspešnija ona društva koja su najmoralnija.⁹⁴

⁹³ *Aps. Pavle II Poslanica Korinćanima - Biblija – Novi Zavet*, „Glas Crkve“, Valjevo, 2005.

⁹⁴ Hajek, F., *Studije iz filozofije, ekonomije i politike*, Paidea, Beograd, 2002.

5.1.2. Moral pred izazovima tranzicije

Potpuni naslov ovog poglavlja trebalo bi da glasi – Moral pred izazovima tranzicije – tranzicija pred izazovima morala. Naime, ako se prihvati stav da kroz istoriju, kao mera ljudskih postupaka i kao vezivno tkivo, kao kriterijum za ocenu pojedinih perioda ljudske istorije, treba uzeti univerzalne moralne norme, onako kako ih shvataju starogrčki filozofi i etičari, kako univerzalne moralne norme shvata Kant, onda se svaki značajni preokret u ljudskoj istoriji, svaka radikalna promena ekonomske, političke i socijalne organizacije društva može posmatrati kao moralni izazov, pri čemu konačna ocena tog perioda ili promena koje su se dogodile u velikoj meri zavisi od toga u kojoj meri je taj period, odnosno promene koje su se dogodile u načinu života ljudi odgovorili na te univerzalne moralne izazove. U tom smislu, može se postaviti generalno pitanje da li su pojedine društvene okolnosti stavljale društvo i njegove aktere pred veće moralne izazove. Istorija s tim u vezi potvrđuje da su prirodne katastrofe (poplave, zemljotresi, veliki požari) u kojima je dolazilo do masovnog uništavanja materijalnih dobara i ljudskih resursa, masovne zarazne bolesti i tsl., predstavljali one situacije u kojima je stavljena na probu snaga morala pojedinca i društva. Isto tako, procesi menjanja društvenih okolnosti sami o sebi predstavljaju novi i uvek veoma intenzivan moralni izazov. Uostalom, dominantni moralni stavovi u određenim društvenim okolnostima predstavljaju jednu od osnovnih motivatora, odnosno pokretačkih snaga promena. Drugim rečima, snaga moralnih izazova nije uvek ista. To se odnosi na celokupnu istoriju odnosa morala i ekonomije, pa se u tom smislu odnos ekonomije i morala u tranziciji može posmatrati kao specijalni slučaj ukupnih odnosa ekonomije i morala.⁹⁵

U tom smislu univerzalne moralne norme, njihov humanistički smisao, sposobnost da odgovore na izazove novog doba, suočile su se sa tranzicijom, koja je po svojoj prirodi složen, dugotrajan, protivurečan i konfliktni proces. Analizirajući tok tranzicije u pojedinim zemljama, kao i u celini, može se uočiti da je uspešnost tranzicije u velikoj meri zavisila od toga u kojoj je meri ona bila utemeljena na univerzalnim moralnim principima. Naime, političke, ekonomske i socijalne reforme koje podrazumeva tranzicija, treba u krajnjoj liniji da ostvare ključne humanističke ciljeve – da standard i kvalitet života bude na nivou ostvarenih civilizacijskih dostignuća savremenog doba, da ljudi žive slobodnije i dostojanstvenije. Jasno je već na pojavnjoj ravni da ostvarivanje ovako formulisanih ciljeva tranzicije nije moguće bez moralnih temelja. Potvrda takvog stava nalazi se u prvim koracima tranzicije, koji su započeti na temeljima teorije „šok terapije“, koja je podrazumevala nerealnu dinamiku društvenih promena, bez obzira na njihovu socijalnu cenu. Šok terapija je veoma brzo pokazala svoje pogubne posledice, po onoj narodnoj „Operacija uspela –pacijent mrtav“, pa su i sami autori veoma brzo odustali od nje. Danas, dve decenije kasnije, kada tzv. „šok terapija“, pripada istoriji, ona može služiti kao školski primer posledica koje u kreiranju i ostvarivanju društvenih promena zapostavljaju moralne aspekte.

⁹⁵ *Economic and Ethic of Private property*, Internet

Tranzicija se sa moralnog aspekta može posmatrati kao sukob dva sistema moralnih vrednosti – moralnog sistema društava zasnovanih na privatnoj svojini, tržišnoj privredi i višestranačkoj parlamentarnoj demokratiji i moralnog sistema zasnovanog na državnoj, odnosno društvenoj svojini i vladavini jedne partije. Ova dva moralna sistema su predstavljala moralne temelje dva suprotstavljena ideološka sistema, što je još više produbljavalo jaz među njima. Iz toga proističe da je tranzicija, pored čitavog niza političkih, ekonomskih i socijalnih posledica, koje su uticale na svakodnevicu ljudi, predstavljala i veliki moralni šok, suočivši ljude sa time da definitivno moraju odbaciti moralni sistem iz prethodnog sistema i prihvatiti novi moralni sistem. To je neizbežno izazvalo duboke unutrašnje konflikte u ljudima, kao i snažne socijalne konflikte, što je višestruko uvećalo cenu tranzicije.

Kada je o tome reč, neophodno je podsetiti se činjenice da je tranzicija u svim zemljama Centralne i Istočne Evrope imala veoma visoku socijalnu cenu i da je tu socijalnu cenu u najvećoj meri platio svet rada. Socijalna cena tranzicije je istovremeno bila i jedan od ključnih predmeta industrijskih i socijalnih konflikata u procesu tranzicije. Socijalna cena tranzicije je istovremeno pouzdani pokazatelj uspešnosti tranzicije.⁹⁶ One zemlje koje su bile uspešnije u realizaciji političkih, ekonomskih i socijalnih reformi koje obuhvata tranzicija, platile su i manju socijalnu cenu, a to znači da je proces tranzicije u manjoj meri bio konfliktan. Reč je o zemljama koje su na startu ovog procesa postigle nacionalni socijalni koncenzus o putevima i socijalnoj ceni izlaska iz krize, kao i o raspodeli ove cene na sve društvene slojeve u skladu sa ekonomskom snagom pojedinih socijalnih slojeva i načelima solidarnosti i socijalne pravde. Drugim rečima, socijalna cena tranzicije bila je manja, odnosno socijalno podnošljiva za one najsiromašnije i tzv. „žrtve tranzicije“, u onim zemljama, koje su u definisanje i ostvarivanje koncepta tranzicije uključili i moralnu komponentu. To znači da socijalna cena tranzicije nije samo ekonomska, već uključuje u sebe i moralnu komponentu. Ta moralna komponenta, kako je potvrdila praksa svih zemalja tranzicije, može, zavisno od pristupa da ima podsticajan i pozitivan ili negativan ekonomski učinak.

Analiza te moralne komponente, odnosno analiza potencijalnih ekonomskih učinaka morala, ili još preciznije pitanje kako potencijalne učinke morala materijalizovati kroz uvećanu ekonomsku snagu pojedinca i društva, zahteva prethodnu analizu specifičnih odnosa formalnih i neformalnih institucija u zemljama u tranziciji. Polaznu osnovu u toj analizi predstavlja iskustvo ekonomski i tehnološki razvijenih, demokratskih zemalja EU i sveta, koja taj razvoj u velikoj meri temelje na funkcionalnom skladu formalnih i neformalnih institucija, koje su u suštini pokazatelj snage moralnog, vrednosnog sistema, koji prihvataju i poštuju svi relevantni društveni akteri. Poredeći ove zemlje sa zemljama tranzicije može se uočiti da su procesi uspostavljanja formalnih i neformalnih institucija tekli različitim dinamikom i na različite načine u ove dve grupe zemalja. Proces uspostavljanja formalnih i neformalnih institucija u danas razvijenim zemljama tekao je paralelno kroz duži vremenski period. Čak štaviše u velikom broju slučajeva

⁹⁶ Novaković, N., *Nastanak nove preduzetničke elite u Srbiji*, Srpska politička misao 1-2/2006

prvo su nastajale neformalne institucije i forme međusobnih odnosa, da bi onda kada su stekli određenu snagu i smisao bili formalizovane, odnosno uređene pravnim normama i tako postale deo pravnog poretka. Dobar primer za to predstavlja Velika Britanija, koja je kolevka sindikalnog pokreta i demokratskih industrijskih odnosa, a njeno radno i socijalno zakonodavstvo po svom obuhvatu i sadržini daleko zaostaje za radnim i socijalnim zakonodavstvom mnogih evropskih zemalja. Medjutim, Velika Britanija spada u zemlje sa faktički razvijenim demokratskim industrijskim odnosima i razvijenim neformalnim oblicima socijalnog partnerstva. Drugim rečima, u skoro svim oblastima ekonomskog života primetan je veliki značaj i uloga neformalnih institucija, pa se u poslovnim odnosima veoma retko poseže za formalnim institucijama i formalno – pravnim mehanizmima.

S druge strane, u zemljama tranzicije mnogo je brže tekao lakši deo procesa – uspostavljanje formalnih institucija. To je, pored ostalog, bilo zasnovano na neutemeljenom očekivanju da će osnivanje formalne mreže institucija i zakona kakvi su na snazi u zemljama EU, samo po sebi rešiti probleme i protivurečnosti tranzicije. Praksa je pokazala da formalne institucije ne mogu, ili bar ne mogu u punom kapacitetu da funkcionišu bez funkcionisanja, odnosno realne društvene moći neformalnih institucija. Odgovor na ovo pitanje, odnosno uočavanje „karike koja nedostaje“, nalazi se u konstataciji da je izvor snage neformalnih institucija svest o zajedničkim interesima koji se kroz te institucije ostvaruje i u međusobnom poverenju aktera ovih institucija. A svest o zajedničkim interesima i međusobno poverenje su, pre svega, moralne kategorije.

U tom kontekstu, postavlja se pitanje moralnih aspekata uloge države u ekonomskom životu društva. Ono je zajedničko pitanje za sve zemlje savremenog doba, koje se otvara u onoj fazi razvoja kapitalizma u kome država definitivno ulazi u ekonomski život društva i preuzima u svoje ruke ključne mehanizme kojima utiče na ekonomski život. Pitanje uloge države u ekonomskom životu društva otvara se na specifičan način i u zemljama tranzicije, pri čemu je najvažnija i najsloženija njena uloga u prvim fazama tranzicije u kojima se ostvaruju najradikalnije, najsloženije, najkonfliktnije i socijalno najskuplje političke, ekonomske i socijalne reforme. Činjenica je, takodje, da od načina na koji država ostvaruje svoju ulogu u ekonomskom životu društva u velikoj meri zavisi da li će zemlja krenuti putem ekonomskog i tehnološkog razvoja i na tome zasnovanog kvaliteta života, ili će krenuti putem stagnacije, ekonomskog i socijalnog propadanja, koje će većinu stanovništva dovesti u stanje siromaštva.⁹⁷ Koji će od ova dva puta biti izabran u velikoj meri zavisi od kapaciteta, a to znači i od morala vladajuće elite, kao i od dominantnog sistema moralnih vrednosti, koji je opšte prihvaćen u određenom društvu.

Značaj morala u uspostavljanju efikasnog, razvojnog, produktivnog modela ekonomskog života društva u tranziciji utoliko je veći ako se ima u vidu da se ove institucije nalaze u fazi uspostavljanja, da nema odgovarajućeg iskustva u njihovom funkcionisanju, da u zemljama

⁹⁷ Lendis, D., *Bogatstvo i siromaštvo nacija - zašto su jedni bogati, a drugi siromašni*, „Stubovi kulture“, Beograd, 2004.

tranzicije nema odgovarajuće demokratske tradicije i odgovarajućeg nivoa građanske svesti, da su te institucije zbog toga veoma krhke i da čak i manji poremećaji dovode u pitanje njihovo funkcionisanje.⁹⁸

Pri tome je neophodno imati u vidu da ekonomski razvitak u svim zemljama tržišne privrede ima dve komponente:

- Privrednu, koja se odnosi na pokretanje i razvijanje privrednih aktivnosti;
- Institucionalnu, koja se odnosi na stvaranje institucionalnog okvira i onoga što se danas savremenim rečnikom naziva društveno okruženje za ekonomski razvoj.

Praksa potvrđuje da su uspešne bile samo one zemlje tranzicije koje su paralelno razvijale obe pomenute komponente. Formalne institucije su neophodne zato što obezbeđuju pravnu sigurnost, odnosno jednakost svih pred zakonom, a stabilnošću opštih ekonomskih uslova obezbeđuje predvidljivost ponašanja privrednih subjekata, obezbeđuje i štiti časne i ravnopravne uslove tržišne utakmice. S druge strane, neformalne institucije, koje obuhvataju različite oblike društvene svesti su neophodne, jer se u okviru njih stvara prostor za kreativnost, za nove ideje i inicijative, za utakmicu različitih privrednih ideja i inicijativa, jer je u krajnjoj liniji tržišna utakmica uvek utakmica ljudskih sposobnosti i znanja. Istorija odnosa ekonomije i morala u građanskim društvima tržišne privrede potvrdila je da se taj slobodni, otvoreni prostor, koji nije moguće i ne treba zatvarati formalnim institucijama, koji je polje za slobodu inicijative, ideja, pronalazaka, ničim ograničavanu stvaralačku aktivnost pojedinca, ne može da se uredi drugačije nego običajima, tradicijama, kulturnim obrascima i moralnim normama, koje na tom planu imaju ulogu integrativnog i kontrolnog faktora.

5.1.3. Moral u ekonomiji kao temelj socijalnog i industrijskog mira

Civilizacijske tekovine savremenog doba - koncentrisane u korpusu ljudskih prava – pravu na život, pravu na rad, pravu na slobodan izbor zanimanja, mesta stanovanja, pravo na pristojnu zaradu od sopstvenog rada, pravo na zdrav život, pravo na zdravstvenu zaštitu u skladu sa najvišim standardima savremene medicine, pravo na socijalnu sigurnost, pravo na pristojne uslove stanovanja, i dr. Imaju jedan zajednički imenitelj – njihov izvor se nalazi u moralu, odnosno moralnim normama, koje daju humanistički smisao ovim pravima.⁹⁹

Danas ekonomski razvijene, demokratske zemlje Evrope i sveta, već su odavno shvatile prednosti industrijskog i socijalnog mira u odnosu na industrijske i socijalne konflikte. Na to su ih naterale činjenice od kojih posebno valja izdvojiti dve – narasla snaga sindikalno organizovanog radništva i uspostavljanje relativne ravnoteže snaga sveta rada i sveta kapitala, kao i to da je industrijski i socijalni mir politički, ekonomski, socijalno jeftiniji od konflikata. Shvatajući prednosti industrijskog i socijalnog mira, one već decenijama razvijaju humano,

⁹⁸ Šuković, D., *Kultura i socijalni kapital*, Zbornik Instituta društvenih nauka, „Kultura i razvoj“, IDN, Beograd, 2004.

⁹⁹ Kotler, F., *Korporativna društvena odgovornost*, „Čigoja štampa“, Beograd, 2007.

demokratsko, radno i socijalno zakonodavstvo, uspostavljaju i razvijaju mehanizme socijalnog i industrijskog mira, pre svega pravo i realne mogućnosti zaposlenih i njihovih sindikata da budu informisani, konsultovani i da saodlučuju u donošenju odluka od značaja za položaj i prava zaposlenih, kao i poslovnu politiku i razvojnu strategiju preduzeća u celini, sistem kolektivnog pregovaranja, socijalni dijalog i tsl. Ovi mehanizmi i praksa imaju duboko moralno utemeljenje i smisao, jer se zasnivaju na poštovanju ljudske ličnosti, njenog prava i potrebe da odlučuje o životnim pitanjima, kao što su pitanja vezana za proces rada, uslove rada i druga radna, ekonomska i socijalna prava.

Strategije održivog razvoja, koje su se krajem dvadesetog i u prvoj deceniji dvadeset prvog veka potvrdile kao politički, ekonomski i socijalno najcelishodniji put ka tehnološkom i ekonomskom napretku i na tome zasnovanom kvalitetu života ljudi, takodje imaju svoje čvrsto moralno utemeljenje. Tačnije rečeno bez tog moralnog utemeljenja strategije održivog razvoja ostale bi bez ključnog izvora svoje snage, odnosno izgubile svoj ljudski smisao. Naime, jedna od temeljnih odrednica strategija održivog razvoja je opšte prihvaćeni stav u društvenoj teoriji, ekonomskim i razvojnim politikama, da ljudski resursi predstavljaju ključnu pokretačku snagu ekonomskog i tehnološkog i ukupnog društvenog razvoja. U proteklih nekoliko decenija tržišna utakmica u velikoj meri se prenela na ulaganje u tzv. „ljudski kapital“ i oni koji na tom planu ostvaruju najbolje rezultate ostvaruju i najbolje rezultate u tržišnoj utakmici roba i kapitala. Uočava se stalni porast ulaganja u razvoj ljudskih resursa, a „know how“ je postao najveći i najprofitabilniji izvozni proizvod. Upravljanje i razvoj ljudskih resursa su postali neophodni sastavni deo strategije razvoja i poslovne politike svih uspešnih kompanija. Analiza ekonomskih i društvenih procesa u okviru pojedinih preduzeća, kao i na nivou zemalja, pokazuje direktnu srazmeru između ekonomskog i tehnološkog razvoja, nivoa ljudskih prava, realne društvene moći demokratskih institucija i ulaganja u ljudske resurse. Ako se pri tome ima u vidu da se iza formalnog pojma „Ljudski resursi“, nalaze ljudi sa svojim porodicama, ličnim sudbinama, nadama, očekivanjima, sopstvenim vizijama života, preduzeća u kojima rade i društva u kome žive, onda iz toga na pojavnu ravan izlazi moralni aspekt upravljanja ljudskim resursima. Društvena praksa nedvosmisleno potvrđuje i upozorava, kako na dobrim, tako i na onim negativnim primerima, da tehnološki i ekonomski napredak, produktivan, kreativan rad i stvaralaštvo ne mogu da nose siromašni, ljudi bez posla, bez socijalne sigurnosti, bez realne nade, a to znači bez ostvarivanja moralnih načela socijalne pravde i solidarnosti, koja svakom građaninu i zaposlenom obezbeđuju minimalni civilizacijski nivo ljudskih sloboda i prava.¹⁰⁰

Ekonomski i ukupni društveni učinci morala se mogu veoma jasno uočiti na uporednoj analizi toka tranzicije u pojedinim zemljama, sa stanovišta uticaja morala na tok društvenih i ekonomskih reformi. Polaznu osnovu pri tome predstavlja moralni sistem koji je vladao u zemljama tranzicije na početku ovog procesa, kao i činjenica da tranzicija, pored ostalog, obuhvata i tranziciju moralnog sistema. Brojne uporedne analize koje su radjene od početka

¹⁰⁰ Arts, W., Halman, L., *European Values at the turn of the Millennium*, Brill Leiden, Boston, 2004.

tranzicije, pokazuju da su najbolje rezultate u procesu tranzicije postigle one zemlje koje su na startu ovog procesa postigle nacionalni socijalni konsenzus o putevima i socijalnoj ceni tranzicije i koje su uz učešće svih socijalnih aktera gradile pravni poredak u skladu sa najvišim evropskim i međunarodnim standardima, uspostavljale i razvijale mehanizme i praksu socijalnog partnerstva. U tom pogledu veoma je poučan primer, odnosno iskustvo Slovenije. Slovenija je u proces političkih i ekonomskih reformi ulazila korak po korak, kritički se odnosila prema prošlosti, ali je nije nekritički rušila, odnosno u odbacivanju starih i stvaranju novih institucija i realnih društvenih odnosa rukovođila se civilizacijskim kriterijumima.

S druge strane, neuspešne zemlje tranzicije, medju koje spada i Srbija, u apsolutnoj negaciji prošlosti, koja je sama po sebi isključiva i moralno problematična, u ideološkoj isključivosti prema prošlosti, rušile su civilizacijske tekovine radne i teritorijalne participacije, a zadržale moralno najnegativnije elemente prethodnog sistema – paternalizam, klijentelizam, ideološku manipulaciju. Vidljivi izraz moralnog pada, čije će se posledice decenijama plaćati ogleda se u promociji apsolutizma tržišta i neoliberalizma, koji danas postoji samo u muzejima i istorijskim čitankama. Druga strana tog licemerja ogleda se u tome što političke vlasti nisu istovremeno podržale sve aspekte liberalizacije, pre svega političku liberalizaciju, što neizbežno otvara pitanje političkog legitimiteta reformi. Posledice takvog stanja vidljive su u svim aspektima i oblastima društvenog života, pre svega kroz dve decenije dugo ekonomsko i socijalno propadanje, visoku nezaposlenost, siromaštvo, centralizaciji sistema i procesa političkog odlučivanja, dominaciji političkih strana u svim sferama života, socijalnom beznadju i stalno prisutnim industrijskim i socijalnim konfliktima niskog i srednjeg intenziteta. Sve to vodi ka pitanju – koliko košta moral. Cinični odgovor mogao bi da glasi – ne košta ništa, ali njegovo odsustvo je izuzetno skupo.

5.2. Socijalna cena i etika privatizacije

5.2.1. Etika ekonomije i ekonomija etike

Stara, opšteprihvaćena narodna poslovice - „U dobru je lako dobar biti, na muci se poznaju junaci“, u savremenom dobu doživljava još jednu praktičnu potvrdu, kako u Srbiji, tako i u svetu, koji sve češće, sa razlogom, nazivamo „globalno selo“. Naime, kada društvo napreduje, kada standard i kvalitet života raste, svima je relativno lako da budu dobri, solidarni, da pokažu razumevanje za interese i potrebe drugih i da se u tom cilju ponečega i odreknu. Medjutim, tada se o moralnim normama i njihovom poštovanju veoma malo govori, one se u izvesnom smislu podrazumevaju, kao deo prihvatljivog obrasca društvenog ponašanja.¹⁰¹

Medjutim, kada ekonomska aktivnost, a to znači i ekonomska snaga društva počinje da opada, kada kao neizbežna posledica toga počne da pada standard, a u ljude počne da se uvlači nezadovoljstvo, strah i neizvesnost, moralne norme i potreba da se one poštuju sve se češće pominju. Ponekad to izgleda kao neutemeljena nada da moralne norme mogu da zamene

¹⁰¹ *Moral i ekonomija*, Zbornik radova sa istoimenog naučnog skupa, Institut društvenih nauka, Beograd, 2008.

posustalu ekonomiju. Na moralne norme i zahtev za njihovo poštovanje najpre i najviše se pozivaju oni koje ekonomska kriza uvek najpre i najviše pogadja – pripadnici sveta rada, a medju njima u prvom redu oni najsiromašniji. Takav izbor uslovljavaju najmanje dve činjenice. Prva je univerzalnost, trajnost i realna snaga moralnih normi u uredjenju društva.¹⁰² Druga je činjenica da svet rada u celini, kroz istoriju, kao i u savremenom dobu predstavlja onu objektivno slabiju stranu, i da su sredstva koja pripadnici sveta rada koriste u suprotstavljanju siromaštvu i drugim posledicama krize u osnovi ograničena.

Prethodnih nekoliko decenija obeležila je dominacija neoliberalizma – kao filozofije, sistema vrednosti, temelja ekonomskog i društvenog uredjenja, čija je osnovna premisa vera u neograničenu moć tržišta. Ekonomska, ali i politička i moralna kriza kroz koju prolazi savremeni svet dovela je u pitanje to uverenje o svemoći tržišta – ne sporeći pri tome snagu i smisao tržišne utakmice, kao jednog od osnovnih pogonskih točkova ekonomskog i tehnološkog progresa čovečanstva u proteklih nekoliko vekova. Medjutim, neophodno je pri tome imati u vidu da to nije prvi put. Velika depresija, ali i ekonomske krize koje su potresale svet i pre i posle te prelomne tačke, snagom činjenica su upozoravale političke vlasti, preduzetnike, gradjane, radnike na tu sistemsku grešku kapitalizma, sa čijim se veoma teškim ekonomskim, socijalnim i moralnim posledicama svet periodično suočava. Može se konstatovati da se svet u tom pogledu ponašao i ponaša kao neodgovorni djak, koji uporno odbija da, ili nije u stanju da savlada važnu lekciju, bez koje ne može da upiše sledeći razred.

Neizostavni deo ove lekcije je moral, odnosno moralni principi ekonomskog života. O odnosnu morala i ekonomije kroz vekove postoje dijametralno različiti stavovi, od moralne neutralnosti ekonomskih procesa, do traganja za moralnim principima koji moraju biti ugradjeni u njene temelje, koji su se u savremenom dobu samo ispoljili u novim pojavnim oblicima. Istorija kao „magistra vita“ i savremeno doba ponudili su neke činjenice, koje se u razmatranju moralnih aspekata ekonomije moraju uzeti u obzir. Praksa u tom smislu potvrđuje da između stepena moralnosti i stepena ekonomskog i tehnološkog razvoja jednog društva, poštovanja ljudskih prava u tom društvu postoji direktna srazmera. Isto tako, priroda i karakter morala, kao skupa shvatanja o dobru i zlu, uslovljavaju da se moral u ponašanju individue i društvenom životu ponaša po principu spojenih sudova. To znači da je moral integrativni faktor društva, što znači da se moralnost ne može uspostaviti samo u nekim segmentima društvenog života, a u drugim segmentima ne. Drugim rečima, nije moguće uspostaviti moralno ponašanje u politici, a da se takvo isto moralno ponašanje ne uspostavi i u ekonomiji, pravnom poretku, kulturi, obrazovanju i dr. Iz toga proističe da je ekonomija moralna u onoj meri u kojoj je društvo u celini moralno. Kriza se u tom smislu može posmatrati kao specifični test realne moralne snage jednog društva i savremenog sveta u celini.¹⁰³

¹⁰² Kant, I., *Um i sloboda*, Zbornik Kantovih tekstova, priredio D. Basta, „Mladost“, Beograd, 1974.

¹⁰³ Aristotel, *Nikomahova etika*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, 2003.

5.3.2. Tranzicija, privatizacija, etika

U vremenu kada se sve, ili gotovo sve meri tržišnim kriterijumima i ima svoju cenu, ma kako nelogično, ili cinično zvučalo, može se postaviti i pitanje – koliko košta moral? Odgovor na ovo pitanje može biti različit, zavisno od interesa i morala onih koji daju odgovor. Moralno prihvatljiv odgovor bi bio da moral nema cenu, ili da se ne može meriti i iskazivati novčanim pokazateljima.

Medjutim, nepoštovanje moralnih normi, odnosno pad morala u jednom društvu, ima veoma visoku političku, ekonomsku, socijalnu cenu, koja se može iskazati i brojčanim pokazateljima i sagledati kroz konkretne sudbine ljudi, koji su postali žrtve moralnog pada društva. Tranzicija je onaj složeni, protivurečni, konfliktni društveni proces u kome je ova činjenica došla do posebnog izražaja. To uslovljava činjenica da tranzicija, koja se u osnovi definiše kao kretanje od planskih dirigovanih privreda i jednopartijskog sistema, ka društvima utemeljenim na privatnom vlasništvu, tržišnoj privredi i višestranačkoj parlamentarnoj demokratiji, u celini ima izuzetno visoku ekonomsku, političku i socijalnu cenu. Ako pri tome dodje do urušavanja sistema moralnih normi, onda ta cena za većinu pripadnika sveta rada i stanovništva u celini postaje ekonomski i socijalno neizdržljiva, što društvo vodi u stanje radikalnih industrijskih i socijalnih konflikata, političke i socijalne nestabilnosti.

Teza da društvo u uslovima krize, koja nikada nije samo ekonomska, već neizbežno i politička i socijalna, proverava svoju moralnu snagu, ima posebnu težinu u uslovima tranzicije. Reč je o tome da je tranzicija, s jedne strane posledica, a s druge strane traganje za najoptimalnijim, socijalno, ekonomski i u svakom drugom pogledu najprihvatljivijim putem za izlazak iz krize prethodnog sistema, koji nije imao dovoljne pokretačke snage za dinamičan ekonomski i tehnološki razvoj. Drugim rečima, polazna osnova tranzicije je nepovoljna. Pri tome, svi oblici političke, ekonomske i socijalne organizacije društva, principi društvenih odnosa, socijalna struktura društva, način života, raspodela društvene moći, postaju predmet preispitivanja, koje se, neretko, svodilo na slepo i nekritičko odbacivanje svega onoga što je postojalo i funkcionisalo u prethodnom sistemu. Tako se u pojedinim društvima tranzicije, u koja, nažalost spada i srpsko društvo, dogodilo da je apsolutno i u celini odbačen moral prethodnog socijalističkog sistema, kome je, svesno ili nesvesno dat isključivo ideološki negativni politički predznak, a da je pod plaštom uvođenja novog morala, uspostavljena dominacija onih „moralnih normi“, koje se mogu podvesti pod izreku „homo hominis lupus est“.

104

Snaga i smisao morala se u savremenom društvu potvrđuje u činjenici da su u proteklom i danas na početku XXI veka, najbolje rezultate na planu ekonomskog i tehnološkog razvoja i na toj osnovi standarda i kvaliteta života ljudi, postigle one zemlje koje su na optimalan način povezale princip tržišne utakmice, koji nesporno podstiče i radnike i poslodavce da postižu što

¹⁰⁴ Golubović, Z., *Kulturni preduslovi demokratske tranzicije*, u „Kultura i razvoj“, Zbornik radova Institut društvenih nauka, Beograd, 2004.

bolje ekonomske rezultate i principe socijalne pravde i solidarnosti. Na taj način, društvena praksa je snagom činjenica potvrdila da tržište i tržišna utakmica nisu moralno neutralni, kao i da se tržište i socijalna pravda i solidarnost međusobno ne isključuju, već treba da čine funkcionalnu celinu. Ako se na taj način posmatra, onda se može zaključiti da je siromaštvo, pogotovu ako u siromaštvu živi većina stanovništva nemoralno, odnosno predstavlja izraz i posledicu moralnog pada društva. Pri tome se ima u vidu činjenica, koja predstavlja tačku slaganja svih relevantnih društvenih teorija i uspešnih razvojnih strategija da siromaštvo danas, na početku XXI veka, čije je obeležje izuzetna dinamika razvoja novih tehnologija, a to znači stvaralačke, proizvodne moći ljudskog rada, nije cunami ni zemljotres, prirodna katastrofa, ili zla sudbina pojedinaca, društvenih grupa i čitavih naroda, već pitanje dobro odabrane razvojne strategije i kapaciteta nosilaca političkih vlasti da tu strategiju uspešno i u celini ostvaruju.¹⁰⁵

Istovremeno, moral ima svoje, na pojavnoj ravni uočljive pojavne oblike, koji pokazuju kako se snaga i smisao moralnih normi materijalizuje, utičući, direktno ili indirektno na proizvodnu snagu društva. Naime, stanje morala u jednom društvu utiče na motivaciju zaposlenih i preduzetnika, na međjuljudske odnose, na realne mogućnosti sprečavanja i rešavanja industrijskih konflikata, što zavisi od stepena poverenja medju akterima ovih konflikata, na produktivnost rada, na principe i mehanizme raspodele dohotka na svim nivoima ekonomskog i društvenog organizovanja. Moralne norme predstavljaju temelj integrativnog pristupa ljudskim slobodama i pravima, što podrazumeva da ljudska prava ostvaruju svoj puni sadržaj i civilizacijski smisao samo ako se ostvaruju kao celina političkih, gradjanskih, ekonomskih, radnih i socijalnih prava. Može se, u tom smislu, konstatovati da pored razvoja novih tehnologija, odnosno sposobnosti ekonomije da proizvodi sve veće količine materijalnih dobara, paralelni pogonski točak podizanja standarda u oblasti ljudskih sloboda i prava predstavlja moral. Primera radi, sadejstvom ova dva pogonska točka, pojam minimalne zarade, koja podrazumeva minimum materijalnih dobara koja je neophodna radniku i njegovoj porodici za prostu reprodukciju, sve više zamenjuje pojam „civilizacijski minimum“, koji podrazumeva pravo pripadnika sveta rada da uživaju u ključnim tekovinama koje je dostigla savremena civilizacija.

Razmatranje moralnih aspekata tranzicije, neizostavno mora da uzme u obzir jednu suštinsku odrednicu morala. U tom pogledu izdvajaju se u osnovi dve grupe shvatanja. Prema jednim ne postoji univerzalni moral, već svaka epoha i svako konkretno društvo ima svoj moralni kodeks, što znači da nešto što je moralno u jednom društvu, ne mora biti moralno i u drugom. Druga grupa shvatanja zalaže se za stav o univerzalnosti morala, koji je utkan u genetski kod i u samu suštinu ljudskog bića, onako kako kaže Imanuel Kant – dva su izvora moje filozofije – zvezdano nebo nad nama i moralni zakon u nama. Ne ulazeći ovom prilikom u raspravu o ovom pitanjima, o kojima se vode rasprave od nastanka nauke o moralu, može se konstatovati da postoje moralne vrednosti koje imaju univerzalni značaj, prisutne su u svim epohama i civilizacijama kao temelji

¹⁰⁵ Gidens, E., *Sociologija*, CID, Ekonomski fakultet, Beograd, 2003.

moralna konkretnih društava, pa svoju snagu i civilizacijski smisao potvrđuju i danas u vremenu globalizacije, samo kroz drugačije pojavne oblike.

To nameće potrebu komparativne analize društvene strukture, mehanizama i prakse razvijenih demokratskih društava i društava u procesu tranzicije, sa svih aspekata, uključujući i moralne aspekte. Potreba ovakve analize proističe, pre svega, iz činjenice da je jedna od osnovnih odrednica procesa tranzicije kretanje, odnosno prihvatanje vrednosti, načina života, institucija danas razvijenih društava tržišne privrede i višestranačke parlamentarne demokratije. Ova analiza treba da pokaže da li se i u kojoj meri obe grupe zemalja u svom razvoju suočavaju sa istim problemima, i u tom kontekstu i sa istim moralnim iskušenjima i dilemama.¹⁰⁶ Pri tome se ima u vidu činjenica da i razvijene i zemlje u tranziciji danas prolaze kroz globalnu ekonomsku krizu, koja sama po sebi izaziva čitav niz moralnih iskušenja na individualnom i opšte društvenom planu. Drugim rečima da li i razvijene zemlje i zemlje tranzicije pate od istih moralnih boljki, samo u različitim fazama i pojavnim oblicima. Potrebu ovakve analize potvrđuje i jedno, moglo bi se reći opšte iskustvo procesa tranzicije. Naime, sve zemlje tranzicije u procesu političkih, ekonomskih i socijalnih reformi koje podrazumeva tranzicija, u stvaranju novog pravnog okvira, oslanjale su se na međunarodne političko – pravne standarde, iskustva i zakonodavstvo pojedinih ekonomskih i tehnološki razvijenih zemalja. Istini za volju, često se to svodilo na prepisivanje zakona, koji su nesporno dobri i u zemljama iz kojih su preuzeti uspešno su funkcionisali. Međutim, u zemljama tranzicije u koje su na takav način preuzeti, znatno su slabiji, ili uopšte nisu funkcionisali. Naravno, da je ta činjenica nametnula potrebu traganja za razlozima takvog nepovoljnog stanja. Očigledno je da novonastale institucije, stvarane u procesu pravnih, ekonomskih i socijalnih reformi, nisu imale kapacitet da pokreću i nose određene društvene procese. Rezultati istraživanja potvrđuju da je veći broj uzroka ovakvog stanja. Pri tome, ovom prilikom izdvajamo jedan od ključnih razloga nefunkcionisanja, ili nedovoljnog i neefikasnog funkcionisanja ovih institucija – nedostatak morala, odnosno nepoštovanje temeljnih moralnih normi u ekonomskim odnosima, kao i u odnosima na relaciji država, poslodavci, radnici, odnosno radnički sindikati. Nesporno je da institucijama snagu daju pravne norme, ali isto tako važan izvor snage i njihovog efikasnog funkcionisanja je moral. Takav stav snagom činjenica potvrđuje praksa savremenih razvijenih kapitalističkih društava.

5.3.3. Privatizacija - smisao, objektivni dometi iskustvo Srbije

Analiza složenih društvenih procesa u zemljama Centralne i Istočne Evrope, koji se zajedničkim imeniteljem označavaju kao tranzicija, potvrđuje sledeće. Centralna tačka tranzicije je privatizacija, onako kako i kaže opšte prihvaćena definicija tranzicije kao procesa kretanja od društava državnog vlasništva i planskih dirigovanih privreda ka društvima privatnog vlasništva i tržišne privrede. Privatizacija je istovremeno i jedan od ciljeva, sredstvo i mera uspešnosti tranzicije. Tranzicija u krajnjoj liniji započinje privatizacijom i ta promena vlasničke strukture inicira i nameće potrebu ukupnog prestrojavanja tranzicionih društava. Istovremeno, privatizacija

¹⁰⁶ Birnbacher, D., *Ethic and social sciences – which kind of cooperation*, Ethical theory and Moral Practice, 1999.

je i neophodni uslov da se izvrše neophodne promene u političkoj, ekonomskoj i socijalnoj organizaciji društva. U suštini sam proces privatizacije suočava sve aktere, a pre svega pripadnike sveta rada sa neizbežnošću korenitih promena u društvu, ali i promena u sopstvenom sistemu vrednosti i načinu života.¹⁰⁷

Iskustvo Srbije, ali i drugih zemalja tranzicije na veoma rečit način govori kako je proces privatizacije bio predmet ideoloških i političkih podela i konflikata, pri čemu je od sadržaja, toka i konačnih efekata ovih konflikata u velikoj meri zavisio ukupni tok i efekti procesa tranzicije. Sistem moralnih vrednosti i društvenih odnosa zasnovan na društvenom vlasništvu i sistemu socijalističkog samoupravljanja, koji podrazumeva da su radnici vlasnici fabrika, bitno je uticao na odnos, ili tačnije rečeno ideološke manipulacije i njima izazvani otpor radništva prema privatizaciji, koju su oni na početku procesa tranzicije doživljavali kao oduzimanje nečega što je njihovo. Istini za volju, negativnom odnosu zaposlenih prema privatizaciji najviše je doprinio njen u celini nepovoljni i nezadovoljavajući tok, odnosno činjenica da se za veliki broj radnika privatizacija identifikovala sa ekonomskim propadanjem, gubljenjem posla, siromaštvom, poniženjima i gubljenjem socijalne sigurnosti i nade. Danas, sa vremenske distance od dve decenije, može se zaključiti da se radnici nisu suprotstavljali privatizaciji, već njenim nepovoljnim efektima, koji su za znatan deo pripadnika sveta rada bili ekonomski i socijalno neizdržljivi. Takav stav potvrđuju i rezultati istraživanja u protekloj deceniji u kojima se vidi stalni porast onih koji podržavaju privatizaciju kao neophodnost. Među njima je veliki broj onih koji su u privatizaciji videli jedini realni put izlaska iz dugogodišnje agonije preduzeća, u kojima su radili, i začaranog kruga sopstvenog siromaštva.¹⁰⁸ U tom smislu, promenjeni odnos prema privatizaciji predstavljao je integralni pokazatelj spremnosti suočavanja radništva sa novim društvenim okolnostima.

Praćenje i analiza toka tranzicije u Srbiji potvrđuje da je tranzicija bila, u poredjenju sa drugim uspešnijim zemljama tranzicije, izrazito protivurečan, konfliktan proces i da je u tim konfliktima neracionalno, besmisleno utrošena ogromna stvaralačka i radna energija, što je takodje važno i složeno moralno pitanje. Kao što je poznato, tranzicija u Srbiji je bila nasilno prekinuta gotovo čitavu jednu deceniju. Taj prazan hod, a u mnogim tačkama i nazadovanje nepovoljno su uticali na tok tranzicije, pa i na tok privatizacije, kao osnovne komponente tranzicije, povećavajući višestruko njenu političku, ekonomsku, socijalnu i neizbežno i moralnu cenu. Privatizacija je, takodje, na pojavnj ravnj najvidljiviji, socijalno, politički i moralno najosetljiviji deo procesa tranzicije, gde se koncentrišu i ogledaju sve prednosti i ograničenja političkih, socijalnih i ekonomskih reformi, koje tranzicija podrazumeva.¹⁰⁹

¹⁰⁷ Novaković, N., *Nastanak nove preduzetničke elite u Srbiji*, „Srpska politička misao“, 1-2/2006, Institut za političke studije, Beograd, 2006.

¹⁰⁸ Mihajlović, S., Stojiljković, Z., Ivanić, G., *Sindikalni barometar*, UGS „Nezavisnost“, Beograd, 2005.

¹⁰⁹ Marinković, D., *Kriza tranzicije i tranzicija krize*, Zbornik radova „Ekonomska kriza i realni sektor privrede Srbije“, Društvo ekonomista Beograda, 2009.

Sve je to uticalo da je privatizacija u protekloj deceniji bila jedan od ključnih predmeta industrijskih i socijalnih konflikata. Ti konflikti su u suštini upozoravali i upozoravaju da privatizacija preduzeća nije i ne može biti sama sebi cilj, u smislu sticanja imovine. Privatizacija ima za cilj, a to potvrđuje praksa ekonomski i tehnološki razvijenih zemalja EU i uspešnih zemalja tranzicije, da preduzeća preuzmu oni vlasnici koji imaju preduzetnički i drugi - stručni, radni, profesionalni i moralni kapacitet da preduzeća restrukturiraju, organizaciono i tehnološki unaprede i osposobe za učešće u sve oštrijoj i zahtevnijoj globalnoj tržišnoj utakmici. Iz toga proističe da privatno vlasništvo pored ekonomskih, tehnoloških, organizacionih, formalno-pravnih, vlasničkih, obuhvata i moralni aspekt, odnosno moralnu odgovornost vlasnika preduzeća. Savremeno razvijeni kapitalizam odgovor na ovo pitanje traži kroz prihvatanje političkog i moralnog stava da vlasnici kapitala u upravljanju kapitalom, pored svojih ličnih, moraju da vode računa i o širim društvenim interesima, kroz uvodjenje i razvoj koncepta i prakse društveno odgovornog poslovanja i korporativne kulture, uspostavljanje odnosa socijalnog partnerstva i mehanizama socijalnog mira u odnosima države, poslodavaca i radničkih sindikata.

Upravo zbog toga što proces uspostavljanja privatnog vlasništva u Srbiji u velikoj meri nije teкао tim, racionalnim, celishodnim tokom, u funkciji stabilnog ekonomskog i tehnološkog razvoja, podsticanja novih poslovnih i preduzetničkih inicijativa, otvaranja novih, produktivnih radnih mesta, privatizacija, odnosno njene neprihvatljive, neretko ponižavajuće socijalno – ekonomske posledice, bile su predmet najradikalnijih vidova industrijskih i socijalnih konflikata. Tome u prilog govori politička i socijalna slika Srbije danas, koju svakodnevno potresaju štrajkovi, pobune nezadovoljnih radnika, demonstracije pred zgradama lokalne uprave ili Vlade Srbije, protestne blokade glavnih puteva i pruga, a u poslednje vreme i otvoreni sukobi sa policijom. Nezadovoljni, poniženi, obeznadjeni radnici, sve češće pribegavaju najdrastičnijim merama autodestrukcije – štrajkovi gladju, odsecanje delova tela¹¹⁰ da bi probudili uspavane savesti javnosti i političkih vlasti, upozoravajući da se više ne radi o njihovim ekonomskim i radnim pravima, već o osnovnim civilizacijskim principima i standardima koje je dužna da poštuje svaka zemlja.

Činjenica da broj, dinamika i radikalizam radničkih protesta u proteklih nekoliko godina pokazuje vidljivu tendenciju rasta, potvrđuje najmanje nekoliko stvari:

- Porast broja privatizovanih preduzeća koja su privatizovana na problematičan način;
- Da je privatizacija u ovim preduzećima ostala samo na jednom početnom koraku – promeni vlasnika preduzeća, što govori da novi vlasnici nisu imali potrebne stručne, profesionalne i moralne kapacitete da to učine;
- Da u ovim preduzećima nije došlo do proizvodnog, tehnološkog i organizacionog restrukturiranja i osposobljavanja za tržišnu utakmicu;

¹¹⁰ Dokumentacija Udruženja tekstilnih radnika Novi Pazar, 2008, 2009

- Da je u ovim preduzećima došlo do najgrubljeg ugrožavanja radnih, ekonomskih, socijalnih prava zaposlenih, a neretko i nasilničkog ponašanja novih vlasnika prema zaposlenima i njihovim sindikalnim predstavnicima;
- Da je takav nepovoljni tok privatizacije ostavio neizbežne negativne posledice, od kojih su se neke ispoljile neposredno u toku samog procesa privatizacije, dok će znatan broj posledica ostati prisutan dugoročno, utičući nepovoljno i ograničavajuće na stanje i odnose u ovim preduzećima, ali i u nacionalnoj ekonomiji i društvu u celini. To se može definisati kao ona nevidljiva, moralna i socijalna cena privatizacije, koja će neizbežno sve više rasti, što se duže bude odlagalo njeno plaćanje.

Medju trajnim posledicama te, kako je mnogi, s razlogom definišu „burazerske privatizacije“, jedna je već prisutna. To je činjenica da je srpsko društvo i danas, dve decenije od početka tranzicije dominantno konfliktno društvo, društvo u kome umesto svesti o zajedničkim interesima i na toj osnovi uspostavljanja mehanizama i prakse socijalnog partnerstva, između socijalnih partnera dominira nepoverenje, koje je rodno mesto brojnih neodmerenih postupaka i reči sa obe strane, odnosno pokušaja da se sopstveni interes nametne silom.

Na dugi rok, loše uradjene, nezakonite, „burazerske privatizacije“, biće izvor trajnog nepoverenja, socijalnog nezadovoljstva i neizvesnosti, a takodje će brže ili sporije uništiti preostali ekonomski, tehnološki i ljudski potencijal u tako privatizovanim preduzećima. Najveća moralna i društvena opasnost proističe, međjutim, iz činjenice da takve „burazerske privatizacije“, potvrđuju da postoje dva puta u privatizaciji i podstiču jedan broj aktera da krenu tim nečasnim, nemoralnim i naravno, nezakonitim putem.

Rasprava o moralu tranzicije i privatizacije kao njene temeljne odrednice i uslova svih drugih procesa, dobija svoj puni smisao samo ako, pored ostalog ukaže na uzroke i društvene aktere koji snose odgovornost za negativne strane ovog procesa i socijalne posledice koje je loša privatizacija izazvala. To naravno zahteva sagledavanje svakog procesa privatizacije posebno, korišćenjem metode studije slučaja, polazeći od osnovnog stava da svaki od aktera privatizacije – država, poslodavci, sindikati, snosi manji ili veći deo odgovornosti.¹¹¹ Međjutim, primenjujući načelo objektivne odgovornosti, dolazi se do zaključka da najveći teret odgovornosti pada na državu, jer ona raspolaže najvećim ovlašćenjima, odnosno raspolaže zakonodavnom, izvršnom i sudskom vlasti u ovom procesu. Drugim rečima, država propisuje i obezbeđuje da se proces privatizacije odvija po određenim pravilima, i njena je odgovornost za kvalitet i celishodnost tih propisa, kao i za njihovo dosledno i celovito sprovođenje. Kada se to konstatuje mora se imati u vidu šta je osnovni smisao privatizacije. To nije samo prenos imovine, odnosno vlasničkih prava sa jednog na drugog vlasnika, već prvi korak i preduslov da preduzeće ekonomski i tehnološki ozdravi i da radnici u tom preduzeću mogu dostojanstveno i pristojno da žive od svog rada, a to je istovremeno ekonomski, politički, socijalni i moralni zahtev. Ako se

¹¹¹ Šuković, D., *Transparentnost i efikasnost privatizacije u Srbiji*, Transparentnost Srbija, Beograd, 2001.

prihvati takav, humanistički, razvojni, strateški pristup privatizaciji, onda bi on mogao biti tačka slaganja moralnih i pravnih normi, na kojoj bi se mogao temeljiti novi konstruktivni pristup svih aktera privatizacije.

5.3. Kriza kao kriza ljudskih resursa

Kriza „Ante Portas“, tako su pre nekoliko godina upozoravali najtrezveniji i najhrabriji, upozoravajući na ponovni dolazak pošasti savremenog doba, sa kojom od nastanka kapitalizma vode borbu sa promenljivim uspehom političari, ekonomisti, sindikati, preduzetnici. Tekst je namerno započet parafrazom poznate uzrečice iz Starog Rima, koja se vremenom pretvorila u opšti simbol najave razorne i nezaustavljive opasnosti, ali i zato da savremene ekonomske krize, u suštini imaju iste razorne posledice, kao i oružane sile staroga doba. Da li to nagoveštava ili potvrđuje da danas nije neophodna upotreba vojne sile, odnosno da se čitavi narodi, pa i kontinenti mogu porobiti ekonomskom krizom. Aktuelna globalna ekonomska kriza već odavno nije pred vratima. Kao i mnogo puta do sada, uprkos mnogim kontra merama, kriza je ušla u naše nacionalne ekonomije, u naša preduzeća, u naše živote, i u naše globalno selo, suočavajući nas po ko zna koji put sa starim, ali i novim otvorenim pitanjima. Ne bi se moglo reći, bar za jedan broj zemalja, pre svega onih najrazvijenijih i onih sa jasno definisanim strategijama tehnološkog i socijalno – ekonomskog razvoja, da je kriza došla nenadano, ali je očigledno da sve preduzete mere, kao i mnogo puta do sada nisu upele da spreče njen dolazak.

U svakom slučaju, kriza može da se posmatra, vojničkim rečnikom rečeno „kao provera stanja borbene gotovosti“ nacionalne ekonomije, svih aktera ekonomskog života društva – političkih vlasti, preduzetnika, radnika, odnosno radničkih sindikata. Naravno, sama pojava krize potvrđuje da preduzete preventivne mere nisu dale željeni optimalni rezultat – sprečavanje same pojave krize. Međutim, kriza snagom činjenica tera sve aktere na prispitivanje i promenu ponašanja, na preispitivanje i promenu pravila društvenog ponašanja, pre svega u ekonomiji, ali i u drugim sferama društvenog života, podstiče aktere da ulažu veće napore. Za stanje krize može se u potpunosti primeniti narodna poslovice „U dobru je lako dobar biti – na muci se poznaju junaci“. ¹¹²

Činjenica da se, i pored toga što su, pre svega u ekonomski najrazvijenijim zemljama preduzimane brojne mere za njeno sprečavanje, kriza opet pojavila u svojim najradikalnijim oblicima, nalaže potrebu da se kriza analizira u istorijskom kontekstu, odnosno vremenskoj dimenziji. Sama pojava krize potvrđuje da su ekonomisti, političari, stratezi, ali i stvaraoci u drugim oblastima društvene teorije izgubili još jednu bitku. Postavlja se onda pitanje da li se može desiti da sledeći put izgube rat i šta bi to značilo za budućnost sveta u kome živimo. Drugim rečima, da li bi taj izgubljeni rat u suštini otvorio proces uspostavljanja jednog novog, drugačijeg sveta.

¹¹² Madžar, Lj., *Etički aspekti privredjivanja i ekonomski učinci morala*, Zbornik „Moral i ekonomija“, Institut društvenih nauka, Beograd, 2008.

U traganju za odgovorom na ovo pitanje, koje je polazno i završno pitanje savremenih strategija tehnološkog i ekonomsko - socijalnog razvoja društva, neophodno je analizirati krizu u vremenskoj dimenziji, u traganju za zajedničkim imeniteljima i razlikama između ove i prethodnih kriza kapitalističkog, tržišnog načina proizvodnje. U tom smislu, među nesporne zajedničke imenitelje mogu se ubrojiti:

- Ciklično ponavljanje kriza;
- Tendencija produbljanja kriza;
- Sve veće ekonomske i socijalne posledice kriza;
- Integralnost posledica u tom smislu što je svaka kriza istovremeno ekonomska, socijalna, politička i moralna;
- Činjenica da su socijalnu i ekonomsku cenu krize uvek najpre i najviše plaćali radno-proizvodjački i stvaralački slojevi društva.

Napred navedeni zajednički imenitelji upućuju na neophodnost interdisciplinarnog pristupa krizama, njihovim uzrocima i posledicama. Kriza se može posmatrati, odnosno manifestuje se kao: kriza ekonomskog sistema, kriza tehnološkog razvoja, kriza u odnosima ponude i potražnje, kriza političkog uređenja društva, kriza u odnosima aktera industrijskih odnosa – države, poslodavaca i sindikata, kao moralna kriza društva. Drugim rečima, manifestuje se kao kriza svih oblasti i sadržaja društvenog života. Zajednički imenitelj svih napred navedenih aspekata i pojavnih oblika krize su ljudski resursi. To podrazumeva neophodnost da se kriza posmatra i kao kriza ljudskih resursa. Na taj način se analizi aktuelne, kao i krizi kapitalističkog načina proizvodnje uopšte dodaje još jedan aspekt, koji može da doprinese da se iz novog ugla analiziraju poznati i eventualno sagledaju još neki nepoznati ili nedovoljno poznati uzroci krize u cilju jačanja sposobnosti društva da se umanje posledice krize i trajno otklanjaju njeni uzroci.¹¹³

5.3.1. Ljudski resursi kao pokretačka snaga razvoja i uzrok kriza

Uporišnu tačku za analizu aktuelne krize kao krize ljudskih resursa predstavlja danas opšte prihvaćeni stav da su u savremenom dobu ljudski resursi ključna pokretačka snaga ekonomskog i tehnološkog razvoja i svega onoga što zajedničkim imeniteljem nazivamo civilizacijske tekovine savremenog doba. U tom stavu slažu se političari, ekonomisti, sociolozi, filozofi različitih političkih, teorijskih i filozofskih orijentacija. Ono što je najvažnije, čitav niz društvenih činjenica potvrđuje navedeni stav. Jedno od ključnih područja tržišne utakmice postalo je područje nauke i obrazovanja, a činjenice, uočljive već na pojavnjoj ravni potvrđuju direktnu srazmeru između stepena razvoja nauke i obrazovanja, odnosno nivoa obrazovanosti građana i stepena ekonomskog i tehnološkog razvoja pojedinih zemalja. Međutim, ako se sa tog aspekta analiziraju i prethodne epohe ljudske istorije, a posebno tok nastanka i razvoja savremenih građanskih kapitalističkih društava, onda se neizbežno nameće zaključak da su i u tim epohama,

¹¹³ Birnbacher, D., *Ethics and Social Science: Which kind of cooperation*, Ethical Theory and Moral Practice

samo u drugim društvenim okolnostima i u drugačijim pojavnim oblicima ljudski resursi bili ključna pokretačka snaga razvoja društva.

Navedena konstatacija neizbežno nameće pitanje u čemu su razlike između uloge i značaja ljudskih resursa danas i u prethodnim epohama, odnosno koji faktori u savremenoj političkoj, ekonomskoj i socijalnoj organizaciji društva utiču da se ljudski resursi mnogo neposrednije i na pojavnj ravnj uočljivije ispolje, kako mnogi teoretičari - stratezi društvenog razvoja kažu – kao neposredna proizvodna i razvojna snaga društva. Uočavanje i analiza ovih razlika jedan je od putokaza za razumevanje i argumentaciju tvrdnje o krizi kao krizi ljudskih resursa. Neke od ovih razlika su dobro poznate i manje – više nesporne u društvenoj teoriji i strategijama razvoja. One se odnose na sve veću demokratizaciju obrazovanja, koja se, istini za volju ne odvija u jednakj meri u svim zemljama i na svim kontinentima, ali i pored toga predstavlja nespornu globalnu činjenicu. Demokratizacija, odnosno sve veća dostupnost svih nivoa obrazovanja sve širem krugu ljudi, rezultat je, s jedne strane, povećanja proizvodne, stvaralačke moći ljudskog rada, a s druge strane zahteva novih tehnologija, za čije je kreiranje i korišćenje potreban sve veći stepen opšteg i stručnog obrazovanja, profesionalnih veština i znanja. Proces demokratizacije znanja se sa stanovišta tržišne ekonomije u velikoj meri može tretirati kao ekonomska nužnost. Taj proces se može posmatrati i kao proces ubrzane koncentracije znanja, koja omogućuje brži put ka novim saznanjima, bržu upotrebu novih znanja, odnosno sve veće skraćivanje perioda između naučnih saznanja i njihove praktične primene, što posebno dolazi do izražaja, ili se svesno usmerava pretežno ili isključivo na razvoj novih tehnologija. Medjutim, taj sve dinamičniji proces sticanja sadrži u sebi jednu opasnost da prenebregne značaj, ili potpuno odbaci prethodna znanja i time dovede u pitanje načelo kontinuiteta i celovitosti znanja, koje je upravo neophodno u vremenu u kome živimo.¹¹⁴

Kada se posmatra sa aspekta kontinuiteta ljudskog znanja, neophodno je imati u vidu da kontinuitet ljudskog znanja ima svoje utemeljenje u univerzalnom karakteru znanja, koje proističe iz univerzalnosti ljudskog bića. U tom pogledu, u razvoju industrijskog načina proizvodnje uočava se dvosmerni proces koji je u velikoj meri odredio tok i karakteristike razvoja ljudskih resursa, uključujući tu i one aspekte koji su izazivali i danas predstavljaju izvor krize ljudskih resursa. Naime, industrijski način proizvodnje u svojim prvim fazama vodi ka parcijalizaciji, odnosno ka sve većoj tehničkoj podeli rada, koja je suprotna univerzalnom karakteru ljudskog rada. Medjutim, razvoj novih, pre svega informatičkih tehnologija, odnosno ulazak u onu fazu koja se uobičajeno definiše kao postindustrijsko društvo, zna samo da zahteva veća opšta i stručna znanja, već kreće u obrnutom pozitivnom smeru – univerzalizacije ljudskog rada. Činjenica da su znanje i informacije ključna pokretačka snaga i simbolički i faktički najvažnije, neophodne alatke u svakom radnom procesu, a da su znanje i informacije po svojoj prirodi univerzalni, daje, ili bolje rečeno suštinski i na pojavnj ravnj vraća univerzalnost ljudskom radu.

¹¹⁴ Kutlača, Dj., *Tehnološko predviđanje u nauci i tehnološkom razvoju*, „Megatrend revija“, 4/2007, Megatrend Univerzitet, Beograd, 2007.

Medjutim, činjenica kontinuiranog, dinamičnog napredovanja nauke i novih tehnologija, koja karakteriše blisku prošlost, kontradiktorna je sa činjenicom cikličnog ponavljanja ekonomskih kriza, uključujući i aktuelnu, dovodi u pitanje tvrdnju o tendenciji univerzalizacije obrazovanja u savremenom dobu. Ključni argument je činjenica da sveukupno znanje, koje su stekle prethodne i savremena generacija, nije uspjelo da spreči aktuelnu globalnu krizu, već je ograničeno na suočavanje sa njenim posledicama.¹¹⁵

Naime, ako su ljudski resursi ključna pokretačka snaga ekonomskog i tehnološkog razvoja, onda su ljudski resursi istovremeno i ključna pokretačka snaga ekonomskih i društvenih kriza. Ako se pretpostavka da nijedan od društvenih aktera ne želi pojavu krize i njenih socijalnih, ekonomskih i socijalnih posledica prihvatiti kao polazna pretpostavka, ako je društvena praksa potvrdila da svi društveni akteri pojedinačno i društvo u celini plaćaju izuzetno visoku cenu krize, što znači da kriza nije poželjna ni za jednog od društvenih aktera, onda se postavlja pitanje koja to znanja, odnosno koji društveni kapaciteti nisu u dovoljnoj meri razvijeni, ili im se ne pridaje potrebna pažnja u ukupnoj strukturi znanja, što otvara prostor za ciklično pojavljivanje ekonomskih kriza. Pitanje se može postaviti i na drugi način – da li se svesno ili nesvesno ne uspostavlja harmonija između pojedinih segmenata znanja, odnosno strategije razvoja ljudskih resursa, odnosno da li se nekim pojavama i odnosima u ekonomskom životu društva prilazi kao nečemu što je neizbežno i što se mora prihvatiti tako kako jeste.

U traganju za odgovorom na ovo pitanje pozvaće se u pomoć prirodne nauke, ili tačnije rečeno primer naučničke hrabrosti u prirodnim naukama. Oni koji imaju elementarno znanje fizike znaju da su skoro trista godina u fizici bili neprikosnoveni Njutnovi zakoni klasične mehanike, da se njima prilazilo kao aksiomima, zakonima koji važe uvek i u svim okolnostima. Jedan isto tako veliki fizičar – Albert Ajnštajn, međjutim, imao je hrabrosti, ne da ove zakone dovede u pitanje, već da postavi pitanje da li oni važe u svim okolnostima, i tim pitanjem otvorio vrata otkriću Teorije relativiteta. Danas, aktuelna globalna kriza, koja je očigledno i kriza ljudskih resursa, postavlja u suštini isto pitanje pred društvenu misao - pitanje hrabrosti da se svet u kome živimo i krize kao njegov do sada neizbežni pratilac počnu posmatrati na suštinski drugačiji način.

Analiza toka prethodnih i aktuelne ekonomske krize pokazuje da su sve krize u suštini imale iste izvore, sličan tok i da su u suprotstavljanju krizama, ili tačnije rečeno njihovim posledicama primenjivani, manje više, isti instrumenti, očigledno nedovoljno efikasni da trajno, strateški otklone uzroke krize. Sam tok dosadašnjih kriza potvrđuje nedostatak pomenute hrabrosti da se krizi, odnosno njenim uzrocima pridje na suštinski novi, drugačiji način, ili da je ta istraživačka hrabrost bila koncentrisana na pogrešnim mestima.

Konačno, celovita analiza toka aktuelne krize, još jednom potvrđuje da se njeni uzroci ne nalaze u novim tehnologijama, u novim sredstvima komunikacija, u tehničkim napravama različitih vrsta, koje, ma koliko razvijene samo izvršavaju ljudske komande. Uzroci se, kao i do

¹¹⁵ Moorhouse, H.F., *The work Ethic*, Cambridge University Press, 1987.

sada nalaze u modelima političke, ekonomske i socijalne organizacije društva, koje kreiraju ljudi, ili kako se to danas moderno kaže – ljudski resursi. To znači da se i u traganjima za izvorima krize i instrumentima za njihovo trajno otklanjanje mora koncentrisati na ljude, odnosno modele političke i ekonomske organizacije društva koje oni kreiraju i sprovode. Naravno, pri tome je nesporno da razvoj novih tehnologija zahteva sve manje živog rada u pojedinim delatnostima, ali to je konstatacija, a ne opravdanje za ekonomske, socijalne i moralne posledice krize.¹¹⁶

Kriza svaki put podseća na stare i ukazuje na nove neuralgične tačke političke, ekonomske i socijalne organizacije društva. Krize su i potvrda nemoći društva u određenim okolnostima da izadje iz začaranog kruga krize. Međutim, danas sva ekonomski i tehnološki razvijena, otvorena, fleksibilna društva iz svake krize su izvukla bar neke pouke na dugi rok. Sigurno će to biti slučaj i u ovoj krizi. Pitanje je, međutim, da li će taj uvećani fond znanja i iskustva o krizama, biti dovoljan za neki „Kopernikanski obrt“, na ovom planu. S tim u vezi, valja se podsetiti da svaka kriza traži i nove ljude, sa novim idejama i vizijama, koji će biti u stanju da društvo izvedu iz faze krize u fazu prosperiteta. Činjenica je, takodje, da je posle svake krize dolazila faza prosperiteta. Istini za volju, te faze prosperiteta su kraće ili duže trajale, imale manju ili veću dinamiku, što je pre svega zavisilo od izabраних strategija i ekonomske politike. Međutim, te razlike ne mogu da dovedu u pitanje ključnu činjenicu da je društvo iz faze krize ulazilo u fazu prosperiteta. Analitičari aktuelne krize i političari, takodje, daju predviđanja o dužini trajanja krize, ali niko od njih ne može ili ne želi (što se svodi na isto) da predvidi precizan početak privrednog oporavka i ulazak u fazu prosperiteta. To samo potvrđuje da ne poznaju sve parametre krize. Veliki broj pokazatelja upućuje da je potrebno tražiti neke od ovih parametara u oblasti ljudskih resursa. Ne može se pri tome osporiti da su, posebno ekonomski tehnološki najrazvijenije zemlje u proteklim decenijama izuzetno ulagale u razvoj ljudskih resursa i da je upravo to bio ključ njihovog dinamičnog ekonomskog i tehnološkog razvoja i na tome zasnovanog kvaliteta života. Međutim, napred navedene činjenice nameću potrebu kritičkog preispitivanja vladajućih koncepcija i strategija razvoja ljudskih resursa, sa stanovišta njihove sveobuhvatnosti, ne samo sa stanovišta profesionalnih i stručnih znanja u užem smislu te reči, već univerzalnih filozofskih i etičkih osnova tog znanja.¹¹⁷

5.3.2. Kriza versus razvoj – slučaj Srbije

Za analizu ekonomske krize kao krize ljudskih resursa neophodno je uzeti u obzir činjenicu, potvrđenu u praksi svih dosadašnjih kriza, da kriza ima i pozitivne i negativne strane. Kriza, sama po sebi, ne znači automatski i destrukciju, ali može to da bude. Drugim, rečima, kriza pod određenim okolnostima, što je „par excellence“ pitanje ljudskih resursa, može da preraste u destrukciju i društveno rasulo. Aktuelna kriza jeste globalna, ali ona teče različitim specifičnim pojavnim oblicima i sa različitim posledicama u pojedinim zemljama. Naime, kriza se na jedan način manifestuje u ekonomski i tehnološki razvijenim zemljama, a na drugi način u zemljama

¹¹⁶ Grgurević, S., *The power of knowledge and the learning corporation*, SEER 1/2007, ETUI, Brussels, 2007.

¹¹⁷ Vukotić, V., *Psihofilozofija biznisa*, CID, Podgorica, 2003.

tranzicije. Razlikuje se tok i posledice krize u uspešnim i manje uspešnim zemljama tranzicije. U dvadesetom veku poznata su negativna istorijska iskustva pojedinih zemalja u kojima se kriza po dužini trajanja i po svojim poraznim posledicama pretvarala u trajno stanje, manifestujući se kao zla sudbina ogromne većine koja je plaćala socijalno neprihvatljivu cenu krize.¹¹⁸

Tranzicija se po svojim uzrocima, toku, posledicama može posmatrati kao jedna specifična vrsta krize. Tranzicija je i nastala kao traženje izlaza iz društvenih okolnosti u kojima društveni poredak i društvene institucije nisu davali očekivane rezultate i nisu bili u stanju da se samoreprodukuju u skladu sa civilizacijskim standardima savremenog doba. O uzrocima koji su doveli do sloma društvenih sistema Centralne i Istočne Evrope i otvaranja procesa tranzicije, odnosno društvenih reformi koje tranzicija obuhvata do sada su napisani tomovi knjiga. Sa aspekta ljudskih resursa može se reći da uzrok propasti ekonomskih i političkih sistema zemalja Centralne i Istočne Evrope nije bio u nedostatku ideja, već u njihovoj jednosmernosti i zatvorenosti protoka ideja ka procesima odličivanja. Tok, problemi i otvorena pitanja sa kojima se suočavala tranzicija ukazuju, takodje, da su se, posebno u manje uspešnim zemljama tranzicije, ključni problemi javljali u oblasti ljudskih resursa – njihove strukture, kapaciteta, motivacije i tsl. Kada se sa aspekta ljudskih resursa posmatra tok tranzicije u pojedinim zemljama Centralne i Istočne Evrope može se uočiti da su najveće uspehe u procesu tranzicije, odnosno najnižu socijalnu cenu tranzicije platile one zemlje koje su stvorile najveći prostor za slobodan protok različitih ideja i inicijativa, odnosno koje su na strateški način pristupile razvoju ljudskih resursa, kao ključne odrednice političkih, ekonomskih i socijalnih reformi koje podrazumeva tranzicija. Otvoreni, fleksibilni pristup razvoju ljudskih resursa bio je jedini adekvatan odgovor na činjenicu da nije moguće, ili tačnije rečeno da nije dobro slepo, mehaničko kopiranje modela ekonomske i političke organizacije razvijenih zemalja, već da tranzicija zahteva specifičan, kreativni pristup u svakoj zemlji, u skladu sa specifičnim društvenim okolnostima koje u njoj vladaju.

Tok tranzicije u Srbiji bio je izuzetno specifičan. Reč je o tranziciji koja je prvo bila nasilno prekinuta, raspadom zemlje, ratovima, sankcijama, koji su ekonomski, socijalno i moralno oslabili zemlju, a zatim je usledila spora, neefikasna tranzicija, koja se još uvek u mnogim ključnim tačkama nalazi na početnoj poziciji i koja upravo zbog toga ima izuzetno visoku socijalnu cenu, koja je za znatan deo pripadnika sveta rada i stanovništva u celini, socijalno, moralno i ekonomski neizdržljiva. Srbija, nažalost, ne spada u one zemlje koje su u relativno kratkom, odnosno politički, socijalno i ekonomski prihvatljivom vremenu uspele da izadju iz one početne, socijalno i ekonomski najskuplje, najkonfliktnije i najstresnije faze tranzicije. Naprotiv, tok tranzicije u Srbiji, koja je sve vreme bila izrazito konfliktna i krizna može da posluži kao nastavno sredstvo o tome kako kriza može da postane trajno stanje jednog društva, pre svega njegovih radno-proizvodjačkih i stvaralačkih slojeva društva, odnosno kako kriza i razvoj mogu da postanu antipodi, tako što kriza nadjača i paraliziše ključne pokretačke snage koje bi bile u

¹¹⁸ Bolčić, S., *Svet rada u transformaciji*, Plato, Beograd, 2003.

stanju da društvo izvedu iz stanja krize u fazu ekonomskog i socijalnog prosperiteta. Analiza toka te dominantno krizne i konfliktne tranzicije u Srbiji, neizbežno nameće mnoga pitanja – pre svega pitanje da li je srpsko društvo uopšte raspolagalo takvim antikriznim potencijalima, odnosno čime se može objasniti da se za dve decenije nije uspela da razvije, afirmiše i stekne društvenu moć nova društvena snaga, koja će voditi izgradnju i razvoj društva na temeljima civilizacijskih dostignuća dvadesetprvog veka.¹¹⁹

Deo odgovora na to pitanje nalazi se u analizi nasledja iz prethodnog sistema. Čak štaviše, činjenica da se srpsko društvo već dve decenije nalazi u začaranom krugu krize, za šta izuzetno visoku socijalnu cenu plaćaju, pre svega pripadnici sveta rada, daje osnova za traganje u tom pravcu, odnosno za polaznu tezu da se u analizi elemenata nasledja iz prethodnog sistema nalaze ključevi prepreka sa kojima se suočava Srbija u svojoj dve decenije dugoj, nasilno prekidanoj, izrazito konfliktnoj i na mnogim tačkama neuspešnoj tranziciji. To istovremeno znači da je spoznaja suštine ovih prepreka i ključnih izvora njihove snage „conditio sine qua non“, konačnog izlaska našeg društva iz već hroničnog stanja krize. Konačno, primena uporedne metode u razmatranju toka i rezultata reformi u uspešnim i manje uspešnim zemljama tranzicije daje čitav niz argumenata u prilog tvrdnji da razloge različite uspešnosti procesa tranzicije treba tražiti u različitim pristupima i u različitim kapacitetima ljudskih resursa u pojedinim zemljama tranzicije. U prilog tome ide i činjenica da je bivša SFRJ, čiji je i Srbija bila sastavni deo, u proces tranzicije ušla sa mnogo boljim makro – ekonomskim parametrima u odnosu na zemlje u okruženju, a sada se nalazi na začelju po tim istim makro – ekonomskim parametrima.

Odgovori na ovo ključno pitanje, ne samo bliske prošlosti nego i budućnosti srpskog društva su uglavnom ostajali na pojavnoj ravni, na nivou dnevne politike, odnosno ideološke i političke manipulacije, pre svega u funkciji dnevno političkih interesa vladajućih slojeva društva. Političkim floskulama tipa – nedostatak političke volje, nedovoljni razvojni kapaciteti, nepostojanje koncenzusa i tsl, ne može se, bar se ne može racionalno i argumentovano objasniti dve decenije duga marginalizacija društva u odnosu na civilizacijska dostignuća Evrope i sveta, deindustrijalizacija zemlje, i dalje preteći rastuće siromaštvo i nezaposlenost, moralni kolaps društva. Očigledno je da je za zaustavljanje ili bar usporavanje strateških civilizacijskih procesa u Srbiji bila neophodna ogromna društvena moć, a to automatski znači i jedna anticivilizacijska distribucija društvene moći.

Naime, društveni poredak čije su temeljne odrednice privatna svojina, slobodna tržišna utakmica i višestranačka parlamentarna demokratija, što su istovremeno bile osnovne smernice kretanja procesa tranzicije, podrazumeva i specifičan, otvoreni, fleksibilni pristup ljudskim resursima. Centralnu tačku tog specifičnog pristupa predstavlja tržišna utakmica. Tržišna utakmica predstavlja nesporno veliku pokretačku snagu razvoja ljudskih resursa, i na toj osnovi ekonomskog i tehnološkog razvoja. Činjenice daju osnova za tvrdnju da je tržišna utakmica

¹¹⁹ Medojević, B., *Ekonomska kriza i kriza u Srbiji*, Zbornik radova sa Naučnog skupa „Ekonomska kriza i realni sektor privrede Srbije“, Društvo ekonomista Beograda, Beograd, 2009.

nametnula suštinski novi, u odnosu na prethodne epohe drugačiji pristup ljudskim resursima. Pri tome je od izuzetnog značaja činjenica da tržišna utakmica, kao utakmica ljudskih sposobnosti i znanja ima karakter opšte društvenog principa. Naime, praksa ekonomski razvijenih, demokratskih društava potvrđuje da se princip utakmice ne može zadržati samo u sferi ekonomskih odnosa. Drugim rečima, ne mogu u ekonomiji pobeđivati najbolji, odnosno oni koji su u časnoj i ravnopravnoj tržišnoj utakmici pokazali najviše znanja i sposobnosti, a da se u politici i drugim društvenim delatnostima primenjuju drugi kriterijumi društvene promocije i uspešnosti. To znači da ista pravila časne i ravnopravne utakmice ljudskih sposobnosti i znanja moraju biti uspostavljena u svim oblastima društvenog života. Istovremeno, ako ta pravila nisu formalno pravno i faktički uspostavljena u bilo kojoj oblasti društvenog života, to dovodi u pitanje funkcionisanje ovih pravila i u drugim oblastima, odnosno u društvu u celini. Principi ove utakmice i njen ključni efekat - vertikalna socijalna pokretljivost na osnovu realnih objektivnih profesionalnih, stručnih i ljudskih kapaciteta pojedinca, predstavlja motornu snagu institucija i njihovog realnog funkcionisanja.¹²⁰

Očigledno je da je to pitanje društvenog uređenja, počev od osnovnog načela jednakosti svih pred zakonom, preko ukupne pravne regulative i dobre društvene prakse utemeljene na načelu jednakih šansi, nasuprot načelu diskriminacije, koje predstavlja direktnu i najveću prepreku razvoju ljudskih resursa. Takav stav potvrđuje i iskustvo zemalja tranzicije koje pokazuje da je pitanje odnosa prema ljudskim resursima bilo jedno od centralnih, stalno prisutnih pitanja društvenih reformi, kao i predmet društvenih konflikata uključujući tu i one najradikalnije. Posmatrano sa tog aspekta, činjenica da je srpsko društvo izrazito konfliktno društvo, potvrđuje da su u velikoj meri zatvoreni putevi za razvoj ljudskih resursa.

Pre svega, u sagledavanju stanja ljudskih resursa kao polazna mora se uzeti činjenica da je Srbija, a to znači i svet rada u njoj dve decenije na marginama ključnih tokova razvoja nauke, novih tehnologija i ekonomije. U prvoj deceniji to je bila posledica ekonomskih sankcija, ratova i raspada bivše SFRJ, a u drugoj očigledne nemoći, ali u velikoj meri i pristajanja da se ostane u začaranom krugu siromaštva. Makro ekonomski pokazatelji, kako u celokupnom posmatranom periodu, tako i najnoviji, nesporno potvrđuju ovu konstataciju. Može se reći da pripadnici sveta rada nisu imali mogućnost da na praktičnim nastavnim sredstvima - novim tehnologijama unapredjuju svoje radne, stručne i profesionalne kapacitete.

Prethodna konstatacija o pristajanju da se ostane u začaranom krugu siromaštva na prvi pogled deluje kontradiktorno. Zaista, sa stanovišta zdravog razuma, ko je taj koji pristaje da ostane u začaranom krugu siromaštva, koje je, kako sa stanovišta društva, tako i sa stanovišta pojedinca jedna od najnepoželjnijih situacija, koja po logici stvari izaziva negativne reakcije, otpor i neretko najradikalnije oblike društvenih konflikata. Medjutim, ovde se ne radi o eksplicitnom pristajanju na siromaštvo. Jasno je da nijedan čovek neće dobrovoljno reći da prihvata siromaštvo kao sopstvenu sudbinu, kao način života. S druge strane, zasnivajući takav

¹²⁰ Marinković, V., *Ljudski resursi pre izazovima globalizacije*, Zadužbina Andrejević, Beograd, 2009.

pristup na nespornim civilizacijskim dostignućima na početku XXI veka, pristajanjem na siromaštvo može se smatrati svako društveno i individualno ponašanje, utemeljeno na podaničkom mentalitetu, na nerazumevanju društvenog i individualnog smisla ljudskih sloboda i prava, nespremnosti da se permanentno uči, da se prilagođava promenjenim i novim društvenim okolnostima, da se preuzme odgovornost, pre svega za sopstveni i život porodice, odnosno da se strahom i poniznošću plaća kora hleba. Ovakvo shvatanje pristajanja na siromaštvo, zasniva se na činjenici da je savremena civilizacija podigla standarde o ljudskim slobodama i pravima, o standardu i kvalitetu života, što podrazumeva da se moraju na viši nivo podići i standardi na osnovu kojih se određuje odnos društva i pojedinaca prema siromaštvu. Do kraja izvedeno pitanje moglo bi da glasi – da li je siromaštvo nečija zla sudbina, ili pitanje sposobnosti da se pojedinac i društvo uhvate u koštac sa izazovima savremenog doba.

Svemu navedenom treba dodati da je tranzicija uopšte, pa i u Srbiji, po svojoj prirodi stresan proces, koji podrazumeva ne samo formalnu promenu pravne regulative, političkog i ekonomskog uređenja, već promenu načina života i osnovnih vrednosti i životnih prioriteta. Zato se može reći da ključnu kontrolnu tačku uspešnosti tranzicije predstavlja nivo pozitivne energije, verovanje u celishodnost i uspešnost procesa tranzicije, u tom smislu da će ona doneti doprinos svim pripadnicima društva. U filozofskom smislu to je ono što Ernest Bloh definiše kao „princip nade“.¹²¹ Ako, međutim, u ovim procesima prevlada strah, gubitak nade i perspektive, onda to znači gubitak, ne osnovnog nego jedinog realnog izvora razvoja ljudskih resursa.

Ne sporeći značaj analize pojedinačnih aspekata, odnosno ograničenih kapaciteta ljudskih resursa kao prepreke za dinamični i stabilni ekonomski i tehnološki razvoj Srbije, neophodno je identifikovati glavnu prepreku, iz koje se kao glave Hidre javljaju i razvijaju sve druge prepreke. Glavna prepreka nalazi se u sferi politike, odnosno u činjenici da je srpsko društvo dominantno političko društvo, u kome je sva moć odlučivanja i sadržaj društvenog života skoncentrisan isključivo u sferi politike. Politika odlučuje o svemu, pa čak i o našim individualnim sudbinama, politika je dominantni, a neretko i jedini put društvene promocije, dok su institucije građanskog društva marginalizovane. Takve okolnosti demotivisu i realno zatvaraju puteve promocije i ravnopravne utakmice različitih ideja i inicijativa, a to znači ne pružaju mogućnost da se ispolje i razviju različite vrste i oblici znanja, čije bogatstvo i različitost jedino može da pokrene poluge društvenog napretka, individualne i društvene slobode.

¹²¹ Bloh, E., *Princip nade*, Kultura, Beograd, 1972.

Šesto poglavlje

Ekonomski efekti poslovne etike

- 6.1. Etika rada kao most između tradicije i modernizacije u zemljama tranzicije*
- 6.2. Osnovne pretpostavke za uspostavljanje društveno odgovornog poslovanja u Srbiji*
- 6.3. Put Srbije ka evropskom socijalnom modelu*

6. Poslovna etika u tranziciji

6.1. Etika rada kao most između tradicije i modernizacije u zemljama tranzicije

Proces tranzicije je snagom činjenica potvrdio da su tradicija i modernizacija dve strane jednog društvenog procesa i da uspešna modernizacija nije moguća bez tradicije. Uostalom, naše shvatanje modernizacije zavisi od shvatanja tradicije, potvrđujući da tradicionalno nije automatski konzervativno.

Ovakav pristup o funkcionalnoj povezanosti i međuzavisnosti tradicije i modernizacije daje osnova za uočavanje onoga što je zajedničko i što ima integrativnu snagu u tekućim i budućim odnosima EU i Balkana.

Opšte prihvaćeni stav da ljudski resursi predstavljaju ključnu pokretačku snagu razvoja u savremenom dobu upućuje da značajnu integrativnu snagu EU i Balkana predstavlja etika rada. Aktuelna globalna kriza potvrdila je da ona ima duboke etičke korene. Kriza je pogodila sve – kako zemlje EU, tako i zemlje tranzicije, ukazujući da trajni izlaz iz krize nije moguć bez definisanja nove etike rada. Ta nova etika mora da poveže tradiciju i modernizaciju u smislu reafirmacije univerzalnosti ljudskog rada. Međutim, u definisanju tog novog pristupa se mora uzeti u obzir činjenica da etika rada ne postoji kao izolovana pojava ili proces, upravo zbog toga što je čovek, po svojoj suštini univerzalno biće. Čovek jeste biće rada i svet rada je njegov osnovni svet u kome se odvijaju ključni elementi životnog sadržaja svakog ljudskog bića. Međutim, pri tome se ne može ispustiti iz vida da ljudski život ima i brojne druge sadržaje i vrednosti. To znači, sa stanovišta teme kojom se bavi ovaj tekst, da se etika rada ne može posmatrati izvan konteksta ukupnog stanja morala svakog pojedinca, svakog konkretnog društva i jedne epohe u celini.¹²²

U tom kontekstu neophodno je postaviti neka nova – stara pitanja, ili tačnije rečeno stara pitanja sa kojima se ljudska civilizacija suočavala u svim svojim periodima, samo se ona danas javljaju u novim pojavnim oblicima. Međutim, nije u pitanju samo forma, na neka od tih starih pitanja, danas je mnogo teže dati relevantne odgovore. Jedno od tih pitanja je pitanje odnosa tradicije i morala. Šta ih povezuje, gde su i zašto suprotstavljeni, koji su razlozi tog suprotstavljanja, kako prepoznati te tačke spajanja i sukoba u našem vremenu. Istorijski tok razvoja ljudskog društva u tom pogledu nam daje dve nesporne činjenice. Moral i tradicija su oblici društvene svesti, koji opredeljuju naše svakodnevno ponašanje, kao i tok ukupnih društvenih zbivanja. Kada se razmatraju aspekti međusobnih odnosa morala i tradicije, onda na prvi pogled izgleda da je moral, kao jedan od ključnih oblika društvene svesti nastao pre tradicije. Naravno, ovakva rasprava o odnosu morala i tradicije, kao i drugih oblika društvene

¹²² *Moral i ekonomija*, Zbornik sa istoimenog naučnog skupa, Institut društvenih nauka, Beograd, 2008.

svesti, kao što su filozofija, nauka, i dr., neizbežno nas vraća na osnovno pitanje trajno prisutno u društvenoj misli – da li se moral stvara tokom ljudskog života, ili se čovek radja kao moralno biće, odnosno da li je u njegov genetski kod ugrađen moral. Ako se čovek definiše kao univerzalno, stvaralačko, svesno, kritičko, moralno biće, onda bi iz toga mogao da proistekne zaključak da se čovek radja kao moralno biće. Međutim, činjenica je da istorija i društvena misao nisu dali pouzdan i konačan odgovor na ovo pitanje. U svakom slučaju je izvesno da svi oblici društvene svesti, uključujući moral i tradiciju nastaju istovremeno u jednom složenom procesu razvoja ljudskog društva i uvek u odnosima međusobne povezanosti i medjuzavisnosti. Moral kao skup shvatanja o dobru i zlu, tako definisan, utiče na formiranje svih drugih oblika društvene svesti, pa i tradicije. Ako je to tako, onda bi tradicija, koja se temelji na jednom sistemu moralnih vrednosti i normi, morala da bude moralna. Međutim, moralne i tradicionalne norme i praksa nisu uvek u skladu. Primera radi, u tradicionalnim društvima je uobičajeno da je žena podređena mužu, da je on njen gospodar, da on ima pravo da je fizički zlostavlja, ali to naravno nije moralno. Isto tako, postoje i tradicionalne norme i načini ponašanja koji su moralno neutralni.¹²³

Protivurečan i složen odnos morala i tradicije, u kontekstu svih aspekata i sadržaja društvene svesti, obuhvata sve oblasti i sadržaje individualnog i društvenog života, pa i oblast rada. To znači da nije dovoljno zadržati se samo na opšte prihvaćenoj definiciji ili stavu da su ljudski resursi ključna pokretačka snaga ekonomskog i tehnološkog razvoja. Iza te uopštene, doduše nesporne definicije, neretko se krije nedovoljna spremnost da se udje u analizu suštine pojma ljudskih resursa. Pitanje se, sa moralnog aspekta, može postaviti i na otvoreniji način – da li neko može da bude ljudski resurs, a da ne bude čovek. Drugim rečima, pojam ljudskih resursa – ne sme da zakloni humanističku civilizacijsku suštinu ovog pojma – da su ljudski resursi ljudi, svaki sa svojom individualnošću, dostojanstvom, ljudskim slobodama i pravima, svojim željama i nadama, ljudskim životom u celini, koji je istovremeno individualan i univerzalan. Iz svega toga proizilazi važno pitanje kako i u kolikoj meri tradicija utiče na oblast rada definisanu kao proces materijalnog i duhovnog stvaralaštva i na pripadnike sveta rada, u kojoj meri tradicija i moral sadrže integrativne i dezintegrativne činioce sveta rada.

6.1.1. Univerzalno, istorijski konkretno i individualno u etici rada

Svako društvo je kroz istoriju imalo svoju tradiciju. Tradicija je i danas bitna komponenta društvene svesti i načina života svakog društva. Kroz dugi period ljudske istorije, društva su bila dominantno tradicionalna. Novo doba, ili tačnije rečeno kapitalističko, građansko društvo, zasnovano na privatnom vlasništvu, ljudskim slobodama i pravima, višestranačkoj parlamentarnoj demokratiji, pored ostalih promena, donelo je i promene između tradicionalnih i modernih društava. Kada se danas kroz vremensku dimenziju posmatra ovaj proces, onda se uočava, pre svega, tendencija da se povećavao broj modernih društava, a smanjivao broj tradicionalnih. Osnovna mera za ocene i zaključke takve vrste jeste razvoj evropske civilizacije,

¹²³ Šušnjić, Dj., *Dijalog i tolerancija*, „Čigoja štampa“, Beograd, 1997.

koja je nekoliko vekova kolonizovala Afriku, Aziju i Ameriku i prenosila u kolonije elemente svoje civilizacije i tradicije. Nesporno je, takodje, da je modernizacija društava predstavljala u krajnjoj liniji njihovo pozitivno kretanje u pravcu uvodjenja novih tehnologija, materijalnog razvoja, korišćenja novih proizvoda, unapredjivanje standarda i kvaliteta života. U prilog tome govori i činjenica da danas između tradicionalnih i modernih društava postoji jasna, prepoznatljiva linija razdelnica u pogledu stepena njihovog ekonomskog i socijalnog razvoja i kvaliteta života ljudi.¹²⁴

Bilo bi pogrešno i neargumentovano iz toga automatski izvući zaključak o izjednačavanju tradicionalnog i konzervativnog, odnosno o tome da je tradicija prepreka napretku. Naprotiv, dosta je zastupljen stav da je upravo dinamika modernizacije društva dovela do slabljenja normi tradicionalnog morala. Razvoj novih tehnologija i novih proizvoda, odnosno novih ljudskih potreba uvek je bio praćen i promenom sistema vrednosti, pa u tom okviru i napuštanja nekih tradicionalnih vrednosti i pravila ponašanja. To je posebno izraženo sa nastankom i razvojem kapitalizma, jer tržišna robna proizvodnja i tržišna utakmica kao njen osnovni pokretač, nisu samo mehanizmi ekonomije, već je to način života.

Medjutim, da bi se dao pouzdan odgovor na pitanje kuda ide moral u procesu kretanja iz tradicionalnih u moderna društva, neophodno je prethodno odgovoriti na pitanje šta se podrazumeva pod pojmom „tradicionalnog morala“, kao i u čemu se on razlikuje od modernog morala, odnosno od morala koji se uspostavlja i razvija u modernim građanskim društvima. Na ovo pitanje društvena teorija i praksa je dala veliki broj odgovora, već samom činjenicom da postoji veliki broj tradicionalnih društava i da svako od ovih društava ima svoj specifični tradicionalni moral. Sastavni deo odgovora na ovo pitanje moraju biti i sličnosti, odnosno zajednički imenitelji tradicionalnih i morala modernih društava. Čak štaviše, od najveće je važnosti da se uoče ti zajednički imenitelji, odnosno te iste ili slične moralne vrednosti tradicionalnog i modernog morala, jer su one izvor snage i jednog i drugog izražavaju kontinuitet trajnih moralnih vrednosti, prihvatljivih u različitim epohama i različitim društvenim okolnostima. U svakom slučaju kretanje iz tradicionalnih ka modernim društvima nije ravnomeran, pravolinijski, već protivurečan, složen, konfliktan društveni proces, pa se to odnosi i na promene tradicije i morala, kao sastavnog dela ovog procesa. To znači da nema pravolinijskog kretanja morala i tradicije i njihovog realnog uticaja na tok društvenih zbivanja. Iz toga, naravno proističe da tradicionalni moral nije automatski moralniji zato što je tradicionalni, niti su moderna društva manje moralna zato što su moderna i obrnuto. Kroz istoriju se suočavamo sa periodima kada je moral kretao uzlaznom, kao i periodima kada se moral kretao silaznom linijom. Istorija u tom pogledu potvrđuje da jedno društvo nije automatski moralno ili nemoralno zato što je moderno ili tradicionalno. Stanje morala jednog društva određuje čitav niz okolnosti, ali moral u svakom slučaju jeste izlog, ili najrealniji pokazatelj stanja jednog društva. To znači da je i pad morala posledica ukupnog stanja u jednom društvu, pri čemu taj pad morala deluje po principu povratne

¹²⁴ Gidens, E., *Sociologija*, CID, Ekonomski fakultet, Beograd, 2003.

sprege, jer utiče na propadanje, odnosno gubljenje autoriteta i ugleda javnih institucija, pojačava industrijske i socijalne konflikte, vodi destabilizaciji društva, što izaziva dalji pad morala.¹²⁵

Traganje za zajedničkim imeniteljima morala u tradicionalnim i modernim društvima, stavlja pred sve one koji se bave ovim pitanjem, još jedno pitanje – pitanje zajedničkog u moralu kroz celokupnu istoriju ljudskog roda. Na kojim temeljima se u različitim vremenima i društvenim okolnostima grade moralne norme. Apostol Pavle u Poslanici Korinćanima kaže: „Sve nam je dozvoljeno, ali nam nije sve na korist“¹²⁶. Emanuel Kant smatra da svaka ljudska jedinka nosi u sebi moralni imperativ i ističe da su dve stvari uvek izazivale njegovo beskrajno divljenje – „Zvezdano nebo nad nama i moralni zakon u nama“. U odgovoru na ovo pitanje prihvatljiva je hipoteza da se proces uspostavljanja i razvoja morala paralelno odvija na tri nivoa – univerzalnom, na nivou pojedinih društava i na nivou svakog pojedinca. Pri tome se ovaj prvi u najvećoj meri odigrava na kontemplativnom, filozofskom planu. Ova tri plana nisu uvek sinhronizovana, naprotiv dešava se da budu suprotstavljeni jedan drugom, ali se sva tri pomenuta nivoa neminovno sučeljavaju u moralu pojedinca.

6.1.2. Etika ljudskog rada u vremenskoj dimenziji

Rad je stalni, neizbežni pratilac ljudskog roda. U suštini istorija ljudskog društva u velikoj meri jeste istorija ljudskog rada, jer je temelj istorije proces materijalnog i duhovnog stvaralaštva čoveka. Ako se čovek, pored ostalog, definiše kao radno, stvaralačko biće, onda je rad neophodna komponenta njegove ljudske suštine. Od prvih koraka ljudske civilizacije, od one istorijske raskrsnice kada čovek postaje svesno biće, čovek se suočava sa procesom rada, kao složenim spletom odnosa sa prirodom, sa drugim ljudima i sa samim sobom. Činjenice njegovog svakodnevnog života mu potvrđuju da je rad materijalni uslov njegovog biološkog, a naravno i društvenog opstanka. Izvorno, rad započinje kao suočavanje sa slepim silama, ali i bogatstvom prirode. Međutim, čovek veoma brzo shvata da je ljudski rad nešto mnogo šire, složenije, suštinsko.¹²⁷ Čovek, svesno, stvaralačko, kritičko biće shvata kakva se potencijalna i realna snaga nalazi u njegovim rukama i umu, u onome što bi danas modernim rečnikom nazvali – profesionalni, radni i stvaralački kapaciteti ličnosti. To je, snagom filmskog izraza, na veoma upečatljiv način prikazao Stiven Spielberg u svom antologijskom ostvarenju „Odiseja u svemiru 2001“. U toj sceni, jedan od pripadnika horde – prvobitne ljudske zajednice, sedi pored skeleta jedne velike životinje i jednim štapom, igrajući se, udara po skeletu, od čega se lome manje kosti. Zatim se udarci pojačavaju i u jednom momentu, ruka čoveka se diže u vazduh, zastaje i sada ciljano, snažno, udara po skeletu. Ta slika simbolično prikazuje momenat kada čovek shvata da u svojim rukama ima orudje, alat, koji mu rad olakšava i čini ga efikasnijim. Međutim, tog momenta je čovek dobio i oružje, kojim je bio u stanju da ugrozi živote i imovinu drugih ljudi,

¹²⁵ Golubović, Z., *Pouke i dileme minulog veka*, „Filip Višnjić“, Beograd, 2006.

¹²⁶ *Sveto Pismo*, Glas Crkve, Valjevo, 2005.

¹²⁷ Marinković, D., *Ljudski rad između prinude i stvaralaštva*, „Megatrend Revija“, „Megatrend“ Univerzitet, Beograd, 2007.

prirodu i samoga sebe. Jasno je, po načelima zdravog razuma da je odluka o tome bila isključivo u rukama čoveka pojedinca i društva u celini. Celokupna istorija ljudskog roda može se posmatrati kao beskrajni niz oscilacija između oružja i orudja, odnosno između stvaralačkog i rušilačkog.

Ta činjenica otvara pitanje etike ljudskog rada, kao neophodne komponente moralnog sistema u svakom društvu. Tačnije rečeno otvara se čitav paket pitanja vezanih za karakter i smisao ljudskog rada i suštinske odrednice ljudske ličnosti. Pored toga što rad ima karakter ekonomske prinude, kako ga uobičajeno definišu ekonomisti, rad je i stvaralački proces, čiji je izvor stvaralačka snaga, hrabrost, ideje, inicijative, veština, želja i potreba čoveka da tu svoju stvaralačku moć uporedi i udruži sa stvaralačkom snagom i znanjima drugih ljudi. Tako se kroz istoriju, kao u nekoj igri svetlosti i senki, suočavaju rad kao ekonomska prinuda i rad kao stvaralački proces. Oba pomenuta aspekta ljudskog rada, prinudni i stvaralački, ne javljaju se odvojeno, već su uvek povezani. Ta povezanost uslovljava da oba pomenuta aspekta ljudskog rada imaju svoj moralni smisao. Realna snaga te moralne komponente ogleda se u tome da stvaralačka snaga i smisao ljudskog rada nadjačaju njegov prinudni karakter.

Posmatrano u vremenskoj dimenziji, ljudski rad u dugom periodu istorije ljudskog društva u praktičnom smislu ima dominantno univerzalni karakter. To se ogleda u činjenici da čovek, pojedinac obavlja čitav splet različitih poslova, da rad nije u formalnom smislu podeljen na radno i slobodno vreme, već je prilagodjen prirodnom ciklusu i prirodnim, anatomskim i fiziološkim karakteristikama čoveka, i da je uslov njegovog opstanka sposobnost da obavlja različite poslove. Sposobnost da obavlja veći broj različitih poslova, takodje, mu donosi veći ugled u društvenoj zajednici. Takva praktična manifestacija univerzalnosti ljudskog rada izražena je u tradicionalnim društvima, u kojima je čovek istovremeno zemljoradnik, stočar, lovac, ribolovac, majstor. Istini za volju, to nije njegov slobodni izbor, već sticaj društvenih okolnosti u kojima živi. Tek sa nastankom i razvojem tržišne privrede i tržišne utakmice, kao njenom osnovnom pokretačkom snagom, sa razvojem industrijskog načina proizvodnje dolazi do sve veće tehničke podele rada, sve veće specijalizacije, do onoga što Žorž Fridman definiše kao „razmravljeni rad“.¹²⁸ Takav, razmravljeni rad je suprotan univerzalnom karakteru ljudske ličnosti i ljudskog rada i ugrožava moralne temelje i ljudski smisao rada kao stvaralačkog akta.

Ako se rad definiše i posmatra kao stvaralački akt, onda je on istovremeno i moralni akt. To se zasniva na osnovnoj definiciji morala kao skupa shvatanja o dobru i zlu, pri čemu se podrazumeva da je ljudski rad nešto, po svojoj suštini, dobro, odnosno moralno. Medjutim, kroz istoriju ljudskog društva, uočavaju se u filozofiji, etici, nauci, religiji različiti pristupi ljudskom radu i njegovim moralnim osnovama. Prema Starozavetnom predanju¹²⁹, u Knjizi o postanju, Bog kažnjava Adama i Evu izgonom iz raja, zato što su probali ploda sa drveta života i govori im da će ubuduće hleb zaradjivati teškom mukom u znoju lica svog. Iz te poruke može se shvatiti da

¹²⁸ Fridman, Ž., *Razmravljeni rad*, „Kultura“, Beograd, 1972.

¹²⁹ *Biblija*, „Glas Crkve“, Valjevo, 2005.

je rad kazna za greh naših praotaca, mada Biblija i hrišćanstvo u celini imaju pozitivan stav prema radu i u suštini ga podiže na nivo moralnog načela. Nova građanska, kapitalistička, preduzetnička klasa gradi svoje poglede na svet, svoju ideologiju, svoje vidjenje religije i etike i na tim osnovama nastaje Veberova „Protestantska etika i duh kapitalizma“.¹³⁰ Protestantska etika podiže ljudski rad i stvaralaštvo na nivo najvišeg moralnog principa. Nesporna je činjenica da se takav moralni pristup radu pretvorio u materijalnu snagu ekonomskog i tehnološkog napretka. Međutim, kroz istoriju su snažno izražena i stanovišta, prema kojima se rad smatra nedostojnim slobodnog čoveka. Rad, posebno naporan fizički rad je nešto što pripada, ili što je, tačnije rečeno sudbina nižih društvenih slojeva. Čak i Platon, jedan od najvećih mislilaca u istoriji ljudskog društva robove tretira kao „alatke koje govore“. Kroz dugi period ljudske istorije vladajuće društvene klase smatraju rad nedostojnim slobodnih ljudi, a život u dokolici smatraju jedino prihvatljivim načinom života. To, naravno, odražava i njihov moralni stav prema radu. Zapravo, navedeni i drugi različiti moralni stavovi prema radu ispoljavaju se na dva različita koloseka – na koloseku praktičnog, svakodnevnog života, tamo gde je rad nužni uslov biološkog opstanka i na koloseku filozofije, etike i društvene misli uopšte. Ta dva koloseka imaju dosta dodirnih tačaka, ali se u pojedinim, pre svega kriznim društvenim okolnostima dijametralno razlikuju. Međutim, kada se udje u suštinu ovih različitih društvenih praksi i različitih etičkih, teorijskih i filozofskih pristupa radu, onda se relativno lako može uočiti da se ovi pristupi ne mogu shvatiti izvan konteksta odnosa prema rezultatima rada, odnosno materijalnim i duhovnim dobrima koja su rezultat rada. Čak štaviše, različiti filozofski, teorijski i etički pristupi radu su veoma često ideološka maska ili forma, kroz koju se prikriva stvarni predmet konflikata. Pri tome nam celokupna istorija ljudskog roda, pa i savremena društvena zbivanja nesporno potvrđuju da su ključni predmet društvenih konflikata bili prirodni resursi i materijalno i duhovno bogatstvo, odnosno materijalni i duhovni rezultati ljudskog rada. U savremenom dobu dinamičnog razvoja novih tehnologija, novih oblasti proizvodnje i novih ljudskih potreba, pored prirodnih resursa i materijalnog i duhovnog bogatstva društva, predmet konflikata su postali i ljudski resursi. U tom smislu je uočljivo da su prirodni resursi izgubili primat nad ljudskim resursima, tako da su danas ključni predmet tržišne utakmice i odmeravanja snaga postali ljudski resursi. Drugim rečima, pitanja etike rada, kao i praktični i misaoni konflikti vezani za pitanja etike rada trajno su prisutna u životu društva, potvrđujući time samu moralnu suštinu i snagu rada. Međutim, to nije uvek prisutno na pojavnoj ravni, zato što se u suštini moralni sukobi oko ljudske suštine i moralne snage rada, prikrivaju političkim i ideološkim raspravama drugog sadržaja, ili se ta pitanja etike rada otvoreno ili prikriveno marginalizuju. U svakom slučaju može se reći da svaka epoha u istoriji ljudskog društva ima svoju specifičnu etiku rada, što je polazna osnova za traganje za zajedničkim imeniteljima, odnosno za traganje za odgovorom na pitanje o mogućnostima univerzalne etike rada, ili bar zajedničkih, univerzalnih vrednosti kroz vremensku dimenziju.

¹³⁰ Veber, M., *Protestantska etika i duh kapitalizma*, Beograd, 1976.

U svakom slučaju, etika rada kao bitna komponenta vrednosnog sistema jednog društva, prisutna je i u tradicionalnim i u modernim društvima i u tom smislu, ona predstavlja most između tradicionalnih i modernih društava. Činjenica je, međutim, da su se menjali moralni standardi vezani za proces i odnose u procesu rada. Sa tog stanovišta, potrebno je otvoriti pitanje komparativne studije etike rada u različitim periodima ljudske istorije, sa ciljem da se dodje do zaključka da li su etički standardi rada danas na višem nivou nego što su bili u prethodnim periodima, odnosno da li ceo taj proces ima u osnovi pozitivnu tendenciju. Osnovna prepreka, ili tačnije rečeno zahtev koji se postavlja u traganju za odgovorom na ovo pitanje nalazi se u činjenici da se etika rada ne javlja u svom čistom izdvojenom obliku, kao što se i ljudski rad i odnosi koje ljudi uspostavljaju u procesu rada javljaju isključivo u kontekstu ukupnih društvenih kretanja. To znači da se tendencije u kretanju i razvoju etike rada, mogu posmatrati samo u okviru ukupnog stanja morala u društvu. Aktuelna globalna kriza u tom smislu potvrđuje dobro poznatu činjenicu da ni u jednom savremenom društvu nije došlo do pada etike rada, već je to bio sastavni deo pada morala u društvu u celini, kao što ni jačanje etike rada nije moguće bez jačanja moralnih normi u celini.¹³¹

Ako se prihvati kao nesporna tvrdnja da je svako društvo imalo svoju specifičnu etiku rada, da etika rada predstavlja vezivno tkivo između tradicionalnih i modernih društava, onda se nameće i pitanje kolika je bila stvarna moć etike rada i u kolikoj meri su moralne norme uticale na tok ekonomskih kretanja i odnosa u pojedinim društvima i periodima istorije. Kolika je realna društvena moć i uticaj morala na oblikovanje društvenih zbivanja. Činjenica da je aktuelna globalna kriza istovremeno ekonomska, politička, socijalna i moralna, daje nam polaznu osnovu za odgovor na ovo pitanje.

Ovo pitanje nije novo. Ono se otvara i nameće svakoj generaciji i svaka generacija daje sopstvene odgovore na ova pitanja. Ako se polazna osnova uzme činjenica da i tradicionalna i moderna društva imaju svoju etiku rada, onda dokazivanje tvrdnje da je etika rada most između tradicionalnih i modernih društava, mora da počne od definisanja odnosa ekonomije i morala. Na tom planu stavovi osciliraju od tvrdnji da je ekonomija moralno neutralna, da njena priroda i zahtev da obezbedi stalno povećavanje proizvodne moći društva, odnosno sve veću količinu materijalnih dobara, isključuju moralne obzire, do stavova o neophodnosti moralnih temelja ekonomskog života. Jasno je pri tome da tvrdnje o moralnoj neutralnosti ekonomije, snažno utiču na tok ekonomskih i naravno ukupnih društvenih zbivanja, odnosno oslobadaju aktere ekonomskog života, a to su, kao što je poznato, radnici, poslodavci i država, obaveze poštovanja određenih moralnih normi. Naravno, jasno je po načelima zdravog razuma, ko je u tome najslabija strana i ko će neizbežno platiti najveću cenu shvatanja o neutralnosti ekonomije. Neutralna, u krajnjoj liniji znači bez moralnih normi, a to u suštini znači nemoralna. S druge strane, ako se podje od toga da je ljudsko biće po svojoj suštini moralno i univerzalno, da svaka aktivnost čoveka i društva ima svoj ljudski smisao samo ako služi opštem i dobrom pojedinca,

¹³¹ Vukotić, V., *Psihofilozofija biznisa*, CID, Podgorica, 2006.

onda i ekonomija treba da služi opštem dobru, a to znači da i ona po svojoj suštini mora biti moralna.¹³²

U tom kontekstu pitanje etike rada može se postaviti kao dvosmerno pitanje – ekonomskih učinaka morala i moralnih učinaka ekonomije. To pitanje dobilo je poseban značaj i aktuelnost u savremenom dobu u kome su ljudski resursi postali ključna pokretačka snaga ekonomskog i tehnološkog razvoja društva. Ako je čovek moralno biće, onda na taj stvaralački kapacitet ljudskih resursa utiče i moral, i to može uticati u oba smera – u pozitivnom i negativnom.

Činjenica je da je savremeni kapitalizam moralniji u odnosu na svoje početne stadijume, pa čak i na periode od pre nekoliko decenija. To ne znači da su vlasnici kapitala, kao i svi akteri kapitalističkog, tržišnog načina proizvodnje postali moralniji, sami po sebi, već da su u uspostavljanju nekih moralnijih pravila ekonomskih odnosa, prepoznali i svoje konkretne ekonomske interese. Sam tok kapitalizma, odnosno sve oštrija i zahtevnija tržišna utakmica, koja se u sve većoj meri prenosi na teren novih tehnologija, suočila je vlasnike kapitala i preduzetnike sa činjenicom da nove tehnologije i produktivan, profitabilan proces proizvodnje ne mogu da nose gladni i poniženi, siromašni, nego slobodni, zadovoljni ljudi, koji imaju realnu nadu u sutrašnji dan. A to nisu samo pristojne zarade, dužina radnog dana, već standard, kvalitet i dostojanstvo ljudskog života u celini, a to naravno nisu samo ekonomska, već i moralna pitanja.

Suočen sa tom iskustvenom činjenicom, savremeni, razvijeni kapitalizam počinje da uspostavlja i jača realnu društvenu moć mehanizama i prakse socijalne demokratije, pre svega, kolektivnog pregovaranja, prava radnika da budu informisani, konsultovani, kao i da saučestvuju u procesu odlučivanja, pre svega o svim bitnim pitanjima prava i položaja zaposlenih, kao i poslovnoj politici i strategiji razvoja preduzeća. U tom kontekstu uspostavlja se i razvija koncept ljudskih sloboda i prava, koji u sebi sadrži sve bogatiji i sadržajniji paket radnih, ekonomskih, socijalnih i sindikalnih prava. Uspostavlja se socijalni dijalog, kao novi vid odnosa na relaciji država – poslodavci - sindikati, kroz koji se otvara mogućnost, sistematskog uticaja ovih socijalnih partnera na proces političkog odlučivanja i postizanje socijalnog koncenzusa o ključnim pitanjima strategije ekonomskog, tehnološkog i socijalnog razvoja. Tako se razvija novi koncept društveno odgovornog poslovanja i korporativne kulture, koji je jedan od temelja novog, humanijeg i moralnijeg političkog, ekonomskog i socijalnog uređenja društva, ali koji otvara prostor da se maksimalno angažuje i iskoristi sav raspoloživi ljudski potencijal.

Takav, u suštini moralni pristup, se kroz veću motivaciju zaposlenih, mogućnosti uticaja na poslovnu politiku preduzeća, stvaranje pozitivne takmičarske atmosfere, dobre međjuljudske odnose, svest o zajedničkim interesima i odgovornost za njihovo ostvarivanje pretvara u materijalnu snagu, odnosno uvećanu stvaralačku moć ljudskog rada, koja se ispoljava u bržem tehnološkom razvoju, povećanoj proizvodnoj moći društva, na dobrobit svih. Takav zaključak potvrđuje činjenica da su najbolje rezultate u ekonomskom i tehnološkom razvoju postigle one zemlje koje su na optimalan način povezale načelo tržišne utakmice i načela socijalne pravde i

¹³² Swedberg, R., *Economic Sociology*, Princeton University Press, 2006.

solidarnosti. To su, istovremeno i najdemokratskija, otvorena društva, u čijim temeljima nije teško prepoznati moralne principe.¹³³

6.1.3. Etika tranzicije kao specijalni slučaj suočavanja modernog i tradicionalnog

Pod tranzicijom se u standardnoj javnoj i naučnoj komunikaciji podrazumeva skup društvenih procesa, odnosno ekonomskih, političkih, socijalnih reformi, koje su u zemljama Centralne i Istočne Evrope započele 1989. godine, padom Berlinskog zida. Početne tačke ovog procesa bili su jednopartijski sistem, državno vlasništvo i dirigovana ekonomija. Osnovni ciljevi ka kojima se krenulo bili su: višestranačka parlamentarna demokratija, ljudske slobode i prava, privatna svojina i tržišna ekonomija, kao i vrednosni stav da su kapitalistička društva EU, koja su poslužila kao model, moderna društva. Životne činjenice potvrdile su da je tranzicija mnogo složeniji, dugotrajniji, konfliktniji i socijalno skuplji društveni proces nego što se to pretpostavljalo na početku, pa se u tom smislu mnoga predviđanja naučnika, stručnjaka i političara nisu ostvarila. U svakom slučaju, danas, dve decenije kasnije, očigledno je potrebna redefinicija procesa tranzicije. Pre svega, treba imati u vidu, da bi napred navedena definicija mogla biti prihvaćena pod uslovom da su ekonomski i tehnološki razvijena, demokratska društva Evrope za to vreme stajala u mestu. Međutim i ova društva su se menjala, i ona su bila u procesu koji se, takodje može definisati kao proces tranzicije. Tako se u tom smislu može govoriti o procesu tranzicije kao opštem društvenom procesu savremenog doba, koji se odvijao i danas se odvija na više nivoa.

U tom pogledu i sa stanovišta odnosa modernog i tradicionalnog, između zemalja tranzicije i ekonomski i tehnološki razvijenih zemalja EU, uspostavljen je jedan specifični odnos. Pre svega, kretanje zemalja tranzicije u pravcu izgradnje političkog i ekonomskog sistema, koji je opšte prihvaćen u zemljama EU, nije značio i automatsko, pravolinijsko kretanje od tradicionalnog ka modernom. To samo potvrđuje da se između modernog i ekonomski i tehnološki najrazvijenijeg ne može automatski staviti znak jednakosti. Naprotiv, sve zemlje koje su pre ili kasnije ušle u proces evropskih integracija, nisu želele da tom cilju podrede i žrtvuju sve tradicionalne vrednosti. Istini za volju, neke od tih tradicija su usporavale proces tranzicije i evropskih integracija pojedinih zemalja i činile ga socijalno skupljim.¹³⁴

Tranzicija je predstavljala izuzetno veliki moralni izazov, što je i logično kada se ima u vidu da se u celini rušio jedan sistem i način života i nastajao drugi. Danas, posle dve decenije tranzicije, može se izvesti zaključak da su najuspešnije zemlje tranzicije, kod kojih je cena tranzicije bila socijalno prihvatljiva, bile one zemlje koje su odolele tom moralnom izazovu, u kome su, u suštini, bili prikriveni svi drugi rizici i izazovi tranzicije.

Etika rada bila je jedan od ključnih područja konflikata u procesu tranzicije. Ako se tranzicija posmatra kao kriza, koja uslovljava napuštanje jednog i kretanje ka drugom modelu

¹³³ Hawkins, J., *The Creative Economy*, Penguin Books, UK, 2001.

¹³⁴ Stajić, D., *Zablude o socijalnoj državi*, Institut za političke studije, Beograd, 2010.

političke i ekonomske organizacije društva, onda se u taj kontekst može svrstati i aktuelna globalna kriza, koja ima svoje korene i u etici rada, ili tačnije rečeno napuštanju nekih temeljnih principa etike rada. Ta dva procesa su povezana u tom smislu što su neuspešne zemlje tranzicije upravo one koje su preuzele tržišne mehanizme, bez socijalnih korektivnih faktora, koji su u danas ekonomski i tehnološki razvijene zemlje uvedeni pre više decenija. U tom pravcu treba posmatrati etiku rada kao most između tradicionalnog i modernog, u smislu zajedničkih, civilizacijskih temelja etike rada u savremenom dobu.

6.2. Osnovne pretpostavke za uspostavljanje društveno odgovornog poslovanja u Srbiji

6.2.1. Društveno odgovorno poslovanje u vremenskoj dimenziji

Vreme u kome živimo obeležili su procesi dinamičnih političkih, ekonomskih, kulturnih i socijalnih integracija i međuzavisnosti savremenog sveta. Za skup ovih procesa u društvenim naukama, politici, a sve više i u svakodnevnom životu koristi se jedan izraz – globalizacija. Kao što se to uobičajeno događa kroz istoriju, naučnici, filozofi, političari, kao i obični građani podelili su se po svom odnosu prema globalizaciji. U širokom dijapazonu stavova, na jednom polu se nalaze oni koji imaju apologetski stav prema globalizaciji, uočavajući i ističući iaključivo njene pozitivne strane, a na drugom oni koji u globalizaciji vide samo ono negativno, ograničavajuće, konfliktno, tumačeći je kao nov oblik održavanja nepavednosti sveta u kome živimo, odnosno održavanja i produbljanja podele sveta na malobrojne bogate i moćne i ogromnu većinu, manje više siromašnih. Može se reći da su i jedni i drugi u pravu, u tom smislu da globalizacija donosi i pozitivne efekte i negativne posledice. Pitanje je strategije globalizacije i njenog realnog toka, da li će u tom procesu prevagnuti pozitivne ili negativne strane.¹³⁵

Medjutim, stalno prisutni teorijski, politički i ideološki sukobi i podele oko globalizacije, njenog karaktera, sadržaja, aktera, uočenih i očekivanih pozitivnih i negativnih efekata, samo potvrđuje značaj ovog pitanja, ali i njegov duboko konfliktni i protivurečni karakter. Šta su s tim u vezi potvrdile činjenice, odnosno društvena praksa? Sam pojam „globalizacija“ koristi se tek nekoliko decenija, očigledno u nameri autora da ukaže na suštinski nove karakteristike procesa koji se događaju u savremenom svetu. Medjutim, procesi koji se podrazumevaju pod pojmom globalizacije traju mnogo duže. Analiza istorijskih zbivanja može dati puno argumenata u prilog tome da ovi procesi, samo u različitim pojavnim oblicima i različitom dinamikom i intenzitetom postoje od prvih koraka građanskog, industrijskog društva. Naime, analizirajući različite definicije globalizacije, isticanje njenih pojedinih aspekata, u zavisnosti od filozofskih, naučnih, ideoloških, etičkih opredeljenja autora, različitih interesa i vizija sveta u kome živimo, mogu se uočiti i neki zajednički imenitelji. Kada se bez političkih i ideoloških opredeljenja pridje analizi, uočava se da je globalizacija, zapravo proces sve intenzivnijih i dinamičnijih integracija

¹³⁵ Sengenberger, W., *Globalisation and social progress – The role and impact of International Labour standards*, Friedrich Ebert Stiftung, Bonn, Germany, 2002.

savremenog sveta, čiji je ekonomski temelj globalno tržište, koje podrazumeva globalnu, a to znači sve oštriju i zahtevniju tržišnu utakmicu. Nove, pre svega komunikacione i informatičke tehnologije, razvoj saobraćaja, odnosno novih saobraćajnih sredstava, sve brže ruši fizičke i ekonomske, a zatim i političke granice. Isto tako, vidljivo je na pojavnj ravni da globalizacija utičući na tokove i sadržaj političkih, ekonomskih i društvenih procesa, ulazi i u naš svakodnevni život, naše navike, način života, tradicije, sistem vrednosti. Uočljivo je, takodje, da globalizacija, otvara mnoga nova pitanja i dileme, suočavajući nas sa novim izazovima i novim vrednostima tog „globalnog sela“.

Medju tim novim vrednostima, odnosno zajedničkim imeniteljima savremenog doba, nalazi se i strategija i praksa korporativne kulture i društveno odgovornog poslovanja. Društveno odgovorno poslovanje već odavno nije samo akademsko, teorijsko pitanje, ali je, svakako, veliki izazov za čitav korpus primenjenih društvenih nauka, potvrđujući i na taj način svoj složen, protivurečni i interdisciplinarni karakter. U izvesnom smislu se može reći da su primenjene društvene nauke, rodno mesto koncepcije i prakse društveno odgovornog poslovanja, a koncepcije i praksa „strategija održivog razvoja“, njena sestra bliznakinja. Ako se prati istorijski tok zbivanja u savremenom kapitalizmu, onda se može uočiti da koncept i praksa društveno odgovornog poslovanja nastaju, pre svega, kao odgovor na zahteve društvene prakse, odnosno kao izraz i rezultat traganja za onim modelom političke, ekonomske i socijalne organizacije društva, koji odgovara dostignućima savremene civilizacije, odnosno, temelji se na njenim tekovinama u oblasti razvoja nauke, novih tehnologija, ljudskih sloboda i prava. Kada se ima u vidu društvena praksa, onda se uočava visok stepen saglasnosti značaja i civilizacijskog smisla društveno odgovornog poslovanja u vremenu u kome živimo. Naime, zemlje različitih političkih uređenja, različite strukture stanovništva, različitog političkog i ekonomskog uređenja, različitog stepena ekonomskog i tehnološkog razvoja, slažu se u tome da je društveno odgovorno poslovanje nesporna civilizacijska tekovina, i jedan od temelja savremenih ekonomski efikasnih i socijalno pravednih društvenih uređenja. Naravno, drugo je pitanje u kojoj su se meri pojedine od ovih zemalja realno približile konceptu društveno odgovornog poslovanja.¹³⁶

U tom smislu, kada se osnovne ideje i vrednosti društveno odgovornog poslovanja posmatraju kroz protok vremena, onda se može zaključiti da društveno odgovorno poslovanje, kao celoviti strategijski i teorijski pristup jeste novijeg datuma, ali ideje i etičke vrednosti na kojima se temelji društveno odgovorno poslovanje su prisutne u savremenom industrijskom društvu mnogo ranije, zapravo od njegovih prvih koraka. U društvenim i teorijskim razmatranjima koja se bave ovim pitanjima, u velikoj meri je, na bazi argumenata, prihvaćen stav da koncept i praksa društveno odgovornog poslovanja započinju u Bizmarkovoj Nemačkoj, sedamdesetih godina XIX veka, u vreme kada „Gvozdeni kancelar“ donosi set zakona o porezima i ekonomskom uređenju društva, nastojeći da odgovori rastućim protivurečnostima sa kojima se suočio kapitalizam toga doba. Suština tih zakona je redistribucija nacionalnog dohotka, odnosno profita,

¹³⁶ Vidojević, Z., *Kuda vodi globalizacija*, IP „Filip Višnjić“, Institut društvenih nauka, Beograd, 2005.

na način koji će optimalno povezati načelo profitabilnosti sa načelima socijalne pravde i solidarnosti. To je u suštini bilo suočavanje sa činjenicom da se društveni odnosi u celini, pa i ekonomski odnosi kao njihov sastavni deo moraju temeljiti i na etičkim principima, koji će poštovati slobodu i dostojanstvo ljudske ličnosti. Kasniji tok istorije, a pre svega velika svetska ekonomska kriza 30-tih godina dvadesetog veka, svojim razornim posledicama je predstavljala najkonkretnije upozorenje svim akterima industrijskih odnosa, potvrđujući da se samo u društveno odgovornom poslovanju nalaze ključevi trajnog i stabilnog ekonomskog i tehnološkog razvoja društva i na tome zasnovanog kvaliteta života. Kada se sa tog aspekta posmatra proces razvoja industrijskog društva, odnosno industrijskih odnosa, onda se taj proces u velikoj meri može definisati kao proces kretanja ka uspostavljanju društveno odgovornog poslovanja.

6.2.2. Društveno odgovorno poslovanje – globalna i lokalna vizija

Do osnovne vizije, strategija i prakse društveno odgovornog poslovanja društvo je prošlo trnovit, protivurečan i dug put. Taj put započinje industrijskim i socijalnim konfliktima, uključujući i one najradikalnije, koji su obeležili ceo devetnaesti, ali i znatan deo dvadesetog veka, do aktuelnih, terojskih, etičkih i praktičnih traganja za mehanizmima industrijskog i socijalnog mira i stabilnosti. Proces uspostavljanja društveno odgovornog poslovanja započinje i svoje ključno uporište ima u preduzećima, ali se danas sve više prenosi na lokalni, nacionalni i globalni nivo. Pri tome se uočava sve veći stepen povezanosti i uslovljenosti ostvarivanja koncepta i prakse društveno odgovornog poslovanja na svim navedenim nivoima. Pojedine zemlje su u različitom stepenu uspostavile pojedine segmente, ili celoviti koncept društveno odgovornog poslovanja. To je uslovljeno stepenom ekonomskog i tehnološkog razvoja ovih zemalja, stepenom razvoja i realnog funkcionisanja demokratskih institucija, stepena razvoja opšte i političke kulture, tradicije, preovladjujućeg sistema vrednosti. Međutim, ono što je u tome nesporno jeste činjenica postojanja direktne srazmere između stepena ekonomskog i tehnološkog razvoja pojedinih zemalja i stepena razvoja, odnosno realnog funkcionisanja institucija i prakse društveno odgovornog poslovanja. Isto tako, nesporno je da društveno odgovorno poslovanje danas, s jedne strane predstavlja civilizacijsku tekovinu, ali i temelj i integrativni izraz čitavog korpusa političkih, ekonomskih i socijalnih prava u njihovoj punoj međuzavisnosti.

Kao što je slučaj i sa svim drugim društvenim pojavama i procesima koji su od nespornog značaja za društvo, odnosno koji se nalaze u centru pažnje svih društvenih aktera, društveno odgovorno poslovanje se definiše na različite načine, zavisno od čitavog niza činilaca, pri čemu se u većoj ili manjoj meri izdvajaju i naglašavaju pojedini aspekti društveno odgovornog poslovanja. Ono što je zajedničko u većini ovih definicija jeste stav da je društveno odgovorno poslovanje, onaj koncept i njemu prilagodjeni model političke, ekonomske i socijalne organizacije preduzeća, lokalne zajednice i društva, koji istovremeno vodi računa o ekonomskim i etičkim principima i kriterijumima, koji optimalno povezuje ekonomske kriterijume ekonomičnosti, produktivnosti i profitabilnosti sa etičkim principima solidarnosti i socijalne pravde, odnosno obezbeđivanju dostojanstvenog života za sve, koji obezbeđuje stabilan ekonomski i

društveni razvoj, uz otvorenu mogućnost ispoljavanja i razvoja stvaralačke snage ljudskog rada pripadnika svih društvenih slojeva. Suštinski smisao društveno odgovornog poslovanja veoma je rečito sažet u stavu koji se može naći u velikom broju dokumenata danas ekonomski razvijenih demokratskih zemalja, koji kaže da vlasnici kapitala ne mogu svoj kapital koristiti isključivo u svrhu ostvarivanja sopstvenih interesa, već u načinu korišćenja tog kapitala, odnosno u definisanju i ostvarivanju poslovne politike kompanija, moraju voditi računa i o širim interesima lokalne zajednice.¹³⁷ Ovo nije definicija, već samo nabrojanje nekih od ključnih komponenti društveno odgovornog poslovanja, iz čega se vidi da su filantropija i humanizam neophodne komponente društveno odgovornog poslovanja. Međutim, bilo bi pogrešno, jednostrano, ograničavajuće izjednačavanje društveno odgovornog poslovanja sa filantropijom. U tom slučaju društveno odgovorno poslovanje svelo bi se na funkciju gašenja požara, odnosno posledica društvenih nepravdi, siromaštva, diskriminacije i tsl., a zanemarila bi se ključna odrednica društveno odgovornog poslovanja – preventivno delovanje u funkciji trajnog otklanjanja uzroka ovakvih pojava koje pogadjaju, pre svega, pojedine društvene slojeve, ali u krajnjoj liniji i društvo u celini.

Istini za volju, veoma je teško i definisati takvu složenu, razvojnu pojavu, kao što je društveno odgovorno poslovanje. Reč je o razvojnoj pojavi, gde se, posmatrajući vremenski, istorijski sled zbivanja može uočiti kako su postepeno, pojedinačno ili zajedno nastajale pojedine komponente savremenog koncepta i prakse društveno odgovornog poslovanja, ali se i pomerala granica, ili tačnije rečeno stalno zaoštavali kriterijumi za ocenu stepena razvoja i efikasnosti sistema društveno odgovornog poslovanja. Društveno odgovorno poslovanje, pre svega, nastaje kao zbir odgovora na izazove društvene prakse, da bi tek u narednim fazama dobijao svoje teorijske okvire i putokaze za dalji razvoj. Drugim rečima, treba imati u vidu da društveno odgovorno poslovanje nije celoviti teorijski koncept, već je reč o društvenoj praksi, ili tačnije rečeno različitim društvenim praksama koje imaju zajedničke imenitelje. U tom smislu, društveno odgovorno poslovanje nastaje i razvija se kao potvrda činjenice da principi profitabilnosti, odnosno motiv vlasnika kapitala da stalno uvećavaju profit, nije u isključivoj suprotnosti sa principom ljudskih sloboda i prava, dostojanstva ljudskog života i rada. Naprotiv, najbolje rezultate u ekonomskom, tehnološkom i ukupnom društvenom razvoju ostvarila su ona društva koja su ove, naizgled suprotne principe povezala u funkcionalnu celinu.

Sagledavajući aktuelne društvene procese u ovoj oblasti, uočavajući međusobnu povezanost i uslovljenost političkih, socijalnih, ekonomskih, etičkih i drugih komponenti društveno odgovornog poslovanja, Filip Kotler se zalaže za pokretanje i vođenje šest društvenih inicijativa, koje bi na najbolji način doprinosile uspostavljanju i razvoju društveno odgovornog poslovanja. Reč je o sledećim inicijativama:

- Promocija društvenih ciljeva;
- Marketing povezan sa društvenim ciljevima;

¹³⁷ Stiglitz, J.E., *Globalisation and its discontents*, W.W: Norton & Company, New York, London, 2002.

- Korporativni društveni marketing;
- Korporativna filantropija;
- Volonterski rad za zajednicu;
- Društveno odgovorna poslovna praksa.¹³⁸

Iz napred navedenih ciljeva za koje se zalaže Kotler proističe zaključak da je društveno odgovorno poslovanje ono poslovanje koje optimalno povezuje ciljeve preduzeća sa ciljevima i interesima društva u celini, imajući u vidu činjenicu da se, bar na duži rok, ne mogu ostvarivati interesi preduzeća i vlasnika kapitala, ako se ne vodi računa i o interesima društva u celini. Drugim rečima, vodeći računa o ovim širim interesima, preduzeće doprinosi stvaranju povoljnog društvenog okruženja, što po principu povratne sprege povoljno i podsticajno deluje na poslovni uspeh preduzeća.

Isto tako, uočava se povezanost i medjuzavisnost društveno odgovornog poslovanja i korporativne kulture, koja se, zapravo, može definisati kao vezivno tkivo društveno odgovornog poslovanja, jer podrazumeva da njene principe i vrednosti prihvate svi relevantni društveni akteri, pri čemu se posebno ističe značaj socijalnih partnera – radnika, odnosno radničkih sindikata, poslodavaca i političkih vlasti. Sama kovanica „korporativna kultura“, potiče od latinske reči „corpore“, koja govori o shvatanju društva kao jednog funkcionalnog organizma. Reč „corpore“, najčešće se vezuje za latinsku poslovicu „Mene sana in corpore sana“ – U zdravom telu – zdrav duh. Ako bi se ova poslovice primenila na koncept i praksu društveno odgovornog poslovanja, onda bi se nacionalna, ili sve više globalna ekonomija mogla porediti sa telom, a socijalni akteri sa dušom.

Društveno odgovorno poslovanje integriše čitav niz tekovina savremenog demokratskog društva tzv. „socijalne tržišne privrede“, dajući brojnim pravnim institucijama i mehanizmima demokratskih industrijskih odnosa novu snagu i smisao. Naime, društveno odgovorno poslovanje nastaje kao plod povezivanja političke i ekonomske demokratije, otvaranja prostora, odnosno formalno – pravnih, institucionalnih i realnih pretpostavki za učešće šireg kruga društvenih činilaca u procesu odlučivanja o svim bitnim pitanjima društvenog života i razvoja, pomerajući horizonte industrijske, socijalne demokratije, izvan fabričkih kapija, u onu sferu u kojoj se definišu ukupni uslovi političkog, ekonomskog i socijalnog razvoja društva. Taj proces teče različitim intenzitetom i ima objektivno različite rezultate u pojedinim zemljama. Medjutim, ono što uporedne analize dosadašnje prakse nesporno potvrđuju jeste da u svakoj zemlji pojedinačno, kao i u svakom preduzeću pojedinačno mora da se stekne minimum potrebnih uslova da bi se uspostavilo društveno odgovorno poslovanje i dalo očekivane rezultate. To proističe i iz samog karaktera društveno odgovornog poslovanja, koje je opšti princip života i odnosa u jednom društvu. Drugim rečima, nije moguće uspostaviti društveno odgovorno poslovanje u privredi, a da se ono istovremeno ne uspostavi u drugim oblastima društvenog života, kao što su

¹³⁸ Kotler, F., *Korporativna društvena odgovornost*, Beograd, 2005.

nauka, obrazovanje, prostorno planiranje i razvoj, zaštita životne sredine, i tsl. Jasno je, po načelima zdravog razuma da nije moguće uspostaviti društveno odgovorno poslovanje, koje podrazumeva da preduzeće u svom poslovanju vodi računa o širim društvenim interesima, a da u tom pravcu nije usmerena politika društva u celini. Tačnije rečeno, moguće je, ali u tom slučaju društveno odgovorno poslovanje preduzeća svelo bi se na pozitivne izolovane slučajeve, na dobre primere filantropije i humanizma, koji bi, verovatno doveli preduzeće u nepovoljniju poziciju u tržišnoj utakmici.

Iz napred navedenog proističe na uspostavljanje društveno odgovornog poslovanja podrazumeva promene, odnosno uspostavljanje odgovarajuće društvene strukture. Pri tome su od posebnog značaja sledeći segmenti društvene strukture:

- Obrazovna, koja podrazumeva permanentno podizanje ukupnog nivoa obrazovanja građana, podizanje građanske svesti, a uslov za to je demokratizacija obrazovanja, odnosno uspostavljanje načela jednakog pristupa svim nivoima obrazovanja, bez obzira na rasu, pol, veru, naciju, političku pripadnost, socijalno poreklo, imovno stanje i tsl.;¹³⁹
- Etička, koja podrazumeva stalno unapređivanje i opšte prihvatanje etičkih normi, kao jednog od stabilnih temelja ličnog i društvenog ponašanja;
- Struktura društvene moći, što znači sprečavanje koncentracije društvene moći u rukama malog broja ljudi, pre svega pripadnika neformalnih grupa, odnosno distribuciju društvene moći na širi krug institucija, uključujući i institucije građanskog društva i jačanje društvene moći institucija.

Posmatrajući kroz vremensku dimenziju proces nastajanja društveno odgovornog poslovanja, može se zaključiti da svi elementi demokratskih industrijskih odnosa čine elemente društveno odgovornog poslovanja, odnosno da se u društveno odgovornom poslovanju i korporativnoj kulturi povezuju u novu, složeniju i društveno moćniju funkcionalnu celinu. To znači da stubove društveno odgovornog poslovanja čine radna, ekonomska i socijalna prava zaposlenih, pravo zaposlenih da budu informisani, konsultovani i da učestvuju u procesu odlučivanja u preduzeću, pravo i praksa kolektivnog pregovaranja i povezano sa tim sloboda organizovanja radnika i poslodavaca, socijalni dijalog, razvijena mreža i realna moć institucija civilnog društva, mehanizmi prevencije i mirnog rešavanja industrijskih i socijalnih konflikata. Posmatrajući sa tog aspekta društveno odgovorno poslovanje se može definisati i kao celovita, nejefikasnija, dugoročna strategija sprečavanja industrijskih i socijalnih konflikata, pogotovo njihovih najradikalnijih, a to znači i ekonomski, socijalno, politički i moralno najskupljih oblika. U tom smislu, društveno odgovorno poslovanje ima izuzetan ekonomski značaj, jer sprečavanjem, i strategijom upravljanja industrijskim i socijalnim konfliktima, sprečava ili bar umanjuje neposredne ili posredne ekonomske štete koje konflikti objektivno nanose svim

¹³⁹ Marinković, D., *Doživotno obrazovanje, nove tehnologije, promene u strukturi zaposlenih*, Zbornik radova sa naučnog skupa „Tehnološka zaostalost privrede Srbije“, Društvo ekonomista Beograda, Beograd, 2008.

akterima i nacionalnoj ekonomiji u celini, kao i socijalne i političke rizike koje ovi konflikti nose.

Analiza činilaca, odnosno minimuma uslova koji su relevantni za uspostavljanje društveno odgovornog poslovanja, upućuje i na važan zaključak da društveno odgovorno poslovanje isključuje ropstvo, zlostavu, eksploataciju, seksualno iskorišćavanje i zlostavljanje, ugrožavanje dostojanstva i slobode ljudske ličnosti, odnosno čitav paket osnovnih ljudskih sloboda i prava. Naime, vidljivo je i jasno čak na pojavnj ravni da je besmisleno pričati o društveno odgovornom poslovanju u društvu u kome ljudi gladuju, nemaju posla ni elementarne materijalne uslove za život, gde nemaju osnovnu sigurnost za svoj život slobodu i tsl. Drugim rečima, reč je o preduslovima za uspostavljanje koncepta i prakse društveno odgovornog poslovanja.

Kada se kaže da je društveno odgovorno poslovanje civilizacijska tekovina, to podrazumeva da se poslovanje na ovim principima u sve većoj meri uspostavlja na globalnom nivou. Analizirajući tekuće poslove uspostavljanja i razvoja korporativne kulture i društveno odgovornog poslovanja može se uočiti da se ovi procesi paralelno i medjuzavisno uspostavljaju na nivou preduzeća, na lokalnom nivou, na nacionalnom nivou i u sve većoj meri i na globalnom nivou. Ovi su procesi medjusobno povezani i uslovljeni u tom smislu što oni moraju istovremeno da teku na svim navedenim nivoima. Usporavanje ili zaustavljanja ovih procesa na bilo kom od ovih nivoa dovodi u pitanje tok i efekte uspostavljanja društveno odgovornog poslovanja u celini. To znači da je uspostavljanje društveno odgovornog poslovanja i korporativne kulture jedan od bitnih sadržaja i odrednica procesa globalizacije.¹⁴⁰ To je uslovljeno činjenicom da mnogi društveni procesi, pre svega uspostavljanje globalnog tržišta, uključujući i tržište radne snage, rušenje nacionalnih granica, čine svet u sve većoj meri medjuzavisnim, da zahtevaju zajednički pristup i napore u rešavanju sve većeg broja problema, a to znači i neophodnost uspostavljanja principa društveno odgovornog poslovanja na globalnom nivou. Uočavaju se tri grupe pitanja koja u sve većoj meri poprimaju globalni karakter, što znači i da se trajno rešenje ovih problema mora tražiti na globalnom nivou. Reč je o sledećim grupama pitanja:

- Ekonomski i tehnološki razvoj, uključujući rastuću nezaposlenost u svetu u celini;
- Socijalna pitanja, odnosno uspostavljanje na globalnom nivou civilizacijski dostignutih standarda u oblasti radnih i socijalnih prava, socijalne sigurnosti i kvaliteta života;
- Zaštita i unapredjivanje životne sredine.

Iskustvo u rešavanju navedene tri grupe pitanja na nivou preduzeća, lokalnom i nacionalnom nivou, potvrđuje da se ova pitanja, trajno, dugoročno, sistematski u korist društva u celini mogu uspešno rešavati, samo na principima društveno odgovornog poslovanja i korporativne kulture. Ta činjenica opredelila je da se u multinacionalnim kompanijama i globalnom nivou u celini počnu uspostavljati pravni mehanizmi i praksa utemeljeni na načelima društveno odgovornog poslovanja.

¹⁴⁰ Čomski, N., *Profit iznad ljudi – Neoliberalizam i globalni poredak*, Svetovi, Novi Sad, 1999.

U najširem smislu čitav set dokumenata čini političko – pravne osnove i definiše standarde u oblasti političkih, ekonomskih, radnih i socijalnih prava, na kojima se temelji korporativna kultura i bez kojih društveno odgovorno poslovanje ne bi bilo moguće. Ovom setu međunarodno pravnih dokumenata pripadaju Pakt UN o građanskim i političkim pravima, Pakt UN o ekonomskim i socijalnim pravima, konvencije i preporuke MOR, Evropska socijalna povelja. Stateški globalni značaj društveno odgovornog poslovanja potvrđuje i činjenica da su se ovim pitanjem direktno bavile i UN. Reč je o „Globalnom dogovoru Ujedinjenih nacija“, dugoročnoj akciji u kojoj učestvuje preko 4000 preduzeća i drugih subjekata iz više od 100 zemalja sveta. Po broju učesnika, ovo je jedna od najmasovnijih akcija na globalnom planu, pod krovom UN, što samo po sebi govori o njenom značaju. Akcija se zasniva na dobrovoljnosti, odnosno zajedničkoj svesti i odgovornosti učesnika i ima za cilj promovisanje osnovnih vrednosti i prednosti društveno odgovornog poslovanja, potvrđujući sopstvenom praksom da društveno odgovorno poslovanje nije trošak, u smislu isključivog izdvajanja dela sredstava za humanitarne i filantropske svrhe, već važnom činiocu koji doprinosi boljim poslovnim rezultatima, izgradnji odnosa saradnje i socijalnog partnerstva na relaciji poslodavci – radnici i motivisanju zaposlenih za ostvarivanje što boljih rezultata rada. Globalni dogovor se zasniva na Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima, Deklaraciji MOR o fundamentalnim pravima na radu, Deklaraciji o životnoj sredini i razvoju i Konvenciji UN protiv korupcije. Ostvarivanje glavnih ciljeva Globalnog dogovora – zaštita ljudskih prava, zaštita životne sredine i borba protiv korupcije temelji se na sledećim principima:¹⁴¹

- Sprečavanje kršenja ljudskih prava;
- Sloboda udruživanja i efektivna primena prava na pregovaranje;
- Eliminacija svih vrsta prisilnog i prinudnog rada;
- Zabrana zapošljavanja dece;
- Eliminacija diskriminacije na radnom mestu;
- Odgovorno pristupanje radnoj sredini;
- Promocija projekata koji štite radnu sredinu;
- Učestvovanje u razvoju tehnologija koje ne nanose štetu životnoj sredini.

6.2.3. Srbija, reforme, perspektive društveno odgovornog poslovanja

Konstatacija da su korporativna kultura i društveno odgovorno poslovanje civilizacijske tekovine savremenog doba, koje u sebi integrišu ključna ljudska, ekonomska, politička i socijalna prava, demokratske mehanizme i institucije, povezujući ih u suštinski novu viziju slobode i demokratije, afirmišući načelo društveno odgovornog, a to znači etičkog i humanog

¹⁴¹ <http://www.unglobalcompact.org/>

ponašanja svih aktera političkog i društvenog života, a to znači i aktera industrijskih odnosa, neizostavno otvara pitanje za svaku zemlju pojedinačno, da li su politički, ekonomski i socijalni sistem utemeljeni na principima društveno odgovornog poslovanja, koliki su kapaciteti pojedinih aktera i društva u celini da gradi institucije, ali i praksu društveno odgovornog poslovanja, ili drugim rečima koliko je jedna zemlja institucionalno i realno daleko ili blizu od koncepta i prakse društveno odgovornog poslovanja. Pri tome se ima u vidu i činjenica, potvrđena društvenom praksom ekonomski i tehnološki razvijenih zemalja EU, kao i uspešnih zemalja tranzicije, da stepen razvoja institucija i prakse društveno odgovornog poslovanja, predstavlja integrativni pokazatelj svih aspekata razvoja jednog društva – političkog uređenja, realnog funkcionisanja i društvene moći demokratskih institucija, ljudskih sloboda i prava i tsl. Koristeći jezik matematike može se reći da se društveno odgovorno poslovanje, korporativna kultura kao jedan od njegovih temelja i socijalni mir, politička i društvena stabilnost nalaze u direktnoj srazmeri. Tako posmatrano društveno odgovorno poslovanje dobija poseban značaj i specifičnu težinu u zemljama tranzicije. Analiza prakse zemalja tranzicije potvrđuje da su veći uspeh u procesu tranzicije, odnosno u ostvarivanju političkih, ekonomskih i socijalnih reformi, koje tranzicija neizbežno obuhvata, imale one zemlje koje su već na početku procesa tranzicije uspele da medju svim socijalnim partnerima afirmišu, i u zakonodavstvu i praksi uspostave osnovne principe društveno odgovornog poslovanja. Činjenica da se društveno odgovorno poslovanje, istovremeno, doduše različitim intenzitetom i sa različitim rezultatima, uspostavlja, kako u razvijenim tako i u zemljama tranzicije, potvrđuje da društveno odgovorno poslovanje u sebe uključuje značajne civilizacijske tekovine savremenog doba.

Medjutim, ono što daje poseban značaj društveno odgovornom poslovanju u zemljama tranzicije, jeste karakter same tranzicije, kao kompleksnog, protivurečnog i konfliktnog procesa. Istovremeno, industrijski i socijalni konflikti, kao neizbežni pratioci tranzicije imaju veoma visoku političku, ekonomsku i socijalnu cenu, odnosno predstavljaju jednu od najvećih prepreka tranzicionih reformi. Drugim rečima, na jednoj strani nalaze se industrijski i socijalni konflikti, a na drugoj strani društveno odgovorno poslovanje, koje se sa tog aspekta može definisati kao trajno, sistematsko traganje za industrijskim i socijalnim mirom, odnosno socijalnim koncenzusom, koji taj mir obezbeđuje.

U toj igri svetlosti i senki, korporativne kulture i društveno odgovornog poslovanja s jedne, i industrijskih i socijalnih konflikata s druge strane, u iskustvu Srbije su dominirali konflikti, dok je proces društveno odgovornog poslovanja, manje više, bio marginalizovan. Celokupni proces tranzicije u Srbiji bio je izrazito konfliktan, uključujući i najradikalnije oblike konflikata sa kojima je srpsko društvo bilo suočeno u protekle gotovo dve decenije, usporen, u pojedinim periodima nasilno prekidan, zbog čega se u mnogim tačkama Srbija nalazi na prvim koracima, iz kojih su uspešne zemlje tranzicije izašle pre više godina.¹⁴² Srpsko društvo je i danas izrazito konfliktno i podeljeno, industrijski i socijalni konflikti neracionalno i necelishodno troše ogra-

¹⁴² Šuković, D., *Globalizacija i siromaštvo*, u „Globalizacija i tranzicija“, Institut društvenih nauka, Centar za ekonomska istraživanja i Fridrih Ebert Stiftung, Beograd, 2001.

mnu društvenu energiju, koja je inače preko potrebna da bi se uspješnije i efikasnije ostvarivali ciljevi ekonomskih i društvenih reformi. Od neposrednih još su veće i opasnije posredne štete – trajna politička i socijalna nestabilnost, gubitak nade i motivacije kod znatnog dela građana. Drugim rečima, još uvek nije uspostavljeno povoljno i podsticajno društveno okruženje za uspostavljanje i razvoj društveno odgovornog poslovanja.

Za razliku od drugih, uspešnih zemalja tranzicije, u Srbiji nikada nije postignut minimalni nacionalni socijalni koncenzus o strategiji, putevima ostvarivanja i socijalnoj ceni tranzicije. Naprotiv, socijalna cena tranzicije i njena distribucija na pojedine društvene slojeve, bila je od početka i danas je ključni predmet industrijskih i socijalnih konflikata, bez obzira što je to maskirano različitim ideološkim i političkim formama. Sama činjenica da vladajuće elite nisu uspele da izgrade, makar ključne, opšte prihvatljive odrednice razvojne strategije društva, višestruko je usporavala i otežavala tok tranzicije, umanjujući njene inače skromne rezultate. Pri tome treba imati u vidu da je postizanje ovog koncenzusa u svim zemljama, kako razvijenim, tako i u zemljama tranzicije, bio prvi test sposobnosti društvenih aktera da grade društveno odgovorno poslovanje. Istovremeno, celokupna socijalna cena tranzicije, prebačena je na teret inače osiromašenih radno – proizvodjačkih slojeva društva. Ta socijalna cena tranzicije je za mnoge postala neizdržljiva, pa je to, po principu povratne sprege, još više uvećalo konfliktnost društva. Društvena struktura se radikalno menja, tako što se društvo deli na manjinu izrazito bogatih i privilegovanih i većinu, manje ili više siromašnih. Sve veće materijalno i društveno raslojavanje, zapravo govori da se sve snažnije i vidljivije uspostavlja diskriminacija. Najopasnije u svemu tome je stvaranje psihologije siromaštva kao zle i neizbežne sudbine većine, koja u temelju ruši vrednosti građanskog društva, odnosno slobodnog građanina kao njegovog temelja.

Analiza uzroka koji su usporili proces uspostavljanja koncepta i prakse društveno odgovornog poslovanja, u suštini je analiza prepreka koje su se javljale u procesu ekonomskih, političkih i socijalnih reformi. Dosadašnji tok tranzicije u Srbiji pokazuje nezadovoljavajuće rezultate u svim segmentima uspostavljanja društveno odgovornog poslovanja. Pre svega, neočekivano i neprihvatljivo sporo teče proces uspostavljanja pravnog okvira društveno odgovornog poslovanja. S druge strane, uočave se tendencija, odnosno nerealno očekivanje da će donošenje zakona, pri čemu se preuzimaju rešenja iz zakonodavstva ekonomski i tehnološki razvijenih zemalja EU, samo po sebi, rešiti određene probleme. Praksa je u tom pogledu potvrdila dobro poznatu istinu, da zakoni, iako nesporno važni, sami po sebi nisu dovoljni. Oni ostaju mrtvo slovo na papiru, ako ne postoji „politička volja“ i realna sposobnost aktera da ih sprovede. Primer koji to potvrđuje na pojavnj ravnj, jeste Zakon o socijalno – ekonomskom savetu Republike Srbije. Prvi Socijalno-ekonomski savet u Srbiji osnovan je 2001. godine Sporazumom aktera socijalnog dijaloga u Republici. Nekoliko godina kasnije, pre svega, na insistiranje sindikata, usvojen je Zakon o Socijalno – ekonomskom savetu, ali je stanje socijalnog dijaloga znatno lošije, nego pre donošenja zakona. Ovaj primer je veoma karakterističan, jer na očigledan način govori o raskoraku između pravne regulative i realnih kapaciteta društvenih aktera da pravnu regulativu

pretoče u društvenu praksu. U ovom slučaju, sindikati su insistirali na donošenju zakona, da bi iza zakonskih normi prikriji sopstvenu slabost i nedoraslost da odgovore zahtevima društvene prakse. Naime, u danas ekonomski i tehnološki razvijenim, demokratskim zemljama Evropske unije, kao i drugim, na drugačiji način u jednom dugotrajnom istorijskom procesu gradjen je odnos izmedju pravne regulative i društvene prakse. U ovim zemljama u dugom vremenskom periodu, takodje, kroz radikalne industrijske i socijalne konflikte gradjeni su realni odnosi izmedju društvenih aktera – države, poslodavaca i sindikata. Zakonska regulativa je u osnovi samo obezbedjivala pravne osnove realno uspostavljenih odnosa. To znači da su paralelno gradjene pravne osnove i društvena praksa na kojoj se i danas u ovim zemljama temelji korporativna kultura i društveno odgovorno poslovanje. U zemljama tranzicije, a u tom pogledu je izrazito karakteristična Srbija, zakoni koji su donošeni u većoj meri su bili izraz lepih želja, reagovanja na trenutne političke okolnosti, a mnogo manje izraz realne spremnosti i sposobnosti društvenih aktera da ih sprovedu u delo. To je u velikoj meri posledica ideološkog nasledja iz vremena socijalističkog samoupravljanja – prepoznatljivog pod krilaticom – Imamo dobre zakone, ali ih ne sprovodimo u praksi. U tom pogledu može se uočiti da nijedan od socijalnih partnera – država, poslodavci, sindikati, nije u potrebnoj meri razvio svoje kapacitete – počev od shvatanja strateškog značaja, interesa i odgovornosti svakog od socijalnih partnera da uspostavlja društveno odgovorno poslovanje, do potrebnih znanja da se grade mehanizmi i institucionalni okvir društveno odgovornog poslovanja.

Naročito je uočljivo zaostajanje na uspostavljanju autonomne regulative – kolektivnih ugovora, dokumenata, kojima se uređuje uspostavljanje mehanizama socijalnog dijaloga, znači one regulative koja se temelji na saglasnosti svih socijalnih partnera, i bez čega društveno odgovorno poslovanje gubi jedno od svojih temeljnih uporišta. Reč je o tome da se društveno odgovorno poslovanje temelji na načelima slobode organizovanja, slobode političkog delovanja, dobrovoljnosti, međusobnog poverenja, svesti i odgovornosti za zajedničke interese društva, iz čega proističe i potreba, odnosno obaveza uskladjivanja posebnih interesa pojedinih aktera sa širim društvenim interesima, na čemu se, takodje temelje kolektivno pregovaranje, socijalni dijalog, pravo zaposlenih da učestvuju u procesu odlučivanja u preduzeću, što su, u suštini, komponente društveno odgovornog poslovanja. Logično je da navedeni principi društveno odgovornog poslovanja uslovljavaju i odgovarajuće odnose izmedju zakonske i autonomne regulative. Ne sporeći izuzetni značaj zakonske regulative, kao pravnog temelja društveno odgovornog poslovanja, za društveno odgovorno poslovanje nezamenljivu funkciju ima autonomna regulativa. Radi se o različitim izvorima moći ove dve vrste regulative. Zakonska regulativa svoju moć temelji na sili vlasti, odnosno mehanizmima legitimne fizičke prinude kojima vlast raspolaže, što znači da zakonska regulativa može biti u korist, ali i na štetu društveno odgovornog poslovanja. Autonomna regulativa svoju snagu temelji na načelu dobrovoljnosti, odnosno spremnosti i odgovornosti društvenih aktera da tu regulativu usvoje i primenjuju, što se temelji na prethodno postignutom koncenzusu o ključnim društvenim pitanjima. Iz toga proističe da zakonska i autonomna regulativa treba da čine funkcionalnu

celinu, pre svega radnog i socijalnog zakonodavstva, ali i zakonskog okvira ukupnog političkog, ekonomskog i socijalnog razvoja društva.

Posmatrano sa tog stanovišta, stanje u Srbiji se ne može oceniti kao zadovoljavajuće. Pravni poredak u celini, uključujući i one zakone koji treba da budu temelj društveno odgovornog poslovanja se sporo uspostavlja, i još uvek je daleko od zahteva koje definišu međunarodno pravni standardi, zakonodavstvo i praksa zemalja EU. Još je nepovoljnije stanje na planu autonomne regulative, koje je, zapravo, slika stanja nezadovoljavajuće prakse. To je uslovljeno činjenicom da je autonomna regulativa, kao izraz dobre volje, medjusobnog poverenja i koncenzusa socijalnih aktera, uslovljena realnim kapacitetom socijalnih aktera i realnim stanjem odnosa koje obuhvata autonomna regulativa, jer autonomna regulativa definiše i reguliše realne adnose. Naime, izgradnja mehanizama socijalnog partnerstva, zajedničko definisanje principa na kojima će se graditi njihovi odnosi i usaglašavati realno različiti interesi, predstavlja prvi test spremnosti socijalnih aktera da grade društveno odgovorno poslovanje. Na tom prvom testu, koji u stvari ima karakter prijemnog ispita, nijedan od aktera nije postigao zadovoljavajuće rezultate.

Pravo radnika na informisanje, konsultovanje i saodlučivanje, ostvaruje se sporadično, u veoma ograničenom obimu. Na tom planu zakonska regulativa je izrazito restriktivna, a praksa još u većoj meri nezadovoljavajuća. Primera radi, uopšte nisu iskorišćene prednosti koje, prema iskustvima čitavog niza zemalja pruža formiranje i delovanje saveta zaposlenih, jer se saveti zaposleni neopravdano ograničeno i negativno posmatraju isključivo u kontekstu prakse radničkih saveta u vreme socijalističkog samoupravljanja.

Koncept i praksa kolektivnog pregovaranja u Srbiji, nisu prilagodjeni zahtevima moderne, dinamične socijalne tržišne privrede. Tačnije rečeno u Srbiji postoji nasledjeni koncept kolektivnog pregovaranja sa početka devedesetih godina dvadesetog veka, koji u sebi sadrži broj ne elemente državnog, administrativnog uređenja plata. O slabostima i disfunkcionalnosti ovog sistema rečito govori činjenica da je Srbija više od tri godine bila bez temeljnog akta u ovoj oblasti – Opšteg kolektivnog ugovora. Medjutim, usvajanje ovog dokumenta, nekoliko dana pre održavanja parlamentarnih izbora u Srbiji 2008. godine, nije nažalost donelo nikakvu značajnu promenu u praksi kolektivnog pregovaranja. Kolektivno pregovaranje se, po pravilu, svodi na pregovore o povećanju zarada za nekoliko procenata, neretko na zahteve za isplatu zaostalih zarada, dok su svi ostali aspekti sadržaja i metoda kolektivnog pregovaranja zapostavljeni.

Stanje socijalnog dijaloga je još nepovoljnije. Osim Zakona o Socijalno-ekonomskom savetu Republike Srbije, gotovo da nema nijednog drugog uspešnog koraka na planu uspostavljanja i razvoja socijalnog dijaloga. Socijalno – ekonomski savet Srbije nije uspeo da afirmiše svoju društvenu ulogu i funkcije, njegov društveni uticaj je marginalan, pre svega zbog slabosti sindikata i poslodavačkih organizacija. Pored toga, u više od 2/5 opština i gradova u Srbiji nisu formirani socijalno – ekonomski saveti, što samo po sebi dovoljno govori o odnosu aktera u lokalnim zajednicama prema socijalnom dijalogu, što je u velikoj meri uslovljeno neznanjem i neinformisanošću svih aktera o društvenom smislu i prednostima socijalnog dijaloga.

Ako se, kao polazni, prihvati stav da su pravo radnika na informisanje, konsultovanje i saodlučivanje, kolektivno pregovaranje, socijalni dijalog, komponente društveno odgovornog poslovanja, onda iz toga proizilazi da i rezultanta – društveno odgovorno poslovanje ne može biti na zavidnom nivou. Zvuči cinično, ali slika stanja upućuje na zaključak da su socijalni akteri postigli negativni koncenzus – da im društveno odgovorno poslovanje nije potrebno.

Medju brojnim razlozima ovakvog stanja, jedan se mora posebno izdvojiti i analizirati. To je rušenje moralnih principa i vrednosti sa kojim se srpsko društvo suočava, od početka procesa tranzicije, što je i danas izrazito prisutno. Svakako jedna od najtežih posledica tegobne tranzicije u Srbiji, koja će se najteže i najskuplje plaćati jeste moralni pad društva.¹⁴³ S druge strane, društveno odgovorno poslovanje, temelji se na svesti i odgovornosti aktera za opšte društvene interese, na uvažavanju principa solidarnosti i socijalne pravde, uspostavljanja i ostvarivanja načela jednakih šansi, što su sve moralni principi. Zato je moralna obnova jedan od preduslova uspostavljanja celovitog koncepta i prakse društveno odgovornog poslovanja u Srbiji.

6.3. Put Srbije ka evropskom socijalnom modelu

U protekle dve decenije zemlje Centralne i Istočne Evrope ušle su u jednu potpuno novu fazu svoje savremene istorije. Ova faza u društvenoj teoriji, politici i svakodnevnoj komunikaciji označava se kao proces tranzicije. Ovaj proces, koji u sebi sadrži korenite političke, ekonomske, socijalne i etičke reforme tekao je na različite načine, sa različitom dinamikom i sa različitim rezultatima u pojedinim zemljama. Ove razlike odražavaju razlike u kulturi, tradiciji, načinu života, ekonomskoj osnovi sa koje su pojedine zemlje krenule u proces tranzicije, ali i razlike u odabranim strategijama i politikama tranzicije, kompetentnosti i ukupnih kapaciteta političkih elita u pojedinim zemljama da definišu i ostvare ove strategije.

Medutim, pored uočljivih razlika, odnosno specifičnih puteva kojima je tekla, tranzicija je u svim ovim zemljama imala i brojne zajedničke imenitelje, koji potvrđuju univerzalni karakter i smisao promena koje se u ovom procesu događaju. Pre svega, tranzicija je u celini složen, dugotrajan, protivurečan i konfliktan društveni proces. Sam karakter i složenost ovog procesa uticali su da se od prvih koraka tranzicije, kao jedno od ključnih pitanja postavi pitanje socijalne cene tranzicije i njene distribucije na pojedine društvene slojeve.¹⁴⁴ Praksa je u protekle dve decenije na najočigledniji način potvrdila strateški, dugoročni značaj ovog pitanja. Odnos prema korpusu socijalnih pitanja, odnosno prema socijalnoj ceni tranzicije, bio je i danas je linija razdelnica izmedju uspešnih i neuspešnih zemalja tranzicije. Danas je već na pojavnoj ravni očigledno da su najbolje uspehe u procesu tranzicije, odnosno realizovanju društvenih reformi koje ona nužno obuhvata, ostvarile one zemlje koje su zaštitu i ostvarivanje socijalnih prava tretirale kao bitan element ukupne strategije društvenih, ekonomskih i političkih reformi i koje su nastojale da socijalna cena tranzicije bude što niža, kao i da se ona rasporedi na sve društvene

¹⁴³ *Moral i ekonomija*, Zbornik sa istoimenog naučnog skupa, Institut društvenih nauka, Beograd, 2008.

¹⁴⁴ *Five years of transition*, Collection, Bulgarian Academy of sciences and FES Office Sofia, 1996.

slojeve, u skladu sa načelima socijalne pravde, solidarnosti i ekonomske snage pojedinih društvenih slojeva. Na drugom polu su one zemlje, među koje, nažalost spada i Srbija, u kojima je socijalna cena tranzicije bila neizdržljiva za većinu stanovništva. Posmatrana u tom kontekstu, socijalna prava se javljaju kao vezivno tkivo između zemalja tranzicije i ekonomski i tehnološki razvijenih zemalja EU. Ta funkcionalna povezanost proističe iz činjenice da se danas u demokratskim zemljama, kao i onima koje su krenule tim putem uspeh politike i političara koji je vode, meri kvalitetom života običnih ljudi. A kvalitet života ljudi, koji obuhvata celinu političkih, radnih, ekonomskih i socijalnih prava, životni standard, dostojanstvo, socijalnu sigurnost, koja znači realnu nadu da će dani koji dolaze biti bolji od onih prethodnih, u velikoj meri se ispoljava i ostvaruje kroz korpus radnih i socijalnih prava.¹⁴⁵

Iz toga proističe strateški značaj korpusa socijalnih prava, kao jednog od uslova za uspešnost svih društvenih reformi koje tranzicija podrazumeva. Ovaj strateški značaj potvrđen je već na prvim koracima od osnivanja EU, kao institucionalnog, pravnog, ekonomskog i faktičkog okvira evropskih integracija. Istorija EU, koja započinje osnivanjem Evropske zajednice za ugalj i čelik, a zatim Zajedničkog evropskog tržišta, pokazuje da je već na startu bilo jasno njenim kreatorima da se proces evropskih integracija ne može uspešno odvijati i ne može dati željene rezultate, bez veoma snažne socijalne komponente. Drugim rečima, proces razvijanja Evropske unije je snagom činjenica potvrdio da su socijalna i radna prava nesporna civilizacijska tekovina, bez koje nije moguć stabilan ekonomski i tehnološki razvoj i na tome zasnovan kvalitet i dostojanstvo života ljudi, što podrazumeva da se određeni nivo tih prava mora paralelno uspostavljati na nacionalnom i evropskom nivou. Suočavanje sa navedenim činjenicama bila je i danas je osnovna pokretačka snaga evropskog socijalnog modela.¹⁴⁶

Već sa prvim koracima tranzicije, korpus socijalnih pitanja neizbežno se nametnuo, kreatorima ekonomske politike, kao i građanima. To je uslovljeno samom prirodom i karakterom socijalnih pitanja, koja su, zapravo, životna svakodnevna pitanja zapošljavanja, zarada, uslova rada, zdravlja i bezbednosti na radu, zdravog života, socijalne sigurnosti, zaštite dece i ranjivih društvenih grupa, vidljiva i prepoznatljiva na pojavnj ravni. Naime, ova pitanja su kao neka vrsta izloga tranzicije, u kome se vide sve njene prednosti i sva njena ograničenja i protivrečnosti. Drugim rečima, Srbija je, kao i druge zemlje tranzicije, na samom početku ovog složenog procesa, neizbežno napravila i prve korake u pravcu evropskog socijalnog modela. Naravno, kao i kod tranzicije u celini, pojedine zemlje tranzicije išle su ka evropskom socijalnom modelu koracima od sedam milja, a neke brzinom puža. U tom smislu, put Srbije ka evropskom socijalnom modelu, možemo definisati kao spor i tegoban.

U svakom slučaju, i pored svih prepreka i ograničenja ne može se osporiti da taj put Srbije ka evropskom socijalnom modelu teče, makar kao očekivanje i nada, pre svega onih koji su danas najdalje od standarda ovog modela. Očigledno je da i taj proces kretanja ka evropskom

¹⁴⁵ Vuković, D., Cekerevac, A., *Socijalna politika u procesu Evropskih integracija*, FPN, Beograd, 2006.

¹⁴⁶ Rogovski, R., Kajtar, E., *The European social model and coordination of social policy*, www.fes.de, 2006.

socijalnom modelu zahteva mnogo veću dinamiku i efikasnost.¹⁴⁷ Zato je od izuzetnog značaja definisati i analizirati činioce koji utiču na dinamiku i ukupne efekte ovog procesa. U tom smislu, mogu se posebno naznačiti sledeći faktori:

- Uspostavljanje vladavine prava;
- Pravno uređivanje i zaštita socijalnih prava;
- Unapređivanje, odnosno poboljšavanje društvenog okruženja za uspešno poslovanje, odnosno časnu i ravnopravnu tržišnu utakmicu;
- Uspešnost privrednih i društvenih reformi u celini;
- Realna materijalna snaga društva;
- Podizanje nivoa etičnosti društva u celini;
- Podizanje nivoa kritičke građanske svesti i odgovornosti;
- Razvoj mehanizama i prakse socijalnog partnerstva.

6.3.1. Prvi koraci Srbije ka evropskom socijalnom modelu

Strateško opredeljenje Srbije, koje je, na deklarativno–političkom planu, nesporno posle oktobra 2000. godine, ka evropskim integracijama, odnosno članstvu u EU, sadrži u sebi i prihvatanja evropskog socijalnog modela.¹⁴⁸ Glavni razlog za to nije samo formalne prirode, već u činjenici da evropski socijalni model ima svoje utemeljenje u ključnim civilizacijskim tekovinama i dostignućima savremenog društva. Praktični put ka ovom modelu, pokazao je svu složenost i zahtevnost ovog socijalnog modela, njegovu širinu i sveobuhvatnost, koja zahteva integralan pristup njegovom definisanju i ostvarivanju. Reč je o fleksibilnom, razvojnom modelu socijalne politike, koji se stalno razvija, menja, unapređuje, prilagođava novim društvenim okolnostima, a njegova konstanta je stalno podizanje standarda u oblasti socijalnih prava. Svemu tome treba dodati ključnu iskustvenu činjenicu, potvrđenu u procesu uspostavljanja i razvoja EU, u procesu tranzicije u celini, kao i u iskustvu Srbije – bez evropskog socijalnog modela proces evropskih integracija, kao i proces tranzicije gube svoj ljudski smisao i perspektivu.

Proces uspostavljanja evropskog socijalnog modela, kako u Srbiji, tako i u drugim zemljama tranzicije tekao je paralelno na dva koloseka – na faktičkom i normativno-pravnom. Najbolje rezultate, naravno, postigle su one zemlje koje su uspostavile optimalni odnos normativno – pravnog i faktičkog modela socijalne politike, zasnovane na evropskim standardima.¹⁴⁹

¹⁴⁷ Delević – Djilas, M., *Srbija i Evropska Unija – dokle smo stigli*, u „Socijalna politika u procesu Evropskih integracija“, FPN, Beograd, 2006.

¹⁴⁸ *Nacionalna strategija pridruživanja Srbije Evropskoj uniji*, dokumentacija Vlade Republike Srbije, 2005.

¹⁴⁹ *Četiri godine tranzicije u Srbiji*, Centar za liberalno-demokratske studije, Beograd, 2005.

Istini za volju, mnogo lakši deo posla bilo je kretanje ka evropskom socijalnom modelu na normativno-pravnom planu. U tom pogledu, neki značajni koraci su učinjeni i prethodnim državama – SFRJ i SRJ, koje su ratifikovale strateški značajne međunarodne političko – pravne standarde u oblasti radnih, socijalnih i sindikalnih prava, kao što su Pakt UN o ekonomskim i socijalnim pravima, preko 90 konvencija i preporuka MOR, kao i čitav niz evropskih dokumenata koji regulišu ovu materiju.

Na ovom planu posebno treba izdvojiti Evropsku socijalnu povelju,¹⁵⁰ strateški dokument Saveta Evrope u oblasti radnih, ekonomskih i socijalnih prava, koji je Skupština Srbije ratifikovala 2009. godine, čime se obavezala da poštuje u svom zakonodavstvu i praksi evropske standarde u ovoj oblasti.

Medjutim, na domaćem planu stvari nisu tekle na zadovoljavajući način. To se, pre svega, odnosi na ukupnu spornost u donošenju zakonodavstva usaglašenog sa standardima EU, kao i na činjenicu da je način donošenja, kao i rešenja u ključnim zakonima iz ove oblasti, kao što je npr. „Zakon o radu“, bio predmet oštih konflikata sindikata i političkih vlasti. Činjenica je da sve socijalne aktere očekuje dug i složen put u stvaranju radnog i socijalnog zakonodavstva usaglašenog sa standardima EU, što je i jedan od bitnih uslova evropskih integracija Srbije. Takvu ocenu potvrđuje i činjenica da od najvećih slabosti i ograničenja na planu pravnog regulisanja i zaštite socijalnih prava pati „autonoma regulativa“, kolektivni ugovori, socijalni paktovi, koje na bazi koncenzusa usvajaju psolodavci i sindikati. Kolektivni ugovori se u najvećem broju slučajeva svode na prepisivanje zakonskih odredbi i time se faktički ograničavaju na odbranu minimuma socijalnih prava, a ne na podizanje njihovog nivoa, što je jedna od osnovnih funkcija sistema kolektivnog pregovaranja.

Konačno, kada je reč o primeni važećih zakona, uočava se izraziti raskorak između normativnog i stvarnog. Naime, Srbija je kao i druge zemlje tranzicije, u procesu prilagodjavanja svog zakonodavstva zakonodavstvu EU, preuzimala zakone pojedinih zemalja EU, čiji se kvalitet, demokratičnost, humanost ne može osporiti. Medjutim, praksa je pokazala da društvo u celini nema potrebne kapacitete da ove zakone i standarde definisane u njima realizuje u svakodnevnom životu. Ova slabost ima dva odnosna aspekta – nedovoljne demokratske i druge kapacitete socijalnih partnera i aktera političkog života društva, kao i nedovoljnu materijalnu, odnosno ekonomsku snagu društva. Tome treba dodati i vladajući model raspodele nacionalnog dohotka, koji ne otvara prostor za izlazak Srbije iz začaranog kruga siromaštva. Naprotiv, na taj način se održava nepovoljna socijalna struktura društva, podeljenog na manjinu izrazito bogatih i ogromnu većinu stanovništva, manje ili više siromašnih. Takvo stanje na dugi rok ograničava mogućnosti uspostavljanja evropskog socijalnog modela, ograničavajući socijalnu politiku na

¹⁵⁰ *Revidirana Evropska socijalna povelja*, Savet Evrope, Kancelarija u Beogradu, 2006.

ulogu dežurnog vatrogasca, koji gasi najurgentnije socijalne požare i najdrastičnije vidove siromaštva.¹⁵¹

6.3.2. Zapošljavanje kao materijalna osnova evropskog socijalnog modela

Zaposlenost i zapošljavanje predstavljaju ugaoni kamen evropskog socijalnog modela. To je, istovremeno, i osnova strategije socijalnih prava, kao razvojne, fleksibilne strategije i jednog od temelja strategije održivog razvoja. Danas je već na pojavnjoj ravni uočljivo da sve ekonomski i tehnološki razvijene zemlje imaju takav odgovoran, razvojni, strateški odnos prema socijalnim pravima, kao sastavnom delu ukupnih ljudskih sloboda i prava. Istorija kapitalizma u celini, uključujući i savremeni razvijeni kapitalizam potvrđuje da je zaposlenost uvek bila pouzdani, objektivni lakmus papir uspešnosti jedne privrede, njene realne snage i sposobnosti prilagođavanja novim tehnološkim i društvenim okolnostima. Danas se može slobodno reći – reci mi kakva ti je zaposlenost, pa ću ti reći kakva ti je nacionalna ekonomija i u kakvom društvu živiš. Sa procesom jačanja evropskih integracija, odnosno stvaranja velikog evropskog tržišta, čiji je segment i tržište radne snage, ova činjenica se prenosi i sve jače manifestuje na evropskom nivou. U suštini, sve prednosti i sva ograničenja tržišnog načina proizvodnje, kao u nekom ogledalu otvoreno se manifestuju na tržištu radne snage. Pri tome, stanje na tržištu radne snage, odnosno zaposlenost, nije samo jednostavna ekonomska činjenica, već pitanje sudbine, perspektiva, nada i strahova miliona ljudi. Logično je i očekivano zbog svega toga da je politika zaposlenosti i zapošljavanja stalno u centru pažnje razvojne strategije i politike EU.

Osnovni ciljevi i načela politike zapošljavanja EU sadržani su u Glavi VIII Ugovora o EZ-u, dok pitanja socijalne politike uređuje Glava XI Ugovora.¹⁵² Zajednički ciljevi uskladenih politika zapošljavanja su: što veća zaposlenost uz istovremeno poboljšanje uslova života i rada, jačanje tržišta rada i obrazovane radne snage, koja se može prilagoditi ekonomskim promenama, poboljšanje kvaliteta socijalne politike i socijalne zaštite.

Zapošljavanje i socijalna pitanja postaju jedan od najznačajnijih prioriteta evropskih institucija početkom 1990-ih godina. Prvi pravi napredak je ostvaren 1993. godine Belom knjigom o rastu, konkurentnosti i zapošljavanju, kojom su predložena rešenja zasnovana na povećanju konkurentnosti u Uniji, ostvarenju stalnog rasta koji bi vodio sigurnim poslovima i podsticanju fleksibilnosti tržišta rada. Evropski savet je na samitu u Esenu 1994. godine definisao pet prioriteta koje države članice treba da promovišu:

- razvoj ljudskih potencijala;
- unapredjenje produktivnih ulaganja;
- poboljšanje učinka institucija na tržištu rada;

¹⁵¹ Marinković, D., *Strategija odnosa zakonske i autonomne regulative i socijalno partnerstvo*, Zbornik sa naučnog skupa „Regionalni razvoj i zapošljavanje“, Sokobanja, 2007.

¹⁵² *Osnivački akti EU*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2004.

- otvaranje novih radnih mesta;
- omogućavanje pristupa radu, posebno za mlade ili dugo nezaposlene osobe.

Ugovor iz Amsterdama iz 1997. godine definiše problem zaposlenosti kao pitanje u kojem i Zajednica ima nadležnosti i ukazuje da države članice treba da razviju zajedničku strategiju vezanu za zaposlenost na nivou EU. Član 128 Ugovora postavlja mehanizme koji bi trebalo da omogućće koordinaciju medju državama članicama.¹⁵³

Sprovođenje Evropske strategije zapošljavanja u skladu sa zacrtanim ciljevima počiva na četiri stuba:

Sposobnost zapošljavanja – prvi stub politike zapošljavanja se zasniva na osiguravanju mogućnosti zapošljavanja, što se postiže borbom protiv dugoročne nezaposlenosti i nezaposlenosti mladih ljudi, olakšavanjem prelaza iz škole na posao i razvijanjem saradnje između preduzeća i socijalnih partnera. Neke od mera koje se primenjuju u okviru ovog “stuba” su: programi subvencioniranja plata pri zapošljavanju, programi doživotnog učenja, programi borbe protiv diskriminacije na tržištu rada i programi podrške socijalne integracije kroz zapošljavanje.

Preduzetništvo – podrazumeva razvijanje aktivnijeg poslovnog okruženja i otvaranje novih i boljih radnih mesta. To se postiže pružanjem pomoći novim mogućnostima zapošljavanja, kao i kroz pomoć regionalnim i lokalnim inicijativama za zapošljavanje.

Adaptabilnost – omogućavanje prilagodjavanja preduzeća, tj. obuhvata mere koje su usmerene ka modernizaciji preduzeća i prihvatanju novih tehnologija i novih tržišnih uslova, putem osavremenjavanja organizacije rada i unapredjenja prilagodljivosti u preduzećima.

Jednake mogućnosti za sve – četvrti stub politike zapošljavanja je usmeren ka uklanjanju polnih nejednakosti na tržištu rada, odnosno ka razvoju društava u kojima bi muškarci i žene radili pod istim uslovima, imali iste odgovornosti i bili isto plaćeni. Ovi ciljevi se postižu otklanjanjem diskriminacije medju polovima i omogućavanjem postizanja ravnoteže između porodičnog i poslovnog života. Neke od mera su: nova pravila za godišnje odmore za roditelje, veći broj kvalitetnijih ustanova za brigu o deci, zaštita žena za vreme trudničkog i porodičkog bolovanja, lakše uključivanje žena u radni proces po povratku sa porodičkog bolovanja i sl.

Evropska politika u oblasti zapošljavanja je, zapravo, proces u kome se na nivou EU definišu zajednički ciljevi vezani za politiku zapošljavanja i glavne smernice za razvoj politike zapošljavanja u državama članicama.¹⁵⁴ U skladu sa tim „opštim” odredjenjima, Evropska komisija je još od 1998. godine u redovnom postupku utvrđivanja i inoviranja smernica u oblasti zapošljavanja za zemlje Evropske Unije. Ove smernice utvrđene 2003. godine sadrže sledeće odrednice:

- Pomoć u traženju posla i prevencija dugoročne nezaposlenosti;

¹⁵³ Goetschy, J., *The European Employment Strategy*, European Journal for Industrial Relations 5/1999

¹⁵⁴ Rogovski, R., Kajtar, E., *The European Social Model and Coordination of Social Policy*, www.fes.de

- Stimulisanje preduzetništva;
- Promovisanje adaptabilnosti i mobilnosti kao odgovora na promene na tržištu rada;
- Promovisanje razvoja ljudskih resursa i doživotnog učenja;
- Povećanje ponude radne snage i promovisanje produženja aktivnosti radne snage - „aktivno starenje”;
- Ravnopravnost polova;
- Promovisanje integracije teže zapošljivih grupa u tržište rada;
- Omogućavanje isplativosti rada;
- Smanjenje obima neprijavljenog rada;
- Smanjivanje regionalnih razlika na tržištu rada.

Konkretni ciljevi Strategije zapošljavanje i navedenih smernica EU projektovani do 2010. godine su:

- Ukupnu stopu zaposlenosti povećati na 70% (u 2005. godini je bila 63,8%);
- Stopu zaposlenosti žena povećati na 60% (u 2005. godini je bila 56,3%);
- Obezbediti da svako nezaposleno lice dobije mogućnost za novi posao pre isteka perioda od 6 meseci nezaposlenosti za mlade i u roku od 12 meseci nezaposlenosti za odrasle. Ovo treba da bude ostvareno u obliku osposobljavanja, prekvalifikacija ili drugih mera za zapošljavanje odraslih;
- Obezbediti da 25 odsto dugotrajno nezaposlenih bude uključeno u aktivne mere u obliku osposobljavanja, prekvalifikacija ili ostalih mera za zapošljavanje, sa ciljem da se dostigne prosek tri najnaprednije države članice EU;
- Najmanje 85 odsto starijih od 22 godine da ima završenu četvorogodišnju srednju školu;
- Prosečna stopa učešća u doživotnom obrazovanju, u starosnoj dobi od 25-64 godina, treba da obuhvata 12,5 odsto aktivnog stanovništva;
- Stopu zaposlenosti starijih radnika (55-64 godine) treba povećati do nivoa od 50% (u 2005. godini je 42,5%);
- Povećanje starosne granice za odlazak u penziju za 5 godina.

Da bi se navedeni projektovani ciljevi ostvarili potreban je:

- Rast zaposlenosti od 1,5% prosečno godišnje (u periodu 2000.-2003. godine stopa rasta zaposlenosti je bila svega 0,7% na godišnjem nivou što je nedovoljno za ostvarenje projekcije za 2010. god.);
- Rast zaposlenosti žena od 1,2%, prosečno godišnje;

- Rast zaposlenosti starijih radnika za 3,2%, prosečno godišnje;
- Brigu o deci učiniti dostupnim za 90% dece između treće godine i osnovne škole i 33% dece mlađe od 3 godine.

Posebno važna institucija na nivou EU za socijalnu oblast je Evropski socijalni fond (*European Social Fund - ESF*). To je najstariji evropski fond osnovan još 1958. godine. Njime upravlja Evropska komisija u cilju povećanja mogućnosti zapošljavanja radnika, odnosno produktivnosti radnika na teritoriji Unije i time unapredjenja njihovog životnog standarda. To je glavni finansijski instrument preko kojeg EU sprovodi ciljeve Strategije politike zapošljavanja.¹⁵⁵ ESF je jedan od najstarijih strukturnih fondova koji preko 40 godina investira, zajedno sa državama članicama, u programe za razvoj veština i potencijala pojedinaca vezanih za rad. ESF pruža podršku državama članicama da implementiraju preporuke predviđene Evropskom strategijom o zapošljavanju i ciljeve EU u pogledu socijalne uključenosti. Zemlje članice mogu koristiti sredstva iz ovog fonda za realizaciju sledećih aktivnosti:

- profesionalnu integraciju dugoročno nezaposlenih;
- profesionalnu integraciju mladih koji su nezaposleni;
- profesionalnu integraciju osoba isključenih sa tržišta rada;
- unapredjenje jednakih šansi za pristup tržištu rada;
- posebne mere za bolji pristup žena tržištu rada;
- poboljšanje sistema obrazovanja i obuke.

6.3.3. Socijalna, politička i ljudska prava – sprečavanje diskriminacije i strategija jednakih šansi

Pošto se evropske politike temelje na četiri osnovne slobode: slobodi kretanja ljudi, roba, kapitala i usluga, važan segment *acquis*-a odnosi se i na oblast **slobode kretanja ljudi**, prevažno slobode kretanja radnika. Kada je reč o primarnim izvorima prava Evropske unije, ova oblast je regulisana Ugovorom o Evropskoj uniji (član 2), Ugovorom o osnivanju evropske zajednice - članovi 2 i 13, Glave III - Slobodno kretanje osoba, usluga i kapitala (od 39 do 42), VIII i XI. Ove odredbe Ugovora garantuju načelo nediskriminacije po osnovi državljanstva za radnike iz država članica u vezi njihovog zapošljavanja, naknada i ostalih uslova rada i zapošljavanja.¹⁵⁶ Sloboda kretanja ljudi je jedna od najvažnijih aspekata EU jer direktno utiče na njihove živote i odluke koje donose u svom profesionalnom i ličnom životu. *Acquis* na ovom području pokriva četiri različita segmenta: slobodu kretanja radnika, uzajamno priznavanje stručnih kvalifikacija, građanska prava i koordinaciju sistema socijalne sigurnosti.

¹⁵⁵ Lindley, M., *The European social fund – A Strategy for Generic Evaluation* in Gunther Schmid/Jacqueline, Oreilly/Klaus Schomann *International Handbook of Labour Market Policy and Evaluation*

¹⁵⁶ Guild, E., *The legal Framework of EU Migration*, Working Paper No.2, PEMINT

EU je donela vrlo veliki broj propisa iz socijalne oblasti. Tu spadaju uputstva, pravila, odluke, mišljenja. Slobodu kretanja radnika reguliše 16 direktiva i 6 uredbi, a oblast socijalne politike 118 direktiva i 186 uredbi. Pored ovih sekundarnih izvora, i evropski kolektivni ugovori su autonomni izvori komunitarnog radnog prava. Takodje, izvor radnog i socijalnog prava EU predstavlja i sudska praksa Evropskog Suda pravde, koji tumačenjem odredbi osnivačkih ugovora i sekundarnog komunitarnog zakonodavstva, ostvaruje značajnu ulogu u stvaranju komunitarnog radnog i socijalnog prava. Osim toga, valja ukazati da je komunitarno radno i socijalno pravo je u velikoj meri formirano pod uticajem konvencija i preporuka MOR-a.

Prema odredbama pravnih propisa EU, radnik koji se seli u drugu državu članicu ima određena prava. Ta prava prevashodno znače:

- pravo na rad bez radne dozvole (osim za radnike iz novih država članica koje su obuhvaćene tranzicionim periodom);
- jednakost postupanja u zapošljavanju kao s državljanima članice u kojoj se rad obavlja;
- pravo na jednake socijalne pogodnosti kakve imaju i državljani članice u kojoj se radnik zapošljava;
- pravo članova porodice da se pridruže radniku i da primaju porodične naknade;
- potpunu koordinaciju sistema socijalne sigurnosti (penzijska prava i doprinosi za socijalno osiguranje);
- međusobno priznavanje kvalifikacija.

Ovako široka paleta prava državljana država članica potvrđuje važnost slobode kretanja radnika kao jednog od temeljnih prava EU. Sloboda kretanja nije samo sloboda radnika na geografsku i radnu mobilnost, već i njihovo pravo na socijalnu integraciju, što podrazumeva niz mera u oblasti socijalne sigurnosti. Cilj gore navedenih prava je i podsticanje mobilnosti radne snage između država članica EU, što je važan činilac ostvarivanja jedinstvenog tržišta. Među najvažnijim pravnim propisima EU ovde treba ukazati na Uredbu 1408/71 kojiim se eliminišu nepovoljnosti za radnika migranta i članove njegove porodice usled kretanja unutar Zajednice. Ovo pravilo, naravno, u skladu sa načelima primene komunitarnog prava ima pravo prednosti u odnosu na nacionalna zakonodavstva država članica.

Istine radi, radnu snagu u EU karakteriše mala prostorna i profesionalna pokretljivost. Između 1991. i 2001. godine samo je 15 odsto državljana EU promenilo mesto boravišta radi zaposlenja u drugoj državi članici. Zapošljavanje u drugoj državi članici kao razlog za migraciju zabeležen je većinom u južnim članicama EU - Italiji, Portugaliji i Španiji. Najveći procenat mobilnosti radne snage u 2001. godini imale su Velika Britanija i Švedska, dok su radnici iz Grčke i Španije pokazali vrlo nizak stepen mobilnosti. Danas samo 2% radne populacije EU radi u drugoj zemlji članici. Prema tome, smatra Evropska komisija, garantovana sloboda kretanja radnika unutar EU nije potpuno iskorištena. Nizak stepen mobilnosti radne snage u EU ima

negativne posledice na ekonomski rast, zaposlenost i stručnu osposobljenost radne snage. Odlazak iz jedne u drugu državu članicu još uvek znači susret sa brojnim pravnim, praktičnim i administrativnim preprekama.¹⁵⁷

Nastojeći da te prepreke smanji i da poboljša zaposlenost i mobilnosti radne snage EU je 2002. godine donela Akcioni plan o stručnoj osposobljenosti i mobilnosti i prvi Izveštaj o sprovođenju tog Plana 2004. godine. Pored toga uspostavljen je portal sa informacijama o kretanju unutar EU radi zaposlenja. Ekonomiji EU je potrebna mobilnija radna snaga kako bi uspostavila ravnotežu svog tržišta rada i kako bi potpuno ostvarila slobodu kretanja radnika nakon poslednjeg talasa proširenja.

Evropska unija je u sklopu svoje razvojne i socijalne politike izgradila veoma širok zakonski okvir protiv diskriminacije. Osnivački ugovor iz 1957. godine je sadržao odredbu prema kojoj je zabranjeno nejednako plaćanje rada za muškarce i žene, a ova odredba je revidirana u Sporazumu iz Amsterdama. Od samog početka, Sporazum EEZ je sadržao i odredbe koje su zabranjivale diskriminaciju po osnovu nacionalne pripadnosti. Ove odredbe su dodatno pojačane Sporazumom iz Amsterdama (članovi 12 i 39), dok se problematika jednakih šansi, odnosno jednakih mogućnosti posebno definiše članovima 137 i 141. U operativnoj primeni ovde je posebno važna Direktiva 79/7 koja se odnosi na progresivnu primenu načela jednakog postupanja prema muškarcima i ženama u oblasti socijalne sigurnosti, koje je kasnije dopunjena Direktivom 86/378 i Direktivom 96/97 koje se tiču jednakosti postupanja u oblasti dopunskog profesionalnog osiguranja i Direktivom 86/613 koja se tiče prava samozaposlenih žena i muškaraca. Pored toga Direktiva 75/117 definiše različite aspekte principa jednake zarade za muškarce i žene za rad jednake vrednosti, a Direktiva 76/207 ima za cilj obezbeđivanje jednakog tretmana muškaraca i žena u pogledu pristupa zapošljavanju i napredovanja, stručne obuke i uslova rada.

Polazeći od načela “slobode, demokratije, poštovanja ljudskih prava i fundamentalnih principa slobode koji su zajednički svim zemljama članicama Unije”, Ugovorom definisana nadležnost EU je da “preduzme odgovarajuće aktivnosti u borbi protiv diskriminacije zasnovane na polu, rasnom ili etničkom poreklu, religiji ili verovanju, invaliditetu, starosti ili seksualnoj orijentaciji”. Na osnovu toga Komisija je predložila “paket mera protiv diskriminacije”, koji je podrazumevao i Zajednički program akcije u borbi protiv diskriminacije i Direktivu o rasnoj jednakosti i Direktivu o jednakosti pri zapošljavanju.

Ove Direktive, usvojene 2000. godine, zabranjuju diskriminaciju, ugrožavanje i viktimizaciju pri zapošljavanju i obuci na osnovu religije ili verovanja, invaliditeta, starosti i seksualne orijentacije. Njima se, takodje, zabranjuje diskriminacija na osnovu rase ili etničkog porekla, pri zapošljavanju i u drugim oblastima, kao što su obrazovanje, socijalno osiguranje, stanovanje, zdravstvena zaštita i dostupnost roba i usluga. Iako u mnogim evropskim zemljama

¹⁵⁷ Guild, E., *Discretion, Competence and Migration in European Union*, European Journal for Migration and law 1/1999.

odavno postoji zakonska regulativa koja zabranjuje diskriminaciju, ovi novi propisi su imali cilj da ustanove jedan konzistentan set prava i obaveza u čitavoj Evropskoj uniji. To znači da žrtve diskriminacije imaju pravo na pokretanje sudskih sporova, kao i to da oni koji su učestvovali u bilo kakvim diskriminatornim aktivnostima za to mogu da odgovaraju, iako se tačan način na koji se to sprovodi razlikuje od zemlje do zemlje.

Što se rodne ravnopravnosti u Srbiji tiče, članom 15 **Ustava Srbije** utvrđeno je da država jamči ravnopravnost žene i muškarca i razvija politiku jednakih mogućnosti. Novo ustavno načelo je i zabrana svake neposredne ili posredne diskriminacije, po bilo kom osnovu. Pored toga, krajem 2009. godine je donesen i Zakon o ravnopravnosti polova i njime su propisani mehanizmi za postizanje rodne ravnopravnosti. Evropska Komisija, inače, “polnu diskriminaciju” tretira odvojeno od ostalih formi diskriminacije koje su navedene u direktivama o rasnoj jednakosti i jednakosti pri zapošljavanju.

U tom smislu, Smernice za ostvarivanje jednakog tretmana žena i muškaraca za period od 2006. do 2010. godine, navode šest prioriternih oblasti za aktivnosti Evropske unije na polju jednakosti polova:

- Jednaka ekonomska nezavisnost za žene i muškarce;
- Ravnoteža između privatnog i profesionalnog života;
- Jednaka zastupljenost u procesu donošenja odluka;
- Ukidanje svih oblika nasilja zasnovanog na polnoj pripadnosti;
- Eliminacija stereotipa u vezi sa polovima;
- Promovisanje jednakosti polova u eksternim i razvojnim politikama.

Ovi ciljevi se naslanjaju na iskustvo dobijeno zahvaljujući prethodnoj “Okvirnoj strategiji jednakosti između žena i muškaraca” koja je bila doneta za period od 2001. do 2005. godine. Znači da nove smernice objedinjavaju neke nove inicijative sa onim već postojećim uspešnim aktivnostima.

6.3.4. Socijalnim dijalogom ka socijalnim pravima i socijalnom miru

U prethodnom analiziranju puta Srbije ka evropskom socijalnom modelu, obuhvaćena su samo ona, po svojoj prirodi integrativna pitanja, kod kojih se najjasnije i na pojavnjoj ravni najočiglednije iskazuje funkcionalna povezanost i medjuzavisnost građanskih, političkih, radnih, ekonomskih i socijalnih prava, povezanih u korpusu koji označavamo kao ljudska prava. To su, istovremeno, ona pitanja, čije je puno ostvarivanje preduslov ostvarivanja svih drugih radnih, ekonomskih i socijalnih prava, odnosno ostvarivanja slobode i dostojanstva ljudskog rada.¹⁵⁸

¹⁵⁸ Kohl, H., *Social dialogue, workers rights and freedom of association in the Western Balkan – a survey after a first round of empirical research*, SEER, 2/2009, ETUI, Brussels, 2009.

Analiza ovih pitanja, potvrdila je da u suštini svako razvojno ekonomsko, tehnološko pitanje ima i svoju socijalnu komponentu, a da svako previdjanje ili svesno zapostavljanje ili odbacivanje ove socijalne komponente izaziva, na dugi rok, posledice, koje su mnogo skuplje – politički, socijalno, razvojno, moralno, od materijalne cene socijalne komponente.

U sagledavanju stanja i perspektiva Srbije u njenom kretanju ka evropskom socijalnom modelu neophodno je primeniti komparativnu metodu. Poredeći evropske standarde u Evropskoj socijalnoj povelji i dokumentima EU, kao i praksu, sa stanjem u Srbiji, može se uočiti da Srbiju očekuje dugačak i složen put ka uspostavljanju evropskog socijalnog modela. Ova uporedna analiza, takodje, upućuje na neophodnost integralnog pristupa, a to znači da se proces kretanja ka evropskom socijalnom modelu mora paralelno i sinhronizovano odvijati na političkom, ekonomskom, tehnološkom i svim drugim planovima.¹⁵⁹

Praksa je u protekle dve decenije potvrdila da su najbolje rezultate na planu ekonomskog i tehnološkog razvoja i na tom materijalnom temelju unapredjivanja nivoa socijalnih prava građana ostvarile one zemlje, koje su na startu ovog procesa ostvarile nacionalni socijalni konsenzus o putevima i socijalnoj ceni tranzicije. Drugim rečima, socijalna politika koja je sastavni deo razvojne strategije, koja optimalno povezuje načela ravnopravne tržišne utakmice i načela socijalne pravde i solidarnosti podrazumeva saglasnost i zajednički napor svih socijalnih aktera. To podrazumeva demokratski proces i efikasne mehanizme socijalnog partnerstva, koji omogućuju suočavanje različitih interesa socijalnih partnera, prepoznavanje i definisanje zajedničkih interesa i svest i odgovornost za ostvarivanje tih zajedničkih interesa. Zato je socijalni dijalog demokratski, humani temelj, na kome se Srbija može, trajno, sistematski kretati, ka evropskom socijalnom modelu. U tom pogledu, iskustvo EU potvrđuje da je traganje za evropskim socijalnim modelom iznedrilo socijalni dijalog, ali da je i evropski socijalni model tekovina socijalnog dijaloga i socijalne demokratije u Evropi u celini.

Posmatrana na taj način, analiza toka uspostavljanja i razvoja socijalnog dijaloga u EU pokazuje sledeće:

- da je stalno rasla društvena uloga i moć socijalnog dijaloga u političkim i društvenim procesima u EU;
- da su permanentno gradjeni novi mehanizmi i instrumenti socijalnog dijaloga;
- da se stalno proširivao sadržaj socijalnog dijaloga, odnosno krug pitanja koja su razmatrali akteri socijalnog dijaloga.

Drugim rečima, permanentno su osvajana nova područja društvenog života u kojima je socijalni dijalog imao svoju ulogu, odnosno u procesu odlučivanja bila je potrebna reč socijalnih aktera, njihovi pojedinačni i zajednički stavovi.

¹⁵⁹ Milić, A., urednik, *Društvena transformacija i strategija društvenih grupa – svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Beograd, 2004.

Kada se uporede sadržaj procesa političkog odlučivanja i sadržaj socijalnog dijaloga u EU, stiže se utisak o dva paralelna procesa odlučivanja o istim pitanjima. Takav utisak ima uporište u realnom životu, pri čemu iza procesa odlučivanja u institucijama političkog sistema stoje pravni mehanizmi za njihovo sprovođenje, a kod socijalnog dijaloga to je društvena moć i koncenzus socijalnih partnera, odnosno njihova realna mogućnost da utiču na političke vlasti da stavove izgrađene u socijalnom dijalogu pretoče u zakone i mere ekonomske i socijalne politike.

Ukoliko se analiziraju sadržaji aktivnosti različitih oblika socijalnog dijaloga – od nivoa preduzeća, pojedinih država članica i EU, može se uočiti da gotovo nema važnijeg ekonomskog, političkog, socijalnog ili nekog drugog pitanja, koje nije ili ne može biti predmet socijalnog dijaloga na evropskom nivou. Formalno– pravno i faktički tu ne postoje nikakva ograničenja– to je faktičko pitanje, pitanje procene realne potrebe i celishodnosti od strane jednog ili svih socijalnih partnera da se određeno pitanje uvrsti u evropsku agendu socijalnog dijaloga. U tom smislu se može reći da je sadržaj socijalnog dijaloga na nivou EU, takodje, predmet socijalnog dijaloga, odnosno njegova prva stepenica.¹⁶⁰

Pitanja koja su predmet socijalnog dijaloga na Evropskom nivou su istovremeno predmet nacionalnih i evropskog zakonodavstva, kao i društvene prakse. Iz pregleda jednog broja ovih pitanja vidljivo je da sadržaj socijalnog dijaloga u EU čine pitanja koja najdirektnije utiču na kvalitet života ljudi. Istovremeno, pitanja koja čine predmet socijalnog dijaloga na evropskom nivou su stalni predmet usaglašavanja između pojedinih članica i institucija EU. Zapravo, usaglašavanje različitih socijalnih i drugih politika koje su predmet socijalnog dijaloga predstavlja najvažniji, a ujedno najsloženiji i najprotivrečniji deo ovog procesa, čiji ishod zavisi od različitih nacionalnih strategija, stepena ekonomskog i tehnološkog razvoja pojedinih zemalja članica Unije, organizacije i načina funkcionisanja funkcija socijalne politike i dr. Iz toga logično proističe da je ceo ovaj proces važan sadržaj diplomatske aktivnosti. Tačnije rečeno sve aktivnosti u ovoj oblasti započinju kroz odgovarajuće diplomatske aktivnosti, a od načina na koji se vodi diplomatska aktivnost zavisi u velikoj meri ishod ovog procesa. To znači da je diplomatija u savremenom dobu dobila još jedno novo područje aktivnosti, koje je istovremeno moćno oružje u definisanju i razvojne strategije na regionalnom i globalnom nivou. Istovremeno, između diplomatije kao specifične društvene i političke aktivnosti i drugih oblika društvenog života i njihovih aktera uspostavljaju se novi, specifični vidovi interakcije. To se, pre svega, odnosi na učešće i uticaj dva socijalna partnera – poslodavaca i sindikata na proces donošenja političkih odluka, a u tom okviru i na novu ulogu i funkcije diplomatije.

Jedna od nespornih zajedničkih karakteristika procesa tranzicije u zemljama Jugoistočne Evrope jeste činjenica da je reč o dominantno konfliktnim društvima. Drugim rečima, zemlje u tranziciji suočene su sa velikim brojem kontradiktornosti, problema, teškoća, otvorenih pitanja, kao što su nezadovoljavajući nivo standarda i kvaliteta života, nizak nivo ekonomskog razvoja, nefunkcionisanje, ili nezadovoljavajuće funkcionisanje institucija višestranačke parlamentarne

¹⁶⁰ Hase, R., Šnajder, H., Vajgelt, K., *Leksikon socijalne tržišne privrede*, Konrad Adenauer Stiftung, Beograd, 2005.

demokratije i civilnog društva. Sve su to, istovremeno razlozi za socijalne i industrijske konflikte.

Medjutim, u zemljama u tranziciji je, istovremeno, neophodan socijalni mir i politička stabilnost kao preduslov za uspešno sprovođenje političkih, ekonomskih i socijalnih reformi. Jezikom matematike može se reći da je vidljiva direktna srazmera između uspešnosti i efikasnosti procesa tranzicije, odnosno političkih, ekonomskih i socijalnih reformi, i socijalnog mira i razvijenosti socijalnog dijaloga, kao jednog od puteva da se taj socijalni mir uspostavi. To je osnova veoma specifičnih odnosa međusobne povezanosti i uslovljenosti socijalnog mira i socijalnih i industrijskih konflikata u zemljama Jugoistočne Evrope. Sa tog aspekta socijalni i industrijski mir i socijalni i industrijski konflikti mogu se posmatrati kao svojevrsna igra svetlosti i senki.¹⁶¹

Srbija danas, takodje, prelazi taj put od industrijskih i socijalnih konflikata, koji su već dobrim delom prešle uspešne zemlje tranzicije. Specifičnost ovog procesa u Srbiji ogleda se u tome da Srbijom danas, kao i unazad gotovo dve decenije dominiraju konflikti umesto dijaloga, da su društveni procesi praćeni izrazito visokim stepenom socijalnih i političkih rizika, suoćeni sa velikim preprekama i ogranićenjima, kao i da društvo u celini, a posebno njegove socijalne aktere potresaju izrazito radikalni politički, socijalni i industrijski konflikti. To je, pre svega, posledica veoma teškog istorijskog nasledja iz perioda do 2000. godine, u kome je dominirala ratna i nacionalistićka politika, kada je došlo do krvavog raspada bivše SFRJ, odnosno kada je proces tranzicije bio nasilno prekinut.

Negativno istorijsko nasledje, takodje, uključuje nekoliko važnih socio – psiholoških aspekata. Pod negativnom socio-psihološkim nasledjem imaju se u vidu gubljenje motivacije za ućešće u društvenim i političkim procesima, gubljenje vere i nade u budućnost, strah od gubljenja radnog mesta, odnosno nezaposlenosti, gubljenje poverenja u aktere političkog života, nedostatak demokratske tradicije i obrazovanja i tsl.¹⁶²

Iz svih navedenih razloga srpsko društvo je danas dominantno konfliktno društvo, ali istovremeno društvo u kome je izgradnja socijalnog mira jedina alternativa. Zato pitanje kako da socijalni dijalog i njegovi mehanizmi postanu dominantni u odnosu na industrijske i socijalne konflikte danas nije samo aktuelno političko pitanje. To je, na dugi rok, sudbinsko pitanje sadašnje i buduće demokratske, ekonomski razvijene, evropske Srbije.

¹⁶¹ Sergi, B., *Economic Dynamics in Transitional Countries*, International Business Press, London, 2003.

¹⁶² Stajić, D., *Zablude o socijalnoj državi*, Institut za političke studije, Beograd, 2010.

Sedmo poglavlje

Neetički vidovi ponašanja u ekonomskom životu društva

- 7.1. Socijalna prava između industrijskih konflikata i socijalnog partnerstva*
- 7.2. Pred novim izazovima ropkog i prinudnog rada*
- 7.3. Siva ekonomija i crno tržište radne snage*
- 7.4. Zlostavljanje na radnom mestu*
- 7.5. Korupcija*

7. Neetički vidovi ponašanja u ekonomskom životu društva

7.1. Socijalna prava između industrijskih konflikata i socijalnog partnerstva

7.1.1. Socijalna prava u civilizacijskom kontekstu

Globalna ekonomska kriza, sa kojom se suočava savremeni svet, a naravno i inače ranjiva ekonomija Srbije, potvrdila je još jednom međusobnu povezanost i uslovljenost krize i socijalnih prava. Ako se pri tome danas ima u vidu manje više opšte prihvaćeni stav da krize, koje su sve više dobijale globalni karakter, nisu samo ekonomske, već i političke, socijalne i moralne, onda konstatacija o povezanosti, odnosno uticaju kriza na socijalna prava, dobija još veći značaj u smislu uticaja na ukupnu političku, ekonomsku i socijalnu organizaciju društva, odnosno o socijalnim pravima kao jednom od stubova demokratskog, humanog uređenja savremenih društava. Svaka kriza, uključujući i tekuću na novi način je otvarala stara pitanja socijalnih prava, odnosno socijalne obespravljenosti, diskriminacije i načela jednakih šansi, i po pravilu listi postojećih dodala nova pitanja obima, sadržaja i društvene funkcije socijalnih prava.

Istorija savremenih društava zasnovanih na višestranačkoj parlamentarnoj demokratiji, privatnom vlasništvu i tržišnoj utakmici, u velikoj meri se može posmatrati kao istorija borbe za socijalna prava. Istovremeno, borba za socijalna prava, koja obuhvata ekonomske, političke i moralne aspekte, po principu povratne sprege u sve većoj meri je preuzimala funkciju jedne od važnih pokretačkih snaga ekonomskog i tehnološkog i ukupnog razvoja društva.¹⁶³

Trajnu odrednicu socijalnih prava u vremenskoj dimenziji, od prvih koraka kapitalističkog, tržišnog načina proizvodnje, kao i u savremenom kapitalizmu, predstavlja činjenica da su socijalna prava integralni deo ukupnih ljudskih sloboda i prava. Naime, jedan od temelja slobodnih građanskih društava predstavlja slobodni građanin - sa korpusom ljudskih sloboda i prava. Tom korpusu ljudskih sloboda i prava pripadaju i socijalna prava. Naime, pravo na život, pravo na slobodu ličnosti i druga osnovna ljudska i politička prava, neizbežno ostaju mrtvo slovo na papiru, ukoliko čovek istovremeno nema pravo na rad, pravo na zaposlenje, pravo na pristojnu zaradu, pravo na zdravlje, pravo na socijalnu sigurnost, pravo na stanovanje, ili jednom rečju, pravo na dostojanstven život od sopstvenog rada, koji uključuje čitav niz radnih i socijalnih standarda, koji danas predstavljaju opšte prihvaćene i međunarodnim radno – pravnim dokumentima zaštićene civilizacijske tekovine.

Proces uspostavljanja socijalnih prava, kao civilizacijske tekovine, bio je veoma dugotrajan, složen, protivurečan i konfliktan. Ako se, sa stanovišta danas ekonomski i tehnološki razvijenih, demokratskih društava posmatra proces uspostavljanja socijalnih prava, onda se u tom procesu može uočiti jedna u osnovi razvojna linija, u smislu tendencije stalnog proširivanja socijalnih

¹⁶³ Hase, R., Šnajder, H., Vajgelt, K., *Leksikon socijalne tržišne privrede*, Konrad Adenauer Stiftung, Kancelarija u Beogradu, 2005.

prava, kao i podizanja njihovog kvaliteta. Isto tako, ovaj proces može se posmatrati i kao proces kretanja od industrijskih i socijalnih konflikata ka industrijskom i socijalnom miru, onda su u tom procesu socijalna prava imala protivurečnu ulogu.¹⁶⁴ Pre svega, socijalna prava su od prvih koraka tržišnog načina proizvodnje bila predmet industrijskih i socijalnih konflikata, pri čemu taj proces započinje zahtevima za priznavanje uspostavljanje socijalnih prava. Naime, koncept liberalnog kapitalizma, koji se oslanja na tržište kao jedini i isključivi regulator ekonomskih odnosa, po svojoj prirodi isključuje socijalna prava. S druge strane, socijalna prava, onda kada su jednom uspostavljena, odnosno prihvaćena kao civilizacijska tekovina i društvena realnost od strane svih aktera, predstavljala su i predstavljaju neophodni uslov socijalnog mira i društvene integracije. I danas, u savremenom razvijenom kapitalizmu, socijalna prava, kao bitan aspekt ekonomske i razvojne strategije zadržala su tu protivurečnu ulogu - predmeta industrijskih i socijalnih konflikata i predmeta društvene integracije.

Posmatrajući tok uspostavljanja i razvoja socijalnih prava u vremenskoj dimenziji, može se uočiti ono što se može definisati kao suštinski civilizacijski pomak. Postoje različita stanovišta o socijalnoj politici – o njenoj društvenoj ulozi i funkcijama, o izboru optimalnog obima i sadržaja socijalnih prava, o objektivnim dometima, odnosno realnom uticaju socijalnih prava na ukupni tok političkih i društvenih zbivanja i tsl. Medjutim, postoji opšta minimalna saglasnost političara, naučnika i privrednika različitih orijentacija o tome da su socijalna prava nesporna civilizacijska tekovina, bez koje nije moguće graditi savremeno, demokratsko, humano društvo. U tom smislu, socijalna prava predstavljaju pouzdani i realni pokazatelj stanja u jednom društvu, sposobnosti društva da se suoči sa različitim iskušenjima i otvorenim pitanjima, pre svega tako što su obim i kvalitet socijalnih prava uvek u direktnoj srazmeri sa nivoom ekonomske i tehnološke razvijivosti društva, ali i njegove realne sposobnosti da se uspešno suoči sa uzrocima i posledicama ekonomskih kriza.

7.1.2. Socijalna prava i kriza – igra uzroka i posledica

Činjenica da političari i ekonomisti različitih teorijskih i praktičnih orijentacija u uslovima krize neizbežno otvaraju proces preispitivanja koncepta i prakse socijalnih prava, sama po sebi govori o uzročnoj – posledičnoj vezi kriza i socijalnih prava. Svaka kriza je u krajnjoj liniji i kriza socijalnih prava, ali i uslov izlaska iz krize. U uslovima kriza socijalna prava deluju u izvesnom smislu kao optička varka. U uslovima recesije, opadanja kupovne moći stanovništva, odnosno produbljanja jaza između ponude i potražnje, izgleda kao spasonosno rešenje smanjivanja troškova smanjivanjem ili ukidanjem pojedinih socijalnih prava. Medjutim, takav pristup, donosio je samo kratkotrajne efekte, ali su konačne, dugoročne posledice bile višestruko štetnije. To potvrđuje izuzetnu složenost i višedimenzionalnost socijalnih prava, kao i suštinske promene u sadržaju i društvenom smislu socijalnih prava, kao i njihovom uticaju na ukupne promene u socijalnoj strukturi, ekonomskoj i socijalnoj organizaciji društva.

¹⁶⁴ Marinković, D., *Industrijski odnosi*, „Megatrend“, Beograd, 2005.

Kada je reč o višedimenzionalnosti savremenog koncepta i prakse socijalnih prava, onda početnu tačku predstavljaju moralni aspekti socijalnih prava, kroz koje se ostvaruju moralna načela solidarnosti i socijalne pravde, koji spadaju u temeljne moralne principe kroz celokupnu istoriju ljudskog roda.¹⁶⁵ Pomenuta moralna načela samo su se u uslovima građanskog društva višestranačke parlamentarne demokratije i tržišne privrede, manifestovala kroz nove pojavne oblike. U svim fazama razvoja, u različitim društvenim okolnostima, u svim preispitivanjima vladajućih koncepcija socijalnih prava, etički principi su bili ugrađeni u njihove temelje. U uslovima krize, etički principi predstavljaju ono vezivno tkivo, na kome se temelji minimalna saglasnost socijalnih partnera u traženju izlaza iz krize.

Višedimenzionalnost socijalnih prava, pored etičkih aspekata ispoljava se i kroz funkcionalnu povezanost i uticaj na ekonomski život društva. Ta funkcionalna povezanost i uticaj ispoljava se i ostvaruje na sledeće načine. Prvo, prateći tok kretanja industrijskih odnosa od industrijskih i socijalnih konflikata ka industrijskom i socijalnom miru, mogu se uočiti brojne prednosti socijalnog mira, koje se mogu izraziti u jednoj konstataciji – da je socijalni mir u svakom pogledu – ekonomskom, političkom, socijalnom, etičkom, jeftiniji od industrijskih i socijalnih konflikata. Upravo su štetne posledice industrijskih konflikata, koje plaćaju svi socijalni akteri, odnosno nacionalna ekonomija u celini, motivisali sindikate, poslodavce i političke vlasti da grade i razvijaju mehanizme i praksu industrijskog i socijalnog mira i da sporna pitanja, odnosno svoje objektivno različite interese usaglašavaju na miran način.

Naravno, pri tome se neizbežno javlja jedna objektivna teškoća – da li je uopšte moguće, na koji način i u kojoj meri materijalno izračunati i izraziti političke i etičke posledice kriza, a pre svega, imaju li uopšte smisla pokušaji takve vrste kvantifikacija. Ove štete se ispoljavaju, najpre u gubljenju motivacije zaposlenih za bolje radne rezultate, porast negativne energije u međuljudskim odnosima, porast socijalnog nezadovoljstva, političku i socijalnu nestabilnost nacionalne privrede i zemlje u celini. Štete su u celini tako velike i vremenski dugo traju, tako da je gotovo nemoguće izraziti veličinu štete materijalnim pokazateljima, pre svega zato što je reč o štetama koje razbijaju zdravo društveno tkivo. To uslovljava da se upravo u uslovima kriza, odnosno suočavanja sa njihovim brojnim posledicama, uspostavlja most između ekonomske cene krize i etičkih temelja socijalnih prava i ekonomskog uređenja društva u celini.

Pored toga, socijalna prava u celini, po shvatanju savremene društvene teorije i u skladu sa uspešnim strategijama ekonomskog i tehnološkog razvoja društva, već decenijama se ne tretiraju isključivo kao socijalna, već i kao ekonomska i razvojna kategorija, što se ispoljava na sledeće načine. Pre svega, koncept socijalnih prava kao integralnog dela ljudskih sloboda i prava i kao civilizacijske tekovine savremenog doba, kao i ubrzani ekonomski i tehnološki razvoj društva, odnosno ubrzano povećavanje proizvodne moći ljudskog rada, civilizacijsko pravo ljudi da žive u slobodi i dostojanstvu, uslovljava je i uključivanje novih, viših zahtevnijih kriterijuma u utvrdji-

¹⁶⁵ *Moral i ekonomija*, Zbornik radova sa istoimenog skupa, Institut društvenih nauka, Beograd, 2008.

vanje cene rada. To, ne dovodi u pitanje uticaj odnosa ponude i potražnje na cenu radne snage. Međutim, civilizacijski kriterijumi pre svega nameću određene zahteve da:

- svi imaju pravo na osnovna sredstva za život, zdravlje i socijalnu sigurnost, uključujući i one koji su trenutno bez posla;
- svi imaju pravo na dostojanstven život od sopstvenog rada.¹⁶⁶

Navedeni zahtevi podrazumevaju preispitivanje kategorije „egzistencijalnog minimuma“, koja obuhvata minimum potreba neophodnih za reprodukciju radne snage i biološki opstanak radnika i njegove porodice, koja je kroz istoriju tržišnog načina proizvodnje predstavljala osnovu za utvrđivanje cene rada i zarada zaposlenih. Međutim, u proteklim decenijama, pod uticajem čitavog niza činilaca – porast produktivnosti ljudskog rada u celini, sve veća količina proizvedenih materijalnih dobara, obezbeđivanja političke, socijalne i ekonomske stabilnosti društva, porasta društvene moći i uticaja sindikalno organizovanih radnika, uslovili su da se, pre svega u ekonomski i tehnološki razvijenim zemljama, ali sve više i na globalnom planu uvodi kategorija „civilizacijskog minimuma“, koja se zasniva na potrebi i pravu zaposlenih i svih građana da uživaju u tekovinama savremene civilizacije. Potrošačka korpa, koja obezbeđuje taj „civilizacijski minimum“, podrazumeva mnogo širi spisak roba i usluga koje obezbeđuju kvalitet i dostojanstvo života, što istovremeno govori da cena rada već odavno nije samo ekonomska, tržišna, već mnogo šira socijalna, etička i razvojna kategorija. To je neizbežno uslovilo da se promeni i predmet odnosno sadržina industrijskih i socijalnih konflikata, u pravcu podizanja socijalnih zahteva i standarda. Čisto ekonomski gledano to dovodi do ukupnog povećavanja cene rada, a time i troškova proizvodnje. Međutim, to povećanje se, pre svega, u ekonomskom, ali i širem društvenom smislu vraća kroz veću produktivnost rada, unapređivanje motivacije i u suštini prelazi u kategoriju ulaganja u razvoj ljudskih resursa, što je danas jedan od neophodnih uslova ekonomskog i tehnološkog razvoja.

Socijalna prava još na jednom značajnom pitanju povezuju etičke i ekonomsko razvojne aspekte. Naime, socijalna prava su u svim savremenim društvima jedno od naj snažnijih i najefikasnijih sredstava u sprečavanju diskriminacije, odnosno uspostavljanja načela jednakih šansi. Podrazumeva se pri tome činjenica da je sprečavanje diskriminacije u svim oblastima društvenog života, odnosno dostupnosti obrazovanja, profesionalnog i stručnog razvoja, socijalnih službi, zaštite zdravlja i dr., jedan od neophodnih uslova ekonomskog i tehnološkog razvoja, zbog toga što od toga zavisi ukupan nivo obrazovanja zaposlenih i svih građana, njihovo zdravlje, radna sposobnost i sve ono što utiče na dužinu i kvalitet njihovog radnog veka i njihov individualni doprinos razvoju preduzeća i ustanova u kojima rade i razvoju nacionalne ekonomije u celini. Konačno, bez socijalnih prava, odnosno jednake dostupnosti svih socijalnih slojeva utvrđenom nivou socijalnih prava nema ni tržišne utakmice u pravnom smislu te reči, jer se ne može govoriti

¹⁶⁶ Sen, A., *Development as freedom*, Anchor Books, A Division of Random Book House, New York, 1999.

o tržišnoj utakmici, ako su određeni društveni slojevi u strahu, u nepovoljnijoj poziciji, jer su im uskraćena, ili im je otežano ili ograničeno ostvarivanje određenih socijalnih prava.¹⁶⁷

Konačno, multidimenzionalnosti socijalnih prava i njihovom uticaju na ekonomski život društva neophodno je dodati činjenicu da obezbeđivanje određenog nivoa socijalnih prava za sve slojeve stanovništva, kao i novi civilizacijski pristup zaradama zaposlenih, bitno utiču na održavanje određenog nivoa zaposlenosti i potrošnje, što je od velike važnosti u sprečavanju kriza i suprotstavljanju ekonomskim i socijalnim posledicama kriza onda kada se društvo već suoči sa njima.

7.1.3. Tranzicija, kriza i socijalna prava

U protekle dve decenije, od kada je rušenjem Berlinskog zida započeo proces tranzicije, društvena misao, ekonomske politike i strategije, kako u zemljama tranzicije, tako i u svetu u celini, obogaćeni su brojnim novim iskustvima o političkom, ekonomskom i socijalnom uređenju društva. Tranzicija jeste specifični proces, koji se u osnovi definiše kao proces kretanja od dirigovanih, planskih privreda utemeljenih na državnom vlasništvu i političkom monopolu jedne partije, ka tržišnoj privredi zasnovanoj na privatnom vlasništvu i višestranačkoj parlamentarnoj demokratiji, ali se odvijao u sve više globalnom svetu, pa su proces tranzicije i drugi ekonomski i politički procesi u svetu uticali jedni na druge, po principu spojenih sudova. Može se slobodno reći da proces tranzicije, protivurečnosti i konflikti sa kojima se tranzicija suočavala i načini na koji su te protivurečnosti razrešavane ima širi značaj za ekonomsku i društvenu teoriju i metode praktičnog rešavanja ekonomskih i socijalnih pitanja.¹⁶⁸

Tranzicija se u tom smislu može posmatrati i kao specifična pokazna vežba o odnosu krize, konflikata i socijalnih prava. Naime, tranzicija je po svojoj suštini izraz i posledica društvene krize onih društvenih sistema koji nisu imali unutrašnje pokretačke snage koje bi obezbedile civilizacijski nivo ljudskih sloboda i prava, ekonomski i tehnološki razvoj i na tome zasnovan kvalitet života. Tranzicija se u tom pogledu može definisati i kao traženje puta za izlazak iz krize, pri čemu su na startu ovog procesa bili poznati samo neki osnovni parametri tog puta. Isto tako, kriza se javlja kao neka vrsta zajedničkog imenitelja, koji deluje iz dva suprotna smera. Zemlje Centralne i Istočne Evrope - zemlje tranzicije zapale su u krizu zato što u njima nije bila uspostavljena tržišna utakmica, kao nesporno efikasan instrument za uvodjenje novih tehnologija i dinamičan ekonomski i tehnološki razvoj. S druge strane, razvijene zemlje tržišne privrede u Evropi i svetu zapale su u krizu zato što postojećim ekonomskim i socijalnim mehanizmima, po ko zna koji put nisu uspele da ukrote i spreče negativne strane tržišne utakmice, koje dovode do

¹⁶⁷ Madžar, Lj., *Funkcionalna vrednost i ekonomski učinci slobode, s posebnim osvrtom na svojину*, u „Tranzicija i institucije“, Institut društvenih nauka, Beograd, 2002.

¹⁶⁸ Nakarada, R., *Globalizacija, procesi evropske integracije i tranzicija*, Zbornik Iskušenja globalizacije – globalizacija, evropeizacija i nacionalni integritet, Kikindski dijalozi, SO Kikinda i Narodna biblioteka „Jovan Popović“, Kikinda, 2003.

cikličnih sve razornijih kriza tržišnog načina proizvodnje.¹⁶⁹ Iako iz različitih razloga, i jedni i drugi našli su se u opštoj globalnoj krizi, koja i pred jedne i druge stavlja u suštini iste probleme.

Socijalna prava su zajedničko, civilizacijsko pitanje, kako za razvijene tržišne ekonomije, tako i za zemlje tranzicije. Istovremeno, socijalna prava su bila i danas su test pitanje i pouzdani pokazatelj uspešnosti tranzicije. Pre svega, socijalna prava su opšte prihvaćena civilizacijska tekovina i niko ih kao takva ne osporava, bez obzira na razlike u političkim i ekonomskim sistemima, različite nivoe i kvalitet i shvatanja o društvenoj funkciji i objektivnim dometima socijalne politike. Međutim, na različite načine su tekli procesi uspostavljanja socijalnih prava u navedenim grupama zemalja. U danas razvijenim zemljama tržišne privrede, socijalna prava su postepeno uspostavljana u procesu koji je bio sastavni deo ukupnih političkih i ekonomskih procesa, kao deo procesa uspostavljanja ljudskih sloboda i prava, kao značajna poluga u sprečavanju diskriminacije, socijalne i političke nestabilnosti i nemira, u funkciji otklanjanja ekonomskih i socijalnih posledica kriza, pri čemu je sama priroda tržišne utakmice i autonomija preduzeća, uvek obim i kvalitet socijalnih prava vezivala za realnu ekonomsku snagu društva. Drugim rečima, socijalna prava u društvima višestranačke parlamentarne demokratije i tržišne privrede razvijala su se postepeno, sistematski u jednom dugotrajnom, složenom, često protivu-rečnom i konfliktnom procesu.

S druge strane, u socijalističkim društvima Centralne i Istočne Evrope socijalna prava su uspostavljana i razvijana kao tekovina socijalističke revolucije i uspostavljanja vlasti radničke klase, kao konačno zadovoljavanje načela socijalne pravde da socijalna prava u punom obimu dobiju pripadnici klase, koja, prema vladajućoj ideologiji i teoriji stvara celokupna materijalna i društvena dobra. U simboličkom smislu može se reći da su socijalna prava u kapitalističkim društvima osvojena porastom profita, a u socijalističkim snagom revolucionarnog oružja. Različiti putevi ka socijalnim pravima kao nespornoj civilizacijskoj tekovini, uslovili su i različiti odnos prema njima. U socijalističkim društvima obim i kvalitet socijalnih prava, kao uostalom i sva druga ključna pitanja bila su predmet političke odluke, pri čemu se često nije, ili bar nije u dovoljnoj meri vodilo računa o realnim materijalnim mogućnostima društva. Veliki broj teoretičara savremenog doba tvrdi i argumentima dokazuje da je do propadanja socijalističkih društava, što je neizbežno otvorilo proces tranzicije, u značajnoj meri došlo i zbog toga što ta društva nisu imala dovoljnu materijalnu i ekonomsku snagu da pokriju onaj nivo i kvalitet socijalnih prava, koja su ova društva na formalno – pravnom planu garantovala. To je imalo za posledicu, što se u velikoj meri prenelo i u proces tranzicije i u mnogim zemljama postalo rak – rana ovog procesa, da je put do ostvarivanja brojnih socijalnih prava vodio preko mita i korupcije, umesto jasno utvrdjenih kriterijuma i pravnih normi koje važe za sve.

Naime, tranzicijski šok kroz koji su manje – više prošle sve zemlje tranzicije u velikoj meri je bio izazvan suočavanjem sa redukovanjem socijalnih prava, što je u još većoj meri pojačala rastuća nezaposlenost. Tačnije rečeno, ova društva bila su, prvi put na otvoren, transparentan

¹⁶⁹ Stiglitz, J., *The Roaring nineties*, Penguin Books, London, 2003.

način suočena sa činjenicom da društvo nije u stanju da pokrije visoke troškove socijalnih prava, te da se u okviru ukupnog smanjivanja javne potrošnje moraju smanjivati i troškovi u ovoj oblasti.¹⁷⁰

Na taj način socijalna prava postala su jedno od ključnih područja industrijskih i socijalnih konflikata, ali i pokazatelja uspešnosti ekonomskih, političkih i socijalnih reformi koje podrazumeva tranzicija. To, pre svega, uslovljava činjenica da tranzicija na ovom planu obuhvata dva protivurečna procesa - s jedne strane porast nezaposlenosti, koju uvek prati porast siromaštva, što zahteva pojačane mere socijalne politike, a na drugoj strani pad potrošnje, neophodnost smanjivanja javnih rashoda, uključujući i one za ostvarivanje socijalnih prava. Isto tako, treba imati u vidu da tranzicija, sama po sebi, podrazumeva znatan broj reformskih poteza i odluka, koje, posebno na kratak rok utiču nepovoljno na ekonomsku snagu zemlje, na standard i kvalitet života stanovništva i u tom okviru na smanjivanje realnih mogućnosti da se pokrije određeni nivo socijalnih prava. Tome u prilog govori i podatak da su sve zemlje kao jednu od najvećih posledica tzv. „tranzicijskog šoka“, doživele pad svih makroekonomskih parametara, u odnosu na period socijalizma, u zavisnosti od uspešnosti toka ekonomskih i društvenih reformi bilo im je potrebno različito vreme da dostignu nivo makroekonomskih pokazatelja iz 1989. godine, kao prve, početne godine tranzicije. To je imalo za posledicu stvaranje i dugo održavanje jedne optičke varke o prednostima prethodnog sistema, posebno sa stanovišta socijalnih prava, što je bio, a u nekim, manje uspešnim zemljama tranzicije još uvek je predmet političke i ideološke manipulacije. Analizirajući neposredne povode industrijskih konflikata u procesu tranzicije, kako u Srbiji, tako i u drugim zemljama Centralne i Istočne Evrope, može se uočiti da se na prvom mestu nalaze stalnost i stabilnost zaposlenja i zarade i to visina zarada i redovnost isplate. Zarade zaposlenih, u užem smislu te reči ne spadaju u socijalna prava, ali se u jednom širem društvenom kontekstu mogu svrstati u ovu grupu prava. To proističe iz njihove funkcionalne povezanosti i medjuzavisnosti. Ako od visine zarada zavisi kvalitet i dostojanstvo života ljudi, onda je jasno da će niska zaposlenost i niske zarade izazivati, pre svega demotivaciju zaposlenih, siromaštvo, socijalnu nesigurnost, nepovoljno će uticati na zdravlje radnika i članova njihovih porodica, što će uticati na visinu sredstava potrebnih za pokrivanje osnovnih socijalnih potreba ugroženih kategorija zaposlenih i stanovništva.

Komparativna analiza uspostavljanja i aktuelnog stanja socijalnih prava u zemljama tranzicije i razvijenim zemljama EU potvrđuje da su socijalna prava, takodje, ključni predmet odnosa socijalnih partnera, industrijskih i socijalnih konflikata i u razvijenim zemljama, pri čemu su pomenuti procesi u razvijenim zemljama duže trajali i imali drugačije, u osnovi manje konfliktne i protivurečne oblike.¹⁷¹ Prateći društvene procese uspostavljanja socijalnih prava u danas razvijenim, demokratskim zemljama Evrope, mogu se uočiti tri njihova stuba – razvoj novih tehnologija, odnosno dinamično unapređivanje proizvodnih i stvaralačkih moći ljudskog rada,

¹⁷⁰ *Globalizacija i tranzicija*, Zbornik radova sa istoimenog naučnog skupa, Institut društvenih nauka, Beograd, 2007.

¹⁷¹ Lubarda, B., *Evropsko radno pravo*, CID, Podgorica, 2005.

promene u političkom uređenju društva u pravcu sprečavanja diskriminacije i uspostavljanja koncepta i prakse ljudskih sloboda i prava i u tom kontekstu načela jednakih šansi, jačanje društvene moći sindikalno organizovanih radnika, što je uticalo na socijalne partnere da sporna pitanja i različite interese u sve većoj meri rešavaju za pregovaračkim stolom. Ova tri stuba, neizbežno treba da uspostave i razviju i zemlje tranzicije, pri čemu je taj proces, koji još uvek traje, konfliktniji i ima znatno veću socijalnu cenu, koju je, u krajnjoj liniji, u svim zemljama tranzicije, najpre i najviše platilo radništvo. Međutim, složenost ovog procesa ne proističe samo iz potrebe uspostavljanja pomenuta tri stuba, već zbog toga što je uspešnost tranzicije moguća samo onda ako se ova tri stuba uspostavljaju istovremeno, u jednom koordiniranom, funkcionalno povezanom procesu.¹⁷²

Tranzicija je s jedne strane po svojoj suštini krizna situacija, a istovremeno i traganje za putem, odnosno definisanjem i ostvarivanjem najefikasnije strategije za izlazak iz krize. To je i ključna zajednička odrednica – da su i tranzicione krize i ciklične krize kapitalističkog tržišnog načina proizvodnje, društvene krize, čiji je izvor u ekonomskom životu društva, odnosno u onim njegovim segmentima koji generišu krizu. Osnovna posledica je takodje ista – opadanje proizvodne moći društva, pad standarda i kvaliteta života, s tim što su društva u tranziciji u startu ekonomski i socijalno slabija, a time i ranjivija na ekonomske i socijalne posledice krize. Navedene i druge zajedničke karakteristike utiču da i zemlje tranzicije, kao i ekonomski i tehnološki razvijene zemlje tržišne privrede u uslovima krize opredeljuju i primenjuju čitav niz mera u pravcu smanjivanja socijalnih prava. To naravno nije suočavanje sa krizom i borba protiv njenih uzroka, već se više može posmatrati kao mirenje sa neizbežnim posledicama.¹⁷³ Naravno, ako se ima u vidu da su socijalna prava sastavni deo korpusa ljudskih sloboda i prava i civilizacijska tekovina savremenog doba, onda je jasno da svako smanjivanje dostignutog nivoa socijalnih prava, predstavlja udarac na ljudske slobode i prava, na etička načela solidarnosti i socijalne pravde, pogotovo, ako se zna da umanjivanje obima i kvaliteta socijalnih prava najpre i najviše pogadja najranjivije društvene slojeve, kojima su socijalna prava najpotrebnija i predstavljaju test njihovog ukupnog funkcionisanja. U krajnjoj liniji smanjivanje socijalnih prava je u odnosu na krizu, kao gašenje požara benzinom, jer se na taj način smanjuje potrošačka moć društva, a izaziva porast radikalnih oblika društvenih konflikata.

U razmatranju odnosa tranzicije, krize i socijalnih prava, istini za volju treba pomenuti i ona shvatanja, prema kojima je i ekonomski neprihvatljivi visok nivo socijalnih prava jedan od generatora krize. Nesporno je pri tome da je nivo ekonomskog i tehnološkog razvoja jednog društva onaj objektivni, materijalni graničnik za utvrđivanje i ostvarivanje socijalnih prava. Otuda je jedan od ključnih razlika između ekonomski razvijenih i nerazvijenih društava u nivou socijalnih prava i obuhvatu određenih društvenih slojeva u ostvarivanju tih prava. Međutim, aktuelna kriza, kao i proces tranzicije otvaraju jedno zajedničko pitanje – da li je potrebno uopšte

¹⁷² Mitrović, Lj., *Savremena društva, strategije i akteri*, Institut za političke studije, Beograd, 1996.

¹⁷³ Prokopijević, M., *Kapitalizam, krize, globalizacija* u Zborniku „Krizna i globalizacija“, Institut društvenih nauka, Beograd, 2009.

uspostavljati i gde se nalazi granica ekonomski, politički i etički prihvatljivog nivoa socijalnih prava. Naime, danas nijedna politika, društvena teorija i strategija razvoja, bez obzira što njihovi tvorci pripadaju različitim političkim i teorijskim opcijama, ne dovodi u pitanje socijalna prava kao civilizacijsku tekovinu, na koju polažu pravo svi građani. Razlike se pojavljuju na planu odnosa socijalnih prava i lične odgovornosti pojedinca za sopstvenu egzistenciju i egzistenciju porodice. Ovo pitanje se u krajnjoj liniji može postaviti na sledeći način - do kog nivoa može ići sistem socijalnih prava, a da ne utiče destimulativno na radnika da se profesionalno i stručno razvija, da postiže najveće moguće radne rezultate, odnosno da učestvuje u tržišnoj utakmici ljudskih sposobnosti i znanja.

7.1.4. Konfliktni karakter tranzicije u Srbiji i socijalna prava

Ako se tranzicija definiše kao proces kretanja iz društava utemeljenih na državnom vlasništvu, planskoj - dirigovanoj ekonomiji i jednopartijskom sistemu, ka društvu čije su osnove privatna svojina, tržišna utakmica i višestranačka parlamentarna demokratija, odnosno traženja izlaza iz krize u koju su zapala socijalistička društva Centralne i Istočne Evrope, zato što sebe nisu više mogla ekonomski, socijalno i politički da samoobnavljaju, onda se tranzicija u Srbiji može posmatrati kao hronična kriza nastala integracijom nasledjenih elemenata krize iz prethodnog sistema i krize koju izaziva sama tranzicija, odnosno reforme koje ona podrazumeva, odnosno sposobnosti društva da se odgovarajućim pravnim, ekonomskim i socijalnim mehanizmima savladaju, odnosno ograniče negativni aspekti i uspostavi dominacija pozitivnih strana i rezultata tranzicije.¹⁷⁴

Tranzicija u Srbiji bila je, i danas je, dominantno konfliktna i to je jedna od suštinskih razlika između uspešnih i manje uspešnih zemalja tranzicije. Naime, u svim zemljama tranzicije ovaj složeni i protivurečni društveni proces započinje konfliktima, uključujući i one najradikalnije oblike industrijskih i socijalnih konflikata. Međutim, u uspešnim zemljama tranzicije postepeno opada intenzitet i dinamika konflikata, pre svega zato što ova društva postižu makar minimalni konsenzus o ciljevima i socijalnoj ceni tranzicije i raspodeli ove cene na sve društvene slojeve u skladu sa njihovom ekonomskom snagom i načelima socijalne pravde i solidarnosti. U Srbiji, nažalost društvena zbivanja nisu tekla takvim pozitivnim tokom. Naprotiv, nastavlja se tendencija izrazito visoke konfliktnosti i izuzetno male efikasnosti mehanizama socijalnog partnerstva i mira. Menjaju se konkretni sadržaji industrijskih i socijalnih konflikata i njihovi pojavnici oblici.

I pored toga što o tome nijedan organ ili organizacija ne vodi celovitu, sistematsku i pouzdanu statistiku, neformalni i pojedinačni izvori podataka govore o tome da se u Srbiji, već godinama svakog dana događa između 40 i 50 štrajkova, protestnih povorki ulicama gradova, protestnih okupljanja pred zgradama lokalnih i državnih organa i sl. To drugim rečima znači da u Srbiji svaki dan tinja u različitim mestima i delatnostima veliki broj socijalnih i političkih

¹⁷⁴ Cvetković, N., *Srpska ekonomija u uslovima globalne ekonomske krize*, Zbornik radova „Ekonomska kriza i realni sektor privrede Srbije“, Društvo ekonomista Beograda, 2009.

požara manjeg i srednjeg intenziteta, koji društvo u celini čine politički i socijalno nestabilnim, i prete da se pretvore u veoma opasnu rezultatnu socijalnih nemira širih razmera. Upravo aktuelna događanja, odnosno sve veća gustina tih socijalnih nemira, odnosno njihova sve veća koncentracija u kratkom vremenskom periodu, upozorava da se društvo sve brže približava toj kritičnoj tački, kada aktuelni pojedinačni industrijski i socijalni konflikti mogu da prerastu u nešto mnogo opasnije. Takvu socijalno konfliktnu situaciju posebno rizičnom čini to što nezadovoljni radnici sve češće posežu za najradikalnijim vidovima ispoljavanja sopstvenog nezadovoljstva - kao zaprečavanje saobraćajnica (primer radnika Preduzeća „Zastava Elektro“ iz Rače, koji su više dana blokirali međunarodnu železničku prugu kod Kragujevca), kao i ispoljavanje nezadovoljstva aktima samodestrukcije (štrajkovi gladju do ivice smrti, koji neizbežno ostavljaju trajne posledice po zdravlje i kvalitet života štrajkača, primer radnika Tekstilnog kombinata „Raška“ u Novom Pazaru), kao i aktima autodestrukcije prema sopstvenom telu (primer radnika TK „Raška“, koji je u znak protesta i kao meru pritiska na političke vlasti i javno mnjenje otsekao sebi prst na ruci).¹⁷⁵

Kada se ovi grupni i pojedinačni oblici protesta celovitije analiziraju, onda se pored nezadovoljstva sopstvenim materijalnim i socijalnim položajem i ukupnim stanjem u društvu, bunta koje to nezadovoljstvo izaziva, uočavaju još najmanje tri aspekta – socijalna nesigurnost, strah za budućnost, kako sopstvenu tako i dece i beznadje. To je ona granična linija kada strah od gubitka posla, od represije od strane poslodavca i političke vlasti biva nadjačan osećanjem samopoštovanja, odnosno rešenošću da se to samopoštovanje povрати i odbrani. Ove činjenice čine u celini trajno konfliktnu situaciju u Srbiji socijalno znatno rizičnijom. Naime, u analizi rizičnosti industrijskih i socijalnih konflikata upravo zbog trajno visoke konfliktnosti srpskog društva, javlja se jedan opasan privid, koji veoma ograničavajuće deluje na realnu ocenu stanja i opasnosti od industrijskih i socijalnih konflikata. Reč je o tome da je trajno konfliktni karakter tranzicije u Srbiji doveo do toga da konflikti, koji su u svakom stabilnom, demokratskom društvu, pojedinačna, incidentna situacija, postali deo svakodnevice, nešto što se događa svakodnevno ljudima oko nas, pa i nama samima, što naravno ometa da se društvo realno suoči sa pravim razmerama i realnim mogućim posledicama ovakvog stanja. Konačno, aktuelno stanje u ovoj oblasti, snagom činjenica upozorava da je društvo sve bliže, ili je možda već prešlo onu granicu do koje se ovakvi konflikti niskog i srednjeg intenziteta mogu držati pod kontrolom, u smislu sprečavanja njihovog prerastanja u industrijske i socijalne konflikte širih razmera.

Brojni su neposredni povodi i uzroci industrijskih i socijalnih konflikata u Srbiji. Medjutim, svi ti neposredni povodi i uzroci imaju jedan zajednički imenitelj – ugrožavanje socijalnih prava. Može se slobodno reći da se u krajnjoj liniji iza svih uzroka nezadovoljstva i zahteva nezadovoljnih radnika nalaze posredno ili neposredno ugrožena socijalna prava. Naime, socijalne posledice tranzicije su centralna tačka dve decenije dugih konflikata u srpskom društvu, a istovremeno jedna od najkrupnijih prepreka u celini bržem i efikasnijem toku tranzicije. Reč je o

¹⁷⁵ Dokumentacija Štrajkačkog odbora Udruženja tekstilnih radnika, Raška

tome da na startu ovog procesa nije postignuta zajednička, za sve društvene slojeve socijalno, ekonomski, politički i etički prihvatljiva strategija tranzicije i u tom okviru saglasnost o socijalnoj ceni tranzicije. Naprotiv, brojni pokazatelji, kako zvanične statistike, tako i nezavisnih istraživača, potvrđuju i upozoravaju da je celokupna cena tranzicije prebačena na teret radno – proizvodjačkih slojeva društva i da je to znatan deo pripadnika ovih slojeva dovelo do krajnjeg siromaštva. Ta socijalno neprihvatljiva i u krajnjoj liniji materijalno neodrživa cena, obesmišljava tranziciju u celini, jer znatan deo društva ne vidi u tranziciji put ka svom boljem standardu i dostojanstvenijem životu.¹⁷⁶

Nije teško dokazati da svi uzroci radničkog nezadovoljstva i industrijskih i socijalnih konflikata u krajnjoj liniji, posredno ili neposredno dovode do ugrožavanja socijalnih prava. Pri tome, nije reč samo o civilizacijskom nivou ovih prava, na čije se poštovanje obavezala i naša zemlja, ratifikacijom čitavog niza međunarodnih političko – pravnih dokumenata u ovoj oblasti, već i poštovanju najelementarnijih socijalnih, u svetu već decenijama nespornih socijalnih prava. Sama činjenica da je društvo ekonomski i tehnološki nerazvijeno, odnosno da su njegovi ekonomski kapaciteti veoma ograničeni, samo po sebi, neizbežno uslovljava ograničenje nivoa i kvaliteta socijalnih prava, kao i obuhvata određenih društvenih slojeva ovim pravima. To je, kao što potvrđuje iskustvo našeg, ali i drugih sličnih društava u tranziciji, rodno mesto diskriminacije u ostvarivanju socijalnih prava, što naravno ugrožava ostvarivanje njihove društvene uloge i funkcija. Tome treba dodati i visoku i dugotrajnu, tzv. „sistemsku nezaposlenost“, koja traje više godina, kao i dugogodišnje čekanje pripadnika mlađih generacija na prvi posao, što opterećuje inače materijalno ograničene socijalne fondove, ali dovodi u pitanje i sam etički i ekonomski smisao takvih mera.¹⁷⁷ Naime, sve mere, odnosno celokupni paket socijalnih prava u ovoj oblasti usmeren je ka tome da se lica koja ostvaruju ova prava što pre zaposle, a kada to predje određenu vremensku granicu, onda se pretvara u akt milosrdja i održavanja jednog ponižavajućeg i za društvo i za pojednica neprihvatljivog stanja.

Posebno u svakom pogledu (ekonomskom, političkom, socijalnom, moralnom) opasan vid ugrožavanja socijalnih prava u Srbiji, predstavlja sve učestalija pojava višegodišnjeg neplaćanja doprinosa za zdravstveno i penzijsko osiguranje od strane poslodavaca, pri čemu u takvoj praksi prednjači država kao poslodavac. Nesporno je da se pri tome radi o nezakonitom ponašanju, koje nanosi ogromnu štetu, ne samo zaposlenima, već i nacionalnoj ekonomiji. Pre svega, sama činjenica da radnicima nisu plaćeni doprinosi za zdravstveno i penzijsko osiguranje njih u velikoj meri izjednačava sa radnicima na crnom tržištu radne snage. Tačnije rečeno, neplaćanje doprinosa na zarade je jedan od ključnih izvora sive ekonomije i crnog tržišta radne snage. Isto tako, to je jedan od najvećih i najopasnijih izvora diskriminacije, jer ugrožava prava zaposlenih na zdravstvenu zaštitu i sigurnost i socijalnu sigurnost u starosti. Na taj način se, kao u nekom

¹⁷⁶ *Socijalna slika i reforme u Srbiji*, Istraživanje, Freidrich Ebert Stiftung, Beograd, 2002.

¹⁷⁷ Mijatović, J., *Zaposlenost najveća žrtva ekonomske krize u Srbiji*, u Zborniku „Ekonomska kriza i relani sektor privrede Srbije“, Društvo ekonomista Beograda, Beograd, 2009.

vremeplovu, zaposleni u Srbiji dovode u situaciju da se bore za najelementarnija socijalna prava, koja su radnici izborili pre mnogo decenija.

Takvo, u celini nepovoljno stanje na planu socijalnih prava uslovljeno je ekonomskim i tehnološkim zaostajanjem društva, kao i nepostojanjem celovite, sistematske strategije reformi koje podrazumeva tranzicija, što automatski višestruko povećava i inače visoku socijalnu cenu tranzicije. To nameće nacionalnoj ekonomiji i društvu u celini izuzetno visoka izdvajanja za socijalna davanja, koja u takvim okolnostima postaju uslov biološkog opstanka značajnog dela stanovništva, ali i sprečavanja socijalnih nemira širih razmera. Na taj način se smanjuje značajan deo dohotka koji bi trebalo usmeriti u investicije, otvaranje novih radnih mesta i tako se krug siromaštva zatvara, odnosno obnavlja. Pored toga, na stanje socijalnih prava u velikoj meri utiče i ideološko nasledje iz sistema samoupravljanja, koje se ogledalo u nepostojanju zavisnosti izmedju obima i kvaliteta socijalnih prava i realne ekonomske snage društva, kao i ideološkog stava, koji je socijalna prava posmatrao kao oktroisana, poklonjena. Država je pod svoj zaštitnički plašt stavljala građane, čime su oni, u suštini prestajali da budu građani i postajali podanici. Reč je o tome da se socijalna prava i dalje dominantno posmatraju kao skup različitih socijalnih davanja, koja imaju karakter socijale i nisu sastavni deo razvojne strategije društva.

Konačno, aktuelna globalna kriza otvara, po ko zna koji put pitanje koje je zajedničko za zemlje tranzicije i ekonomski i tehnološki razvijene zemlje, pitanje koje je i do sada bilo predmet teorijskih rasprava i različitih političkih i strateških pristupa – pitanje da li postoji i kako definisati granicu u obimu i kvalitetu socijalnih prava. U traganju za odgovorom na ovo pitanje ovom prilikom predočiće se dva argumenta. Istorija kapitalizma pokazuje u celini jednu uzlaznu liniju u pogledu obima i sadržaja socijalnih prava, što je očigledno podsticajno delovalo na ukupni ekonomski i tehnološki razvoj, povećanje kolektivne i individualne produktivnosti i drugih ekonomskih parametara. Drugo, socijalna prava su trajni predmet industrijskih i socijalnih konflikata, svaki vid ugrožavanja dostignutog nivoa socijalnih prava ove konflikte zaoštrava izazivajući političku i socijalnu nestabilnost društva. S druge strane, svako unapređivanje socijalnih prava doprinosilo je socijalnom miru i političkoj stabilnosti društva, što sve zajedno dovodi u pitanje smisao, odnosno održivost ove dileme.

7.2. Pred novim izazovima ropskog i prinudnog rada

Ljudski rad predstavlja jednu od trajnih odrednica ljudskog postojanja kroz vreme, kao i u savremenom dobu. Rad je neophodni biološki uslov opstanka ljudske vrste, ali istovremeno i uslov i temelj razvoja onih osobina koji čine temelj ljudske ličnosti, kao razumnog, svesnog i moralnog bića, kao i njegove društvenosti, jer je rad ono osnovno vezivno tkivo, koji milione različitih pojedinaca vezuje u ljudsku zajednicu. Kroz celokupnu istoriju ljudskog roda, filozofi, naučnici, etičari, sveštenici, političari, vojskovođe, bez obzira na brojne, često nepremostive razlike u pogledima, vrednostima i interesima, slagali su se u tome da rad predstavlja jedan od temelja ljudske egzistencije i ljudske civilizacije. Polazeći od te temeljne, nesporne odrednice,

proučavali su različite aspekte ljudskog rada – njegov stvaralački, ali i njegov prinudni karakter, konfliktnu i protivrečnu prirodu ljudskog rada, njegove pokretačke snage, objektivne domete koje je dostizao u određenim epohama, odnos prema drugim segmentima života pojedinca i ljudskog društva. Drugim rečima, nema civilizacije, niti perioda ljudske istorije, koji dovodi u pitanje stvaralačku moć i suštinski ljudski smisao rada, stavljajući ga, naravno, u različite političke, ideološke, moralne i društvene kontekste.¹⁷⁸

Savremeno doba je u do sada najvećoj meri razvilo i na pojavnoj ravni manifestovalo univerzalni karakter ljudskog društva. Procesi globalizacije, odnosno sve dinamičniji integracioni ekonomski, politički i socijalni procesi, sve veća i sve vidljivija međuzavisnost savremenog sveta, suočavanje različitih tradicija, kultura i načina života, imaju svoje realno uporište u univerzalnom karakteru ljudske zajednice. Taj univerzalni karakter ljudskog društva, veoma rečito izražava i filozof Emanuel Kant, ističući dva izvora svoje filozofije – „moralni zakon u nama i zvezdano nebo nad nama“. Međutim, ljudska zajednica je od svoje kolevke, od svojih prvih koraka imala univerzalni karakter. Ta univerzalnost ljudske zajednice, samo se u različitim periodima ljudske istorije ispoljavala kroz različite pojavne oblike.

Međutim, ne samo ljudska zajednica, već i svaki pojedinac, svaka ljudska ličnost je univerzalna, odnosno ljudsko biće, samo po sebi je univerzalno. Ta univerzalnost nalazi se u temelju ljudskosti, pa dakle i u temelju ljudske civilizacije. Stvaralačka snaga čoveka, ona stvaralačka snaga koja je pokretala i nosila razvoj svih civilizacija, uključujući i današnju, ima svoj izvor u toj univerzalnosti ljudskog bića. Sve manifestacije ljudskog života, neposredni odnos sa prirodom, sa drugim ljudskim bićima, proces stvaranja materijalnih dobara, uređivanje odnosa u konkretnoj društvenoj zajednici, odnos prirodnog i društvenog u čoveku, ljudske slobode i prava, konflikti, traganje za sopstvenim identitetom, sve su to, u krajnjoj instanci manifestacije univerzalnog karaktera ljudske ličnosti.¹⁷⁹

Ako se prihvati stav o univerzalnosti ljudske zajednice, kao i o univerzalnosti svake individue, i kada se ima u vidu činjenica da se ljudska zajednica sastoji od pojedinaca i društvenih grupa, logično je pretpostaviti da univerzalnost ljudske zajednice i univerzalnost individue imaju iste izvore. Traganje za tim zajedničkim izvorima, predstavlja u suštini traganje za samim izvornim smislom ljudske zajednice i ljudskog bića. Može se reći da je ovo pitanje staro koliko i ljudska civilizacija i misao o njoj. Drugim rečima, ovo pitanje spada u ona tzv. „večita“, vanvremenska pitanja, kojima se bavila svaka generacija u proteklim vekovima i kojima će se baviti i generacije posle nas.

Savremeno društvo, protivurečnosti i otvorena pitanja sa kojima se ono suočava, snaga i dinamika integracionih procesa, odnosno kretanja ka globalnom društvu, ali i podele i sukobi koji se javljaju u ovom procesu, ukazuju na čitav niz razloga zbog kojih je neophodno usmera-

¹⁷⁸ Marinković, D., *Industrijski odnosi*, „Megatrend“, Beograd, 2005.

¹⁷⁹ Gidens, E., *Sociologija*, Ekonomski fakultet, Beograd, 2002.

vanje naučne i stručne pažnje, ali i naših savesti ka pitanjima zajedničkih izvora univerzalnog karaktera ljudske zajednice i pojedinaca koji je sačinjavaju.

Celokupni dosadašnji tok ljudske istorije, ako se ona posmatra kao istorija ljudskog rada, kao i procesi koji se danas događaju u savremenom svetu, daju osnova za zaključak da se jedan od izvora univerzalnog karaktera ljudske zajednice i individue, ljudski rad. Osnova za takvu tvrdnju nalazi se u već pomenutoj činjenici da je ljudski rad veći i neizbežni pratilac ljudskog roda i svakog pojedinca u svim epohama ljudske istorije, u svim društvenim uređenjima, kao i u činjenici da je i sam ljudski rad po svojoj prirodi univerzalan. Pri tome se, naravno, ne govori o konkretnim pojavnim oblicima ljudskog rada, već o ljudskom radu kao filozofskoj i moralnoj kategoriji u kretanju i promenama kroz vreme.

Kada se govori o univerzalnom karakteru ljudskog rada, neophodno je imati u vidu da je reč o višeslojnom, složenom, procesu, koji je istovremeno individualni, kolektivni i društveni. Univerzalnost ljudskog rada sastoji se i ispoljava kroz čitav niz aspekata i pojava oblika. Sve te komponente univerzalnosti ljudskog rada, kao što je potvrdila istorija, kao i praksa savremenog doba moraju funkcionisati istovremeno, a ograničavanje bilo koje od njih, u većoj ili manjoj meri ugrožava, ili ograničava univerzalni karakter ljudskog rada u celini. Sve ove komponente imaju jedan zajednički izvor, a to je sloboda ljudskog rada, bez koje nema ni slobode ličnosti. Drugim rečima, sloboda ljudskog rada je izvor njegove univerzalnosti.¹⁸⁰

7.2.1. Sukob prinudnog, stvaralačkog i univerzalnog u ljudskom radu

Medjutim, kada se kaže da je sloboda ljudskog rada izvor njegove univerzalnosti, onda se istovremeno mora konstatovati da je sloboda ljudskog rada izvor ljudske slobode uopšte. Drugim rečima, nema ljudske slobode ako ljudski rad nije slobodan. Pri tome se moraju jasno razdvojiti dva ključna spekta slobode ljudskog rada:

- sloboda ljudskog rada kao stvaralačkog čina, kao realna mogućnost da se ljudskim rukama i umom oblikuje priroda i sve ono što nas okružuje;
- sloboda upravljanja rezultatima svoga rada – na individualnom i društvenom nivou.

To znači da je ljudski rad u svom izvornom smislu izvor i uslov ljudske slobode, specifični, konstantni vid suočavanja čoveka i prirode, ključna pokretačka snaga razvoja ljudske ličnosti i njegove sposobnosti da razume svet oko sebe i sebe u tom svetu. Drugim rečima, zarobiti ljudski rad, značilo je uvek u suštini zarobiti ljudsku ličnost ili tačnije rečeno ugroziti ljudski smisao postojanja. U tom smislu, ako se ljudska istorija kako je napred rečeno posmatra kao istorija ljudskog rada, može se reći da je kroz celokupnu istoriju ta borba bila za slobodu ljudskog rada, odnosno suprotstavljanje raznim vidovima ropstva.

Istorijsko iskustvo, ali i savremeno doba je snagom činjenica potvrdilo da je samo slobodan rad, rad koji čovek obavlja po sopstvenoj volji, u kome dobrovoljno do kraja angažuje svoju

¹⁸⁰ Grindt, K., *The Sociology of work*, Polity Press, Cambridge, 2002.

stvaralačku energiju rad u onom suštinskom izvornom značenju te reči. Takvo shvatanje ljudskog rada, suočava nas sa činjenicom da pored slobodnog rada u izvornom smislu te reči, postoje i razni vidovi ropskog rada, pri čemu se razlikuju stepeni radikalnosti pojedinih formi ropskog rada. Medjtim, savremeno doba sve više nameće pitanje opravdanosti i održivosti takve podele – na slobodni, stvaralački i ropski rad. Jer, ako je rad ropski, onda on gubi ona izvorna svojstva i smisao ljudskog rada, kao stvaralačkog akta, odnosno radi se o pojavi druge vrste. Drugim rečima, dovodi se u pitanje sama podela na slobodni i prinudni rad, jer je reč o pojavama različitih vrsta. Sukobi koji se događaju u savremenoj civilizaciji u sve većoj meri potvrđuju takav stav.

Takav pristup na novi način otvara pitanje odnosa stvaralačkog, slobodnog i prinudnog u ljudskom radu. Savremene ekonomske nauke i sociologija, ali i naučna misao u prethodnim periodima ljudske istorije prihvatila je kao nespornu činjenicu prinudni karakter ljudskog rada. Pri tome se ima u vidu da čovek kao jedinka i ljudsko društvo u celini, da bi obezbedili opstanak u materijalnom i svakom drugom pogledu, moraju da proizvedu određenu količinu materijalnih dobara – roba i usluga koja je neophodna da bi se zadovoljile osnovne egzistencijalne potrebe. Ali, to nije odlika samo ljudske vrste. Nesporna je činjenica da i druge biološke vrste da bi održale život, takodje moraju da dodju do izvora hrane, vode i energije i da to veoma često čine na začudjujuće složene načine.

U tom smislu, nameće se pitanje, da li nas u navedenom kontekstu prinudni karakter rada zavarava, odnosno da li nam vekovima nesporna konstatacija o prinudnom karakteru ljudskog rada zatvara puteve spoznaje izvornog smisla ljudskog rada kroz istoriju i u savremenom dobu, odnosno činjenicu njegovog izvora kroz celokupnu istoriju ljudskog društva. Traženje odgovora na ovo pitanje, staro koliko i ljudski rod, zahteva da se razdvoje neophodnost proizvodnje određene količine materijalnih dobara, od same suštine ljudskog rada, koja sadrži dve komponente – svesnu i instinktivnu, koja je izvor onog stvaralačkog u ljudskom radu.¹⁸¹

S tim u vezi treba istaći da napred izneta tvrdnja da zarobljavanje ljudskog rada, u suštini znači zarobljavanje ljudske ličnosti, gubitak slobode, ima i svoju drugu stranu. Istorijsko iskustvo je nesporno potvrdilo kontradiktornu činjenicu da su mnogu ljudi koji su bili robovi po svom formalnom i faktičkom statusu, uključujući i najradikalnije, ponižavajuće vidove ropstva, stvarali izuzetno vredna dela ljudskog uma i ruku, od kojih su neka trajno obeležila ljudsku istoriju. Ovo istorijsko iskustvo daje osnova za zaključak da nije dovoljno zarobiti čoveka u fizičkom smislu, da bi se zarobio njegov rad, odnosno ona stvaralačka iskra koja taj proces pokreće. Kroz celokupnu istoriju ljudskog društva, svi vidovi ropstva suočavali su se sa ovim problemom. S druge strane, borba za slobodu ljudskog rada, kao osnove slobode čoveka imala je u tom ograničenju svoje trajno uporište.

Pomenuto ograničenje ima svoju osnovu u ključnoj osobini ljudskog rada – njegovoj univerzalnosti. Univerzalni karakter ljudske ličnosti i univerzalni karakter ljudskog rada su

¹⁸¹ Rifkin, J., *The end of work*, Putnam Books, New York, 1966.

sijamski blizanci – ne postoje jedno bez drugog. Istorija ljudskog rada započinje njegovom univerzalnošću, bavljenjem čitavim nizom različitih aktivnosti u brojnim neposrednim odnosima čoveka i prirode, koje čoveka čine vitalnim, bogateći njegovo životno iskustvo i univezalni odnos prema prirodi i društvu. Suštinski nova stranica istorije ljudskog društva započinje društvenom, a zatim tehničkom podelom rada i specilizacijom, koju donosi industrijski razvoj i nove tehnologije, koja mrvi ljudski rad, a to znači i ljudsku ličnost, ograničava stvaralačku moć i ljudski smisao rada. Savremena civilizacija se suočava sa brojnim posledicama i ograničenjima tog razmrvljenog rada.¹⁸² Medjutim, informatičke tehnologije, razvoj novih vidova komunikacije, koji su temelj dinamičnih procesa integracije u savremenom svetu, stvaraju prostor za zatvaranje istorijskog kruga, odnosno kretanje ljudskog rada ka njegovoj univerzalizaciji u novim društvenim okolnostima. Pri tome se u savremenom dobu istorija ponavlja u još jednom aspektu – suočavanju sa savremenim vidovima prinudnog i ropskog rada.

7.2.2. Prinudni i ropski rad – sličnosti i razlike

Kao što ljudska istorija u celini ima svoje svetle i mračne strane, tako i ljudski rad, kao jedan od stubova ljudske istorije ima svoje mračne pratioce – prinudni i ropski rad. Savremeno doba, iako je prošlo dugačak civilizacijski, razvojni put, mora da se suoči sa činjenicom da prinudni i ropski rad nisu samo istorijska, već i činjenica našeg vremena. Praktično, nema istorijskog perioda u kome ropski i prinudni rad nije bio ponižavajuća i tragična sudbina mnogih.

Istorija, ekonomija, sociologija, kao i druge društvene nauke poznaju oba pojma - prinudni i ropski rad. Pomenuta dva pojma razlikuje i pravna nauka, kao i radno i krivično pravo, na nacionalnom i međunarodnom nivou. Ovo terminološko, formalno – pravno, ali i faktičko razlikovanje, medjutim, razvija se tek u novom dobu, kao tekovina razvoja gradjanskog društva, u čijem se temelju nalazi slobodni gradjanin, sa korpusom ljudskih – gradjanskih, ekonomskih, političkih i socijalnih prava, koja predstavljaju nespornu civilizacijsku tekovinu savremenog doba. Nesporno je da je savremeno društvo, posmatrano u celini, ostvarilo značajne pomake u pravcu osvajanja novih horizonata ljudske slobode, podozana kvaliteta i dostojanstva ljudskog života, nažalost ne za sve, već samo za jedan deo svetske populacije. Medjutim, očigledno da to nije bilo dovoljno da se prinudni i ropski rad konačno smeste u prošlost čovečanstva. To pred sociologiju, ali i druge društvene nauke, kao i pred moderne razvojne i političke strategije postavlja neizbežno pitanje – da li će prinudni i ropski rad biti trajni neizbežni pratioci ljudskog roda i u vremenu koje je pred nama.

U traženju odgovora na to pitanje najznačajniji je sociološki aspekt istraživanja razlika i sličnosti izmedju prinudnog i ropskog rada. Ovo pitanje se može postaviti i na drugi način – da li su prinudni i ropski rad u suštini različiti nazivi za jednu istu pojavu, odnosno jedan isti tip društvenih odnosa.

¹⁸² Writte, J.F., *Democracy, Authority and alienation in Work*, Chicago University Press, Chicago, 1980.

Ono što je uočljivo na pojavnjoj ravni to je zajednički imenitelj, koji se ogleda u tome da se u osnovi prinudnog i ropuskog rada nalazi prinuda. Drugim rečima, pojedinac ili društvena grupa ima moć da drugog pojedinca ili društvenu grupu prinudi da radi po njegovim zahtevima i u njegovu korist. Medjutim, nesporno je da bi svaki pojedinac morao da radi da bi sebi i porodici obezbedio neophodna materijalna dobra za opstanak. Reč je o tome da se njemu oduzima sloboda, da mu se oduzima mogućnost izbora i da se on marginalizuje ili potpuno isključuje iz ključnih sadržaja društvenog života, odnosno iz utakmice ljudskih sposobnosti i znanja na načelima jednakosti šansi. Znači, čovek ne postaje rob samo zato što radi, već što mu se oduzima sve drugo što sačinjava smisao i sadržaj ljudskog života – sloboda kretanja, sloboda izbora mesta stanovanja, sloboda izbora zanimanja, pa i sam život. Kada se čoveku sve to oduzme, onda je za njegov život u smislu dostojanstva i slobode nebitno da li je njegov rad formalno prinudni ili ropuski.¹⁸³

Drugim rečima, posmatrano kroz istorijsku retrospektivu i u savremenom dobu, prinudni i ropuski rad se u suštini razlikuju samo po stepenu ropstva – počev od onog najtežeg – u lancima do onih nešto blažih, ali nikako humanijih oblika. Pri tome se ne govori o radu kao ekonomskoj prinudi, već o njegovim sociološkim aspektima, njegovoj moralnoj i ljudskoj suštini i smislu.¹⁸⁴

Ipak, između prinudnog i ropuskog rada ne može se do kraja staviti znak jednakosti. Reč je o dve različite grupe razloga zbog kojih se ljudsko biće, naravno uvek upotrebom sile dovodi u poziciju prinudnog ili ropuskog rada. Kroz istoriju ljudskog društva, kao i danas društvo je kroz odgovarajuće društvene institucije i mehanizme, za različite vidove socijalnog ponašanja, izričalo meru uklanjanja iz društvene zajednice i meru prinudnog rada. Prinudni rad je bio, ali je i danas u modernim pravnim i političkim sistemima krivična sankcija, vaspitna mera, ali i način da oni kojima je izrečena ta mera izdržavaju sami sebe. Nesporno je da takva vrsta prinudnog rada u svim periodima ljudske istorije imala svoje legalno i legitimno utemeljenje, kao i političko i moralno opravdanje. Naravno, u ovaj aspekt prinudnog rada ne mogu se uvrstiti brojne zloupotrebe, koje se javljaju i danas, da se mere oduzimanja slobode i prinudnog rada izriču političkim protivnicima, odnosno svima onima koji su se na odredjeni način zamerili ili postali smetnja nosiocima vlasti. Ono što je od suštinskog značaja jeste činjenica da je svakom pojedincu koji je dolazio pod udar ove vrste društvenih sankcija, istovremeno oduzimana sloboda i naredjivan prinudni rad. Imajući u vidu prethodno analizirane sličnosti između prinudnog i ropuskog rada, prinudni rad se može definisati kao specijalni slučaj ropuskog rada, ali njegov najblaži oblik, ma koliko to cinično zvučalo.

Ovaj specijalni slučaj razlikuje se od ropuskog rada u klasičnom smislu te reči po svojim izvorima, odnosno načinu nastanka. Dok prinudni rad ima legalitet, a nekada i legitimitet, ropuski rad temelji se isključivo na primeni sile, iza koje ne stoji nikakav pravni ni moralni osnov. S tim u vezi, treba se podsetiti da u celini neuspešna nastojanja filozofa i naučnika iz prethodnih epoha

¹⁸³ Marks, K., *Manifest Komunističke partije*, „Kultura“, Beograd, 1972.

¹⁸⁴ Moorhouse, H.F., *The work Ethic*, Cambridge University Press, 1987.

da ropstvo prikažu kao prirodno stanje ljudskog društva, već odavno pripadaju prošlosti. Klasično ropstvo nastaje isključivo činom nasilja od svojih prvih koraka, pa sve do današnjih dana. Pri tome se ima u vidu da još uvek postoje delovi sveta u kojima postoji taj najradikalniji i najprimitivniji vid ropstva. Druga važna karakteristika klasičnog ropstva ogleda se u činjenici da se ono kada se jednom uspostavi prenosi s generacije na generaciju. Tako se deca slobodnih ljudi radjaju kao slobodni ljudi, a deca robova, bez ikakve svoje krivice kao robovi, što im automatski zatvara osnovne životne puteve i definiše njihovu sudbinu. Činjenica da pripadnici robovlasničkih klasa donose zakone kojima štite ropstvo kao društveni odnos, ne može u širem istorijskom smislu biti osnov legalnosti i legitimnosti takvog stanja, iz jednostavnog razloga što prvi korak, korak nasilja kojim se oduzima nečija sloboda i uspostavlja ropstvo, ne može biti legitiman, jer se protivi ljudskoj prirodi i njegovoj društvenoj suštini. Poredjenje sličnosti i razlika prinudnog i ropskog rada kroz istoriju i u savremenom dobu, daje nam osnova za zaključak da su prinudni i ropски rad u suština dva naziva za jednu istu pojavu, koja se samo javlja u različitim pojavnim oblicima i različitim stepenima.¹⁸⁵

7.2.3. Pravna regulativa prinudnog i ropskog rada

Savremeno društvo je na političkom i normativno – pravnom planu odbacilo prinudni i ropски rad. Istini za volju, to se ne može smatrati nekim velikim uspehom savremenog doba, mereći ukupni tok ljudske civilizacije, i u tom kontekstu činjenicu da je ropstvo bilo prihvaćena pravna institucija u jednom broju zemalja sve do kraja XIX veka, i to onih zemalja koje su za sebe tvrdile da su demokratske i u kojima je funkcionisao sistem višetstranačke parlamentarne demokratije. I pored toga, može se konstatovati da je definitivno odbacivanje ropstva na političkom i pravnom planu jedna od nespornih civilizacijskih tekovina savremenog društva. Savremena društva, različita po političkom i društvenom uređenju, po stepenu razvoja demokratije i ljudskih sloboda i prava, po stepenu ekonomskog i tehnološkog razvoja, standardu i kvalitetu života ljudi, kulturi, tradiciji, načinu života i mnogim drugim odrednicama, slažu se u tome da su prinudni i ropски rad suprotni prirodi ljudske ličnosti, slobodi i smislu ljudskog života i da treba da pripadaju isključivo istoriji. To je jedna od retkih, ali nespornih tački opšte saglasnosti u podeljenom i sukobljenom svetu.

U tom smislu, političko – pravnu branu prinudnom i ropskom radu predstavljaju tri grupe političko – pravnih dokumenta:

- Medjunarodno – pravni dokumenti i standardi;
- Radno i socijalno zakonodavstvo;
- Krivično zakonodavstvo .

¹⁸⁵ Brittan, A., and Maynard, M., *Sexism, Racism and Oppression*, Blackwell, Oxford, 1984.

7.2.3.1. Medjunarodno – pravni dokumenti i standardi

Dvadeseti vek, pored ostalog, može se označiti kao vek u kome je nastala čitava mreža medjunarodno – pravnih akata i instrumenata protiv prinudnog i ropskog rada. Ovi medjunarodno pravni akti sadrže dve vrste standarda:

- Standarde koji štite slobodu i jednakost ljudi i čitav korpus ljudskih sloboda i prava, kao temelje savremene civilizacije;
- Standarde koji izričito osudjuju i zabranjuju bilo kakve oblike prinudnog i ropskog rada, tretirajući ih kao grubo kršenje ljudskih sloboda i prava, a u određenim situacijama i kao krivična dela.

Podrazumeva se da ove dve grupe standarda čine jednu nedeljivu političku i pravnu celinu i da samo tako, celovito, mogu efikasno funkcionisati. Reč je o tome da oni standardi koji definišu i štite ljudske slobode i prava u celini, čine politički i pravni osnov za zabranu prinudnog i ropskog rada i krivično – pravni progon onih koji te norme krše. Isto tako, kada se ima u vidu osnovni princip odnosa između medjunarodnih pravnih standarda i nacionalnog zakonodavstva, prema kojima se sve zemlje koje su ratifikovale medjunarodno – pravne standarde obavezuju da iz primene u svom zakonodavstvu i praksi, onda je jasno da ovi standardi imaju u sve većoj meri univerzalni karakter.

Medju medjunarodno pravnim standardima koji daju - političko pravnu osnovu, ili direktno zabranjuju prinudni i ropски rad, posebno se po svom značaju izdvajaju sledeći:

- Povelja Ujedinjenih nacija, dokument u čijoj se prvoj rečenici kaže da svi ljudi radjaju slobodni i jednaki¹⁸⁶;
- Pakt o građanskim i političkim slobodama i pravima Ujedinjenih nacija;
- Pakt o ekonomskim i socijalnim pravima Ujedinjenih nacija;
- Evropska konvencija o ljudskim pravima;
- Revidirana Evropska socijalna povelja.

Napred navedeni dokumenti garantuju i štite čitav korpus političkih, građanskih, ekonomskih, socijalnih, radnih i sindikalnih prava, čime se ostvaruje njihovo preventivno pravno i faktičko dejstvo u sprečavanju prinudnog i ropskog rada. Razumljivo je da bi one odredbe u ovim i drugim dokumentima u kojima se izričito zabranjuje prinudni i ropски rad, bile nedovoljne i nikako ne bi mogle da ostvare željene pravne i faktičke efekte, ukoliko ne bi imale uporište u onim odredbama koje štite i garantuju pomenuta prava. Iz toga se može zaključiti, što i jeste istorijsko iskustvo i činjenica savremenog doba, da se jedna od efikasnih prepreka prinudnom i ropskom radu nalazi u mreži, međusobno povezanih medjunarodnih pravnih normi i institucija. Naravno, pravni standardi, u ovom kao i u svim drugim slučajevima nisu svemoćni, ali pred-

¹⁸⁶ Povelja Ujedinjenih nacija, web site UN

stavljaju snažnu branu prinudnom i ropском radu. U tom smislu posebno treba izdvojiti decidne odredbe Evropske Konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, koje kažu sledeće: „1. Niko se ne sme držati u ropstvu, ili u ropском položaju. 2. Ni od koga se ne sme zahtevati da obavlja prinudni ili obavezni rad“¹⁸⁷

7.2.3.2. Radno i socijalno zakonodavstvo

Radno i socijalno zakonodavstvo, kako na međunarodnom, tako i na nacionalnom nivou zabranjuje prinudni i ropски rad. Medjutim, na ovom planu mnogo je veći značaj u tome što radno i socijalno zakonodavstvo utvrđuje i štiti osnovne principe odnosa poslodavaca, sindikata i političkih vlasti, definiše osnovne standarde u oblasti radnih, ekonomskih i socijalnih prava, kao što su pravo na rad, pravo na pristojnu zaradu, pravo na pristojne uslove stanovanja, na zdravstvenu zaštitu i socijalnu sigurnost i dr., čime se izuzetno ograničavaju mogućnosti uspostavljanja prinudnog i ropskog rada, naravno pod uslovima da postoje efikasni instrumenti za sprovođenje ovih zakona i standarda. Drugim rečima, osnovna funkcija radnog i socijalnog zakonodavstva ogleđa se u sužavanju formalno – pravnog i faktičkog prostora za uspostavljanje prinudnog i ropskog rada.

7.2.3.3. Krivično zakonodavstvo

Logično je i očekivano, imajući u vidu međunarodne standarde u oblasti prinudnog i ropskog rada, da se ove pojave tretiraju i u krivičnom zakonodavstvu. U tom smislu je od velike važnosti što sva moderna krivična zakonodavstva, uključujući i krivično zakonodavstvo Srbije, prinudni i ropски rad, ili preciznije rečeno prinudjavanje ljudi na prinudni i ropски rad tretiraju kao krivično delo, za koje su zaprećene visoke zatvorske kazne. Ono se podvodi pod krivično delo trgovine ljudima, koje je, po pravilu, povezano sa vršenjem i drugih teških krivičnih dela. Za predmet ovog rada je od najveće važnosti da nacionalna zakonodavstva svrstavaju ovo u izuzetno teška krivična dela, imajući u vidu stepen društvene opasnosti koje izaziva vršenje ovog krivičnog dela.

7.2.3.4. Prinudni i ropски rad u savremenom dobu

Polaznu osnovu za razmatranje predstavlja činjenica da prinudni i ropски rad predstavljaju deo stvarnosti u vremenu u kome živimo. Pri tome prinudni i ropски rad postoje i u društvima koja se formalno – pravno, a u manjem ili većem stepenu i faktički temelje na poštovanju ljudskih sloboda i prava, višestranačke parlamentarne demokratije i ravnopravne tržišne utakmice. Protekli vekovi, kao i zbivanja u savremenom društvu suočavaju nas još jednom sa činjenicom da prinudni i ropски rad nisu vezani za određeni oblik ekonomskog i političkog uređenja društva, već se javljaju u svim do sada poznatim društvenim uređenjima i u veoma različitim

¹⁸⁷ *Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda*, Savet Evrope kancelarija u Beogradu, član 4

društvenim uredjenjima. To samo potvrđuje kako su prinudni i ropski rad dugotrajni, složeni i otporni na promene koje su se događale u ljudskoj istoriji. Istovremeno, ta činjenica upozorava koliko je teško spoznati društvenu i ljudsku suštinu ropstva, a snagom naučnog saznanja prodreti u njegove izvore. U traganju za odgovorom na ovo pitanje može biti od koristi parafraza misli Žan Žak Rusoa, koji kaže – onaj ko se prvi dosetio, ogradio komad zemlje i rekao ovo je moje – bio je tvorac građanskog društva. Parafraza bi glasila – onaj ko se prvi dosetio i prinudio nekoga da mu bude rob bio je tvorac prinudnog i ropskog rada. U tom svetlu može se postaviti pitanje koje je samo po sebi kontradiktorno – da li građansko društvo i prinudni i ropski rad imaju isti izvor.

Karakteristično je, takodje, da je mali broj ljudi svestan činjenice da je prinudni i ropski rad zla sudbina mnogih, i da takvu sudbinu doživljavaju i mnogi u našem bližem i daljem okruženju, koje iz raznih razloga i ograničenja ne primećujemo. Rezultati istraživanja govore da su reakcije javnosti kao da su prinudni i ropski rad nešto što se događa samo nekim dalekim i nepoznatim ljudima na drugim kontinentima. Tek poneki novinski tekst o tragičnim, ponižavajućim događanjima u našem ili susednim gradovima, na trenutak uznemiri ljudske savesti. Postavlja se pitanje da li je reč o nespremnosti da se naruši sopstveni konformizam, strah da se čovek zameri moćnijima od sebe, zatvaranje očiju pred činjenicama, da bi se zaštitila sopstvena savest, nedovoljna svest o poraznim posledicama prinudnog i ropskog rada za društveni razvoj, slobodu i dostojanstvo ljudske ličnosti, ili sve to zajedno. U celini, činjenica je da je jedno od najsnažnijih oružja savremenih demokratskih društava – javnost, odnosno reagovanje javnog mnjenja veoma malo iskorišćeno u suočavanju sa prinudnim i ropskim radom. Jer, svaki pojedinačni slučaj prinudnog i ropskog rada, nije samo pojedinačni slučaj i zla sudbina pojedinca koji se našao u takvim okolnostima, već udarac na dostojanstvo i slobodu ljudskog života i rada u celini. Drugim rečima, prinudni i ropski rad svakog pojedinca narušava slobodu ljudskog rada svih ostalih.¹⁸⁸

Medjutim, postoje i drugi razlozi koji utiču na održavanje ovako ponižavajućeg stanja u pogledu prinudnog i ropskog rada. Pre svega, to je postojanje prinudnog i ropskog rada kroz vekove, a to znači i njegova sposobnost da se prilagodjava različitim društvenim okolnostima. Ta sposobnost, odnosno otpornost prinudnog i ropskog rada ogleda se u njegovim brojnim pojavnim oblicima, koji su se pojavili i razvili u savremenom dobu.

Pre svega, ropski rad se i dalje pojavljuje u svojim klasičnim, najradikalnijim i najviše ponižavajućim formama. Ovi radikalni pojavnici oblici prinudnog i ropskog rada su društveno opasni iz dva razloga:

- prvo zbog svog razornog delovanja na samo društveno tkivo, na njegove temeljne vrednosti i život pojedinca;
- drugo, zato što ti radikalni oblici predstavljaju snažno uporište drugih, sofisticiranih vidova prinudnog i ropskog rada.

¹⁸⁸ Pahl, R.E., *On work: Historical, Comparative and Theoretical Approaches*, Blackwell, Oxford, 1988.

U savremenom dobu, prinudni i ropski rad imaju svoje uporište i osnovni izvor u trgovini ljudima. Podaci relevantnih međunarodnih i nacionalnih institucija potvrđuju da uprkos činjenici da se trgovina ljudima tretira kao krivično delo i svim merama koje se preduzimaju na nacionalnom i međunarodnom planu, trgovina ljudima, odnosno broj žrtava ove trgovine, povećava iz godine u godinu. Najčešće, ali ne i jedine žrtve su siromašni, ali trgovina ljudima nema geografskih ni drugih granica. Ona je danas nesporna globalna pojava, koja se brže razvija od mnogih pozitivnih strana globalizacije. Trgovina ljudima je danas osnovni univerzalni izvor svih savremenih oblika prinudnog i ropskog rada – prostitucija, klasični ropski ili prinudni rad, prosjačenje, različiti oblici kriminalnih aktivnosti i dr.

Medjutim, od klasičnih oblika prinudnog i ropskog rada danas su rasprostranjeniji i sa pogubnijim posledicama, novi, sofisticirani i prikriveni oblici prinudnog i ropskog rada. Ova konstatacija istovremeno zahteva da se redefiniše šta se u savremenom dobu podrazumeva pod prinudnim i ropskim radom. To proističe iz činjenice da su se društvene okolnosti bitno promenile i da se svakodnevno menjaju, da je došlo do značajnog napretka novih tehnologija i proizvodnih snaga kao osnove standarda i kvaliteta života ljudi, da su uspostavljene i razvile se demokratske institucije i mehanizmi ostvarivanja i zaštite ljudskih sloboda i prava. Drugim rečima, lestvica kriterijuma ljudske slobode i dostojanstva, pa u tom kontekstu i slobode ljudskog rada je podignuta, što zahteva da se u skladu sa tim novim, višim kriterijumima i zahtevima redefiniše šta u savremenom dobu jeste prinudni i ropski rad.

Postoje brojni oblici koji se formalno – pravno ne tretiraju kao prinudni i ropski rad, ali po svojoj suštini to jesu. Očigledno je da taj formalno – pravni kriterijum, iako važan, sam za sebe nije dovoljan za razdvajanje prinudnog i ropskog od ljudskog rada kao slobodne, stvaralačke aktivnosti. Brojni vidovi ograničavanja i ugrožavanja ljudske slobode, neizbežno stvaraju osnovu, odnosno vode ka prinudnom i ropskom radu. Jer, ropstvo nije samo u lancima, u ograničavanju slobode u fizičkom smislu, već u ograničavanju ili uskraćivanju mogućnosti, u diskriminaciji, koja određene pojedince ili društvene grupe marginalizuje ili potpuno isključuje iz vitalnih društvenih procesa.

Druga, komplementarna strana ove konstatacije odnosi se na pitanje slobode, njenih sadržaja i objektivnih dometa. Naime, sloboda nije moguća isključivo kao formalno – pravni koncept već kao realno stanje individue i društva. Drugim rečima, šta znači, odnosno da li je uopšte moguće govoriti o slobodi, ako je čovek gladan, ako nema posla, ako nije u mogućnosti da svojoj porodici, a pre svega deci obezbedi pristojnu egzistenciju, školovanje i razvoj, ako nema nadu. Ako nema realne mogućnosti da ostvari pravo na dostojanstven i pristojno plaćeni rad, a on se u savremenom društvu ostvaruje kroz pravo i realnu mogućnost za zaposlenje, ili pokretanje i vodjenje sopstvene ekonomske aktivnosti, ako nema zdravstvenu zaštitu, ako nema ekonomsku i socijalnu sigurnost, penzijsko – invalidsko osiguranje, pristojne uslove stanovanja, ako mu se na

bilo koji način ugrožavaju radna, ekonomska i socijalna prava, ako nema alternativu, njegov rad, po svojim suštinskim karakteristikama postaje prinudni ili ropski.¹⁸⁹

Ako je stalno progonjen strahom od gubitka posla, što je inače jedan od najvećih strahova savremenog doba, ako zbog tog straha prihvata ponižavajuće poslove uslove rada i ponižavajući odnos poslodavca prema njemu njegov rad, takodje, postaje ropski. Isto tako, u savremenom dobu, nezaposlenost, odnosno nemogućnost da se sebi i porodici obezbedi pristojna egzistencija predstavlja izvor novih vidova prinudnog i ropskog rada.

Posmatrano sa stanovišta ovako uspostavljenih kriterijuma, može se zaključiti da se čitave društvene grupe nalaze u poziciji u kojoj je prinudni i ropski rad njihova sudbina. Među ovim društvenim grupama jedna od najbrojnijih i specifična po svojim osnovnim karakteristikama je društvena grupa koja se bavi sivom ekonomijom i koja se nalazi na crnom tržištu radne snage. Ova konstatacija, međutim, otvara pitanje da li su oni koji se bave sivom ekonomijom i koji rade na crnom tržištu radne snage posebna društvena grupa. Raspoloživi podaci i, istini za volju, malobrojna istraživanja u ovoj oblasti, pokazuju da oni koji se nalaze u ovoj sferi imaju čitav niz zajedničkih karakteristika i interesa, na osnovu čega se o njima može govoriti kao o posebnoj društvenoj grupi. Pre svega, ono što im je zajedničko jeste činjenica da izvore svoje egzistencije jednim delom, ili u potpunosti nalaze izvan formalnih, legalnih ekonomskih tokova i aktivnosti, u startu su uskraćeni za čitav niz ekonomskih, socijalnih i radnih prava, siromašniji su, uslovi njihovog rada su daleko teži, a kvalitet života lošiji. Uz to, stalno im nad glavom lebdi pretnja nasilnog prekida jedinog izvora njihove egzistencije od strane vlasti (inspeksijski organi, policija), čime se ograničavaju i njihove osnovne ljudske slobode i prava, a što je jedan od snažnih izvora političke manipulacije ovom grupacijom od strane političkih vlasti. Rezultanta svih navedenih nepovoljnih okolnosti, diskriminacija kojoj su izloženi, marginalizacija ili potpuna isključenost iz legalnih ekonomskih tokova društva, čini u suštini njihov rad prinudnim, odnosno ropskim.

Sve napred navedeno ide u prilog zaključku da svi oni koji se bave sivom ekonomijom i koji rade na crnom tržištu radne snage, zapravo predstavljaju paralelni svet pored nas, koji ima svoja pravila, sistem vrednosti, specifične međusobne poslovne i lične odnose, kao što je i sama siva ekonomija u stvari paralelni ekonomski sistem, koji postoji na suprotnim koordinatama od formalnog, legalnog ekonomskog sistema. Linija razdvajanja između ta dva sveta – sveta legalnih ekonomskih tokova i sive ekonomije i crnog tržišta radne snage je istovremeno i osnovna linija razdvajanja između slobodnog i ropskog i prinudnog rada.

¹⁸⁹ *Distability and employment in Central Eastern European countries*, ILO CEET, Budapest, 1994.

7.2.3.5. Zaključak

Jedna od polaznih konstatacija da su prinudni i ropski rad kroz celokupnu istoriju, u različitim društvenim sistemima i okolnostima, u različitim civilizacijama bili i danas jesu sastavni deo naše stvarnosti, mora da se dopuni ocenom da je savremena civilizacija na novi način suočena sa prinudnim i ropskim radom. To novo iskušenje ogleda se u čitavom nizu novih, prikrivenih i sofisticiranih oblika prinudnog i ropskog rada, kao i u činjenici da prinudni i ropski rad danas predstavljaju globalni problem, sa kojim se uspešno može suočiti samo globalna strategija. Prinudni i ropski rad se, takodje, odvija u drugačijem društvenom okruženju, koje je u velikoj meri, makar formalno, utemeljeno na ljudskim slobodama i pravima i demokratskom društvenom uredjenju. To ima za posledicu da su prinudni i ropski rad i njihove društvene posledice postali vidljiviji, jer svaki vid prinudnog i ropskog rada u krajnjoj liniji ugrožava demokratiju i ljudska prava u celini. Ropski i prinudni rad predstavljaju najradikalnije i društveno najopasnije vidove diskriminacije. Po stepenu opasnosti za društvo i ljudsku slobodu treba izdvojiti one otvorene oblike ropskog rada – trgovinu ljudima, seks trafikung, kao i kriminalne delatnosti, koje predstavljaju logističku podršku ili otvaraju vrata prinudnom i ropskom radu, kao što su klasični kriminal, narkomanija i tsl. Medjutim, ništa manje nisu opasni oni sofisticirani oblici prinudnog i ropskog rada, koji su konačna i neizbežna posledica ograničavanja ljudskih sloboda i prava i načela jednakih šansi. Iz toga proističe da je temelj strategije borbe proti prinudnog i ropskog rada u realnom uspostavljanju ljudskih sloboda i prava, realnih mogućnosti za razvoj i dostojanstven život svakog pojedinca i kompleks mera pozitivne diskriminacije.

7.3. Siva ekonomija i crno tržište radne snage

Siva ekonomija i crno tržište danas predstavljaju sastavni deo stvarnosti svih savremenih društava. Bez obzira na tip političkog i ekonomskog uredjenja, političke snage koje su na vlasti, razvijenost i efikasnost pravnog sistema, stepen ekonomske razvijenosti, nema savremenog društva u kome siva ekonomija i crno tržište nisu u većoj ili manjoj meri prisutni. Istovremeno, nivo zastupljenosti sive ekonomije i crnog tržišta predstavljaju nesporni pokazatelj stepena ekonomskog, socijalnog i političkog razvoja društva. Govoreći jezikom matematike, stepen zastupljenosti sive ekonomije i crnog tržišta uvek se nalazi u obrnutoj srazmeri u odnosu na stepen ekonomskog razvoja, demokratije i efikasnog funkcionisanja demokratskih i pravnih institucija, socijalne sigurnosti i socijalne pravde.

Isto tako, bez obzira na različite tipove društvenog i ekonomskog uredjenja i stepen ekonomskog i društvenog razvoja, postoji u savremenom svetu visok stepen, makar formalne saglasnosti, da siva ekonomija i crno tržište predstavljaju negativnu društvenu pojavu, koja, u suštini ograničava ekonomski razvoj, načela slobodne i ravnopravne tržišne utakmice i predstavlja snažan

izvor diskriminacije. Polazeći od takvog pristupa, pravni sistemi većine zemalja sankcionišu brojne oblike sive ekonomije i crnog tržišta, dok društvo u celini prema ovim pojavama ima negativan moralni stav.

I pored svega navedenog siva ekonomija i njen neizbežni pratilac – crno tržište pokazuju izuzetnu otpornost i sposobnost prilagodjavanja i opstajanja u različitim društvenim okolnostima. Brojne društvene i ekonomske teorije na različite načine, zavisno od političkih, ekonomskih i moralnih stavova svojih autora, i od društvenih okolnosti u kojima su nastale na različite načine objašnjavaju ovaj fenomen. Analizirajući sivu ekonomiju sa stanovišta procesa globalizacije, može se reći da ona danas predstavlja sastavni deo procesa globalizacije. Ako se pri tome, globalizacija definiše kao neizbežni proces sve dinamičnijeg i čvršćeg ekonomskog, političkog, kulturnog i socijalnog povezivanja savremenog sveta, može se postaviti pitanje da li siva ekonomija ubrzava ili usporava ove procese.

Naravno, kao i sve druge globalne pojave, ni siva ekonomija nije jednako rasporedjena, nema iste pojavne oblike i ne proizvodi iste posledice u svim zemljama i svim delovima sveta. Očigledno je, na osnovu načela zdravog razuma, a to potvrđuju i brojni ekonomski pokazatelji, da siva ekonomija nema istu snagu, smisao i posledice u npr. SAD, Rusiji, Francuskoj, Moldaviji, Srbiji i tsl.

Istorija sive ekonomije, kao i savremena praksa, nedvosmisleno potvrđuju da postoji visoki stepen medjuzavisnosti između ekonomske nerazvijenosti, siromaštva i sive ekonomije. Isto tako je nesporno, da tranzicija, u kojoj se danas nalazi većina zemalja i naroda sveta, među koje spada i naša zemlja, predstavlja izuzetno plodno tle za razvoj i jačanje sive ekonomije. Čak, štaviše, moguće je, a to direktno potvrđuje skorašnje iskustvo našeg društva, da siva ekonomija postane dominantni oblik ekonomskog života društva i dominantni ili čak isključivi izvor egzistencije ogromne većine stanovništva.

Siva ekonomija, njeni pojavni oblici, realna snaga, odnosno stepen učešća u ekonomskom životu društva, predstavljaju jednu vrstu ogledala, u kome se neskriveno vidi stvarno stanje i odnosi u društvu. Siva ekonomija, njen tok i odnosi koji se u njoj uspostavljaju mogu se posmatrati kao jedna vrsta izložbe na kojoj su očima javnosti izložene sve slabosti i protivurečnosti jednoga društva. Drugim rečima, siva ekonomija izvire iz društvenih problema i protivurečnosti, iz ograničenja koje je društvo samo sebi postavilo, iz nemoći društva, odnosno nespremnosti i nekompetentnosti njegove političke elite da povede društvo stazama progresa i dostojanstvenog života za sve njegove pripadnike. Istovremeno, siva ekonomija predstavlja snažan izvor novih protivurečnosti i društvenih sukoba, koji troše ogroman deo potencijalne društvene energije i ograničavaju, ili onemogućavaju društvo da se oslobodi kandži sive ekonomije.

O težini ovog problema, njegovim ekonomskim i socijalnim posledicama govori Izveštaj o anketi o sivoj ekonomiji, koju je u decembru 2000. godine sproveo Ekonomski institut iz Beograda. U ovom Izveštaju se, pored ostalog kaže: „ Rezultati ankete..... ukazuju da je u sivom

sektoru bilo angažovano najmanje milion ljudi, a ukoliko se ovom broju doda kategorija samozaposlenih, koji su radili na ulici, u kući i na drugim mestima bez registrovane firme, onda ukupan broj aktera sive ekonomije dostiže blizu 1200000 lica... koji stvaraju 35% dodatnog društvenog proizvoda, koji zvanična statistika i obračuni ne obuhvataju. S druge strane, istraživanja Zavoda za tržište rada su pokazala da u sivoj zoni radi 617000 ljudi. U oba slučaja, međutim, pokazalo se da je više od polovine učesnika u sivoj ekonomiji stvarno ili fiktivno zaposleno u regularnom sektoru, a ostatak čine penzioneri, studenti izbeglice. Po tome se bitno razlikujemo, kako od zemalja u tranziciji, tako i od drugih tržišnih privreda, gde se sivom ekonomijom uglavnom bave nezaposleni....¹⁹⁰

7.3.1. Siva ekonomija i prateće srodne društvene pojave

Siva ekonomija se nikad ne javlja sama. Ona se uvek pojavljuje zajedno sa drugim, pratećim, srodnim pojavama. Zato je u analizi ove pojave, društvenih okolnosti u kojima ona nastaje i razvija se, njenih društvenih posledica, neophodno pokušati da se ova pojava bar u osnovi definiše i odredi njen odnos sa drugim srodnim, pratećim pojavama.

Pri tome je neophodno imati u vidu da je reč o pojavi koja je izrazito prilagodljiva različitim društvenim okolnostima, koja je veoma fleksibilna i veoma se brzo uklapa u kontekst promenjenih društvenih okolnosti. Ako bi se sa tog aspekta poredila siva i formalna ekonomija, onda bi nesporno siva ekonomija u pogledu fleksibilnosti i prilagodjenosti promenjenim društvenim okolnostima bila u apsolutnoj prednosti. Reč je, pored ostalog, i o tome da se siva ekonomija javlja u velikom broju različitih pojavnih oblika, da se ti pojavni oblici i sami relativno brzo menjaju, ili ustupaju mesto novim, što samo po sebi, nameće pitanje proučavanja i klasifikacije ovih pojavnih oblika.

Polaznu osnovu za jasno razdvajanje sive ekonomije od srodnih pojava i proučavanje njihovog međusobnog odnosa predstavlja njeno definisanje. Naravno, kao što je slučaj i sa drugim protivurečnim i složenim društvenim pojavama, postoje brojne definicije pojma „siva ekonomija“, tako da se može reći, koliko autora toliko definicija. Postavlja se pitanje, ima li smisla toj bogatoj kolekciji definicija dodavati još jednu. Za potrebe ovog rada dovoljno je izdvojiti jedan zajednički imenitelj ovih definicija – da „siva ekonomija“ obuhvata sve one oblike ekonomskog života društva koji se nalaze izvan okvira formalnog pravnog i ekonomskog sistema jednog društva. U tom smislu govori i sve češće prihvaćeni naziv za ovaj vid ekonomskog života društva „neformalna ekonomija“. Međutim, čak i takav najširi pristup ostavlja neke dileme – npr. da li u „sivu ekonomiju“ spadaju i različiti oblici sitne prirodne proizvodnje i usluga, koji su veoma prisutni u svakodnevnom životu društva. Da li recimo u „sivu ekonomiju“ spadaju sitne popravke i usluge, koje u našoj tradiciji i načinu života više potpadaju pod dobre susedske odnose. U tom smislu je preciznije i potpunije reći da u „sivu ekonomiju“ spadaju svi oni oblici

¹⁹⁰ *Okrugli sto – Reintegracija sive ekonomije i unapredjenje poslovne klime u Srbiji*, Okrugli sto u organizaciji Ekonomskog instituta i Magazina Ekonomist, Beograd, januara 2003.

ekonomskog života društva koje objektivno nije moguće uključiti u okvire postojećeg pravnog i političkog sistema.

Za definisanje sive ekonomije i njenog odnosa sa drugim srodnim pojavama, od izuzetne je važnosti činjenica da se siva ekonomija nikada ne javlja sama. Tačnije rečeno, ona ne može ni da se pojavi i egzistira samostalno. Njeni neizbežni pratioci još su lošiji od nje same. To su crno tržište, uključujući tu i crno tržište radne snage i različiti oblici kriminala, pri čemu centralnu poziciju ima organizovani kriminal. Tek ova sprega predstavlja najveći izvor problema i štetnih posledica koje neminovno proizvodi siva ekonomija. Ako se posmatra van ovog konteksta siva ekonomija izgleda kao prinudni izvor egzistencije marginalnih društvenih grupa. Obrnuto, tek u pomenutom kontekstu, vide se strašne dimenzije i posledice ovog problema.

Zato je važno razdvojiti različite grupe pojava, koje se, na ovaj ili onaj način, nalaze u zoni sive ekonomije, ili se graniče sa njom. To je utoliko teže što siva ekonomija ima veliko bogatstvo formi, da se u različitim društvenim okolnostima javlja u različitim pojavnim oblicima, da se ti pojavni oblici menjaju pod uticajem društvenih prilika, a pri tome su na prvi pogled veoma slični. Zato, posmatranje samo na pojavnj ravni, bez celovite analize ne može da pruži relevantan odgovor o stvarnoj prirodi pojedinih oblika sive ekonomije. U tom smislu, radi jasnog razdvajanja sive ekonomije i srodnih pratećih pojava, neophodno je uzeti u obzir suštinski značajne kriterijume. Prema ovim kriterijumima pojave u ovoj oblasti mogu se svrstati u sledeće grupe:

- Poslovi koji su u direktnom sukobu sa zakonom, i čije obavljanje predstavlja vršenje krivičnih dela i direktno podleže krivičnom zakonodavstvu. Reč je o delima vezanim za trgovinu ljudima, posebno decom, prostituciju, pornografiju, trgovinu drogom, ilegalnu trgovinu alkoholnim pićima, duvanom, naftom i naftinim derivatima, i tsl;
- Poslovi koji su delom nezakoniti, a delom zakoniti, pri čemu se zakoniti deo poslova, po pravilu, koristi kao maska za nezakonite poslove;
- Poslovi koji su u suštini zakoniti, odnosno koji se uz manje korekcije u pravnom i ekonomskom sistemu mogu uvesti u tokove legalne ekonomije.

Navedene grupe poslova, po pravilu, se ne javljaju pojedinačno, već su uvek međusobno povezani i uslovljeni, odnosno javljaju se kao delovi – uslovno rečeno – jednog paralelnog poslovnog lanca.

U ekonomskom smislu, navedene vrste poslova funkcionišu kao relativno samostalni ekonomski, poslovni podsistemi.

U sociološkom smislu, svi oni koji rade u sivoj ekonomiji i srodnim oblastima, predstavljaju specifične društvene grupe sa svojim interesima, moralnim i društvenim stavovima, pravilima ponašanja unutar grupa, tako da se u značajnoj meri može govoriti o paralelnim sistemima. Ako bi se, na osnovu ovakvog pristupa, napravila podela moglo bi se reći da u osnovi postoje dva sistema – formalni, zvanični, u kome ima mesta za određeni broj ljudi i onaj drugi, neformalni,

čije su ključno uporište siva ekonomija i srodne pojave, i u kome se nalaže oni za koje nema mesta u onom prvom.

Naravno, stepen ukupnog razvoja i kvalitet života ljudi u jednom društvu, u velikoj meri zavisi od odnosa ova dva sistema, pri čemu su najnaprednija ona društva u kojima je prvi sistem dominantan, a drugi marginalizovan, odnosno gde siva ekonomija i srodne pojave predstavljaju društvenu deformaciju u veoma ograničenom obimu.

U prilog takvom shvatanju sive ekonomije i srodnih pojava govori i definicija u tekstu grupe autora Instituta ekonomskih nauka iz Beograda, koja kaže sledeće:

„Siva ekonomija u suštini podrazumeva obavljanje ekonomske aktivnosti mimo odgovarajuće pravne regulative (neformalna ekonomija), ili protivno pozitivnim propisima (ilegalna ekonomija). Jednom rečju, zajednička crta svih aktivnosti obuhvaćenih pojmom siva ekonomija je da – nešto nije u redu ili sa samim aktivnostima, ili sa informacijama o njima. Na nacionalnom, ili međunarodnom planu suštinski je reč o aktivnostima pojedinaca, neformalnih grupa ili pojedinaca, koje se bar u nekim elementima ne deklarišu (nedeklarisana ekonomija), često ne registruju (neregistrovana ekonomija), ili ne oporezuju (evazija). To su po mnogo čemu, ekonomske aktivnosti koje ne poštuju određene institucionalne procedure (neregularna ekonomija) uključujući aktivnosti koje su izrazito zabranjene, ili je njihovo obavljanje povezano sa kriminalom (crna ekonomija).“

Naše društvo, nažalost, spada u ona društva u kojima je podsistem zasnovan na sivoj ekonomiji i srodnim pojavama način života i sudbina velikog dela stanovništva. To je jedan od najsnažnijih izvora društvenih protivurečnosti i konflikata u savremenom srpskom društvu. Snaga i veoma negativne posledice ovih protivurečnosti nalaze se u činjenici da su u suštini sukobljene dve Srbije – Srbija koja živi u okviru postojećeg formalnog ekonomskog sistema i Srbija koja živi na osnovama sive ekonomije i srodnih pojava. Sukob ove dve Srbije, u suštini je mnogo snažniji i izaziva veće posledice od brojnih političkih i drugih društvenih sukoba, uočljivih na pojavnjoj ravni.

Konačno, ako se navedena tri oblika sive ekonomije i srodnih pojava posmatraju u međusobnoj povezanosti i uslovljenosti, onda je jasno da je osnovni izvor i temelj sive ekonomije u onoj prvoj grupi poslova – koja predstavlja direktni sukob sa zakonom, odnosno u organizovanom kriminalu.

Iz toga proističe da prvi korak u suočavanju i društvenoj strategiji u borbi protiv sive ekonomije i srodnih pojava predstavlja jasno identifikovanje i odvajanja onih pojava i poslova koji predstavljaju direktni sukob sa zakonom, i na kome se temelje sve druge aktivnosti u ovoj oblasti.

7.3.2. Izvori sive ekonomije u zemljama tranzicije i neki primeri iz Srbije

Odgovorno analitičko suočavanje sa bilo kojom pojavom, traženje puteva za trajno rešavanje nekog društvenog problema ili protivurečnosti, podrazumeva kao prvi korak otkrivanje uzroka te pojave. To znači da se u razumevanju suštine sive ekonomije i njenih političkih, ekonomskih, socijalnih i moralnih posledica, treba prethodno koncentrisati na otkrivanje njenih uzroka, ili izvora na kojima ona nastaje. Ovo pitanje se može postaviti na još jedan način – kako prepoznati i definisati ključna uporišta sive ekonomije. To je utoliko važnije što su ključna uporišta sive ekonomije istovremeno i ključna uporišta srodnih pojava, uključujući crno tržište i organizovani kriminal.

O izvorima sive ekonomije objavljen je značajan broj radova i rezultata istraživanja. Većina autora koja se bavi pitanjima sive ekonomije, ukazala je ili detaljnije analizirala neki od njenih izvora. Autori se u osnovi slažu o ključnim izvorima sive ekonomije i većina njih navodi iste izvore ove pojave.

Tako na primer, Dragan Djurić i grupa autora iz Centra za razvoj industrijske demokratije iz Podgorice, na veoma slikovit način opisuje uzroke nastanka sive ekonomije:

„Siva ekonomija je postala prirodni ambijent u kome je snalaženje svake vrste moglo dati rezultate. Rad na crno je u takvom ambijentu postao pravilo, a legalni posao gotovo izuzetak. Podsećanja na prava radnika delovala su previše socijalistički, gotovo nazadno u uslovima modernih ideja o ljudskim pravima i individualnim slobodama. Naglo bogaćenje odabranih izazvalo je prvo otpor, mučninu, potom zavist, da bi se na kraju pretvorilo u ideal. Sve je postalo tržište i sve je postalo utakmica. U takvoj utakmici su gubitnici postajali samo oni koji nisu izlazili na teren. Tako se i teren postepeno širio. Siva ekonomija se integrisala u sve pore života i kriminalizovala svakodnevni život običnih ljudi. Postala je obična, tako reći normalna stvar“.¹⁹¹

Grupa autora iz Instituta ekonomskih nauka u Beogradu, na sledeći način objašnjava ključne izvore sive ekonomije:

„U ekonomskom smislu, ključne generatore sive ekonomije, prema prilično rasprostranjenim shvatanjima, predstavljaju kako neodmeren poreski sistem tako i preterana regulativa u domenu privredjivanja. Kao ekonomske posledice takvog njihovog dejstva, javljaju se gušenje regularne poslovne aktivnosti i preusmeravanje u tzv. neformalnu zonu. Poslovanje u pomenutoj zoni donekle predstavlja i spontanu tržišnu reakciju na neprirodni intervencionizam, odnosno neprikladno uplitanje države u ekonomske tokove. Neformalna ekonomija, suštinski, može biti i mera one legalne ekonomske aktivnosti koja je ugušena neodmerenim oporezivanjem i preteranim durizmom, na osnovu vođenja nacionalne ekonomije preteranim oslanjanjem na monetarne instrumente uz zapostavljanje oslonca u realnom sektoru. Prema tome, siva ekonomija se može

¹⁹¹ Radović, M., Djurić, D., Bakrač, R., *Studije slučaja o radu na crno*, Centar za razvoj industrijske demokratije, Podgorica, 2004.

tumačiti pre kao spontano ili iznudjeno rešenje jednog ozbiljnog ekonomskog problema nego samo kao problem ili fenomen sam po sebi“.¹⁹²

Navedena dva citata slikovito govore o različitim, složenim izvorima sive ekonomije, o međusobnoj povezanosti i uslovljenosti ovih izvora. Uočljivo je da siva ekonomija ima svoje izvore u nedogradjenosti sistema, ali i u ličnim sudbinama, tradiciji, načinu života ljudi. Zato je u metodološkom, istraživačkom smislu, prvi korak u temeljnom proučavanju fenomena sive ekonomije što sveubuhvatnije brojnih, različitih i raznovrsnih izvora sive ekonomije. Polaznu osnovu za realizaciju ovog zadatka predstavlja stav o visokom stepenu međuzavisnosti sive ekonomije i prirode političkog i ekonomskog sistema.

Brojni, raznovrsni izvori sive ekonomije mogu se, u osnovi svrstati u sledeće osnovne grupe:

- Izvori koji proističu iz ekonomskog i političkog sistema;
- Izvori koji proističu iz lokalnih i regionalnih specifičnosti;
- Izvori koji proističu iz tradicije, kulture, načina života, odnosno istorijskog nasledja u celini;
- Izvori koji su vezani za lične sudbine ljudi, njihov individualni vrednosni sistem.

7.3.2.1. Izvori koji proističu iz ekonomskog i političkog sistema

U okviru ove grupe izvora sive ekonomije posebno treba analizirati tri podgrupe:

- Pravni sistem;
- Politički sistem;
- Ekonomski sistem, mere ekonomske politike.

Ovo je nesporno najснаžnija grupa izvora sive ekonomije, na koju su oslonjene sve ostale grupe izvora. Navedena tri podsistema naslonjena su na moć države, odnosno aparat legitimne fizičke prinude. Otuda svaka nedovršenost, nedorečenost sistema, loše odabrana ili nedorečena rešenja predstavljaju direktna uporišta na kojima nastaju različiti oblici sive ekonomije i njoj srodnih pojava.

Nesporno je da koncept uređivanja sva tri navedena podsistema zavisi od interesa i opredeljenja onih političkih snaga koje se trenutno nalaze na vlasti, ili kako se to modernim političkim rečnikom kaže – od političke volje vladajuće elite. Drugim rečima, nedorečenost i nedogradjenost sistema koja u našem društvu predstavlja osnov za sivu ekonomiju, nije samo rezultat neznanja, neiskustva, objektivnih ograničenja, već i nedostatka političke volje vladajuće elite da se sistem učini kvalitetnijim i ekonomski efikasnijim, odnosno da se stvori odgovarajuće makro – ekonomsko okruženje za ravnopravnu tržišnu utakmicu. Taj otvoreni vid sukoba

¹⁹² Jović, M., Spariosu, T., Jovanović, M., *Institucije i mere za legalizaciju sive ekonomije*, Institut ekonomskih nauka, Beograd, 2003.

interesa vladajuće elite i celine društva, snažno je izražen od početka procesa tranzicije i danas predstavlja jednu od najkrupnijih prepreka uspešnim ekonomskim i socijalnim reformama.

Izvor ovog konflikta i celog kompleksa sistemskih izvora sive ekonomije ima svoje korene u neograničenoj moći države u prethodnom jednopartijskom sistemu, što je u velikoj meri prisutno i u aktuelnim društvenim okolnostima. To se ogleda u izrazitoj dominaciji politike u svim oblastima i vidovima društvenog života, i u činjenici da je ključni kanal socijalne promocije politika. Istini za volju, u prvoj fazi tranzicije u kojoj se objektivno nalazi naša zemlja (imajući u vidu činjenicu da je u našoj zemlji tranzicija bila nasilno prekinuta više od jedne decenije), sve poluge moći u svojim rukama ima država i otuda njena objektivno najveća odgovornost za tok i rezultate te prve faze tranzicije. Medjutim, uspešan reformski tok podrazumeva da država, odnosno politička vlast, postepeno prenosi ovlašćenja na demokratske institucije i organizacije građanskog društva, tako da se stvara ravnoteža u raspodeli društvene moći karakteristična za ekonomski razvijena demokratska društva tržišne privrede. Taj proces u savremenom srpskom društvu teče izrazito sporo, praćen snažnim otporom privilegovanih društvenih slojeva, čije se privilegovane pozicije zasnivaju na neograničenoj, a to u velikoj meri znači i neograničenoj vlasti države. O tome se u knjizi grupe autora Centra za liberalno – demokratske studije kaže sledeće:

„Treće, uvodjenjem kakvog-takvog političkog pluralizma i rastom privatnog sektora, mnoge opšteprihvaćene društvene norme više nisu važile. Poslovanje između privatnog i društvenog/državnog sektora iznenada je oslobođeno dugogodišnjeg političko pravnog ograničavanja. Zapravo, poslovanje je oslobođeno jake partijske kontrole. Istovremeno, politička vlast se koleba između tržišne privrede i jednog hibridnog tipa polutržišne polukomandne ekonomije. Zato nije postojala jasna politička volja da se izgradi pravna regulativa prilagodjena novim uslovima. U poslovanju nastaje pravi metež. Osniva se veliki broj, pretežno trgovinskih firmi. Želja za brzim bogaćenjem, po ugledu na predstavnike političko-privredne elite, postaje opšteprihvaćeni kredo većine poslovnih ljudi. To je omogućilo sklapanje većinom sumnjivih poslova između vlasnika privatnih preduzeća i komunističkih menadžera društveno/državnih preduzeća. Politička i privredna elita deo su iste nomenklature, pa su otuda mogli saradjivati bez ikakvih pravnih posledica“.¹⁹³

U celini posmatrano, takav sistem dominacije politike nad ekonomijom predstavlja smrtnu presudu za tržišnu ekonomiju, odnosno ravnopravnu tržišnu utakmicu, kao jedan od njenih temelja. Reč je o tome da u takvom društvenom okruženju za uspešnost preduzeća, nije najvažnija tehnologija, organizacija rada, znanje, već bliskost ili pripadnost vladajućoj političkoj eliti.

¹⁹³ *Korupcija u Srbiji*, grupa autora, Centar za liberalno-demokratske studije, Beograd, 2001.

7.3.2.2. Izvori koji proističu iz lokalnih i regionalnih specifičnosti

Ova grupa izvora sive ekonomije ima svoje osnovno uporište u napred analiziranoj grupi izvora. Međutim, specifičnost ove grupe izvora vezana je za specifične kulturne, tradicionalne, ekonomske, geografske odlike određene lokalne zajednice ili regiona. Jasno je da je za razvoj, oblike i predmet sive ekonomije od velike važnosti, na primer, da li je reč o pograničnom području, ili području na kome se proizvode specifične vrste proizvoda.

Isto tako, u okviru lokalne zajednice, veoma često se stvara specifična lokalna mreža aktera sive ekonomije i srodnih pratećih pojava, neka vrsta podsistema sive ekonomije. Tako, na primer, poznato je da su pojedini gradovi karakteristični po razvijenoj trgovini polovnim automobilima i auto-delovima u sivoj zoni, neki po trgovini drugim proizvodima, tako da se može napraviti mapa sive ekonomije, crnog tržišta i drugih pratećih srodnih pojava.

7.3.2.3. Izvori koji proističu iz tradicije, kulture, načina života, odnosno istorijskog nasledja u celini

Za analizu uticaja ove grupe izvora treba se podsetiti konstatacije iz većeg broja istraživanja, od kojih su neka pomenuta i u ovom tekstu, koja govori o akterima sive ekonomije u drugim zemljama tranzicije i u našoj zemlji. Prema tim nalazima, akteri sive ekonomije u drugim zemljama tranzicije bili su pretežno oni koji su na taj način želeli da utaje porez i povećaju profit, dok su u Srbiji glavni akteri sive ekonomije bili oni koji su već bili zaposleni u regularnoj ekonomiji, a glavni cilj im je bio preživljavanje.

Reč je o tome da je siva ekonomija, kao i vrednosni stav prema njoj u velikoj meri nasledjen iz prethodnog jednopartijskog sistema, zasnovanog na društvenoj svojini. U tom sistemu, privatno vlasništvo i preduzetništvo tretirani su kao izuzetak, kao incident, a porez više kao ideološko i političko nego kao pravno i ekonomsko pitanje. Sistem prikupljanja i raspodele poreza najviše su zavisili od političke moći. U pomenutom sistemu, odnosno realnom životu društva bili su nesporno prisutni i opšteprihvaćeni brojni oblici sive ekonomije (npr. opravka automobila, kućnih aparata, razne vrste usluga, zanatskih radova), za koje se gotovo podrazumevalo da ih ne treba legalizovati i na njih plaćati porez. Naravno, država je na taj način kupovala lažni socijalni mir, što je u velikoj meri nastavljano i posle rušenja jednopartijskog sistema.

7.3.2.4. Izvori koji su vezani za osobine ličnosti i individualni vrednosni sistem

Ova grupa izvora sive ekonomije je najmanje analizirana, a u tranzicionim procesima ima izuzetan dominantan značaj u brojnim aspektima. To, uostalom, proističe iz činjenice da se sve, a posebno krupne društvene promene, koje se odigravaju u tranziciji, neminovno prelamaju kroz lične sudbine ljudi, i njihovu individualno i kolektivno psihološku percepciju ovih zbivanja.

Pored napred opisanih činilaca tradicionalnog načina života i istorijskog nasledja, treba imati u vidu da je stanovništvo u celini u proteklih deceniju ipo bilo izloženo čitavom nizu stresnih

situacija i šokova, među kojima je svakako naj snažniji strah od gubitka života u proteklih ratovima.

Isto tako, ogromna većina radnog stanovništva je bila i još uvek je izložena realnoj mogućnosti ili strahu od gubitka posla. Taj šok je utoliko veći ako se ima u vidu bitan element nasledja iz prethodnog sistema – apsolutna sigurnost radnog mesta - kakva u tržišnoj ekonomiji ne može da opstane. Taj strah je, neretko, postajao i predmet političke i ideološke manipulacije. Ako se, pri tome ima u vidu da je strah od gubitka posla jedan od najvećih strahova savremene civilizacije, onda je jasno da je on morao ostaviti vidne tragove na individualno i kolektivno psihološkom planu.

Imajući u vidu da su pomenuti negativni procesi trajali veoma dugo, logično je da su oni rezultirali ukupnim gubljenjem poverenja u državu, političke vlasti i sve aktere političkog života, širenje osećaja bezperspektivnosti i beznadja, straha od budućnosti i sveopšteg pada morala ispod nespornih civilizacijskih standarda.

7.3.3. Suočavanje sa posledicama i elementi strategije za borbu protiv sive ekonomije

Uspešno rešavanje bilo kog društvenog problema započinje suočavanjem sa njegovom, suštinom, izvorima i realnim posledicama koje proizvodi. Taj opšti zahtev posebno je izražen u slučaju sive ekonomije u njoj srodnih pratećih pojava, koje se po svojoj prirodi odvijaju van očiju javnosti. Otuda se, kao što je poznato, ovi oblici ekonomskog života društva nazivaju i „skrivenom ekonomijom“. Iskustva razvijenih zemalja tržišne privrede i uspešnih zemalja tranzicije, koje su se uspešno suprotstavile sivoj ekonomiji, odnosno uspele da je bitno smanje ili marginalizuju, potvrđuje da je jedan od preduslova za uspešnu borbu protiv sive ekonomije da se ova borba i svi oblici društvene aktivnosti na ovom planu učine javnim i da se sistematski, organizovano i trajno gradi svest o njenim štetnim posledicama za celo društvo.

Pre svega, na nivou globalnog društva, nespornan je opšti negativni moralni stav prema sivoj ekonomiji i pratećim srodnim pojavama. Međutim, kada se udje u detaljnu analizu, može se uočiti da taj stav nije u potpunosti jedinstven, odnosno da se javljaju različiti moralni i doktrinarni pristupi sivoj ekonomiji, uslovljeni interesima i pozicijom različitih društvenih grupa.

U tom pogledu, posebno treba istaći često prisutnu tvrdnju da siva ekonomija, uz nesporne negativne posledice jeste korisna, jer zapošljava ljude i doprinosi rešavanju tekućih ekonomskih problema u društvu. Vrlo je karakterističan u tom pogledu stav iz istraživanja koje je 2000. godine realizovao Ekonomski institut, koji kaže:

„Ono što sivu ekonomiju čini atraktivnijom od regularnog sektora su zarade, koje su u sivom sektoru po jedinici vremena bile dva puta veće nego u legalnom. Pored toga, siva ekonomija bolje vrednuje ljudski kapital, odnosno obrazovanje – zarade fakultetski obrazovanih radnika u

sivoj ekonomiji bile su preko dva puta veće od onih sa srednjom školskom spremom, ali i preko šest puta veće od plata fakultetski obrazovanih u regularnom sektoru....“¹⁹⁴

Nesporo je da siva ekonomija, parcijalno ublažuje aktuelne ekonomske probleme društva, posebno problem nezaposlenosti, malih zarada, a onda i male kupovne moći stanovništva. Međutim, ako se siva ekonomija i njena povezanost sa srodnim pratećim pojavama, pre svega crnim tržištem i organizovanim kriminalom, analizira strateški, na duži rok, onda se lako može dokazati da ona proizvodi znatno veće štete nego koristi, ne samo na ekonomskom, nego i na ukupnom društvenom planu.

Siva ekonomija i njoj srodne prateće pojave izrastaju na razrušenoj socijalnoj strukturi prethodnog sistema, rušeći i sprečavajući obnavljanje temelja svih savremenih, razvijenih demokratskih društava – srednje klase. Taj prostor u slučaju Srbije zauzimaju oni koji se bave sivom ekonomijom i njoj srodnim pratećim pojavama, gradeći paralelni sistem, odnosno svet oko nas, odnosno svih onih koji pripadaju formalnom, regularnom sistemu. Naravno, oni koji rade u sivoj ekonomiji, a posebno oni kojima je to jedini izvor prihoda, automatski su isključeni iz mogućnosti da ostvaruju bilo kakva radna, socijalna i sindikalna prava, a ne retko ovoj grupaciji su umanjena ili ugrožena osnovna ljudska prava. Drugim rečima, oni su po svom realnom društvenom položaju građani drugog reda. Situaciju otežava i činjenica da je onima koji rade u oblasti sive ekonomije faktički zatvoren put socijalne promocije, odnosno vertikalne socijalne pokretljivosti, bez obzira na znanje, profesionalne sposobnosti i veštine. Naime, jasno je da oni ne mogu da napreduju u službi, da dobijaju prostor za stručno i profesionalno usavršavanje i tsl. Oni, ako ne uspeju da izadju iz tog začaranog kruga, zauvek ostaju tu gde jesu – u zoni sive ekonomije.

Sve napred navedeno daje osnovu za pitanje da li je uopšte moguće i pod kojim uslovima izgraditi celovitu društvenu strategiju za borbu protiv korupcije. Aktuelno stanje u društvu, a posebno u oblasti sive ekonomije jasno ukazuje da takva strategija nije sačinjena, i da čak nisu učinjeni ozbiljniji, sistematski pokušaji u tom pravcu. Istovremeno, očigledno je da bez stvaranja ove strategije nije moguća trajna, sistematska, efikasna borba protiv sive ekonomije i srodnih pratećih pojava.

Zato je, na prvom koraku, potrebno definisati ključne društvene aktere, koji imaju interes i kapacitete da se pojedinačno i zajednički uključe u borbu protiv sive ekonomije. Po logici stvari, takav interes bi trebalo da imaju:

- Političke vlasti;
- Poslodavci i poslodavačke organizacije;
- Sindikati;
- Zaposleni u regularnom sektoru;
- Zaposleni u sivoj ekonomiji;

¹⁹⁴ *Forum o ekonomskoj politici 2*, koji su organizovali Ekonomski institut i Magazin Ekonomist, Beograd, 2001.

- Strani i domaći investitori
- Političke stranke, koje pretenduju da dobiju i trajno zadrže podršku biračkog tela.

Navedena lista različitih aktera upućuje na veliku verovatnost da među njima postoje različiti pristupi i odnos prema sivoj ekonomiji, načine i sredstva borbe protiv nje. Taj pristup uslovljen je različitim pozicijama, različitom društvenom moći pojedinih aktera, ali i različitim stepenom direktne ili indirektno uključenosti pojedinih od njih u sivu ekonomiju.

U tom pogledu izgradnja i realizacija strategije borbe protiv sive ekonomije suočava se sa osnovnom preprekom – postizanjem minimalnog konzenzusa svih aktera u strategiji borbe protiv sive ekonomije. To podrazumeva da svaki akter pojedinačno prethodno prepozna svoj interes da se bori protiv sive ekonomije.

7.4. Zlostavljanje na radnom mestu

Srbija i svet rada u njoj, noseći teško breme nasledja iz bliske istorije, nasilno prekidane i spore tranzicije, njene visoke i nepravično rasporedjene socijalne cene, suočava se danas sa jednim od najvećih i društveno najopasnijih prepreka – zlostavljanjem na radnom mestu. Istini za volju, zlostavljanje na radnom mestu nije pojava vezana isključivo za savremeno doba, ona je trajni pratilac industrijskog, tržišnog načina proizvodnje. Medjutim, proces tranzicije, ili tačnije rečeno, materijalna i socijalna ograničenja i protivurečnosti tranzicije, ponovo je aktuelizovao ovo pitanje, dajući zlostavljanju na radnom mestu novu snagu i nove pojavne oblike.

Zlostavljanje na radnom mestu predstavlja koncentrat i na pojavnoj ravni najvidljiviju negativnu stranu i ograničenje procesa tranzicije, koje dovodi u pitanja i same društvene ciljeve i ljudski smisao tranzicije. Zlostavljanje na radnom mestu je u suštini strateški napad, odnosno direktni vid ugrožavanja celokupnog korpusa ljudskih, ekonomskih i socijalnih prava, koji suštinski obesmišljava sam proces ljudskog rada, njegovu stvaralačku suštinu i smisao, dovodeći u pitanje i suštinu ljudske slobode u celini. Jasno je, po načelima zdravog razuma, kao i ukupnog ljudskog iskustva, da ne može biti slobodna ličnost, odnosno slobodni građanin, koji čini osnovicu modernih, demokratskih, pluralističkih građanskih društava, neko ko je izložen zlostavljanju na radnom mestu, a nema mogućnost da se od takvog vida ugrožavanja sopstvenog dostojanstva odbrani.

Posmatrano na takav način, zlostavljanje na radnom mestu, uvek se može uzeti kao potpuno pouzdan indikator ukupnog političkog, ekonomskog i socijalnog stanja u jednom društvu. Tome u prilog govori i činjenica da je zlostavljanje na radnom mestu, najrasprostranjenije u ekonomskim nerazvijenim, siromašnim, nedemokratskim društvima, u kojima ne postoji demokratska kultura i društveno uticajno i kompetentno javno mnjenje.

Srbija se danas na krajnje alarmantan način suočava sa problemom zlostavljanja na radnom mestu. To se ispoljava kroz tendenciju porasta ove pojave, kao i kroz radikalizaciju, ili tačnije rečeno kroz beskrupuloznost i svirepost koja se ispoljava u novim oblicima zlostavljanja na

radnom mestu. Čak i površno praćenje dnevnih zbivanja kroz štampane i elektronske medije, potvrđuje napred iznetu tvrdnju. Knjiga loših primera iz dana u dan se proširuje, na njoj se ispisuju nove, nažalost, negativne stranice naše savremene istorije (Radnici „Jumka“ u Vranju, radnici Fabrike ulja u Somboru). Pri tome je nesporno da u najdrastičnije primere spadaju pojave seksualnog zlostavljanja, kao i sve češća praksa u jednom broju preduzeća da se mlade obrazovane žene prilikom zapošljavanja, ucenjuju zahtevom da se za određeni broj godina odreknu materinstva, što predstavlja najdirektnije ugrožavanje same suštine ljudskog bića i jednog od stubova društvene zajednice).

Iz svega navedenog, sledi logičan i neizbežni zaključak da je zlostavljanje na radnom mestu rak rana svakog društva, jer se, po svojoj prirodi i karakteru, kao i po svojim posledicama, zlostavljanje na radnom mestu, ne može nikada ograničiti samo na proces rada, već se prenosi i ostavlja neizbrisive tragove na kvalitet života svakog pojedinca i društva u celini. To, pre svega, proističe iz same suštine zlostavljanja na radnom mestu, a to je namera onoga koji ima vlast i moć nad određenom grupom ljudi, koji su ekonomski zavisni, da te ljude ponizi i izloži različitim oblicima maltretiranja, ugrožavanja slobode njihove ličnosti, čime pokazuju i potvrđuju svoj stav da te ljude tretira kao niža bića.

Nacionalni i međunarodni radno – pravni standardi, uključujući tu i zakonodavstvo Srbije, koji se bave ovim pitanjima potpuno su jasni, nedvosmisleni i transparentni. Naime, međunarodno zakonodavstvo zabranjuje svaki vid zlostavljanja radnika na radnom mestu, pri čemu neke od najradikalnijih vidova zlostavljanja tretira kao krivično delo. U međunarodnim pravno – političkim standardima, pre svega u konvencijama i preporukama Međunarodne organizacije rada, Evropskoj socijalnoj povelji, Evropskoj deklaraciji o ljudskim pravima, u proteklim decenijama prisutna je tendencija podizanja standarda na ovom planu, odnosno proširivanje liste onih vidova ponašanja i odnosa koji se tretiraju kao zlostavljanje na radnom mestu, kao i uspostavljanje i razvijanje čitavog niza pravnih i političkih mehanizama za sprečavanje zlostavljanja zaposlenih na radnom mestu. Ovu pozitivnu tendenciju uslovlila je, s jedne strane ukupna demokratizacija društva, dinamični razvoj novih tehnologija, a s druge strane, suočavanje sa sve većom socijalnom cenom zlostavljanja na radnom mestu, koju ne plaća samo onaj koji je izložen zlostavljanju, već i društvo u celini.

Ovaj proces permanentnog podizanja standarda, neizbežno nameće pitanje promene samog sadržaja i pojavnih oblika zlostavljanja na radnom mestu. Drugim rečima, neophodno je otvoriti pitanje redefinisanja pojma zlostavljanja na radnom mestu, uključujući pri tome otvorene i one prikrivene, sofisticirane oblike ove pojave. Nesporno je pri tome da je zlostavljanje na radnom mestu vid najgrubljeg kršenja ekonomskih, radnih i socijalnih prava zaposlenih, ali je pri tome neophodno napraviti liniju razgraničenja između zlostavljanja na radnom mestu i drugih oblika kršenja radnih, ekonomskih i socijalnih prava zaposlenih:

- U najširem smislu reči, zlostavljanje na radnom mestu predstavlja svaki vid ograničavanja ili ugrožavanja radnih, socijalnih ili ekonomskih prava zaposlenih, pri čemu se mora imati

u vidu da sva navedena pripadaju korpusu osnovnih ljudskih prava. Reč je o radu dužem od radnog vremena, neblagovremenoj isplati zarada, odnosno njihovom neisplaćivanju u dužem vremenskom intervalu, zahtevanju od zaposlenog da radi na poslovima za koje nije kvalifikovan, zahtevanje od zaposlenog da radi bez odgovarajućih uslova i opreme za zaštitu bezbednosti i zdravlja na radu, zakidanju od dnevnog, nedeljnog ili godišnjeg odmora i tsl. Na prvi pogled svrstavanje navedenih oblika kršenja radnih, ekonomskih i socijalnih prava zaposlenih u kategoriju zlostavljanja na radnom mestu izgleda preterano strogo. Medjutim, za ovakvu kvalifikaciju imaju se u vidu sledeće činjenice. Prvo, svaki vid kršenja navedenih prava u krajnjoj liniji predstavlja vid zlostavljanja. Drugo, svi vidovi kršenja ekonomskih, socijalnih i radnih prava zaposlenih povezani su po principu spojenih sudova, pri čemu blaži oblici kršenja ovih prava predstavljaju temelj za one radikalnije oblike, odnosno zlostavljanje. Praktično govo-reći nije moguće povući granicu između kršenja radnih, ekonomskih i socijalnih prava zaposlenih i zlostavljanja na radnom mestu. Drugim rečima, jezikom matematike, zlostavljanje na radnom mestu može se definisati kao specijalni slučaj kršenja radnih, ekonomskih i socijalnih prava zaposlenih.

- Širenje atmosfere straha i neizvesnosti u preduzeću, pre svega straha od gubitka radnog mesta, putem glasina, poluproverenih informacija, pritisci i pretnje zaposlenima da prihvate modalitete prestanka rada, koji nisu u skladu sa njihovim interesima;
- Otvorene pretnje pojedinim zaposlenima da će ostati bez posla;
- Svi oblici sprečavanja zaposlenih u ostvarivanju njihovih sindikalnih prava;
- Seksualno zlostavljanje zaposlenih, pretnje, ucene u cilju njihovog seksualnog iskorišćavanja;
- Sprečavanje profesionalnog i stručnog obrazovanja, usavršavanja i napredovanja zaposlenog.

Analiza navedenih i drugih oblika zlostavljanja na radnom mestu, omogućuje da se uoče neke zajedničke karakteristike ove pojave, među kojima su najznačajnije sledeće:

- Uspostavlja se odnos „zlostavljača i žrtve“, pri čemu je „zlostavljač“ uvek na višem hijerarhijskom položaju;
- „Zlostavljač“ zloupotrebljava svoja ovlašćenja vezana za proces rada, odnosno obezbeđivanje toka radnog, odnosno tehnološkog procesa, pa umesto vlasti nad tehnološkim procesima uspostavlja vlast nad ljudima;
- U temelju zlostavljanja na radnom mestu je strah „žrtve“ da će izgubiti posao, kao i neznanje i nepoznavanje efikasnih mehanizama zaštite od zlostavljanja;
- Zlostavljanje na radnom mestu predstavlja uvek najradikalniji vid diskriminacije, odnosno marginalizacije, ili potpunog isključivanja pojedinaca ili grupa zaposlenih od određenih

procesa, odnosno ostvarivanja zakonom garantovanih ekonomskih, socijalnih i radnih prava.

U savremenom društvu zlostavljanje na radnom mestu sve češće se javlja u novom pojavnom obliku, koji se zove „mobing“. Tačnije rečeno „mobing“ je zajednički naziv za čitav niz različitih, pre svega prikrivenih, sofisticiranih vidova zlostavljanja na radnom mestu. To se ispoljava kroz ignorisanje zaposlenog, njegovo isključivanje iz procesa internih komunikacija, otvorene ili prikrivene sumnje u njegove radne i ljudske kvalitete, izvrgavanje ruglu i podsmehu ostalih zaposlenih, davanje suviše lakih, ili suviše teških radnih zadataka, nametanje kratkih, nerealnih rokova za ostvarivanje pojedinih radnih zadataka i tsl. Pri tome je jedan od najvećih problema što se mobing veoma teško dokazuje u formalno-pravnim postupcima.

Zlostavljanje na radnom mestu, uključujući i mobing izaziva izuzetno teške kolektivne i lične posledice. Jasno je da zlostavljanje na radnom mestu, prouzrokuje demotivaciju zaposlenih, ruši takmičarsku atmosferu i izrazito negativno deluje na međjuljudske odnose, tako što među zaposlenima uzrokuje nepoverenje i strah svakog pojedinca da može ili da će biti žrtva zlostavljanja na radnom mestu. Kada je reč o pojedincima, zlostavljanje na radnom mestu može da izazove izuzetno teške posledice, ne samo za trenutnu radnu i životnu poziciju žrtve, već i trajno oštećenje njegovog fizičkog i mentalnog zdravlja, uključujući i sklonost ka samoubistvu.

Kada je reč o uzrocima zlostavljanja na radnom mestu, pre svega treba reći da je pogrešno, ili bar jednostrano shvatanje prema kome zlostavljanje na radnom mestu vrše mentalno neuravnotežene, kao i psihički i moralno nestabilne osobe. Istini za volju, većina „zlostavljača“ ima takvu mentalnu matricu. Međutim, pogrešno bi bilo svesti ovaj veliki problem savremenog društva uopšte, a posebno Srbije danas, na pojedinca. Zlostavljanje na radnom mestu je, pre svega, slika jednog društvenog stanja. Rodno mesto zlostavljanja na radnom mestu je siromaštvo, ekonomska nerazvijenost, nefunkcionisanje demokratskih institucija, odsustvo vladavine prava, nedovoljna svest o sopstvenim ljudskim i građanskim pravima i nepoznavanje puteva i načina da se ta prava ostvare i zaštite, mala društvena moć sindikata.

Nesporo je da Srbija u procesu priključivanja EU mora mnogo odlučnije i efikasnije da se suoči, odnosno suprotstavi pojavama zlostavljanja na radnom mestu, ali ne zato što je to kupovina jedne od ulaznica u EU, već zato što je to civilizacijska tekovina savremenog doba. Prvi korak u tom pravcu mora biti da se problem zlostavljanja na radnom mestu učini javnim, a to znači da zlostavljanje na radnom mestu ne bude samo zla sudbina pojedinaca, već predmet zajedničke borbe socijalnih aktera.

7.5. Korupcija

Korupcija spada u trajne pratioce ljudskog društva. Iskustvo proteklih petnaest godina - od rušenja Berlinskog zida potvrđuje da su njoj posebno izložena društva u tranziciji. U tom pogledu može se govoriti o matematičkoj pravilnosti – da je stepen prisustva korupcije u obrnutoj srazmeri sa uspehom, odnosno političkim, ekonomskim i socijalnim efektima tranzicije.

Korupcija je jedno od ružnih, dugoročno prisutnih lica savremenog srpskog društva. Mnogi su je već prihvatili kao sastavni deo svoje sive ili raskošne svakodnevice. Zvuči cinično, ali je činjenica da svi slojevi društva, pripadnici različitih društvenih slojeva, različitih zanimanja, političkih i verskih opredeljenja, imaju negativni vrednosni i moralni stav prema korupciji i tretiraju je kao veliko društveno zlo. Naravno, oni koji su trenutno na vlasti znatno tiše i redje govore o korupciji, nastojeći da umanje ili prikriju njene razmere i društvene posledice.

Sve to uslovljava da se korupcijom danas bave svi. Ogromna većina na krajnje praktičan način, suočavajući se svakodnevno sa njenim pogubnim materijalnim i socijalnim posledicama, neki sa trenutnim bogatstvom i prednostima koje ona donosi, neki proučavajući je sa različitih teorijskih, istorijskih i istraživačkih aspekata. Na žalost, sve to bez one očekivane i željene rezultante - smanjivanja nivoa korumpiranosti društva.

Zato danas, mnogi, s razlogom postavljaju pitanje u kome su u suštini koncentrisana sva naša pitanja i dileme – da li je korupcija usud ljudske vrste, pa time i naš, neizbežni deo sudbine, da li je sklonost ka korupciji ugrađena u ljudsko biće, ili postoji i drugi izbor.

Tražeci odgovor na ovo pitanje, a to znači sagledavajući pojavu korupcije u istorijskoj perspektivi, može se pružiti nespornan polazni odgovor. Korupcija nije naša tvorevina i sve ono što se danas događa na tom planu u suštini je repriza svega onoga što se događalo u prethodnim epohama i savremenom dobu. Ipak, možemo se pohvaliti da je savremeno doba u riznicu korupcije dodalo više veoma maštovitih priloga.

Istorijski pristup korupciji, neophodan za potpuno razumevanje njene suštine, izvora na kojima nastaje, posledica koje proizvodi, omogućuje da se uoči jedna od njenih suštinskih odrednica – njeno trajanje. Korupcija spada ne u trajne, već u večite pratioce ljudskog roda. Pri tome se, naravno, mora imati u vidu da je relativno mali broj društvenih pojava u istoriji ljudskog društva, koje su bile stalni, neizbežni pratilac društvenog života. Sama ta činjenica, dovoljno govori o snazi korupcije, o njenom nespornom uticaju na tok društvenih zbivanja, o njenoj otpornosti na sve mere koje se protiv nje preduzimaju, a to znači o izuzetnoj snazi njenih izvora.

Naravno, ne postoji istorijski dokaz o tome kada je i gde učinjen prvi akt korupcije, ali je zato nesporno da nema epohe u istoriji ljudskog roda, da nema dela planete, društvenog uređenja, države, organizacije u kojoj se korupcija u većem ili manjem stepenu nije pojavila. U tom smislu, istorija ljudskog društva može se posmatrati i kao istorija borbe protiv korupcije. Ta borba je tokom istorije ljudskog roda u celini i pojedinih društava vodjena sa promenljivom srećom i sa promenljivim rezultatima. Bilo bi veoma rizično i sa stanovišta objektivnog, naučnog, nepristrasnog pristupa prihvatiti se zadatka da se oceni kakav je rezultat te borbe koja se, na različite načine i pod različitim okolnostima vodi hiljadama godina.

Ipak, kada se posmatra u dužem vremenskom periodu, u različitim društvenim uređenjima i okolnostima, moguće je uočiti određene pravilnosti. Prva od tih pravilnosti, koja je izrazito uočljiva na pojavnjoj ravni u savremenom dobu, jeste ono što bi se matematičkim jezikom moglo

označiti kao direktna srazmera između nivoa korupcije i nivoa ekonomskog razvoja i kvaliteta života ljudi u pojedinim društvima. Naime, što je nivo korupcije veći, to je društvo ekonomski zaostališe, a standard i kvalitet života građana niži. Druga pravilnost odnosi se na stepen razvoja demokratije i korupcije. Drugim rečima, što je društvo demokratskije i otvorenije, to je u njemu nivo korupcije manji. Prateći sa tog aspekta tok ljudske istorije, može se reći da u naj-autokratskijim društvima, zasnovanim na apsolutnoj, neograničenoj i nekontrolisanoj vlasti pojedinca, korupcija, bar za tog prvog – apsolutnog vladara ne postoji. Ona nije potrebna, jer njemu inače, u takvom sistemu, pripada sve. Postavlja se pitanje da li se takav sistem može definisati kao sistem apsolutne korupcije.

Treće, korupcija se potvrdila kao smrtni neprijatelj ravnopravne i časne tržišne utakmice, na kojoj se temelje sva moderna, ekonomski razvijena, demokratska društva današnjice. Ona direktno obesmišljava razvoj stvaralačkih mogućnosti ljudskog rada, unapređivanje profesionalnih i stručnih veština i znanja, ulaganja u razvoj ljudskih resursa, jer se u uslovima korupcije uspeh postiže drugačijim za pojedinca lakšim, a za svako društvo izuzetno štetnim metodama.

Naravno, ne treba zbog svega navedenog upasti u zamku i izvesti primamljivi i na oko atraktivni zaključak da se izvor korupcije nalazi u ljudskoj prirodi. To bi, očigledno bilo isuviše jednostavno i zatvorilo bi prave puteve ka objektivnoj analizi i razumevanju fenomena korupcije.

7.5.1. Pokušaji definicije i izvori korupcije

Logično je i očekivano da o jednoj takvoj pojavi koja pouzdana spada u vešte pratioce ljudske istorije, postoji mnoštvo različitih definicija. Čak štaviše, definisanje korupcije predstavlja stalni predmet krupnih teorijskih, političkih, moralnih i ideoloških sporenja. Može se slobodno reći da nema čoveka ni organizacije koja nema sopstveno vidjenje i definiciju korupcije. To, pored ostalog, potvrđuje i činjenica da u svakoj zemlji, u svakom jeziku, u svakoj lokalnoj zajednici, postoji više naziva, koji označavaju pojedine aspekte, ili celinu pojave zvane korupcija. Ako bi se neko opredelio da napravi međunarodni rečnik korupcije, sasvim je sigurno da bi to bio jedan od najbogatijih i najmaštovitijih rečnika, koji bi odslikavao maštovitost, strah, srdžbu i mnoga druga ljudska osećanja i vrednosne stavove. Ove definicije izražavaju lično iskustvo, vrednosne i ideološke stavove, političko opredeljenje, interese i ciljeve onih koji ih zastupaju, ali, pre svega čitavo izobilje sadržaja i formi kroz koje se korupcija javlja u različitim epohama i društvima. U takvim okolnostima, neophodno je poslužiti se metodom generalizacije, odnosno izborom onih definicija, koje su najsveobuhvatnije i najopštije, odnosno u najvećoj meri izražavaju suštinu korupcije. U tom pogledu u teorijskim analizama i strategijama borbe protiv korupcije, među najprihvaćenije definicije korupcije spada ona koju je formulisao Vito Tanci:

„Korupcija postoji ukoliko dodje do namernog narušavanja principa nepristrasnosti pri donošenju odluka u cilju prisvajanja neke pogodnosti.

Na osnovu Tancijeve definicije može se zaključiti da postoje dva potrebna uslova da narušavanje nepristrasnosti bude okarakterisano kao korupcija. Prvo, potrebo je da postoji

namera – slučajno narušavanje nepristrasnosti, usled, na primer, nesavršene informisanosti, ne predstavlja korupciju. Drugo, potrebno je da se kao posledica navedene nepristrasnosti javlja prisvajanje neke pogodnosti, odnosno sticanje lične koristi. Narušavanje nepristrasnosti, usled, na primer, boje kože učesnika u transakciji, predstavlja rasizam, ali ne i korupciju.“

Pored navedene i sličnih, teorijskih, sveobuhvatnih definicija korupcije, često se, posebno u praktičnom političkom i ekonomskom životu društva koristi radna operativna definicija Svetske banke, prema kojoj „korupcija predstavlja zloupotrebu javnih ovlašćenja radi sticanja privatne koristi“. Pomenutoj definiciji se zamera da je teorijski i metodološki ograničena, da korupciju vezuje isključivo za vršenje političke vlasti i javnih ovlašćenja, ali ona u svakom slučaju izražava jedan od najopasnijih i najsloženijih aspekata korupcije.

Ako bi se analizirale navedene dve, kao i brojne druge definicije korupcije, u znatnom broju njih mogao bi se uočiti jedan zajednički imenitelj - traganje za izvorima korupcije.

Činjenica istorijskog trajanja, odnosno prisustva korupcije tokom celokupne istorije ljudskog roda, na svim kontinentima, u svim tipovima društava, u svim oblastima društvenog života, upućuje na traganje za izvorima korupcije u prirodnim, biološkim, kao i individualno i socijalno psihološkim karakteristikama ljudske vrste i svake jedinke. Da li je ljudski rad, kao uslov materijalnog opstanka, prinuda, ili stvaralački akt, odnosno u kakvom odnosu stoje ove protivurečne i konfliktne karakteristike ljudskog rada? Brojni ekonomski, sociološki, psihološki tekstovi konstatuju i analiziraju sklonost čoveka da na lakši način dodje ne samo do potrebnih materijalnih dobara, već ostvarivanja svih željenih ciljeva. Da li je u pitanju samo nastojanje da se racionalno koriste postojeći materijalni i ljudski resursi, što je takodje u prirodi ljudskog bića, i što je naročito došlo do izražaja u takmičarskom karakteru tržišne privrede, odnosno, kako se uspostavlja i u svakodnevnom životu prepoznaje ona granica kada to nastojanje dobija drugi, destruktivni smisao.

Znatan broj teoretičara i eksperata, koji se na razne načine u svom svakodnevnom radu suočavaju sa problemima korupcije smatra da je isključivi, ili bar glavni izvor korupcije siromaštvo. Naravno, nesporna je i na pojavnjoj ravni uočljiva veza između siromaštva i korupcije i ona se prepoznaje u činjenici da su korumpirana društva izrazito siromašna društva. Ali, treba pre svega reći da korupcija proizvodi siromaštvo. To proističe iz suštinskog cilja korupcije, odnosno njenih povlašćenih aktera da prisvoje ono što im ne pripada. To se postiže redistribucijom već stečenih dohodaka u korist povlašćenih društvenih slojeva, vršenjem različitih oblika krivičnih dela, podsticanjem i tolerisanjem drugih koji vrše krivična dela.

O tome se u izveštaju Organizacije Transparency International i OEBS kaže sledeće:

„Po nekima je u korenu problema siromaštvo. Bez siromaštva ne bi bilo ni korupcije. Međutim, čak i ako je siromaštvo uzrok, ono ne može biti jedini. Ako je siromaštvo uzrok korupcije, onda je teško objasniti zašto su bogate, imućne zemlje preplavljene skandalima, od kojih je veoma mali broj vezan za one koji bi se mogli nazvati „siromašnim“, ili „u oskudici“.

To bi automatski izjednačilo siromaštvo sa nepoštenjem, što je shvatanje koje su žestoko napali brojni kritičari, koji vide ovu, navodno nepotvrđenu vezu, kao nešto što gotovo bez razlike kleveće siromašne....

Korupcija je zato mač sa dve oštrice – može da se pojavi u bogatstvu i obilju, ali može i u oskudici.“

Medjutim, nesporno je da korupcija nije vezana isključivo za siromašna društva. Ona se pojavljuje i ima veoma jaka uporišta i u ekonomski i tehnološki razvijenim društvima, sa razvijenim mehanizmima višestranačke parlamentarne demokratije. Samo se u ovim društvima, korupcija pojavljuje u manje uočljivim, sofisticiranim vidovima, što nikako ne umanjuje negativne posledice. Očigledno je da ekonomska snaga društva, nije ona najzad pronadjena, efikasna prepreka, koja će konačno savladati korupciju. Naprotiv, analizirajući korupciju u ekonomski razvijenim i nerazvijenim zemljama, može se uočiti da se ona ponaša po zakonu spojenih sudova.

Kao nesporno najveći izvor korupcije u savremenom društvu, ali i kroz istoriju, identifikuje se država, odnosno politička vlast. Brojni mislioci starog i srednjeg veka korupciju označavaju kao „kvalitet kvarenja vlasti“ (Polibije). Takav stav ima svoje logičko i faktičko uporište u društvenoj moći, odnosno mehanizmima legitimne fizičke prinude kojima raspolaže država i kojima može prinuditi sve druge društvene aktere da se ponašaju na način koji im ona nametne. Drugim rečima, društvena moć kojom raspolaže javna vlast je ključno uporište korupcije u svim društvima i svim tipovima društvenog uredjenja. Što je ta javna vlast manje kontrolisana i ograničena, utoliko je i korupcija veća. Zato mnogi, s razlogom, i sam nastanak korupcije vezuju za nastanak države. Može se dokazati da korupcija, kao društvena pojava postoji i u prethodnim periodima, ali u svakom slučaju, sa pojavom države, kao nove društvene tvorevine i korupcija je dobila suštinski nove sadržaje i smisao. Ključna je činjenica da država zakonima utvrđuje osnovna pravila ponašanja i odnosa svih aktera ekonomskog i društvenog života, što je potencijalno najsnažniji izvor korupcije.

Navedeni i drugi izvori korupcije su trajni, a njihova snaga se povećava, što znači da će korupcija još dugo iz tih izvora crpeti svoju snagu. Razumevanje izvora korupcije, kao polazna osnova uspešne strategije borbe protiv nje, zbog toga zahteva antropološki pristup.

7.5.2. Najčešći pojavni oblici korupcije

Korupcija se kroz celokupnu istoriju javlja u velikom broju različitih pojavnih oblika. Kada se analiziraju ti brojni oblici korupcije, može se, nažalost, sa one druge strane, videti kolika je stvaralačka (odnosno destruktivna snaga) skoncentrisana u ljudima. Kada bi se ta mašta i domišljatost upotrebila u pozitivne razvojne svrhe, svet bi sasvim sigurno izgledao mnogo drugačije, odnosno bolje. Pri tome posebno privlači pažnju činjenica da se za postizanje nekih ciljeva putem korupcije mora utrošiti ista količina energije, kao i kod redovnog, legalnog postupka, ali je očigledno da mnogi daju prednost metodu korupcije, sa ciljem da pred samim

sobom i drugima stvore i održavaju lažnu sliku o sebi i svojim mogućnostima. Novo doba, nove tehnologije, promene u sadržaju i načinu života, uslovile su i pojavu mnoštva novih pojava oblika korupcije. Naravno, kriviti za to nove tehnologije i promene koje se događaju u savremenom dobu je isto kao kriviti Alfreda Nobela za smrt svih onih koji su stradali od dinamita.

U izveštajima i analizama domaćih i međunarodnih organizacija i organa najčešće se pojavljuju sledeći pojava oblici korupcije:

- Izdaja, subverzija, nezakonite međunarodne transakcije, krijumčarenje;
- Kleptokratija, privatizacija javnih fondova, razbojništva, krađa;
- Nenamensko trošenje, falsifikovanje i pronevera, naduvavanje računa, „skidanje kajmaka“, zloupotreba sredstava;
- Zloupotreba ovlašćenja, zastrašivanje, tortura, dobijanje nezasluženog oprostaja ili olakšice;
- Obmana, prevara, lažno predstavljanje, podvaljivanje, varanje, ucenjivanje;
- Izigravanje pravde, kriminalno ponašanje, prikazivanje lažnih dokaza, nezakonito pritvaranje, podvaljivanje krivice;
- Nevršenje dužnosti, napuštanje dužnosti, parazitizam;
- Podmićivanje, iznuda, naplaćivanje nezakonitih taksi, uzvratna davanja;
- Nameštanje izbora, dogovaranje glasanja, krojenje izbornih jedinica prema sopstvenim potrebama;
- Zloupotreba unutrašnjih i tajnih informacija, falsifikovanje dokumenata;
- Neovlašćena prodaja državnog poslovnog prostora, državne imovine i prava;
- Manipulacije prilikom donošenja propisa;
- Izbegavanje plaćanja poreza, sticanje prekomernog profita;
- Trgovina uticajem, posredovanje pri sticanju povlastica, sukob interesa;
- Prihvatanje neprikladnih poklona, ponude za brzu zaradu, za skupe i besplatne zabave;
- Veze sa organizovanim kriminalom, operacije na crnom tržištu;
- Zloupotreba službenog pečata i tsl.

Međunarodna organizacija „Transparency International“ u svom Izveštaju razlikuje tri kategorije korupcije:

1. Davanje mita radi sticanja nečega za čim vlada oskudica:

- *Pristup uvoznim i izvoznim dozvolama;*

- *Razmena sa inostranstvom;*
- *Ugovori sa vladom i franšize;*
- *Koncesije za eksploataciju nafte i mineralnih sirovina;*
- *Dodeljivanje javnog zemljišta;*
- *Kupovina nedavno privatizovanih firmi;*
- *Pristup oskudnim kapitalnim fondovima;*
- *Pristup javnim službama.....*

2. *Davanje mita radi sticanja koristi, pri čemu državni službenik ima diskreciono pravo u odlučivanju:*

- *Smanjenje poreskih obaveza, ili iznudjivanje većih plaćanja;*
- *Oslobadjanje od plaćanja carina;*
- *Izbegavanje kontrole cena;*
- *Dodela licenci ili drugih dozvola samo „kvalifikovanim“;*
- *Pristup javnim uslugama, kada one nisu dostupne svima;*
- *Zapošljavanje u javnim službama;*
- *Odobranje gradjevinskih projekata;*
- *Oslobadjanje od krivičnog gonjenja.....*

3. *Davanje mita za uslugu, na osnovu koje se može steći korist:*

- *davanje informacija iznutra, koje nisu dostupne svima;*
- *brze usluge;*
- *smanjena papirologija;*
- *smanjena neizvesnost;*
- *povoljni revizorski izveštaji. “*

U praksi se najčešće ukazuje na manipulisanje uvozno – izvoznim dozvolama, odnosno praktično prodavanje dozvola, uzimanje procenta od sklopljenih ugovora, učešće u radu upravnih odbora kompanija, kada je javni službenik u mogućnosti da kompaniji omogući pogodnosti u poslovanju, primanje skupih poklona (u zadnje vreme je jako rasprostranjeno uplaćivanje turističkih aranžmana za veoma skupe turističke destinacije, jer se tako prikriva poreklo novca), neracionalno i nepotrebno putovanje u inostranstvo, ilegalno finansiranje političkih partija na vlasti, iznuda od strane policajaca i carinika prilikom naplate kazne, odnosno carine.

7.5.3. Posledice korupcije

Trajanje korupcije kroz vreme, odnosno njeno prisustvo u svim epohama i društvenim uredjenjima, čitav spektar pojava oblika kroz koje se ona manifestuje u svakodnevnom životu upućuje na zaključak o izrazito štetnim posledicama koje korupcija nanosi društvu, a pre svega njegovim radno – proizvodjačkim slojevima. Kao što se pod korupcijom, uobičajeno podrazumeva, njen najčešći i u javnosti najprepoznatljiviji oblik davanje mita, tako se i pod posledicama korupcije, odnosno šteti koju ona prozrokuje, najčešće ima u vidu direktna materijalna šteta i transferi dohodaka od siromašnih ka bogatim i privilegovanim društvenim slojevima. Ove, tzv. „direktna šteta“, nisu, međutim, najveće štete koje prouzrokuje korupcija. Daleko su veće one posredne štete, koje često nisu uočljive na pojavnj ravnj, a koje na duži rok ostavljaju veoma teške posledice. Osnovna, suštinska posledica korupcije, koja se ispoljava u svim okolnostima i u svim pojava oblicima je da ona sistematski i trajno razara zdravo tkivo društva, sve organizacije i institucije, trajne moralne i društvene vrednosti, živote i sudbine pojedinaca i njihovih porodica, obezvređujući osnovne ciljeve kojima društvo teži.

Pre svega, korupcija pokazuje nemoć države, odnosno političkih vlasti da postigne društveno poželjne ciljeve u čijim će blagodatima uživati svi pripadnici društva, a ne samo njegovi privilegovani slojevi, kao i da u tom cilju utvrdi jasna i konkretna pravila ponašanja, koja će važiti za sve društvene aktere i obezbedi njihovo sprovođenje. Ova nemoć može biti uzrokovana od dve grupe uzroka:

- Nekompetentnosti vlasti, odnosno nedostatka profesionalnih i stručnih kapaciteta da se postavi i funkcionise odgovarajući društveni sistem, a u okviru sistema mehanizmi za efikasnu prevenciju i suzbijanje korupcije;
- Nedostatka političke volje, odnosno nemotivisanosti vlasti da se suprotstavi korupciji, odnosno svesno stvaranje sistema u kome je korupcija prihvatljiva i poželjna pojava.

Rušenje osnovnog sistema vrednosti, odnosno moralno razaranje društva je svakako najteža posledica korupcije, s obzirom na to da udara na osnovne temelje društva, kao i zato što je potrebno izuzetno mnogo vremena da društvo krene putem moralnog oporavka, što je preduslov oporavka društva i u svim drugim segmentima. Dostojanstvo, sloboda, ljudska prava, čast, motivacija za obrazovanje i profesionalni razvoj, sve to dolazi u pitanje u okolnostima razvijene korupcije. Naime, u takvim društvenim okolnostima, svaki pojedinac postavlja sebi, logično, ali ne i moralno opravdano pitanje, zašto da ulaže napore u sopstveni profesionalni i stručni razvoj, u naporan i odgovoran rad, ako se važni ciljevi za tog pojedinca mogu postići na daleko lakši način – tzv. „korupcijskim prečicama“. Klasični primeri takvog ponašanja, prisutni i u našem društvu su primeri kupovine vozačkih dozvola, ili kupovine ispita na različitim nivoima obrazovanja.

Kršenje osnovnih ljudskih sloboda i prava korupcija prouzrokuje na dva osnovna načina. Prvo, u uslovima korupcije osnovna ljudska prava, kao što je na primer pravo na život, pravo na

sudsku zaštitu, pravo na rad, pravo na zdravstvenu zaštitu, pravo na socijalnu sigurnost i druga osnovna ljudska prava nisu dostupna svim građanima pod jednakim uslovima, čime se direktno dovodi u pitanje sama suština i smisao ovih prava.

Drugo, korupcija direktno izaziva negativnu diskriminaciju, u smislu isključivanja ili marginalizacije čitavih društvenih grupa iz relevantnih društvenih procesa, a posebno iz procesa odlučivanja. U uslovima kada se značajne društvene funkcije u javnim službama ne dobijaju kroz ravnopravnu utakmicu, već se mogu kupiti (naravno, ne samo novcem, već i na druge načine), gube stvarni smisao sve demokratske institucije i mehanizmi, a građani se ne mogu nadati da će na odgovorne javne funkcije doći najbolji i najkompetentniji, što takodje ima svoju visoku ekonomsku i moralnu cenu. Kao neposredna, ali dugoročna posledica uspostavlja se na dugi rok tzv. „negativna selekcija“ u svim područjima društvenog života.

Najopasniji vid ove pojave, sa kojom se već duže vreme suočava naše društvo jeste podela, pre svega stručnih radnih mesta, koja zahtevaju visoko stručno obrazovanje i profesionalne veštine, kao nagrada za političku pripadnost vladajućim političkim partijama i koalicijama. To je, u suštini, nagradjivanje, odnosno kupovina političke poslušnosti i lojalnosti za veoma visoku cenu, i ne može se tretirati drugačije nego kao podela plena.

Negiranje načela vladavine prava. Reč je o tome da je korupcija direktno suprotstavljena načelu vladavine prava, koje, pored ostalog, podrazumeva jednakost svih pred zakonom, zato što se ona zasniva na nekažnjenom kršenju i nepoštovanju zakona (naravno za one koji su povlašćeni), na neograničenoj i nekontrolisanoj moći nosilaca javnih funkcija i ovlašćenja, odnosno njihovoj mogućnosti da arbitrarno odlučuju o tome kome će omogućiti, a kome neće ostvarivanje odredjenih prava utvrdjenih zakonom za sve građane. Naravno, pravna nesigurnost radja strah, ili želju da se do nečega dodje na nezakonit način, pa se tako lanac korupcije proširuje i dobija novu snagu.

Izazivanje tržišne neefikasnosti spada svakako u najteže i najdugoročnije posledice korupcije. Reč je o tome da korupcija direktno razara samu suštinu tržišne utakmice. Pri tome treba imati u vidu da je tržišna utakmica, koja se odvija kroz tržište roba, kapitala i radne snage, uvek u suštini utakmica ljudskih sposobnosti, znanja i profesionalnih veština. Uspešna, efikasna tržišna utakmica, čiji je smisao da pobeđe najbolji, pokrećući tako točak ekonomskog i tehnološkog razvoja društva, podrazumeva jedan preduslov: jasna, unapred utvrdjena pravila, koja se ravnopravno primenjuju na sve aktere.

Nesporno je da je za definisanje i primenu ovih pravila najodgovornija država, odnosno aktuelna politička vlast, i na tom pitanju se u savremenom društvu testira sposobnost svake vlasti da vodi društvo putem ekonomskog i tehnološkog napretka i unapredjivanja kvaliteta života.

U uslovima korupcije, rizik tržišne utakmice, kao i svi napori i ulaganja (materijalna i ljudska) koje je neophodno uložiti da bi se opstalo na tržištu, veoma se rado zamenjuju za

pogodnosti koje pruža bliskost sa političkim vlastima, odnosno sa onima koji vrše zakonodavnu i izvršnu vlast.

Vlasnici kapitala, umesto novim proizvodnim programima, novim preduzetničkim inicijativama, unapredjivanju tehnologije i organizacije rada, usmeravaju se ka uspostavljanju i jačanju veza sa nosiocima političkih funkcija i javnih ovlašćenja, odnosno traženja puteva da do potrebnih informacija i resursa dodju lakšim i jeftinijim putem. Kada se takav sistem uspostavi, to prestaje da bude stvar lične odluke i moralnog stava pojedinog preduzetnika, jer svi oni koji ne prihvate takva pravila ponašanja bivaju isključeni iz igre.

Porast siromaštva je jedna od najtežih posledica korupcije, pre svega zbog toga što pogadja najšire slojeve stanovništva. Pre svega, sve posledice korupcije, ekonomske, političke, moralne, uvek se neizbežno slivaju u jednu - uništavanje nacionalne ekonomije i porast siromaštva. Drugim rečima, porast siromaštva je neizbežna prateća posledica svih drugih štetnih posledica korupcije.

Davanje mita, kao jedan od najčešćih vidova korupcije, suštinski predstavlja transfer dohoda od siromašnih ka bogatim i privilegovanim društvenim slojevima. Istovremeno, to vodi daljem siromašenju ovih već siromašnih društvenih slojeva, koji moraju da podmire nosioce javnih ovlašćenja, da bi ostvarili određena prava koja su im inače zagarantovana zakonom.

Istovremeno, korupcija poskupljuje troškove javne administracije, što uslovljava veća zahvatanja iz budžeta za pokriće ovih troškova. To zahteva povećanje poreza, čime se umanjuje ekonomska efikasnost, što u krajnjoj liniji doprinosi održavanju i povećavanju siromaštva.

Uticaj korupcije na direktne strane investicije. Korupcija je jedna od glavnih prepreka, odnosno činilac koji direktno odvraća strane direktne investitore da ulažu svoj novac u zemlje u kojima je korupcija razvijena, odnosno ugrađena u sistem.

Korupcija negativno utiče na odluku stranih direktnih investitora na dva načina. Prvo, ona direktno utiče na cenu, odnosno sumu novca koji je potrebno investirati, s tim što deo novca ide u džepove javnih službenika koji odlučuju o dodeljivanju nekog posla, ili potrebnih uslova i resursa stranom direktnom investitoru. Sa stanovišta direktnog investitora mito predstavlja dodatni trošak, i to onaj deo troška koji se nikada neće vratiti kroz oplodjeni kapital.

Drugo, u zemljama sa korupcijom ugrađenom u sistem, postoji uvek visok stepen političke i pravne nestabilnosti, čestog menjanja zakona, koji se prilagodjavaju interesima onih koji su trenutno na vlasti, što uslovljava rizik da direktni strani investitori uopšte dobiju nazad svoj uloženi kapital.

Povezanost korupcije sa drugim oblicima nezakonitog ponašanja. Jedna od najtežih i najdugoročnijih posledica korupcije uslovljena je činjenicom da se korupcija nikada ne javlja sama. Ona je uvek povezana sa drugim nemoralnim i nezakonitim pojavama, kao što su: siva ekonomija, crno tržište radne snage, organizovani kriminal. Osnovanost te tvrdnje nalazi se u činjenici da rad u sivoj ekonomiji, pogotovo u većem obimu i na duži rok, kao i funkcionisanje

crnog tržišta radne snage nisu mogući bez najmanje tolerantnog stava državnih vlasti, pri čemu pripadnici državne vlasti taj tolerantni stav, iza kojeg uvek stoji potencijalna ili realna pretnja da se takav stav može iz korena promeniti, odnosno zaoštriti, naplaćuju.

Isto tako, organizovani kriminal svoje funkcionisanje u velikoj meri temelji na neefikasnosti državne vlasti, koja je, pored ostalog, uslovljena i podmićivanjem pojedinih pripadnika državne vlasti od strane pripadnika organizovanog kriminala.

7.5.4. Korupcija u zemljama tranzicije

Od prvih koraka procesa tranzicije zemalja Centralne i Istočne Evrope, korupcija se pojavila i ostala jedna od najvećih prepreka i iskušenja u ovom procesu. Ako je tačno da je korupcija veći pratilac ljudskog roda, u svim epohama i oblicima društvenog uređenja, onda je izvesno da je u periodu tranzicije ona dobila novu snagu i pojavne oblike.

Analizirajući tok tranzicije u celini, može se uočiti jedna pravilnost – govoreći jezikom matematike, između uspešnosti tranzicije i nivoa korupcije postoji obrnuta srazmera. Naime, što su pojedina društva bila uspešnija u borbi protiv korupcije, to su ostvarila bolje rezultate na planu ekonomskog, tehnološkog razvoja i kvaliteta života ljudi.

Korupcija u zemljama tranzicije potvrdila je jednu zakonomernost u istoriji korupcije u celini. Najplodnije tle za razvoj tranzicije su nedemokratska, odnosno autokratska društva, odnosno rigidni, birokratski sistemi, sa krutim normama, ali i velikim brojem, u suštini nepotrebnih, kontrolnih tačaka, odnosno nepotrebnih poslova i procedura, koji u suštini predstavljaju uska grla, pomoću kojih država uspostavlja apsolutnu kontrolu nad svim segmentima društva, što su istovremeno i osnovi arbitrarnog vršenja vlasti, monopolske moći i temelj korupcije.

Komplementarno sa ovim je i shvatanje tranzicije kao društvenog procesa od jednopartijskih društva centralno planske, distributivne ekonomije, ka pluralističkim društvima tržišne privrede i više stranaške parlamentarne demokratije. Drugim rečima, radi se o društvima u kojima je istorijski istrošen i faktički, u većoj ili manjoj meri riuniran sistem društvenih odnosa i organizacije, a novi je tek u nastajanju. Taj prazan prostor, između istorijski prevaziđenog i novog sistema u nastajanju, u kome još nisu izgrađene i ne funkcionišu institucije tržišne privrede i građanskog društva, dakle ne postoje jasna, konkretna pravila ponašanja, koja su obavezna za sve, pokazao se kao idealno tle za razvoj korupcije. Pored toga, razvoju korupcije doprinelo je snažno prisutno ideološko i političko nasledje iz prethodnog socijalističkog, jednopartijskog sistema. Reč je o sistemu koji je dominantno politički, odnosno u kome vladajuća politička partija ima kontrolu, odnosno arbitrarnu vlast nad svim drugim oblicima i mehanizmima vlasti, zbog čega i jedini put profesionalne i društvene promocije vodi kroz politiku, odnosno pripadnost vladajućoj partiji. U takvom arbitrarnom sistemu ne samo da je ostvarivanje pojedinih, zakonom garantovanih prava zavisilo od volje ovlašćenog službenika, već je bilo moguće da građanin na osnovu arbitrarne volje bude optužen. Drugim rečima, u takvom sistemu svaki građanin bio je

potencijalni krivac. Svi reformski procesi suočavali su se sa iskušenjem novih političkih elita, da delimično ili potpuno zadrže mehanizme apsolutne vlasti nasledjene iz prethodnog sistema.

O tome sociolog Srećko Mihajlović kaže sledeće:

„.....Naime, ona je ukazala na jednu ključnu stvar. Ona je ukazala na korupcionašku prirodu samog političkog, odnosno društvenog sistema. Ovaj se sistem na tom planu nije pokazao ništa boljim od prethodnog. Jednostavno, ljudi dolaze na rukovodeće položaje, dobijaju te položaje kao kontra uslugu za podršku vladajućim faktorima. To je činjenica u prethodnom sistemu, to je činjenica u ovom sistemu. Bilo bi, dakle, naopako ako ne bismo pošli od te činjenice. Mislim da je suština u ovom prvom, dakle u prirodi političkog sistema.“

Najvidnije posledice korupcija je ostavila na najosetljivijem, najsloženijem, ali ujedno i najvažnijem delu procesa tranzicije – privatizaciji. U tom smislu, privatizacija je predstavljala neku vrstu lakmus – papira, odnosno ključnog testa uspešnosti procesa tranzicije. Drugim rečima, može se primeniti parafraza poznate izreke – reci mi kakva ti je privatizacija, pa ću ti reći koliko ti je uspešna tranzicija. Otuda je privatizacija bila ključno poprište industrijskih i socijalnih konflikata u svim zemljama tranzicije. Korupcija u oblasti privatizacije uspostavljala se i funkcionisala po principu spojenih sudova. Jedna polovina tog spojenog suda je arbitrarna vlast, netransparentan proces privatizacije, neprecizni propisi i mehanizmi za njihovo sprovođenje, a s druge strane je težnja da se plati što manja cena, kao i da se obezbedi izvesnost privatizacije, odnosno, izvesnost poslovanja, koje bi u određenom roku vratilo uložena sredstva u privatizaciju određenog preduzeća.

7.5.5. Borba protiv korupcije

Istorija korupcije, ima i svoju pozitivnu stranu – to je permanentna borba protiv korupcije. U svim društvima, na različite načine, na različitim nivoima i sa različitim uspehom vodjena je borba protiv korupcije. Istini za volju, nekada su borbu protiv korupcije vodile samo ugrožene, osiromašene društvene grupe, nekada nove društvene klase koje su dolazile na vlast, a nekada celo društvo. U toj borbi korišćena su i danas se koriste različita sredstva – fizička sila, pravne norme, vaspitanje i obrazovanje, moralna osuda i druga. Očigledno je da pojedina društva postižu različite rezultate u borbi protiv korupcije, a ovi rezultati, zapravo najviše govore o prirodi i stepenu razvoja ovih društava.

U proteklim decenijama korupcija je otvorila novi front – globalno društvo, dobijajući na taj način novu snagu i nove pojavne oblike. U tom smislu je i borba protiv korupcije dobila novi aspekt i novi kriterijum za ocenu uspešnosti.

Očigledna snaga i kompleksnost korupcije, njena otpornost prema svim sredstvima koja su protiv nje primenjivana, upućuju na zaključak da se u borbi protiv korupcije željeni rezultat može postići samo kordiniranim interdisciplinarnim pristupom. Takav zaključak potvrđuje iskustvo svih zemalja koje pokazuje da primena samo jednog sredstva u borbi protiv korupcije, makar to bila i najrigoroznija represija, nije davala željene rezultate. Isto tako, jasno je da je

nerealno očekivati da se korupcija potpuno iskoreni. To nije uspjelo nijednom društvu, nijednoj epohi, pa je malo verovatno da će poći za rukom nama.

Neosporno je da se protiv tako teške društvene bolesti kao što je korupcija mora primenjivati kompleksna terapija. Naravno da pojedina sredstava i metode borbe daju veće rezultate u borbi protiv određenih oblika korupcije. Međutim, jedno sredstvo u borbi protiv korupcije u savremenom društvu potvrdilo je svoj univerzalni smisao. To je javnost. Korupcija se, kao sve druge mračne strane društvene i ljudske prirode plaši svetlosti i javnosti. Korupcija je po svojoj prirodi moguća samo ako je skrivena od očiju javnosti, ako se odvija u četiri oka. Svaki drugi čin, koji bi nekome dao neku privilegiju, ili pravo koje mu ne pripada, mogao bi se tretirati kao nasilništvo, kao akt autokrate, ali nije korupcija. Javnost, odnosno načelo javnosti rada vlasti je najsnažniji protivotrov u borbi protiv korupcije.

Na tom osnovnom principu izgrađen je u demokratskim građanskim društvima čitav niz mehanizama za borbu protiv korupcije kao što su:

- Građanske povelje;
- Zajedničko utvrđivanje standarda i kvaliteta usluga koje su obavezne da poštuju javne službe;
 - Kontrola rada javnih službi od strane nezavisnih tela;
 - Definisane jasne, konkretne i prepoznatljive principe javnog života;
 - „Duvanje u pištaljku“ (stvaranje sigurnih, zaštićenih kanala za zaštitu zaposlenih koji su javno progovorili o slabostima u javnim službama).

Ono što je svim navedenim mehanizmima zajedničko jeste aktivno učešće građana i uticaj javnog mnjenja. To znači da je neophodni uslov za uspostavljanje i efikasno funkcionisanje ovih mehanizama određeni stepen razvoja demokratije, institucija građanskog društva i kvalifikovano javno mnjenje.

LITERATURA

- Amartja, S., *Razvoj kao sloboda*, „Filip Višnjić“, Beograd, 2002.
- Aristotel, *Nikomahova etika*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, 2003.
- Aristotel, *Politika*, Kultura, Beograd, 1972.
- Arts, W., Halman, L., *European Values at the turn of the Millennium*, Brill Leiden, Boston, 2004.
- Bell, D., *The coming of Post – industrial society*, Heinemann, London, 1973.
- Birnbacher, D., *Ethic and Social Science: which kind of cooperation*, Ethical Theory and Moral Practice, 1999.
- Bloh, E., *Princip nade*, Kultura, Beograd, 1972.
- Bolčić, S., *Svet rada u transformaciji*, Plato, Beograd, 2003.
- Bolčić, S., *Svet rada u transformaciji*, Plato, Beograd, 2007.
- Brittan, A., and Maynard, M., *Sexism, Racism and Oppression*, Blackwell, Oxford, 1984.
- Čomski, N., *Profit iznad ljudi – Neoliberalizam i globalni poredak*, Svetovi, Novi Sad, 1999.
- Cvetković, N., *Srpska ekonomija u uslovima globalne ekonomske krize*, Zbornik radova „Ekonomska kriza i realni sektor privrede Srbije“, Društvo ekonomista Beograda, 2009.
- Degruse, C. and Pochet, Ph., *Social developments in European Union*, ETUI, Brussels, 2005.
- Delević – Djilas, M., *Srbija i Evropska Unija – dokle smo stigli*, u „Socijalna politika u procesu Evropskih integracija“, FPN, Beograd, 2006.
- Edwards, P.K., *Conflict at work – a Materialist analysis of workplace relations*, Blackwell, Oxford, 1986.
- Eldridge, J.E.T., *Industrial disputes*, Routledge, London, 1968.
- Fridman, Ž., *Kuda ide ljudski rad*, „Rad“ Beograd, 1966.
- Fridman, Ž., *Kuda ide ljudski rad*, IP „Rad“, Beograd, 1963.
- Fridman, Ž., *Razmrvljeni rad*, „Kultura“, Beograd, 1972.
- Friedman, D., *Hidden Order*, Harper Bussines, New York, 1997.
- Gidens, E., *Sociologija*, CID, Ekonomski fakultet, Beograd, 2002.
- Gidens, E., *Sociologija*, CID, Ekonomski fakultet, Beograd, 2003.
- Goetschy, J., *The European Employment Strategy*, European Journal for Industrial Relations 5/1999
- Golubović, Z., *Kuda ide postoktobarska Srbija (2000-2005)*, „Službeni glasnik“, Beograd, Edicija „Stav“, Knjiga 5
- Golubović, Z., *Kulturni preduslovi demokratske tranzicije*, u „Kultura i razvoj“, Zbornik radova Institut društvenih nauka, Beograd, 2004.
- Golubović, Z., *Pouke i dileme minulog veka*, „Filip Višnjić“, Beograd, 2006.
- Grgurević, S., *The power of knowledge and the learning corporation*, SEER 1/2007, ETUI, Brussels, 2007.
- Grindt, K., *The Sociology of work*, Polity Press, Cambridge, 2002.

- Guild, E., *Discretion, Competence and Migration in European Union*, European Journal for Migration and law 1/1999.
- Guild, E., *The legal Framework of EU Migration*, Working Paper No.2, PEMINT
- Hajek, F., *Studije iz filozofije, ekonomije i politike*, Paidea, Beograd, 2002.
- Hanington, S., *Sukob civilizacija*, CID Podgorica, Romanov, Banja Luka, 2000.
- Hase, R., Šnajder, H., Vajgelt. K., *Leksikon socijalne tržišne privrede*, Konrad Adenauer Stiftung, Kancelarija u Beogradu, 2005.
- Haton, V., Gidens, E. (priredjivači), *Informacione tehnologije i globalni kapitalizam*, u Zborniku „Na ivici, živeti sa globalnim kapitalizmom“, Plato, Beograd, 2003.
- Hawkins, J., *The Creative Economy*, Penguin Books, UK, 2001.
- Hejvud, E., *Politika*, Clio, Beograd, 2004.
- Herzberg, F., *Work and nature of man*, New York, Staples Press, 1966.
- Hill, J., *The psihological impact of unemployment*, New society, 19/ january 1978
- Hoffman, J., eds., *The solidarity dilemma: Globalisation, Europeanisation and the trade unions*, ETUI, Brussels, 2002.
- Hoffman, J., *The relevance of the exit option: The challenge for European trade unions of post – Fordism, internationalisation, mad financial market capitalism*, Transfer. 4/2006, Brusseles, 2006.
- Jeftić, M., *Uloga saveta zaposlenih i sindikata u zastupanju interesa zaposlenih u državama članicama EU*, Fondacija Fridrih Ebert, Beograd, 2011.
- Jeremy, R., *The end of work*, Putnam Books, New York, 1995.
- Jović, M., Spariosu, T., Jovanović, M., *Institucije i mere za legalizaciju sive ekonomije*, Institut ekonomskih nauka, Beograd, 2003.
- Kant, I., *Um i sloboda*, Zbornik Kantovih tekstova, priredio D. Basta, „Mladost“, Beograd, 1974.
- Klein, S., *Drucker as business moralist*, Journal of business ethics, 2000.
- Kohl, H., *Social dialogue, workers rights and freedom of association in the Western Balkan – a survey after a first round of empirical research*, SEER, 2/2009, ETUI, Brussels, 2009.
- Kotler, F., *Korporativna društvena odgovornost*, Beograd, 2005.
- Kotler, F., Li, N., *Korporativna društvena odgovornost*, Ekonomski fakultet i Čigoja štampa, Beograd, 2007.
- Kutlača, Dj., *Tehnološko predvidjanje u nauci i tehnološkom razvoju*, „Megatrend revija“, 4/2007, Megatrend Univerzitet, Beograd, 2007.
- Lendis, D., *Bogatstvo i siromaštvo nacija - zašto su jedni bogati, a drugi siromašni*, „Stubovi kulture“, Beograd, 2004.
- Lindley, M., *The European social fund – A Strategy for Generic Evaluation* in Gunther Schmid/Jacqueline, Oreilly/Klaus Schomann International Handbook of Labour Market Policy and Evaluation
- Lubarda, B., *Evropsko radno pravo*, CID, Podgorica, 2005.
- Lubarda, B., *Leksikon industrijskih odnosa*, „Radnička štampa“, Beograd, 1977.
- Lubarda, B., *Radno pravo Evropske unije*, CID, Podgorica, 2003.

- Madžar, Lj., *Enigme pokretača globalne ekonomske krize*, Zbornik radova „Krizna i razvoj“, Institut društvenih nauka, Beograd, 2010.
- Madžar, Lj., *Etički aspekti privredjivanja i ekonomski učinci morala*, Zbornik „Moral i ekonomija“, Institut društvenih nauka, Beograd, 2008.
- Madžar, Lj., *Funkcionalna vrednost i ekonomski učinci slobode, s posebnim osvrtom na svojinu*, u „Tranzicija i institucije“, Institut društvenih nauka, Beograd, 2002.
- Marinković, D., *About creative and conflictual character of human work*, SEER, Dusseldorf, 4/2006
- Marinković, D., *Doživotno obrazovanje, nove tehnologije, promene u strukturi zaposlenih*, Zbornik radova sa naučnog skupa „Tehnološka zaostalost privrede Srbije“, Društvo ekonomista Beograda, Beograd, 2008.
- Marinković, D., *Industrijski odnosi*, Megatrend, Beograd, 2005.
- Marinković, D., *Krizna tranzicije i tranzicija krize*, Zbornik radova „Ekonomska kriza i realni sektor privrede Srbije“, Društvo ekonomista Beograda, 2009.
- Marinković, D., *Ljudski rad između prinude i stvaralaštva*, „Megatrend Revija“, „Megatrend“ Univerzitet, Beograd, 2007.
- Marinković, D., *O stvaralačkom i konfliktnom karakteru ljudskog rada*, „Sociologija i ekonomija“ Zbornik Instituta društvenih nauka, Beograd, 2007.
- Marinković, D., *Prilog traganju za civilizacijskim smislom ljudskog rada*, Zbornik radova „Ekonomija i sociologija“, Institut društvenih nauka, Beograd, 2007.
- Marinković, D., *Socijalni dijalog*, Centar za ljudska prava, Niš, 2004.
- Marinković, D., *Strategija odnosa zakonske i autonomne regulative i socijalno partnerstvo*, Zbornik sa naučnog skupa „Regionalni razvoj i zapošljavanje“, Sokobanja, 2007.
- Marinković, D., *Svet rada – stari izazovi u novom dobu*, VSŠP i Centar za industrijske odnose, Beograd, 2013.
- Marinković, V., *Ljudski resursi pre izazovima globalizacije*, Zadužbina Andrejević, Beograd, 2009.
- Marks, K., Engels, F., *Manifest komunističke partije*, Kultura, Beograd, 1968.
- Marks, K., *Kapital*, „Kultura“, Beograd, 1969.
- Marks, K., *Manifest Komunističke partije*, „Kultura“, Beograd, 1972.
- Mathews, J., *Tools of change – New technology and democratisation of work*, Pluto, London, 1989.
- McIlroy, J., *Trade unions in Britain today*, Manchester University Press, 1988.
- Medojević, B., *Ekonomska kriza i kriza u Srbiji*, Zbornik radova sa Naučnog skupa „Ekonomska kriza i realni sektor privrede Srbije“, Društvo ekonomista Beograda, Beograd, 2009.
- Mihajlović, S., Stojiljković, Z., Ivanić, G., *Sindikalni barometar*, UGS „Nezavisnost“, Beograd, 2005.
- Mijatović, J., *Zaposlenost najveća žrtva ekonomske krize u Srbiji*, u Zborniku „Ekonomska kriza i realni sektor privrede Srbije“, Društvo ekonomista Beograda, Beograd, 2009.
- Miles, R., *Human relations or human resources*, Harvard business Review, Vol. 43/65

- Milić, A., urednik, *Društvena transformacija i strategija društvenih grupa – svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Beograd, 2004.
- Miloradović, A., *Etika globalizacije*, Vjesnik, Zagreb, 2009.
- Mitrović, Lj., *Savremena društva, strategije i akteri*, Institut za političke studije, Beograd, 1996.
- Monteskije, Š., *Duh zakona*, „Kultura“, Beograd, 1972.
- Monteskije, Š., *Duh zakona*, Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd, 2009.
- Moorhouse, H.F., *The work Ethic*, Cambridge University Press, 1987.
- Nakarada, R., *Globalizacija, procesi evropske integracije i tranzicija*, Zbornik Iskušenja globalizacije – globalizacija, evropeizacija i nacionalni integritet, Kikindski dijalozi, SO Kikinda i Narodna biblioteka „Jovan Popović“, Kikinda, 2003.
- Novaković, N., *Nastanak nove preduzetničke elite u Srbiji*, „Srpska politička misao“, 1-2/2006, Institut za političke studije, Beograd, 2006.
- Pahl, R.E., *On work: Historical, Comparative and Theoretical Approaches*, Blackwell, Oxford, 1988.
- Pantić, D., *Moralni kapitalizam*, Zbornik radova „Moral i ekonomija“, Institut društvenih nauka, Beograd, 2008.
- Pavićević, V., *Osnovi etike*, BIGZ, Beograd, 1974.
- Pelling, H., *American Labour*, University of Chicago Press, Chicago, 1960.
- Pochet, Ph. and Fajertag, G., *A new era for social pacts in Europe*, in „Social pacts in Europe – new dynamic“, ETUI and Observatoire social European, Brussels, 2000.
- Prokopijević, M., *Kapitalizam, krize, globalizacija* u Zborniku „Kriza i globalizacija“, Institut društvenih nauka, Beograd, 2009.
- Radović, M., Djurić, D., Bakrač, R., *Studije slučaja o radu na crno*, Centar za razvoj industrijske demokratije, Podgorica, 2004.
- Rifkin, J., *The end of work*, Putnam Books, New York, 1966.
- Rifkin, J., *The end of work*, Putnam Books, New York, 1995.
- Riz, V., *Filozofija i religija*, Istočna i zapadna misao, „Dereta“, Beograd, 2004.
- Rogovski, R., Kajtar, E., *The European social model and coordination of social policy*, www.fes.de, 2006.
- Rus, V., Arzenšek, V., *Rad kao sudbina i kao sloboda*, Globus, Zagreb, 1984.
- Ruso, Ž. Ž., *Društveni ugovor*, „Kultura“, Beograd, 1972, str. 23
- Sen, A., *Development as freedom*, Anchor Books, A Division of Random Book House, New York, 1999.
- Sen, A., *Development as Freedom*, Random House, New York, 1999.
- Sengenberger, W., *Globalisation and social progress – The role and impact of International Labour standards*, Friedrich Ebert Stiftung, Bonn, Germany, 2002.
- Sergi, B., *Economic Dynamics in Transitional Countries*, International Business Press, London, 2003.
- Smith, A., *Bogatstvo naroda*, Kultura, Zagreb, 1952.

- Stajić, D., *Zablude o socijalnoj državi*, Institut za političke studije, Beograd, 2010.
- Stiglitz, J., *Globalisation and its discontent*, The Pinguin Press, USA, 2002.
- Stiglitz, J., *The Roaring nineties*, Penguin Books, London, 2003.
- Stiglitz, J.E., *Globalisation and its discontents*, W.W: Norton & Company, New York, London, 2002.
- Swedberg, R., *Economic Sociology*, Princeton University Press, 2006.
- Šuković, D., *Globalizacija i siromaštvo*, u „Globalizacija i tranzicija“, Institut društvenih nauka, Centar za ekonomska istraživanja i Fridrih Ebert Stiftung, Beograd, 2001.
- Šuković, D., *Kultura i socijalni kapital*, Zbornik Instituta društvenih nauka, „Kultura i razvoj“, IDN, Beograd, 2004.
- Šuković, D., *Transparentnost i efikasnost privatizacije u Srbiji*, Transparentnost Srbija, Beograd, 2001.
- Šušnjić, Dj., *Dijalog i tolerancija*, „Čigoja štampa“, Beograd, 1997.
- Tejlor, F., *Naučno upravljanje*, Rad, Beograd
- Veber, M., *Protestantska etika i duh kapitalizma*, Beograd, 1976.
- Veber, M., *Protestantska etika i duh kapitalizma*, Kultura, Beograd, 1972.
- Vidojević, Z., *Kuda vodi globalizacija*, IP „Filip Višnjić“, Institut društvenih nauka, Beograd, 2005.
- Volf, M., *Da li će nacionalna država preživeti globalizaciju?*, u Zborniku „Globalizacija mit ili stvarnost“, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2005.
- Vukotić, V., *Psihofilozofija biznisa*, CID, Podgorica, 2002.
- Vukotić, V., *Psihofilozofija biznisa*, CID, Podgorica, 2003.
- Vukotić, V., *Psihofilozofija biznisa*, CID, Podgorica, 2006.
- Vuković, D., Cekerevac, A., *Socijalna politika u procesu Evropskih integracija*, FPN, Beograd, 2006.
- Vuletić, V., *Savremene teorije globalizacije*, „Globalizacija i tranzicija“, IDN, Beograd, 2001.
- Writte, J.F., *Democracy, Authority and alienation in Work*, Chicago University Press, Chicago, 1980.

Izvori:

- Aps. Pavle II Poslanica Korinćanima - Biblija – Novi Zavet*, „Glas Crkve“, Valjevo, 2005.
- Biblija*, Glas Crkve, Valjevo, 2005.
- Biblija*, Glas Crkve, Valjevo, 2007.
- Četiri godine tranzicije u Srbiji*, Centar za liberalno-demokratske studije, Beograd, 2005.
- Distability and employment in Central Eastern Eurropean countries*, ILO CEET, Budapest, 1994.
- Dokumentacija Štrajkačkog odbora Udruženja tekstilnih radnika*, Raška
- Dokumentacija Udruženja tekstilnih radnika Novi Pazar*, 2008, 2009
- Dokumentacija Veća Saveza sindikata Hrvatske*, Dokumentacioni centar VSSSH, Zagreb
- Economic and Ethic of Private property*, Internet
- Economics without Ethics*, The crises of spirituality, by Bushan Sing Internet

Etički aspekti privredjivanja i ekonomski učinci morala, Zbornik radova „Moral i ekonomija“, Institut društvenih nauka, Beograd, 2008.

Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, Savet Evrope kancelarija u Beogradu, član 4

Evropska socijalna povelja, Savet Evrope, kancelarija u Beogradu, 2003.

Five years of transition, Collection, Bulgarian Academy of sciences and FES Office Sofia, 1996.

Forum o ekonomskoj politici 2, koji su organizovali Ekonomski institut i Magazin Ekonomist, Beograd, 2001.

Global Risk Report, World Economic Forum, Davos, 2009., www.weforum.org

Globalizacija i tranzicija, Zbornik radova sa istoimenog naučnog skupa , Institut društvenih nauka, Beograd, 2007.

<http://www.unglobalcompact.org/>

Jevandjelje po Mateju, „Biblija“, Glas Crkve, Valjevo, 2007.

Korupcija u Srbiji, grupa autora, Centar za liberalno-demokratske studije, Beograd, 2001.

Kraj privatizacije – posledice po ekonomski razvoj i nezaposlenost u Srbiji, Zbornik radova sa istoimenog naučnog skupa, Redaktor Božo Drašković, Institut ekonomskih nauka, Beograd, 2010.

Kriza i razvoj, Zbornik radova sa istoimenog naučnog skupa, Institut društvenih nauka, Beograd, 2010.

Moral i ekonomija, Zbornik radova sa istoimenog naučnog skupa, Institut društvenih nauka, Beograd, 2008.

Nacionalna strategija pridruživanja Srbije Evropskoj uniji, dokumentacija Vlade Republike Srbije, 2005.

Okrugli sto – Reintegracija sive ekonomije i unapredjenje poslovne klime u Srbiji, Okrugli sto u organizaciji Ekonomskog instituta i Magazina Ekonomist, Beograd, januara 2003.

Osnivački akti EU, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2004.

Povelja Ujedinjenih nacija, web site UN

Republički zavod za statistiku, Beograd, 2012.

Revidirana Evropska socijalna povelja, Savet Evrope, Kancelarija u Beogradu, 2006.

Socijalna misao Katoličke crkve, Fondacija Konrad Adenauer, Beograd, 2007.

Socijalna slika i reforme u Srbiji, Istraživanje, Freidrich Ebert Stiftung, Beograd, 2002.

Sveto pismo Staroga i novoga zavjeta, Britansko i inostrano biblijsko društvo, Beograd

Sveto Pismo, Glas crkve, Valjevo, 2005.

The Historical meanings of work, Cambridge university Press, Cambridge, 1987.

Transfer, European review of labour and research, ETUI, Brussels 4/2006